

ISSN 0135-0536
eISSN 3045-302X

ՊԱՏՄԱԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ
ՀԱՆՐԱԴԱՐԱՆ

ИСТОРИКО-ФИЛОЛОГИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ
HISTORICAL AND PHILOLOGICAL JOURNAL

3

2025

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК РА
NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF RA

ՊԱՏՄԱԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ
ՀԱՆՐԻԵՍ

ИСТОРИКО-ФИЛОЛОГИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ
HISTORICAL AND PHILOLOGICAL JOURNAL

2025, 3 (230)

ՀՀ ԳԱԱ «ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ» ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ИЗДАТЕЛЬСТВО «ГИТУТЮН» НАН РА
PUBLISHING HOUSE «GITUTYUN» NAS RA

ԵՐԵՎԱՆ

ЕРЕВАН
2025

YEREVAN

Հանդեսը լույս է տեսնում 1958 թվականից
Հիմնադիր խմբագիր՝ Մ. Գ. Ներսիսյան

Журнал издается с 1958 года
Редактор-основоположник М. Г. Нерсисян

The journal has been published since 1958
Editor-founder M. G. Nersisyan

Խմբագրական խորհուրդ

Նախագահ՝ ԱՇՈՏ ՄԵԼԿՈՆՅԱՆ
Գլխավոր խմբագիր՝ ԱՆՈՒՇԱՎԱՆ ԶԱԳԱՐՅԱՆ
Գլխավոր խմբագրի տեղակալ՝ ՍՏՅՈՊԱ ՊԵՏՈՅԱՆ
Անդամներ՝ ԱԲՐԱՄՅԱՆ ԼԵՎՈՆ, ԱՍԱՏՐՅԱՆ ԱՆՆԱ, ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ ՊԱՎԵԼ, ԲԱՐԴԱԿՅԱՆ ԳԵՎՈՐԳ (ԱՄՆ), ԴՈԼՈՒԽԱՆՅԱՆ ԱԵԼԻՏԱ, ԴՈՒՄ-ԹՐԱԳՈՒՄ ԺԱՍՄԻՆ (Ավստրիա),
ԶԵԿԻՅԱՆ ԼԵՎՈՆ (Իտալիա), ԿԱՏՎԱԼՅԱՆ ՎԻԿՏՈՐ, ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ ՀԵՆՐԻԿ, ՏԵՐՅԱՆ ԱԲՐԱՄ (ԱՄՆ), ՏՈՆԱՊԵՏՅԱՆ ԱՆԱԻՏ (Ֆրանսիա), ԿՈՆՏԻՆ ԲԵՆԵԴԵՏԱ (Ավստրիա),
ԿՐՅՈՒՉԿՈՎ ԻԳՈՐ (Ռուսաստան), ՈՐՍԿԱՆՅԱՆ ՀԵՐԻԲԵՆԱԶ, ՍՈՒՔԻԱՍՅԱՆ ՀԱՄՈ

Редакционная коллегия

Председатель – АШОТ МЕЛКОНЯН
Главный редактор – АНУШАВАН ЗАКАРЯН
Заместитель главного редактора – СТЕПА ПЕТОЯН
Члены – АБРАМЯН ЛЕВОН, АВЕТИСЯН ПАВЕЛ, АСАТРЯН АННА, БАРДАКЧЯН ГЕВОРГ (США),
ВОРСКАНЯН ЕРИКՆԱԶ, ДОЛУХАНИЯН АЭЛИТА, ДУМ-ТРАГУТ ЖАСМИН (Австрия),
ЗЕКИЯН ЛЕВОН (Италия), КАТВАЛЯН ВИКТОР, ОГАНИСЯН ГЕНРИК, ТЕРЯН АБРААМ
(США), ТОНАПЕТЯН АНАИТ (Франция), КОНТИН БЕНЕДЕТТА (Австрия),
КРЮЧКОВ ИГОР (Россия), СУКИАСЯН АМО

Editorial Board

Chair: ASHOT MELKONYAN
Editor-in-Chief: ANUSHAVAN ZAKARYAN
Deputy Editor-in-Chief: STYOPA PETOYAN
Members: ABRAHAMYAN LEVON, AVETISYAN PAVEL, ASATRYAN ANNA, BARDAKJIAN
KEVORK (USA), VORSKANYAN HERIKNAZ, DOLUKHANYAN AELITA,
DUM-TRAGUT JASMINE (Austria), ZEKIYAN LEVON (Italy), KATVALYAN VIKTOR,
HOVHANNISYAN HENRIK, TERIAN ABRAHAM (USA), TONAPETYAN ANAHIT (France),
KONTIN BENEDETTA (Austria), KRUCHKOV IGOR (Russian), SUKIASYAN HAMO

© Պատմաբանասիրական հանդես, 2025
© Историко-филологический журнал, 2025
© Historical and Philological Journal, 2025

Հապավումը՝ ՊԲՀ
Аббревиатура – ИФЖ
Abbreviation: HPhJ

ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍԻ «ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ» ԹՎԱԳՐՄԱՆ ՀԻՄՔԵՐԻ ՇՈՒՐՋ*

ԱՇՈՏ ՍԱՐԳՍՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ Ազաթանգեղոս, «Հայոց պատմություն», պատմագրություն, քաղաքական օրակարգ, հուշարձանի թվագրում, քաղաքական շարժառիթ, Գրիգոր Լուսավորիչ, Խորենացի, Կորյուն, «Ոսկեդար»:

Ամփոփում

Միջնադարյան պատմագրության հուշարձանների ստեղծման ժամանակը որոշելիս, որպես կանոն, առաջնային նշանակություն ունեն հենց հեղինակների վկայությունները: Սրանից ելնելով՝ Ազաթանգեղոսի «Հայոց պատմությունը», սկսած V դարից, ավանդաբար համարվել է հայ առաջին պատմագրական աշխատությունը և վերագրվել IV դարի սկզբին: Սակայն պատմիչների վկայությունները երբեմն նաև չեն համապատասխանում իրականությանը: Նման դեպքերում պատմական երկի թվագրման համար դիմում են բանասիրական, տեքստաբանական, պատմական-աղբյուրագիտական փաստարկների:

Ժամանակակից գիտությունը, հենվելով նմանատիպ ուսումնասիրությունների վրա, վերանայել է Ազաթանգեղոսի Պատմության թվագրումը՝ այն սեղափոխելով V դար: Այնուամենայնիվ, նույնիսկ միևնույն մեթոդների կիրառման դեպքում տարբեր հետազոտողներ այս հարցում եկել են իրարամերժ եզրահանգումների. պատմագրական այս երկի ստեղծման ժամանակը «տատանվում է» 410-ից 465 թթ. միջակայքում: Կան նաև ավելի վաղ թվագրման IV դարի կողմնակիցներ, ովքեր կարծում են, որ տեքստը ի սկզբանե ամբողջությամբ կամ մասամբ գրված է եղել հունարենով, ինչը թվագրման տատանումների «ամպլիտուդը» դարձնում է մինչև մեկուկես դար:

Գնահատելով նման ուսումնասիրությունների կարևորությունը պատմագրական հուշարձանի ժամանակագրության խնդիրը լուծելու հարցում ընդհանրապես պետք է նշել, որ դրանց արդյունքները չեն կարող վերջնական դիտվել Ազաթանգեղոսի Պատմության ստեղծման ճշգրիտ ժամանակը որոշելու համար: Ավելին՝ դրանք կարող են ապակողմնորոշել, խոչընդոտ հանգիստանալ այլ կարևոր հարթություններում հարցադրումների և ուսումնասիրությունների համար, ներառյալ այս պատմական երկը որպես սկզբնաղբյուր գնահատելու հարցում:

IV–V դարերի սահմանագծին Հայաստանի քաղաքական օրակարգի կենտրոնական կետը քրիստոնեության վերջնական տարածումն ու ամրապնդումն

* Ներկայացվել է 11. VI. 2025 թ., գրախոսվել է 16. VI. 2025 թ., ընդունվել է տպագրության 17. XI. 2025 թ.:

© Հեղինակ/ներ, 2025: Հասանելի է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ին համապատասխան:

էր: Ըստ էութեան, այս նպատակն է հետապնդել հայ գրականութեան «Ոսկեդարն» ամբողջութեամբ, որի կարևորագույն բաղադրիչներէն է Ազաթանգեղոսի Պատմութիւնը: Որեւէ թվագրում հիմք չընդունելով՝ այս երկը նախևառաջ պետք է դիտարկել քաղաքական տեսանկյունից՝ որպէս իր ժամանակի հիմնական օրակարգը սպասարկող միավոր՝ ելնելով առաջին հերթին դրա ստեղծման քաղաքական դրդապատճառներից և գործառութային դերից: Նման ուսումնասիրութեան արդյունքները կարող են կարևոր հիմք դառնալ նաև այս հուշարձանի թվագրման կամ առկա թվագրումներից որեւէ մեկի հաստատման համար:

Նախաբան

Մատենագրական հուշարձանների թվագրման ճշգրտութիւնը մեծ նշանակութիւն ունի աղբյուրի գրութեան առաջնային քաղաքական և այլ շարժառիթների որոշման, հաղորդած տեղեկութիւնների իմաստավորման, ստուգութեան, ի վերջո, պատմութեան համար որպէս վստահելի շինանյութ օգտագործելու համար:

Խնդիրն ավելի կարևոր է հայ մատենագրութեան սկզբնավորման, միաժամանակ նրա բարձրակետը դարձած և «Ոսկեդար» հռչակված V դ. համար:

Ընդհանրապէս մշակութիւն ու դրա մաս համարվող կրոնը քաղաքականութեան, այն իրականացնող իշխանութեան (հոգեւոր թե աշխարհիկ) սպասավորը, գործիքն է¹: Ըստ այդմ՝ այսօրվա ընկալմամբ որպէս մշակութային փաստ մեզ հասած ու ներկայացող «Ոսկեդարը» այն քայլերի ու ձեռնարկումների ամբողջութիւնն է, որով ստեղծվեցին ազգային գոյատուման քաղաքական մեխանիզմները: Դրա իրագործման միջոցը համարվել է դեռ IV դ. սկզբին պետական կրոն հռչակված, սակայն այդպէս էլ հասարակական շերտերի մեջ չարմատավորված քրիստոնեական կրոնի ամրապնդման և ջերմեռանդ հավատի² վերածման խնդրի լուծումը՝ որպէս աշխարհիկ-պետական և, մասնավորապէս, հոգեւոր-եկեղեցական իշխանութեան պահպանման առհաստատ:

Ուրեմն՝ նույն այդ «Ոսկեդարը» ներկայացնող բոլոր ձեռնարկումներն ու քայլերը, նաև թարգմանական և ինքնուրույն մատենագրական հուշարձանների ստեղծումը առաջին հերթին դիտարկելի են որպէս իշխանութեան խնդիր հետապնդող միասնական մի Ծրագրի³ բաղադրիչներ՝ IV–V դդ. սահմանագլխից գոյացած հիմնական քաղաքական այդ օրակարգի հետապնդման տեսանկյունից, դրա հետ իրենց անմիջական կապով: Ինչպէս թարգմանական, այնպէս էլ ինքնուրույն գրական/մատենագրական հուշարձանների ճշգրիտ թվագրումը և ժամանակային հաջորդականութեան պարզումը⁴ V դ. համար կարող էր դադափար տալ այն մասին, թե, պայմանավորված հիմնական օրակարգային

¹ Տե՛ս Ս ա ռ գ ս յ ա ն. 2023, 168–172:

² Օգտագործում ենք Հայաստանում քրիստոնեութեան տարածման մակարդակի մասին Բուզանդի ճիշտ գտած բնորոշումը. «Զի ի վաղնջուց, յորմէ հետէսոին նոքա զանուն քրիստոնէութեան, լոկ միայն իբրև գկրօնս իմն մարդկութեան յանձինս իւրեանց՝ և ոչ ջերմեռանդն ինչ հաւատովք ընկալան ...» (Փաւստոսի Բուզանդացոյ Պատմութիւն Հայոց ի չորս դպրութիւնս. 1933, 43–44):

³ Այդ Ծրագրին է վերաբերում մեր հոգւածը. տե՛ս Ս ա ռ գ ս յ ա ն. 2024ա, 48–73:

⁴ Որպէս իր հետազոտութիւնների արդյունք՝ ժամանակագրական այդպիսի մոտավոր մի ցանկ տալիս է Գ. Զարբհանալյանը. տե՛ս Զ ա ռ գ ս յ ա ն ա լ յ ա ն. 1889, ԻԴ–ԻԵ:

խնդրով, ժամանակին դրանց ինչպիսի առաջնահերթություններ են տրվել, որն է եղել հիմնական քաղաքական խնդիրը լուծելու քայլերի հաջորդականությունը, տրամաբանությունը: Այս դեպքում քաղաքական հիմնական օրակարգի հրատապությունը և կենսականությունը առանձնացող՝ օրվա քաղաքական խնդիրների հետ պատմագրության կապը շատ ավելի անմիջական է, քան հետագա դարերում: Ըստ այդմ թվագրման անգամ ոչ մեծ տարբերությամբ, գիտականորեն բոլորովին այլ կերպ կարող են իմաստավորվել, գնահատվել պատմիչների ներկայացրած նյութն ու վկայությունները:

Թվագրման առաջին հիմքը, բնականաբար, պատմիչների հեղինակային վկայություններն են: Երբեմն դրանք գիտության մեջ կասկածի տակ են առնվել, և հատկապես՝ բանասիրական, տեքստաբանական, պատմական-աղբյուրագիտական բնույթի՝ առաջին հայացքից տպավորիչ, համոզիչ թվացող փաստարկներով: Որքան էլ տվյալ խնդրի համար կարևոր ու անհրաժեշտ, սակայն միշտ էլ, որ դրանք միանշանակ ու վերջնական արդյունք են տալիս⁵: Չնայած կատարված հսկայածավալ և օգտակար աշխատանքին՝ այդ հիմքերով Ագաթանգեղոսի Պատմության թվագրումը տատանման մեծ «ամպլիտուդ» ունի:

Ագաթանգեղոսի Պատմության թվագրումները բանասիրական և պատմական հարթություններում

Ագաթանգեղոսի Պատմության հեղինակային հավաստիացումների հիման վրա՝ այն հայ պատմագրության առաջնեկն է համարվել ի սկզբանե՝ դեռ V դ. ճանաչվելով որպես IV դ. առաջին տասնամյակների հուշարձան: Ահա Ղազար Փարպեցու արձանագրումը. «Սկիզբն առաջին գրոց պատմութեանն Հայոց, որում սկիզբն արարեալ պատմեաց ստուգիւ այրն երանելի Ագաթանգեղոս, սկսեալ ի մահուն Արտեանայ յԱրտաշէ յորդոյ Սասանայ բռնաւոր Ստահրացոյն. և զգարձ աշխարհիս Հայոց յանգիստութենէ կռապաշտութեան յաստուածագիտութեան ճշմարտութիւն ի ձեռն սրբոյ նահատակին Գրիգորիսի. յորոյ անուն և զգիրսն անուանեալ կոչեն Գրիգորիսի»⁶:

Մյուս պատմիչները նույնպես ընդունում են Ագաթանգեղոսի պատմության ժամանակագրորեն առաջինը ու IV դ. գրված լինելու հանգամանքը, և այդ համոզումն է իշխել ընդհուպ մինչև նոր ժամանակներ: Ժամանակակից գիտությունը վաղուց, կարծես, մի ընդհանուր հայտարարի է եկել, որ այն իրականում ստեղծվել է V դարում, սկզբնապես (կամ զուգահեռ) ունեցել է նաև Փարպեցու նշած «Գիրք Գրիգորիսի» անվանումը⁷: Տվյալ համաձայնությունը, սակայն, թվագրման ավելի որոշակիացում չի ենթադրում⁸:

⁵ Հիմնականում հենց նման փաստարկներով էր XIX դ. վերջերից ծայր առած գերքննադատությունը վերանայում միջնադարյան պատմիչների ժամանակը. օրինակ՝ Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունը» V դ. տեղափոխվում հետագա VII, VIII, IX դդ. (տե՛ս Ս ա Ր Գ ս յ ա ն. 2006, 23–24):

⁶ Ղազարայ Փարպեցու Պատմութիւն Հայոց եւ Թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան. 1904, 1:

⁷ Այդպես կոչվում է նաև Սեբեոսի երկում (տե՛ս Պատմութիւն Սեբեոսի. 1979, 150):

⁸ Հայոց պատմության ակադեմիական հրատարակությունները (որպես գիտական մտքի ամփոփում) խուսափում են տարեթվային որոշակիացումից. առաջինը նշում է

Ազգաթանգեղոսի Հեղինակային վկայություններն իր ապրած և գործած ժամանակի (IV դ. սկիզբ) մասին վավերական չհամարելու տեսակետի ընդունումը և տարածումը, բնական է, որ պետք է գիտություն մեջ հարուցեր պատմագրական այս երկի ստեղծման իրական ժամանակի, հեղինակի, տեղեկատվական, լեզվական, ոճական և այլ աղբյուրների որոնման հզոր խթան ու անհրաժեշտություն: Եվ այդ ուղղություններով ահռելի օգտակար աշխատանք է կատարվել՝ թերևս արդեն լիովին բացահայտելով նրա բազմաբնույթ բնագրական աղբյուրներն այլ հուշարձանների հետ և թե որ հաղորդումներն են հավաստիության քննություն բռնում պատմագիտության ետնախորքում: Առաջին հերթին գրություն ժամանակը պարզելուն նպատակաուղղված բանասիրական, տեքստաբանական, պատմական-աղբյուրագիտական բնույթի հետազոտություններով ներկայացված փաստարկները երեք հիմնական հարթությունում են առանձին կամ համակցված.

Ա) ավելի հստակ թվագրվող՝ Կորյունի «Վարք Մաշտոցի» աշխատության հետ Ազգաթանգեղոսի բնագրական աղբյուրները,

Բ) Կորյունի և Եղիշեի երկերում Գրիգոր Լուսավորչի անունը չհիշատակելը,

Գ) «Հունասերների» և «ասորասերների» ներեկեղեցական պայքարը:

Ըստ պատմիչների միահամուռ պնդման՝ նաև տրամաբանորեն, Աստվածաշնչի թարգմանությունն է եղել գրերի ստեղծման առաջնային խնդիրը: Ուստի՝ դա իրավացիորեն պետք է գիտվեր Ազգաթանգեղոսի Պատմության (հայերեն բնագրի) ստեղծման ժամանակագրական ներքին սահմանագիծը⁹:

Բարսեղ Սարգիսյանն անում է Ազգաթանգեղոսի երկի ամենավաղ թվագրումը՝ համարելով, որ այն գրվել է 426–430 թվականներին Աստվածաշնչի առաջին թարգմանությունից անմիջապես հետո¹⁰, իսկ մինչ այդ ավելի էր իջեցրել գրության ժամանակի ներքևի շեմը՝ նշելով 420–430 թթ.¹¹, ինչը, փաստորեն, կնշանակի Աստվածաշնչի թարգմանությանը զուգահեռ: Նա Ազգաթանգեղոսի Պատմությունը համարում է Կորյունի և Եզնիկ Կողբացու կողմից արված թարգմանություն-խմբագրություն (կարծում է, որ այն նախապես եղել է հունարենով)՝ «Կորեան և Եզնիկայ երկասիրությունները բաղդատելով ընդ գրոցն Ազգաթանգեղայ, այլ ևս չէ կարելի տարակուսել, թե երկաբանչիւրն իսկ են գլխաւոր գործիչներ ի խմբագրել և ի թարգմանել զայն ընդ ուղչութեամբ վարժապետին իւրեանց և մեծ սոփեստեսին Մեսրովբայ»¹²: Այսինքն՝ հստակ արձանագրելով բնագրական աղբյուրները՝ դրանք տեսնում է Ազգաթանգեղոսից Կորյուն ուղղությամբ: Բացատրությունն այսպիսին է. Կորյունը, մինչև Մաշտոցի վարքը հեղինակելը, նախ թարգմանել, խմբագրել է Ազգաթանգեղոսի Պատմությունը և իր իսկ կազմած բնորոշ դարձվածները, ստեղծած խոսքային պատկերներն

«V դարի կեսեր» (տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն. 1984, հ. 2, 449), երկրորդը՝ որ դրա «հեղինակն ապրել է V դարի առաջին կեսին» (Հայոց պատմություն. 2018, հ. 2, գիրք 1-ին, 533):

⁹ Աստվածաշնչի՝ ասորերենից կատարված առաջին թարգմանությունը ընդունված է թվագրել 407–409 թթ., հունարեն «ստույգ օրինակների» համեմատությամբ երկրորդ թարգմանությունը (կամ սրբագրումը)՝ 432–435 թթ. (տե՛ս Հայոց պատմություն. 2018, հ. 2, գիրք 1-ին, 511):

¹⁰ Ս ա Ր Գ ի ս ե ա ն. 1890, 319:

¹¹ Տե՛ս Ս ա Ր Գ ի ս ե ա ն. 1890, 6:

¹² Ս ա Ր Գ ի ս ե ա ն. 1890, 317:

օգտագործել է նաև Մաշտոցի վարքում՝ զուգահեռներ տեսնելով նրանց կերպարների ու գործերի մեջ. «Կորիւն է բանաքաղ յինքեան»¹³: Որպես թվագրման հիմք՝ Բ. Սարգիսյանը չի անդրադառնում վերոնշյալ 2-րդ և 3-րդ կետերին:

Նորայր Բյուզանդացին նույնպես Ագաթանգեղոսի Պատմությունը Կորյունի՝ հունարենից կատարած թարգմանությունն է համարում¹⁴:

Հակոբոս Տաշյանը Ագաթանգեղոսի Պատմության հիմքում հունարեն և ասորերեն աղբյուրներ է տեսնում, որոնք թարգմանվել, միմյանց կցվել-խմբագրվել, դրանց վրա հավելումներ են արվել V դ. կեսերին՝ այդ լեզուներին տիրապետող հայ եկեղեցականի ձեռքով՝ առանց որոշակիացնելու այդ «եկեղեցականի» անձը: Ըստ այդմ՝ վերջին այս խմբագիրն է, որ բնորոշ դարձվածներ, պատկերներ է քաղել Կորյունի արդեն գրված ու իր ձեռքի տակ եղած գործից¹⁵:

Գալուստ Տեր-Մկրտչյանը Ագաթանգեղոսի Պատմության ոչ թե թարգմանիչ, այլ հեղինակ է համարում Կորյունին՝ ենթադրելով, որ նա այս գործը շարադրել է հենց Հայերենով, իսկ «Վարք Մաշտոցի» հետ բնագրական նույնությունները «մի և նույն հեղինակի գրչի արտադրություններ են»¹⁶: Նա Ագաթանգեղոսի գրությունն ժամանակը բարձրացնում է մինչև 464–465 թթ. և հետո¹⁷:

Նիկողայոս Մառը հիմք է ընդունում վերոնշյալ կետերից 3-րդը՝ «Հունասերների» և «ասորասերների» ներեկեղեցական պայքարի փաստարկը. «առաջին ընդարձակ խմբագրությունը պատկանում է հելլենասեր մատենագիրներին ... Մեսրոպի և նրա գործակիցների շրջանին Սահակի գլխավորությամբ»¹⁸: Ըստ այդմ՝ ստացվում է, որ նա գործի ստեղծումը դնում է մինչև 439–440 թթ.:

Մանուկ Աբեղյանը Ագաթանգեղոսի Պատմության թվագրման հարցում հենվում է վերոհիշյալ հիմքերից 1-ինի և 3-րդի վրա միաժամանակ: Նա համարում է, որ բնագրական աղբյուրների հարցում առաջնայինը Կորյունն է, որի տեքստում համապատասխան հատվածներն իրենց տեղում են, մինչդեռ Ագաթանգեղոսի մոտ գրված են «անհարմար տեղերում»¹⁹: Իսկ երկի թվագրումը կատարում է իր այս դիտարկման և եկեղեցու ներսում «Հունասերների» և «ասորասերների» պայքարի տրամաբանության հարթությունում. «Բայց որ V դարում ամբողջ եկեղեցական-գրական շարժումը մեծ մասամբ հունասերների գործունեության արդյունք էր, և որ Մաշտոցն ու Սահակը իրենց աշակերտներով հունասերների պարագլուխներ էին, այդ հայտնի է: Պարզ է և այն, որ «Ագաթանգեղայ Պատմությունը» հունասերների գործն է, Մաշտոցի և Սահակի աշակերտներից մեկի, թերևս հենց Մաշտոցի և ավելի ևս Սահակի կարգադրությամբ առաջ եկած»²⁰: Իսկ դա ենթադրելի է նրանց կենդանության օրոք, այն է՝ դարձյալ մինչև 439–440 թվականը²¹:

¹³ Ս ա Ր Գ ի ս ե ա ն. 1890, 109:

¹⁴ Բ ի լ զ ա ն դ ա ց ի. 1900, Ե:

¹⁵ Տ ա շ ե ա ն. 1891, 73–76, 86–87:

¹⁶ Տ է Ր-Մ կ Ր տ չ ե ա ն. 1896, 18:

¹⁷ Տ ե՛ս Տ է Ր-Մ կ Ր տ չ ե ա ն. 1896, 25:

¹⁸ M a p p. 1905, 157.

¹⁹ Ա բ ե դ յ ա ն. 1968, հ. Գ, 181:

²⁰ Ա բ ե դ յ ա ն. 1968, հ. Գ, 182:

²¹ Այս դեպքում, սակայն, ժամանակագրական մի անհարթություն է առաջանում, քանի որ Կորյունի գործը (որից քաղվածքներ պետք է անցած լինեին Ագաթանգեղոսին) թվագրվում է 443–451 թվականներով, ուրեմն դրանից չէր կարող քաղվածք լինել ավելի վաղ՝ մինչև 439–440 թթ. գրված բնագրում (տե՛ս Ա բ ե դ յ ա ն. 1968, հ. Գ, 171):

Ստեփան Մալխասյանցը նույնպես Հայոց եկեղեցու ներսում «Հունասերների» և «ասորասերների» հակամարտությունն է համարում վճռորոշ գործոն ու թվագրման հիմք: Սակայն նկատի ունենալով, որ Կորյունը և Եղիշեն «չգիտեն» Գրիգոր Լուսավորչին (վերոնշյալ Հիմք-փաստարկների 2-րդ կետ), նրան չեն հիշատակում անգամ ամենահարմար առիթների դեպքում²², Մալխասյանցը համարում է, որ Ագաթանգեղոսի Պատմությունը մտահղացվել և ստեղծվել է որպես «մի խոշոր հարված ասորական օրինատացիային և մյուս կողմից դրանով կապ է հաստատում Հայոց և Հունաց եկեղեցիների մեջ»: Այս հիմքերով էլ նա Ագաթանգեղոսի Պատմության կազմող-խմբագիր է ենթադրում «Հունասերներից» մեկին՝ Մաշտոցի կրտսեր աշակերտներից Գյուտ կաթողիկոսին. «Շատ հավանական է, որ հենց Գյուտ կաթողիկոսն է եղել Ագաթանգեղոսի անունը կրող Պատմության իրական հեղինակը»²³ գործը թվագրելով 461–465 թվականների միջակայքում²⁴: «Ասորասերներն» էլ, ըստ Մալխասյանցի, որպես դրա «հակակշիռ» թարգմանում են Լաբուբնայի Պատմությունը, դրանով չընդհանրում Աբգարի, Թադեոս և Բարդուղիմեոս առաքյալների պատմությունները՝ Հայոց եկեղեցու հիմքերը կապելով ավելի հին շրջանի, ասորական միջավայրի, առաքյալների, ընդհուպ Քրիստոսի հետ: Ինչ վերաբերում է այն հնարավոր հարցադրմանը, թե ինչու արդեն «Հունասերների» Գրիգորին որպես առաջին Լուսավորիչ հոչակած Հայոց եկեղեցին ընդունեց նաև նրանց հակառակորդ «ասորասերների» Հայաստանում քրիստոնեության մուտքի, սկզբնավորման, «լուսավորության» առաքելական այս տեսությունը, Մալխասյանցը դրա գիտական-տրամաբանական պատասխանի փոխարեն ժողովրդական խոսքով այսպիսի անակնկալ բացատրություն է տալիս. «ավելորդ թիքեն փոր չի ծակում»²⁵:

Ագաթանգեղոսի Պատմության անգլերեն թարգմանության ներածությունում խնդրին անդրադառնում է Ռոբերտ Թոմսոնը՝ համարելով, որ այս գործը կարող էր ստեղծվել 451 թ. Վարդանանց պատերազմից հետո, երբ Պարսից արքունիքը Հայաստանի նկատմամբ որոշակի հանդուրժողականություն էր ցուցաբերում կրոնական հարցերում²⁶: Իսկ գործի հիմնական նպատակն է՝ կերտել կաթողիկոսի իդեալական և օրինակելի կերպար ու դրանով իսկ ամրացնել Հայոց եկեղեցու հովվապետների հեղինակությունը ինչպես պարսկական, այնպես էլ բյուզանդական տիրապետության տակ ապրող բոլոր հայերի մեջ²⁷:

Նորագույն շրջանում Ագաթանգեղոսի Պատմության տարբեր հարցերի հիմնավորապես անդրադարձել է Ալբերտ Մուշեղյանը: Նա համարում է, որ այս

²² Մ ա լ խ ա ս յ ա ն ց. 1982, 12–13, 17:

²³ Մ ա լ խ ա ս յ ա ն ց. 1982, 17: Այս հիմնավորումները Մալխասյանցն ունի նաև Բուզանդի աշխարհաբար թարգմանության ներածության մեջ (Բ ու զ ա ն դ. 1968, 36–37):

²⁴ Կարեն Յուզբաշյանը և Պարույր Մուրադյանը նույնպես համարում են, որ Ագաթանգեղոսի գործն ստեղծվել է V դ. 60-ական թվականներին՝ «Գրիգոր Լուսավորչի պաշտամունքի կանոնացման կապակցությամբ» (Տե՛ս Մատենագիրք Հայոց. 2003, հ. Բ, 1291): Այսինքն, ըստ էության, հիմք են ընդունում Լուսավորչի անվան հիշատակված չիլները Կորյունի և Եղիշեի երկերում: Նույն հիմքով նույն կարծիքին է նաև Արտաշես Մարտիրոսյանը (տե՛ս Մ ա Ր Մ Ի Ր Ո Ս Յ ա ն. 1982, 153):

²⁵ Մ ա լ խ ա ս յ ա ն ց. 1982, 19:

²⁶ Agathangelos. 1976, p. XC.

²⁷ Agathangelos. 1976, XCII.

գործը նախնական մի տարբերակով հունարեն գոյություն է ունեցել Տրդատ թագավորի ժամանակակից, նրա իրական քարտուղար Դավիթ Հռոմայեցու հեղինակությամբ²⁸ «Ազաթանգեղեայ Պատմութիւն. Վարք և Պատմութիւն սրբոյն Գրիգորի» վերնագրով: Սրա հիման վրա Սահակ Պարթև կաթողիկոսը ստեղծել է հայերեն տարբերակը. «Սահակ Պարթևն է Ազաթանգեղոսի Պատմության Ա և Գ գրքերի հեղինակը, որոնք միասին կազմում են Գրիգոր Լուսավորչի Վարքը և պետք է գրված լինեն 410-ական թվերին»²⁹ դեռ IV դ. ստեղծված Ս. Գրիգորի «Պատմութիւն Ազաթանգեղեայ» վերնագրով հունարեն Վարքի հիման վրա և ճոխացվել են հայկական միջավայրում սնված կենդանի ավանդություններով»³⁰: Այսինքն՝ ավելի է իջեցնում Ազաթանգեղոսի Պատմության ստեղծման թվականը: Իսկ Կորյունի հետ բնագրական աղբյուրները և նույնությոնները մեկնաբանում է Ազաթանգեղոսից անցած Կորյունին³¹:

Արամ Տեր-Ղևոնդյանի կարծիքով Ազաթանգեղոսի Պատմության հայերեն բնագրից հին թարգմանություններով մեզ հասած տարբերակները երկու խմբի են բաժանվում. մեկը հանդում է Ազաթանգեղոսի Պատմության կանոնական բնագրին, մյուսը (որ հայտնի դարձավ XX դ. սկզբից ի վեր մինչև 70-ական թվականները) առանձնանում է: Համարվում է, որ այս խմբի երկրորդ տարբերակները ծագում են ավելի վաղ՝ V դ. առաջին կեսում գոյություն ունեցած հայերեն մի խմբագրությունից, որ չի պահպանվել: Ամփոփելով այդ ամենը՝ Ա. Տեր-Ղևոնդյանը Ազաթանգեղոսի Պատմության ստեղծման հանգամանքների և ժամանակի հարցում գալիս է այսպիսի եզրահանգման. «Հինգերորդ դարի առաջին կեսում կազմվել է մի խմբագրություն, որի հայերենը դեռ հայտնի չէ, բայց կան նրանից ծագող ասորերեն, հունարեն և արաբերեն թարգմանություններ, որոնք Վարք են կոչվում: Այս հայերեն բնագիրը, ըստ երևույթին, դարերի ընթացքում մոռացության է տրվել: Հինգերորդ դարի կեսերին կազմավորվել է մեզ հայտնի խմբագրությունը, որը կանոնական է համարվել հայ եկեղեցու կողմից և ամբողջ միջնադարում օգտագործվել որպես նվիրական, սրբազան մատյան»³²: Այսինքն՝ եթե ոչ մեզ հասած «կանոնական» բնագիրը, ապա դրա մի հիմքի գոյություն հնարավոր է համարվում V դ. առաջին կեսում:

Անշուշտ, կարևոր են և պարտադիր բանասիրական, տեքստաբանական, պատմական հիմքերը գրական հուշարձանի գրության ժամանակի որոշման համար: Դրանք պետք է գործադրվեն և լիովին գործադրվել են նաև Ազաթանգեղոսի Պատմության դեպքում՝ արժեքավոր նյութեր և իրողություններ ի հայտ բերելով: Եվ, այդուամենայնիվ, փաստարկների ընդհանուր հայտարար-եզրահանգումը ստեղծման կամ գրության ժամանակի, նաև հեղինակ/հեղինակների հարցերում, ըստ էության, բացակայում է (թվագրման հարցում ունենք՝ IV դ. սկիզբ, 410-ական թվականներ, 420–430 թթ., «մինչև 439», V դ. առաջին կես, «V դ. կեսեր», «V դ. երկրորդ կես», 460–465 թ., իսկ հեղինակների հարցում՝ Մեսրոպ

²⁸ Մ ու չ ե ղ յ ա ն. 2012ա, 212:

²⁹ Այստեղ և այսուհետ բոլոր մեջբերումներում ընդգծումները մերն են:

³⁰ Մ ու չ ե ղ յ ա ն. 2012ա, 200:

³¹ Մ ու չ ե ղ յ ա ն. 2012ա, 204:

³² Ա գ ա թ ա ն գ ե ղ ո ս. 1983, 505–506:

Մաշտոց, Սահակ Պարթև, Կորյուն, Եզնիկ Կողբացի, Դավիթ Հռոմեացի, Գյուտ կաթողիկոս)։

Թվագրման բանասիրական և պատմական հիմքերի անբավարարությունը

Վերադառնանք վերը հիշատակված այն երեք հիմքերին, որոնցով փորձ է արվել ճշգրտել Ազաթանգեղոսի Պատմության գրության ժամանակը։

Ա) Կորյունի «Վարք Մաշտոցի» աշխատության հետ բնագրական աղերսները

Երկու երկերում բնորոշ բառերի, դարձվածների, նկարագրական, պատկերային, տեքստային հատվածների համընկումները մեկնաբանվում են ինչպես Ազաթանգեղոսից Կորյուն (Բ. Սարգիսյան, Ա. Մուշեղյան), այնպես էլ հակառակ ուղղությամբ (Հ. Տաշյան, Գ. Տեր-Մկրտչյան, Մ. Աբեղյան, Ստ. Մալխասյան)։ Չնայած համապատասխան նյութն ամբողջությամբ մանրակրկիտ աշխատանքով բացահայտված ու ձեռքի տակ՝ այդ եզրահանգումներից մեկի լիակատար բացառման և մյուսի անվերապահ պնդման համար անվիճարկելի հիմքեր լինելու համաձայնություն փաստորեն չկա։ Այսինքն՝ այս գործի ստեղծման ժամանակի հարցում բանասիրական, տեքստաբանական նույն հիմքերը տարբեր գիտնականների բերել են տարբեր եզրահանգումների, ինչը նշանակում է, թե դրանք այս դեպքում թվագրման վճռորոշ կամ անվիճելի հիմք չեն կարող ծառայել։

Բ) Կորյունի և Եղիշի երկերում Գրիգոր Լուսավորչի անունը հիշատակելը Ուշադրության արժանի է և բացատրության կարիք ունի Ստ. Մալխասյանցի նշած այն փաստը, որ Կորյունը և Եղիշեն ընդհանրապես չեն հիշատակում Գրիգորին։ Ձեն հիշատակում անգամ իրենց պատմության այն դրվագներում, երբ նման հիշատակումը սպասելի է թվում։ Սակայն դժվար է այդ հիմքով միանշանակ համարել, թե նրանք «չեն ճանաչում Գրիգորին» և դա Ազաթանգեղոսի Պատմության թվագրման վճռական հիմք դարձնել։ Ավելին՝ Մալխասյանցը պնդում է նաև, որ Գրիգորը, ըստ էության, մոռացված է եղել ամբողջ 180 տարի մինչև Գյուտ կաթողիկոսը³³։

Տրդատն ու Գրիգորն անվիճելիորեն Հայոց դարձն իրականացրած պատմական անձեր են, և անհնար է, որ ընդամենը մի հարյուր տարի հետո Հայոց եկեղեցու հիմնադրի՝ առաջին հովվապետի մասին հիշողությունը խամրած լիներ այնքան, որ նրա անունն անգամ չիմանային նույն եկեղեցու շրջանակներում գործող ամենագրագետ ու ամենատեղյակ մարդիկ կամ ենթարկվեին նրա անվան հիշատակման չինձու ինչ-որ արգելքի³⁴։

Հակադրվելով Ստ. Մալխասյանցին՝ այս խնդրին վերահիշյալ և մի այլ հոգվածով մասնավոր ու համակողմանի անդրադարձել է Ա. Մուշեղյանը³⁵։ Վաղուց հայտնի, V դ. սկզբներին գրված համարվող հուշարձանների հետ բնագրական քննությունը և այլ հիմնավորումներով նա եզրահանգում է, որ Գրիգոր

³³ Բ ու լ ա ն դ. 1968, 36–37։ Տե՛ս նաև՝ Մ ա լ խ ա ս յ ա ն ց. 1982, 12–13, 17։

³⁴ Չափազանցված է թվում Ա. Մուշեղյանի բացատրությունը, թե Գրիգորի անունը պատմիչները չեն հիշատակում, քանի որ 430-ական թվականներին Հայաստանում իշխող երկու ասորի կաթողիկոսներն արգելել են Գրիգորի պաշտամունքը (տե՛ս Մ ու լ - չ ե ղ յ ա ն. 2012ա, 201)։

³⁵ Մ ու լ չ ե ղ յ ա ն. 2012բ, 21–28։

Լուսավորչի պաշտամունքն առաջ է եկել դեռ IV դ. և V դ. առաջին տասնամյակներում ու արդեն իր բարձրակետի վրա էր³⁶: Սա բնական ու տրամաբանական է: Ինչ վերաբերում է Կորյունի և Եղիշեի երկերում Գրիգոր Լուսավորչի անունը չհիշատակելուն, տրվում է այսպիսի բացատրություն. երբ Սահակ Պարթևը հեռացվել էր կաթողիկոսությունից, Պարսից արքունիքի կողմից Հայոց եկեղեցու կաթողիկոսներ կարգված ասորի Բրքիշոն և Շամուելը «... ճգնում էին նսեմացնել Գրիգոր Լուսավորչի հեղինակությունը Հայաստանում: Հայոց ազգային սրբին նվաստացնելու նպատակով նրանք մի թուղթ հորինեցին և դրեցին իբրև ընծայական, քարոզների մի գրքի հայերեն թարգմանության սկզբում»³⁷: «430-ական թվերին Գր. Լուսավորչի անձը և անունը նսեմացնելու անհաջող փորձերից հետո, Հայ եկեղեցու ասորի կաթողիկոսները մեծտեղ բերեցին Հին Կտակարանի մի մոռացված ավանդություն, ըստ որի՝ Մովսես մարգարեի գերեզմանը Նաբավ լեռան վրա ծածկվել էր մարդկանց աչքից, որպեսզի անարժան կռապաշտ ժողովրդից չպաշտվի»³⁸: «... ասորի կղերը Հայաստանում հատուկ արշավ էր սկսել Գրիգոր Լուսավորչի պաշտամունքը վերացնելու նպատակով»³⁹: Նա դա համարում է «խորհրդապաշտական» արգելք, որը, ըստ հետազոտողի, արգելել է Ագաթանգեղոսի Պատմությունը և Գրիգոր Լուսավորչի պաշտամունքը. «... քանի դեռ աստվածային տեսիլքով չեն հայտնվել Գրիգոր Լուսավորչի նշխարները, պետք է դադարեցնել նրա պաշտամունքը և արգելել նրան փառաբանող Ագաթանգեղոսի Պատմությունը»⁴⁰: Բյուզանդական Զենոն կայսեր 1-ին տարում (474 թ.) Լուսավորչի նշխարների հայտնաբերումից հետո, ահա, Գրիգորի անվան հիշատակումը և Ագաթանգեղոսի Պատմությունը կրկին լեգալացվեցին⁴⁰:

Ա. Մուշեղյանի կատարած մանրակրկիտ աշխատանքի այս արդյունքը, սակայն, հարցեր է առաջացնում.

— եթե այդ «խորհրդապաշտական արգելքը» սահմանվել է Գրիգորին զուգահեռելով և հավասարեցնելով աստվածաշնչային Մովսեսին, դա «նսեմացում» է, թե՞ պատիվ⁴¹:

³⁶ Գնահատելով Ա. Մուշեղյանի կատարած մանրակրկիտ և օգտակար աշխատանքը՝ դժվար է, իհարկե, համաձայնել Ստ. Մալխասյանցի մասին ասված այն մտքին, թե «... մեր կորովի հայագետը և նրան հետևողները բոլորովին ծանոթ չեն եղել դարասկզբին գոյություն ունեցած Հայ եկեղեցական վավերագրերին, որոնք հիմնովին հերքում են նման կանխակալ պատկերացումները» (Մ ու շ ե ղ յ ա ն. 2012թ., 21), երբ խոսքը վերաբերում է նաև վաղուց հրապարակված բնագրերի:

³⁷ Մ ու շ ե ղ յ ա ն. 2012թ., 28:

³⁸ Մ ու շ ե ղ յ ա ն. 2012թ., 35:

³⁹ Մ ու շ ե ղ յ ա ն. 2012թ., 30:

⁴⁰ Մ ու շ ե ղ յ ա ն. 2012թ., 41–42: Ագաթանգեղոսի ձեռագրերից երկուսն է նման տեղեկություն պարունակում (տե՛ս Ագաթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց. 1909, 73): Ըստ Խորենացու՝ նշխարները հայտնաբերել է Գառնիկ անունով մի ճգնավոր Գրիգորի մահվանից «չատ ժամանակ հետո» (Մ ո վ ս է ս Խ ո ռ ե ն ա ջ ի. 1991, 244): Պատմահայրն այս դեպքում չէր կարող նկատի ունենալ Զենոն կայսեր շրջանը, քանի որ նրա Պատմության մեջ 440 թվականից հետո որևէ դեպքի մասին ակնարկ չկա:

⁴¹ Խորենացին դա համարում է պատիվ. «Եվ ծածկեալ ամս բազումս աստուածային իմն գողցես տեսչութեամբ, իբրև զՄովսէսն զայն ի հնումն, զի մի՛ ի պաշտօն

– եթե ասորի այս կաթողիկոսներն իրենց իշխանությունն 4–5 տարիներին չարամտորեն կարող էին Հայոց եկեղեցու հիմնադիր, արդեն վաղուց պաշտամունքի առարկա Գրիգոր Լուսավորչին «նսեմացնելուն», «նվաստացնելուն», «վարկաբեկելուն», «նրա պաշտամունքը վերացնելուն» ուղղված նման արգելք սահմանել (ինչի միտումն ու վնասը, բնականաբար, չէին կարող չհասկանալ ժամանակի Հայ եկեղեցականները), ապա ի՞նչն էր խանգարում Հայոց եկեղեցուն նրանցից հետո հանել այդ «թուղթուգիր» արգելքը՝ թեկուզ Սահակ կաթողիկոսի՝ այլ բովանդակությամբ «Տեսիլ» և Լուսավորչի նշխարներն ավելի շուտ հայտնաբերող մի «Գառնիկ» ունենալով (չէ՞ որ այդ ամենը լեզենդ էր, որ կարելի էր ստեղծել կամ փոփոխել ցանկացած պահի)⁴²:

– Ագաթանգեղոսի Պատմությունը, ի դեմս իր խիստ ներգործուն ու դաստիարակիչ կերպարների, ստեղծվել էր դեռ միայն մակերեսորեն տարածված քրիստոնեության արմատավորման, ամրապնդման ու ջերմեռանդ հավատի վերածելու, դրանով իսկ եկեղեցու վտանգված իշխանության պահպանման հրատապ ու կենսական դարձած քաղաքական խնդիրը լուծելու համար, խնդիր, որը 430–440-ական թվականներին և հետո ամենևին չէր կորցրել իր հրատապությունը: Ինչպե՞ս կարող էր Հայոց եկեղեցին այդքան հեշտությամբ տասնամյակներով հրաժարվել նման մի աշխատող «գործիքից»:

Այսինքն՝ Ստ. Մալխասյանցի եթե ոչ եզրահանգումը (Ագաթանգեղոսի գործի ստեղծման ժամանակը ճշտելու մասին), ապա հարցադրումը (Կորյունի և Նղիշի երկերում Գրիգոր Լուսավորչի անունը հիշատակելու մասին) շարունակում է օրինակարգ մնալ: Չհավակնելով տալ դրա սպառիչ պատասխանը՝ կարելի է մի դիտարկում անել՝ նմանատիպ գուգահեռի վրա:

Որպես Ագաթանգեղոսի Պատմության թվագրման ժամանակի վերին եզրի հիմք Ստ. Մալխասյանցը մատնանշում է նաև, որ Ագաթանգեղոսի մոտ էլ չեն հիշատակվում Հայաստան եկած առաքյալները (Թադեոս և Բարդուղիմեոս): Նա կարծում է, թե դա էլ պայմանավորված է այն բանով, որ վերջիններս մասին առաջին գրավոր պատմությունը (Լաբուբնա) վերածվել է Հայերենի Ագաթանգեղոսի Պատմությունից հետո, ուստի և այն ծանոթ չի եղել դրա հեղինակին: Բուզանդը, իր երկը արդեն դրանից հետո գրած լինելով, այդ թարգմանության միջոցով ծանոթ է եղել առաքյալների մասին պատմություններին և հիշատակել է նրանց⁴³: Սակայն առաքյալներին չեն հիշատակում ոչ միայն Ագաթանգեղոսը, Կորյունը, Նղիշեն, այլ նաև՝ Փարպեցին: Վերջինս, ըստ Մալխասյանցի կազմած ժամանակագրության⁴⁴, Լաբուբնայից ու Փավստոսից էլ հետո է գրել իր գործը (490-ական թվականներ) և նույնպես քաջածանոթ պետք է լիներ առաքյալների մասին արդեն հայերենով շրջանառված պատմությանը, եթե դա պետք է լիներ ճանաչման հիմքը: Առաքյալներին հիշատակելը, նույնպես

ի դեռահավատ բարբարոսացս առցի ազգաց» (Մ ո վ ս է ս ի ն ո բ ե ն ա ց ի. 1991, 244):

⁴² Այս հարցում ընդունված տեսակետն ըստ բնագավառային հանրագիտարանի հետևյալն է՝ Գրիգորի նշխարները հայտնաբերվել և թորդանում ամփոփվել են նույն IV դարում՝ նրա որդի Վրթանես Ա կաթողիկոսի օրոք (տե՛ս Քրիստոնյա Հայաստան. Հանրագիտարան. 2002, 226):

⁴³ Տե՛ս Մ ա լ խ ա ս յ ա ն ց. 1982, 18–20:

⁴⁴ Տե՛ս Մ ա լ խ ա ս յ ա ն ց. 1982, 32–33:

բացատրություն կարիք ունենալով, չի կարող վճռական հիմք լինել պնդելու, թե հիշյալ հեղինակները նրանց «չեն ճանաչել»։ Մի կողմ թողնելով թվագրման հիմքը կամ հանգամանքը՝ բացատրությունը կարող է լինել հետևյալը. առաքյալները Հայաստանի ներսում որպես «հեղինակություններ», քրիստոնեության տարածման քարոզչության կամ ամրապնդման առաջնային գործում էական «գործառութային դեր» չէին կարող ունենալ առաջին այդ շրջանում։ Նրանք՝ որպես «քաղաքական փաստարկ», պետք էին ավելի ուշ, հատկապես արտաքին աշխարհի դեմ որպես Հայոց եկեղեցու առաքելական կարգավիճակի հիմք, երբ վերջինիս համար ուրվագծվեց կամ ծագեց անկախ, ինքնագլուխ լինելու, այլ աթոռների (մասնավորաբար՝ Բյուզանդական) նկատմամբ ենթակա վիճակում չհայտնվելու խնդիրը։ Նույն կերպ, թերևս, գուցե «գործառութային» առումով, Գրիգորի անվան հիշատակումը ինչպես Կորյունի, այնպես էլ Եղիշեի երկերում որևէ էական բան չէր կարող տալ՝ նկատի ունենալով երկուսի գործերի էլ հետապնդած խիստ հստակ ու նեղ գործնական-քաղաքական նպատակը։ Կորյունի դեպքում միակ խնդիրն էր Հայոց գրերի ստեղծման գերկարևորությունը և սրբության հանգամանքը ցուցադրելը (որ, բնականաբար, պիտի շաղկապվեր ու հիմնավորվեր Մաշտոցի կենսագրությամբ)։ Եվ ճիշտ է նկատված, որ, ըստ էության, որպես սկզբունք, նա հետևողականորեն խուսափում էր իր «թեմայից» դուրս «ընդհանուր բնույթի պատմական փաստեր հաղորդելուց»⁴⁵։ Եղիշեի դեպքում նպատակը զրադաշտականության ընդունման պարտադրանքի դեմ հանուն հավատի նահատակվելու, մարտիրոսանալու անխախտ պատրաստակամությամբ անմնացորդ պայքարողների կերպարի կերտումն է։ Նույն կերպ՝ Եղիշեն չի հիշատակում նաև Սահակ կաթողիկոսին և Մեսրոպ Մաշտոցին (որոնց, ամենայն հավանականությամբ, նաև աշակերտել է), ինչը, բնականաբար, չի կարող նշանակել, թե նրանց չի ճանաչել կամ գնահատել։ Նրանց անունների հիշատակման համար էլ հարմար տեղեր կարելի էր գտնել, և այդ հիշատակումը (մեր տեսանկյունով) կարող էր պատշաճ դիտվել։ Բայց պատմիչն առաջնորդվել է ոչ թե մեր և այսօրվա, այլ իր ու իր ժամանակի խնդրի տեսանկյունով ու պատկերացումներով։ Տրդատի անունն էլ Եղիշեն տալիս է միայն մեկ անգամ՝ ռազմական օգնության խնդրանքով Բյուզանդիայի կայսրին ուղղված նամակում⁴⁶, որտեղ այն, իրոք, կարևոր «գործառութային» դեր ունի. չլինեք այդ նամակը կազմելու կարիքը, չէր հիշատակվի նաև Տրդատը։ Եվ դա չէր կարող մեկնաբանվել որպես Տրդատին չճանաչելու, չգնահատելու փաստ։

Այսինքն՝ խնդիրն այս՝ գործնական-քաղաքական դիտանկյունից քննելու դեպքում, ինչպես Ագաթանգեղոսի, Կորյունի, Եղիշեի, Փարպեցու երկերում առաքյալներին չհիշատակելը, այնպես էլ Կորյունի, Եղիշեի մոտ Գրիգոր Լուսավորչին չհիշելը չի կարող նրանց չճանաչելու հանգամանք դիտվել և պատմագրական հուշարձանի թվագրման համար վճռական կամ առաջնային հիմք ծառայել։

Գ) «Հունասերների» և «ասորասերների» ներեկեղեցական պայքարը

Ինչպես տեսանք, նման մի հակադրություն կամ պայքար, որպես Ագաթանգեղոսի Պատմության թվագրման հիմք, չեղյալ էր հատկապես Սուրբ Մալխասյանցի և Մ. Աբեղյանի (նաև Ն. Մառի) ուսումնասիրություններում։ Չկապելով որևէ հուշարձանի թվագրման խնդրի հետ՝ «Հունասեր» և «ասորասեր»

⁴⁵ Տ է ր-Մ ո վ ս ի ս ե ա ն. 2018, 26:

⁴⁶ Եղիշեի Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին. 1957, 71:

կուսակցությունների պայքարի մասին է խոսում նաև Մեսրոպ Տեր-Մովսիսյանը. «Հայաստանում Դ. և Ե. հարյուրամյակներում կային երկու հակադիր կուսակցություններ. ասորական ազդեցության, ասորական գրականության կողմնակիցներ, և հունասեր ուղղության կողմնակիցներ»⁴⁷: Լևոն Տեր-Պետրոսյանը մի առիթով անդրադառնում է V դ. համար ենթադրյալ այդ պայքարին. «Ե. Տեր-Մինասյանը մեծ կարևորություն է տալիս հատկապես ասորական և հունական կուսակցությունների պայքարին, այն համարելով «Հայոց եկեղեցու Դ և Ե դարերի պատմության հական նիւթը»: Պետք է նշել սակայն, որ այս հարցում արժանահիշատակ հեղինակը մի շարք այլ հետազոտողների նման ընկել է որոշ չափազանցության մեջ»⁴⁸: Իսկ մի այլ տեղ նա ոչ թե ներեկեղեցական պայքարի, այլ գրական հարթության վրա անգամ մրցակցություն չի տեսնում. «Պատմագիրների կողմից հավաստված այն փաստը, որ միևնույն հեղինակները՝ Սահակ Պարթևը, Եզնիկ Կողբացին, Հովսեփ Պաղնացին և ուրիշներ, թարգմանություններ են կատարել եւ հունարենից, եւ ասորերենից, ավելորդ է դարձնում նման հարցադրումը»⁴⁹:

Հատկանշական է, որ ամբողջ V դ. համար որպես առանցքային երևույթ համարելով եկեղեցու ներսում «հունասերների» և «ասորասերների» պայքարը՝ երկու մեծանուն գիտնականներ՝ Մ. Աբեղյանը և Ստ. Մալխասյանցը, սակայն, նույն այդ հիմքի վրա գալիս են խիստ տարբեր հետևությունների, ինչը ինքնին նշանակում է, թե «հունասերներ» – «ասորասերներ» պայքարը (եթե նման երևույթ ընդհանրապես եղել է) նույնպես ելակետ չի կարող լինել ինչպես Ագաթանգեղոսի երկի հեղինակ-խմբագրողների որոշման, այնպես էլ թվագրման հարցերում:

Հայոց եկեղեցին վաղուց արդեն վերից վար ձևավորված նվիրապետությանը կազմակերպված մի ինքնուրույն իշխանական կառույց էր՝ հսկայական տիրույթներով և հարստությամբ, սեփական շահերի հստակ գիտակցմամբ ու հավակնություններով: Ներեկեղեցական պայքարը (դիրքի, իշխանության համար) որևէ հիմքով կարող էր առաջին պլան գալ միայն այն բանից հետո, երբ վերացված կամ նվազած կլինեին Հայոց եկեղեցու՝ որպես ամբողջական կառույցի իշխանությունը սպառնացող արտաքին և հատկապես ներքին վտանգները: Իսկ այդ վտանգները չեզոքացված կարող էին համարվել միայն քրիստոնեության լիակատար ու վերջնական տարածված, արմատավորված, ազգային ինքնություն առաջին հատկանիշ լինելուց հետո: Ըստ այդմ՝ «ասորասերների» և «հունասերների» ներեկեղեցական պայքար V դարում չէր կարող առաջնային լինել ընդհուպ բարձրանալով կարևորագույն գրական հուշարձանների ստեղծման շարժառիթ դառնալու մակարդակի: Հայոց եկեղեցին պարզապես չէր կարող իրեն նման վտանգավոր «չքեղություն» թույլ տալ: Պատմագրական երկերը, թարգմանական և ինքնուրույն այլ ժանրերի մատենագրական գործերի հետ լծակից, Հայ եկեղեցու իշխանության օբյեկտ ժողովրդի միասնության և անխաթարության պահպանման խնդիրն էին լուծում պայքարի առաջնագծում: Դա կարևոր էր, մանավանդ, Հայաստանի երկու մասի բաժանվելուց և թագավորական իշխանության սասանումից հետո, երբ ինչպես Հայաստանի գահակալի, այնպես էլ եկեղեցու ղեկավարի հարցն արդեն, ըստ էության, որոշվում էր Տիգրանում:

⁴⁷ Տ է ր-Մ ո վ ս ի ս ե ա ն. 2018, 39–40:

⁴⁸ Տ է ր-Պ ե տ ր ո ս յ ա ն. 1980, 66:

⁴⁹ Տ է ր-Պ ե տ ր ո ս յ ա ն. 1984, 10:

Եթե անգամ Հայ եկեղեցու ներսում եղել են հունական կամ ասորական «կողմնորոշման» նախասիրություններ, ապա դրանք խիստ լուսանցային նշանակություն պիտի ունենային երկրի և եկեղեցու հիմնական քաղաքական օրակարգի համեմատությամբ, որը եկեղեցու իշխանության պահպանման հիմքի, դրա լինել-չլինելու ընդհանրական, համազգային կշիռ ու տարողություն ուներ: Երբ վտանգված է ամբողջը, դրա ենթադրյալ մասերը՝ «ասորասերները» և «հունասերները», բնականաբար, պայքարը պետք է ծավալեին ոչ թե միմյանց, այլ այդ ընդհանուր վտանգի դեմ: Եվ քաղաքական այդ խնդրի լուծմանն էր ուղղված ու հենց այդ խնդիրը լուծեց գրեթե ստեղծամաճ սկիզբ առած այն հեղափոխությունը, որի նյութական առարկայացումը մշակութային հետևանքների տեսքով մեզ է հասել որպես Հայկական «Ոսկեդար»: Այսինքն պատմագրական այդ հուշարձաններից յուրաքանչյուրի հետ կապված հարցերը պետք է դիտարկել ոչ թե «հունասերների» և «ասորասերների» ներքին պայքարի, այլ հենց ժամանակի այդ հիմնական քաղաքական օրակարգի հիմքի վրա՝ որպես այն սպասարկող միավորներ: Նույն հիմքի վրա պետք է դիտարկել նաև մատենագրական նույն հուշարձաններում ժամանակի հետ մասնակի փոփոխություններ կրող, նաև ըստ անհրաժեշտության խմբագրվող այդ օրակարգի թելադրանքով հնարավոր փոփոխությունները:

Եվ վերջապես, որ շատ ավելի կարևոր է, ինչպես կողմնորոշումների՝ «հունասերների» և «ասորասերների», այնպես էլ Գրիգոր Լուսավորչի պաշտամունքի կանոնականացման ենթադրյալ հիմքերով բացատրությունները նեղացնում, փոքրացնում են Ազգաթանգեղոսի Պատմության ստեղծման իրական շարժառիթը, դրանով իսկ ժամանակին այս գործին տրված նշանակությունը ու դրա խաղացած պատմական դերը: Այն պետք է դիտարկել ժամանակի այն կենսական ու հրատապ դարձած առաջնային քաղաքական խնդրի հարթության վրա, որ իրենց չափով արձանագրում են պատմիչները, և որի լուծմանն էր ուղղված գրեթե գլուխից ու Աստվածաշնչի թարգմանությունից սկսած ողջ թարգմանական և ինքնուրույն մատենագրությունը: Պարզապես, այդ խնդիրը պատմիչները չէին կարող ավելի հստակ ձևակերպել՝ որպես եկեղեցու իշխանության ամրապնդման և պահպանման գույտ քաղաքական հարց՝ քրիստոնեության տարածման լիակատարության, արմատավորման, ընդհուպ՝ մոլեռանդության աստիճանի բարձրացման միջոցով⁵⁰: Սա բացասական գնահատական չէ, այլ

⁵⁰ Այդպես են ներկայացնում Եղիշեն և Փարպեցին «ուխտապահ» նախարարներին ու նրանց գործը, որ գնում էին պատերազմի ավելի հաճախ նահատակվելու տենչանքով, քան հաղթելու վճռականությամբ: Անշուշտ, սա չէր կարող համապատասխանել իրականությանը և այլ բան չէ, քան եկեղեցու իշխանության պահպանման նպատակին միտված՝ հավատացյալ/հայրենասերի օրինակելի կերպարի կերտում: Նիկողայոս Ադոնցն իրավացիորեն կասկածի տակ է առնում այդ պատերազմների շարժառիթն անգամ. «Այս տեսքով են պատմիչները մեզ ներկայացնում հայերի ապստամբությունը 5-րդ դարում, ընդ որում՝ նրանք, որպես հոգևոր կոչման և դաստիարակության տեր անձինք, ջանում են ամբողջ պատմությանը հաղորդել կրոնական բնույթ» (Ա. դ. ո. ց. 2007, 5–7): Կարելի է ասել, որ հիշյալ պատմիչները պարզապես հետևել են եկեղեցու հրահանգած «քաղաքական գծին»: Թագավորական կամ պետական հովանոցից զրկված հոգևոր կառույցի անխաթարությունը և իշխանությունը պահելու համար դա պարտադրված ու արդարացված միջոց էր:

պատմականորեն ստեղծված իրավիճակում ազգային ինքնապահպանման բնագործով թե գլխավորությամբ, ավելի ստույգ՝ իրատեսական հաշվարկով պարտադրված քայլի, ուղեգծի արձանագրում: Տվյալ դիտանկյունից, ահա, Ազաթանգեղոսի Պատմությունն այդ նպատակին հասնելու համար գործառութային կարևորության առումով ամենամեծ ծանրաբեռնվածությունը պիտի ունենար ոսկեդարյան թարգմանական և ինքնուրույն ողջ մատենագրության մեջ՝ ներառյալ Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանությունը:

Նման գերկարևորության մասին է խոսում այն փաստը, որ այս գործը ստեղծումից ի վեր ունեցել է բազմաթիվ խմբագրություններ և թարգմանություններ⁵¹: Թարգմանությունների բազմաթիվ լինելը վկայում է դրա միջազգային մեծ հեղինակության մասին, որ առաջին հերթին պետք է պայմանավորված լիներ նյութի գործառնական կարևորությամբ՝ որպես քրիստոնեության տարածման և ամրապնդման քարոզչական ներգործուն միջոցի (ինչպես բոլոր սրբերի վարքերը)՝ ոչ միայն հայկական միջավայրում (ո՞ր միջավայրերի համար, ի՞նչ նպատակով է թարգմանվել): Խմբագրությունները, իրենց հերթին, ցույց են տալիս դրան տրված նույնափսի կարևորությունն այն իմաստով, որ այն նաև եղել է մի տեսակ «կենդանի օրգանիզմ», փոփոխվել է ժամանակի քաղաքական օրակարգային առաջնահերթություններին, նոր առաջացող խնդիրներին համահունչ կամ տեղային միջավայրերի առանձնահատկությունների հետևանքով ու հետապնդված խնդիրների համեմատ (ո՞ր միջավայրերի համար, ի՞նչ նպատակով է խմբագրվել):

Այսինքն ի տարբերություն պատմագրական այլ երկերի՝ այն իր հեղինակությամբ քրիստոնեական հավատի, դավանաբանական ուղղությունների, քաղաքական կողմնորոշումների հարցերում ինչ-որ տեղ ծանրակշիռ «իրավական» վավերագրի դեր է խաղացել, սրբագործման մի հիմք է դիտվել, լսարանի վրա ակտիվ ներգործման միջոց հանդիսացել կամ օժանդակել ժամանակի կրոնական-քաղաքական փոփոխվող խնդիրների լուծմանը: Ուստիև՝ եթե բանասիրական և այլ փաստարկներով իրոք ճշգրտված են այդ խմբագրությունների, թարգմանությունների, տեքստային էական այլ «տեղաշարժերի» ժամանակները, այդ հիմքով կարելի է նաև ենթադրություններ անել դրանց՝ տվյալ տեղում, պատմական տվյալ պահի քաղաքական խնդիրների և օրակարգերի նրբութունների, առաջնահերթությունների մասնակի փոփոխությունների, ուղղությունների ու այսօրինակ այլ խնդիրների ու դրանց տրված կարևորության մասին⁵²: Հակառակ դեպքում հավաստի աղբյուրներով վերականգնված հայտնի պատմության ետնախորքում, կարելի է ենթադրել, թե որտեղ, երբ, պատմական իրադարձությունների և զարգացումների որ դրվագները կարող էին առաջացնել այդ խմբագրությունների ու թարգմանությունների քաղաքական-գործնական անհրաժեշտությունը:

⁵¹ Ըստ Ա. Տեր-Ղևոնդյանի՝ մոտ երկու տասնյակ են խմբագրությունները և ութ լեզուներով թարգմանությունները (տե՛ս Ա գ ա թ ա ն գ ե ղ ո ս. 1983, 503):

⁵² Նոր և նորագույն ժամանակներում հայերենից այլ լեզվի կամ հակառակ թարգմանությունները կարող են դիտվել հիմնականում որպես մշակութային երևույթ: Նույն կերպ չպետք է նայել հնագույն ժամանակների թարգմանություններին. դրանք անպայման գործնական-քաղաքական նպատակ են հետապնդել կամ կատարվել են սրբագործելու համար կատարված մի նոր իրողություն:

Հենց այս վերջին հիմքով են Ն. Մառի բացատրություններն իր հրատարակած արաբներեն մի թարգմանություն-խմբագրության առիթով. «Եթե Ազաթանգեղոսը նյութերն ընտրել է ըստ իր առջև դրած խնդիրների ... մեր խմբագրության հեղինակը, անկասկած, նույն սյուժեների վրա աշխատել է ի շահ իր հետապնդած խնդիրների»⁵³: Ըստ էության, նույն ելակետային հիմնադրույթն է արձանագրում Մ. վան Էսթրոկը ասորական թարգմանության համար. «Ավանդություններն առանձին քերթողների գրական երևակայության կամ ստեղծագործական մտքի շնորհիվ չէ, որ վերափոխվում են: Նրանք սովորաբար հասարակական արժատներ ունեն և ծառայում են պատմական որոշակի նպատակի: Եվ իսկապես, Ազաթանգեղոսի ազգային ավանդության դեպքում խմբագրությունների զանազանությունը համապատասխանում է կրոնական և քաղաքական նորանոր իրադրությունների հարմարեցման պահանջին»⁵⁴:

Նույն մոտեցումը, հասկանալիորեն ավելի մեծ չափով, պետք է վերաբերի նաև Ազաթանգեղոսի բուն գործին:

Թվագրման խնդրից դուրս՝ այլ հիմքերով պատմագրական հուշարձանի ուսումնասիրման կարևորությունը

Որպես պատմական սկզբնաղբյուր, ստույգ պատմության վերականգնման միջոց՝ գերկարևոր է պատմագրական երկի գրության կամ ստեղծման ժամանակի ճշգրտումը: Երբ դա հայտնի չէ կամ վիճարկելի է, ինչպես ասացինք, առաջնահերթ և օգտակար են տեքստաբանական, բանասիրական, պատմական-աղբյուրագիտական բնույթի ուսումնասիրություններով ներկայացող փաստարկները, որոշ դեպքերում, գուցե՝ բավարար: Սակայն, ինչպես տեսանք, նույն մոտեցումը և նույն նյութը տարբեր գիտնականների տարբեր եզրահանգումների կարող է բերել գործի ստեղծման կամ գրության ժամանակի, հեղինակ/հեղինակների և այլ հարցերում: Նման դեպքերում ճիշտ կլինի մի կողմ դնել պատմագրական երկի ստեղծման ժամանակագրական մեկնակետը, չկաշկանդվել դրանով: Ամեն մի պատմագրական ստեղծագործություն ունի նաև այլ հատկանիշներ, որակներ, առանձնահատկություններ, խնդիրներ, որոնք կարող են բացահայտվել այլ հիմքով ու դիտանկյունով քննությամբ: Այդպիսի ուսումնասիրությունների արդյունքները, ինքնին կարևոր լինելով, կարող են կողմնակի թվացող, սակայն ոչ պակաս փստահելի հիմք դառնալ նաև հուշարձանի ժամանակի խնդիրը լուծելու համար կամ օժանդակել թվագրման գոյություն ունեցող վարկածներից որևէ մեկին:

Մի փոքր շեղվելով որպես օրինակ բերենք Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունը»: Ժամանակին (XIX դ. վերջերից) բնագրական, բանասիրական, պատմական փաստարկների անվիճելի թվացող հիմքերի վրա V դարից «վերաբնակեցրել են» հետագա դարերում: Ընդ որում՝ եթե անգամ նույնն են եղել ժամանակի վերանայման հետադոտողների փաստարկները, ապա այս դեպքում էլ տարբեր են եղել ժամանակի խնդրի վերանայման նրանց եզրահանգումները, և դա՝ շուրջ երեք դարի կտրվածքով. նրան «վերաբնակեցրել են» ոմանք՝ VII, ոմանք՝ VIII, անգամ IX դարերում: Մինչդեռ, որպես պատմական սկզբնաղբյուր, մի բան է, երբ Խորենացու Պատմությունը դիտարկվում է V դ. վերջին տասնամյակներում ստեղծված գործ (ինչպես ինքն է ներկայացնում), մի այլ բան՝ երբ

⁵³ М а р р. 1905, 180.

⁵⁴ Տե՛ս Տ ե Ր-Պ ե տ Ր ո ս յ ա ն. 2019, 79–80:

այն դիտարկվում է հաջորդ դարերից որևէ մեկում: Այս դեպքում Պատմահայրն ընդհուպ որակվել է «սուտ», «ստախոս», «խաբեբա» և այլն, այսինքն՝ ըստ էության, անհավաստիության, խոտանման խարան է դրվել նրա Պատմության վրա՝ որպես սկզբնաղբյուրի:

Ժամանակի խնդիրը մի կողմ դնելով՝ խորենացու Պատմությունն այլ դիտանկյուններով ուսումնասիրելը, մասնավորապես դրա աշխատանոցի յուրահատկությունները պարզելը, համակարգային կառուցվածքը վեր հանելը, հնագիտական նյութի հետ համեմատելը, պատմական տեղեկությունների արժանահավաստությունն ստուգելը, ինչպես նաև մտածողության առանձնահատկությունների, կրոնական ազդեցության աստիճանի, դավանած արժեքային համակարգի ու նմանօրինակ այլ խնդիրների հարուցումը և ուսումնասիրումը տվել են անվիճելի արդյունքներ: Ինքնին կարևոր լինելով հանդերձ՝ դրանք նաև որպես «կողմնակի հետևանք» անհնար են դարձնում խորենացուն V դարից տեղաշարժելը: Անհնար կլինեն, օրինակ, VIII–IX դդ. թվագրումը հիմք ընդունելով, խնդիր դնել քննելու նրա ներկայացրած նյութը հեղինակական դարաշրջանին հատուկ երևույթների համապատկերում⁵⁵, գնահատել նրա վերաբերմունքը հեթանոսության նկատմամբ, հասնել խորենացու ժամանակի որոշման համար այդքան քննված, չարչրկված «Ողբի» նորովի իմաստավորմանը⁵⁶, պարզել նրա Պատմության համակարգերն ու համակարգվածության բարձր աստիճանը և այլն: Ահա, խորենացու Պատմության հմուտ ուսումնասիրող Գագիկ Սարգսյանի այլոց և իր այդօրինակ հետազոտությունների արդյունքների հիման վրա արված եզրահանգում-արձանագրումը. «Իր ազատամտությամբ, Աստվածաշնչի տեքստի, ներառյալ՝ Նոր Կտակարանը, կույր ֆետիշացման բացակայությամբ, հեթանոսական հեղինակներին ազատորեն դիմելու հանգամանքով, պատմական իրադարձությունները և երևույթները բացատրելիս աստվածային նախախնամության գործոնի գրեթե լրիվ բացառմամբ, հոգևորականության սուր քննադատությամբ, պատմության և կյանքի հարցերին բանական մոտեցմամբ, հեղինակական դարաշրջանի (Հայաստանում այն որպես հեղինակական շարունակվեց և մեր թվականության առաջին դարերում) ռացիոնալիստական ոգով առասպելների և զրույցների մեկնաբանմամբ, Մովսես խորենացին ուղղակի անհարիր է VII–IX դարերի պատմա-մշակութային միջնորդություն»⁵⁷: Եվ, ակնհայտորեն, սա պետք է լինի առաջնայինը:

Պատմիչի մտածողության, պատմագիտական ընկալումների, աշխարհայացքի, աշխատանոցի յուրահատկությունների թվարկված այս հատկանիշներից և իրողություններից որևէ մեկը չի կարող հետագա գրիչ-խմբագիրների միջամտության, լրացման արդյունք լինել: Մինչդեռ այդպիսին կարող են լինել խորենացուն V դարից տեղաշարժող մինչ այժմ արձանագրված ու շրջանառության մեջ դրված բոլոր տեքստային ու պատմական-աղբյուրագիտական «հիմքերը», անկախ այն բանից՝ որքանով են դրանց՝ որպես ընդմիջարկության հիմնավորմանն օգնում մեզ հասած ձեռագրական տարրնթերցումները կամ այլ նյութեր. այդպիսիք կարող են նաև մեզ հասած չլինել, չգտնվել:

⁵⁵ Նկատի ունենք Գ. Սարգսյանի՝ հեղինակական դարաշրջանի հետ Մովսես խորենացու քաջամանությունը ցուցադրող արժեքավոր մենագրությունը (Ս ա Ր Գ ս Յ ա ն . 1966):

⁵⁶ Ս ա Ր Գ ս Յ ա ն . 1997, 119–130:

⁵⁷ Ս ա Ր Գ ս Յ ա ն . 2006, 26:

Պատմիչների բնագրերում տարրնթերցումների մեծագույն մասն անուշադրություն, մայր օրինակը ոչ ճիշտ կարդալու, ոչ ճիշտ հասկանալու հետևանք է: Սակայն կան նաև գիտակցված «ուղղումների», «շտկումների», «լրացումների» դեպքեր: Նման միջամտություններ արգելվել են, թերևս, միայն կանոնական տեքստերի դեպքում: Ոչ կանոնական տեքստերի (ինչպիսիք են նաև պատմագրական գործերը) նկատմամբ, եթե անգամ չի խրախուսվել, սակայն գրիչ-խմբագիրներն իրենց թույլ են տվել նման ազատություն ու դա կարող էին անել մտածված ու նպատակադիր՝ թելադրված իրենց իմացությունների, ճաշակի, այս կամ այն տեղեկատվության ամբողջացման ու լրացման, արդիականացման անշահախնդիր, «օգտակար» գործ արած լինելու մղումով, գուցե նաև իրենց ժամանակի՝ կարևոր համարած ինչ-որ խնդրի, ինչ-որ մեկի պատվերի թելադրանքով⁵⁸: Այսինքն՝ հարափոփոխ պատմությունը և իրադարձություններով թելադրված կամ հետագա գրիչ-խմբագիրների «ստեղծագործական» ճաշակով պայմանավորված՝ պատմագրական երկերը «խոցելի» են դարձել զանազան միջամտությունների հանդեպ:

Ինչպես խորենացու, այնպես էլ Ազաթանգեղոսի դեպքում, ժամանակի խնդիրը որպես գայթակղություն քար կամ յուրատեսակ մի «լուծմտով» մեծապես նպաստել է տվյալ գործերի լեզվական, բանասիրական, գրական, պատմական-աղբյուրագիտական, տեքստաբանական և այլ հարթությունների վրա համապարփակ ուսումնասիրմանը: Մինչդեռ նույն այդ հիմքերով, այնուամենայնիվ, վիճելի մնացած ժամանակի խնդիրը որպես ելակետ ընդունելը կարող է արգելակող հանգամանք դառնալ նույնքան կարևոր այլ դիտանկյուններով պատմագրական երկի քննության, իմաստավորման, որպես պատմական սկզբնաղբյուր ուսումնասիրման կարևոր այլ հարցադրումների առաջադրման և լուծման համար: Գրիչ-խմբագիրների «անարվեստ» արված միջամտությունները ձեռագրական, քերականական կամ այլ հիմքերով երբեմն հնարավոր է լինում տեսնել և արձանագրել: Առավել հմուտ ու գրագետ գրիչ-խմբագիրները դրանք կարող էին օրգանապես այնպես ձուլել հիմնական տեքստին, որ դժվար նկատելի ու անապացուցելի լինեին այսօր: Այսինքն՝ մնում է այլ հիմքերով բացատրություններ գտնել ժամանակագրական տեղաշարժերի համար բերված վերոհիշյալ բնագրական, բանասիրական, պատմական-աղբյուրագիտական բնույթի «ակնհայտ» թվացող փաստարկների համար⁵⁹: Իսկ նման հիմքեր, ինչպես

⁵⁸ Այսինքն՝ ինչ-որ տեղ դրանց վերաբերվել են մոտավորապես այնպես, ինչպես այսօր մասնագետները՝ «Վիքիպեդիա» առցանց ազատ հանրագիտարանին: Գրիչ-խմբագիրների նման «ակտիվ» միջամտությունների՝ շարժառիթների ու հնարավորության մասին ընդարձակ մի թվարկում տե՛ս նաև՝ Մ ա լ խ ա ս յ ա ն ց. 1940, 114–115:

⁵⁹ Խորենացուն V դարից տեղափոխող «փաստարկների» մի մասը հնագիտական, ազգագրական, լեզվաբանական, աղբյուրագիտական և այլ նյութերով արդեն իսկ հերքվել են (տե՛ս Մ ա Ր գ ս յ ա ն. 2006, 24–25): Մի մասը հետագա ընդմիջարկություններ են հայտարարվել, սակայն առանց դրանց համար վկայակոչված տեքստային փաստարկների: Դրանցից մեկը Խորենացու Պատմության մեջ «Չորրորդ Հայքի» հիշատակումն է (վարչական անվանում, որ ծնվել է VII դարում), և այն էլ՝ մի քանի տեղերում: Մեր նախորդ հոդվածներից մեկում, որ վերաբերում է բոլորովին այլ՝ նախարարական իշխանության օրինակարգության հարցի քննությանը, «կողմնակի» մի արդյունք ստացվեց, վստահելի հիմք՝ «Չորրորդ Հայքի» այդ հիշատակումներից

ցույց է տալիս խորենացու օրինակը, կարող են գոյություն ունենալ, ի հայտ գալ հենց թվագրումներից որևէ մեկը հիմք չընդունելով և տարբեր, ոչ ավանդական այլ դիտանկյուններից հուշարձանի ըստ էության քննությունը:

Եզրակացություն

Ազաթանգեղոսի Պատմության դեպքում ժամանակի խնդրի կարևորությունը, թերևս, ավելի մեծ է, քան մատենագրական մյուս հուշարձանների դեպքում: Ինչպես տեսանք, գիտական ուսումնասիրություններում այն «լողում է» ավելի քան հինգուկես (410–465) տասնամյակի մեջ: Իսկ նկատի ունենալով, որ եղել են ու կան այս գործը նախապես հունարեն և հենց Տրդատի քարտուղարի ձեռքով գրված լինելու մասին տեսակետներ, ուրեմն այն «լողում է» մեկուկես դարի (IV–V) մեջ: Մինչդեռ թվագրման տասնամյակների տարբերությունը (դարի առաջին տասնամյակներ, դարի կեսեր թե երկրորդ կես) որպես ելակետ ընդունելը շատ մեծ նշանակություն ունի այս (և ցանկացած այլ) աղբյուրի գրության առաջնային քաղաքական շարժառիթներից սկսած մինչև նրա հաղորդած տեղեկությունների իմաստավորման, ստուգության, բազմաբնույթ այլ հարցերի ուսումնասիրման ու դնահատման առումով: Առավել ևս, երբ այս երկը վերաբերում է Հայոց պատմության ամենաշրջադարձային իրադարձությանը և պետք է ծառայեր դրանից հարյուր տարի հետո նույն խնդրի վերջնական լուծումն ի կատար ածելուն:

Այսինքն՝ նույն կերպ պետք է վարվել նաև Ազաթանգեղոսի Պատմության դեպքում. որպես հարցադրման ու հետազոտման հիմք պայմանականորեն մի կողմ դնել նրա ոչ միայն ստեղծման «լողացող» ժամանակի խնդիրը, այլ նաև հեղինակ/հեղինակների, թարգմանիչ/թարգմանիչների, խմբագիր/խմբագիրների մասին տեսակետները և գործը քննել ըստ էության: Այլ խոսքով՝ առաջին հերթին իր ժամանակի առաջնային քաղաքական օրակարգի դիտանկյունից նայել երկի որակներին, ստեղծման շարժառիթներին, ստեղծագործական աշխատանքին, կառուցվածքին, ներքին տրամաբանությանը, դրան վերապահված դերին և այլն: Նման քննության արդյունքները օգտակար կլինեն նաև այս գործի ստեղծման ժամանակի ու հեղինակ/հեղինակների հարցերի որոշակիացման համար:

Աշոտ Սարգսյան – պ. գ. թ., Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Հին ձեռագրերի ինստիտուտի (Մատենադարան) V–XIV դարերի Հայ մատենագրության ուսումնասիրության բաժնի ավագ գիտաշխատող: Գիտական հետաքրքրություններ՝ V–XIV դդ. պատմագրություն, Հայ քաղաքական մտքի, Ղարաբաղյան շարժման պատմություն: Հեղինակ է 5 մենագրության և 21 հոդվածի:

ashot.sargsyan@gmail.com

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Աբեղյան Մ. 1968, Երկեր, հ. Գ, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 694 էջ:

Ազաթանգեղայ Պատմություն Հայոց. 1909, աշխատությունը Գ. Տեր-Մկրտչեան և Ստ. Կանայեանց, Տփղիս, Արագածոտիկ Մնացական Մարտիրոսյանցի, 474 էջ:

մեկը բնագրական ընդմիջարկություն համարելու (տե՛ս Ս ա ռ գ ս յ ա ն. 2024թ., 140–141):

Ազաթանգեղոս. 1983, Հայոց Պատմություն, աշխարհաբար թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Արամ Տեր-Ղևոնդյանի, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 549 էջ:

Ադոնց Ն. 2007, Մարգական Վասակը պատմաբանների դատաստանի առաջ, Երևան, «Հայրենիք» հրատ., 24 էջ:

Բիւզանդացի Ն. 1900, Կորին Վարդապետ և նորին թարգմանութիւնք. Գիրք Մակաբայեցոց, Եվթաղ Աղեքսանդրացի, Ազաթանգեղոս և Փաւստոս Բիւզանդ. հանդերձ դիտողութեամբք, տեղեկութեամբք և լուսաբանութեամբք, Տփղիս, Մարտիրոսյանց տպարան, 520 էջ:

Եղիշէի Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին. 1957, ի լոյս ածեալ բաղդատութեամբ ծեռագրաց, աշխատութեամբ Ե. Տէր-Մինասեան, Երևան, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ հրատ., 224 էջ:

Ջարախանայան Գ. 1889, Մատենադարան հայկական թարգմանութեանց նախնեաց (դար Դ-ԺԳ), Վենետիկ, Մխիթարյան տպարան, 783 էջ:

Հայ ժողովրդի պատմություն. 1984, հ. 2, Երևան, ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ., 687 էջ:

Հայոց պատմություն. 2018, հ. 2, գիրք 1-ին, Երևան, «Զանգակ» հրատ., 704 էջ:

Ղազարայ Փարպեցոյ Պատմութիւն Հայոց և Թուրք առ Վահան Մամիկոնեան. 1904, աշխատութեամբ Գ. Տէր-Մկրտչեան և Ստ. Մալխասեան, Տփղիս, Մարտիրոսյանց տպարան, 211 էջ:

Մալխասյանց Ստ. 1940, Խորենացու առեղծվածի շուրջ, Երևան, Արմֆանի հրատ., 154 էջ:

Մալխասյանց Ստ. 1982, Բանասիրական ուսումնասիրություններ, Երևան, Երեվանի համալսարանի հրատ., 318 էջ:

Մատենագիրք Հայոց. 2003, հ. Բ, Անթիլիաս, Լիբանան, 2601 էջ:

Մարտիրոսյան Ա. 1982, Մաշտոց (պատմա-քննական տեսություն), Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 442 էջ:

Մովսէս Խորենացի. 1991, Պատմութիւն Հայոց, Քննական բնագիրը եւ ներածությունը Մ. Աբեղեանի եւ Ս. Յարութիւնեանի նմանահանութիւն, Լրացումները Ա. Բ. Սարգսեանի, Երեւան, ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ., 485 էջ:

Մուշեղյան Ա. 2012ա, «Ազաթանգեղոսի Պատմությունը», ստեղծման հանգամանքները, գրության ժամանակը և հեղինակի հարցը. – ՊԲՀ, № 1, էջ 196–222:

Մուշեղյան Ա. 2012բ, Գրիգոր Լուսավորչի անվան և պաշտամունքի խորհրդապաշտական արգելքը 430-ական թթ. ասորի կաթողիկոսների օրոք. – «Բանբեր Մատենադարանի», № 19, էջ 21–44:

Պատմութիւն Սեբէոսի. 1979, աշխատասիրությամբ Գ. Վ. Աբգարյանի, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 446 էջ:

Սարգիսեան Բ. 1890, Ազաթանգեղոս և իւր բազմադարեան գաղտնիքն, Վենետիկ, ս. Ղազար տպարան, 416 էջ:

Սարգսյան Ա. 2023, Հայ պատմագրության ուսումնասիրման քաղաքական դիտանկյան ներածական հարցեր. – «Բանբեր Մատենադարանի», № 35, էջ 158–188:

Սարգսյան Ա. 2024ա, Հայոց դարձի երկրորդ փուլը. հիմնական քաղաքական օրակարգը սպասարկող Ծրագիր. – «Բանբեր Մատենադարանի», № 38, էջ 48–73:

Սարգսյան Ա. 2024բ, Իդեալական պետության նախարարական կառույցն ըստ Մովսէս Խորենացու. – Նուրբ և լայն գրեանք (Տոնագիր նվիրված Էռնա Մանեա Շիրինյանի 70-ամյակին), Երևան, Մատենադարանի հրատ., էջ 121–143:

Սարգսյան Գ. 1966, Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսէս Խորենացին, Երևան, ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ., 259 էջ:

Սարգսյան Գ. 1997, Մովսէս Խորենացու «Ողբը» նոր մեկնաբանությամբ. – ՊԲՀ, №1, էջ 119–130:

Սարգսյան Գ. 2006, Պատմագիտական ուսումնասիրություններ, կազմեց և խմբագրեց Պարույր Մուրադյանը, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 259 էջ:

Տաշեան Հ. 1891, Ազաթանգեղոս առ Գէորգայ ասորի եպիսկոպոսին եւ ուսումնասիրութիւն Ազաթանգեղայ գրոց, Վիեննա, Մխիթարեան տպարան, 159 էջ:

Տէր-Մկրտչեան Գ. 1896, Ազաթանգեղոսի աղբիւրներից. Յիշատակ դատակնքաց Գորիա և Շմոնի վկայից որ վկայեցին յՈւռհա, Վաղարշապատ, ս. էջմիածնի տպարան, 91 էջ:

Տէր-Մովսիսեան Մ. 2018, Պատմութիւն Սուրբ Գրոց հայկական թարգմանութեան, ռուսերենից թարգմանեց Սուսաննա Նահապետեան, խմբագրեց և ծանոթագրեց Գէորգ Տէր-Վարդանեան, էջմիածին, Մայր աթոռ սբ. էջմիածնի հրատ., 320 էջ:

Տեր-Պետրոսյան Լ. 1980, Հայ-ասորական հարաբերությունների մեծագույն հետազոտողը. Ե. Տեր-Մինասյանի 100-ամյակի առթիվ. – «էջմիածին», փետրվար–մարտ, էջ 64–69:

Տեր-Պետրոսյան Լ. 1984, Հայ հին թարգմանական գրականություն, Երևան, «Սովետական գրող» հրատ., 58 էջ:

Տեր-Պետրոսյան Լ. 2019, Ազաթանգեղագիտական պրպտումներ, Երևան, «Անտարես» հրատ., 230 էջ:

Փաւստոսի Բուզանդացոյ Պատմութիւն Հայոց ի չորս դպրութիւնս. 1933, Վենետիկ, Տպարան սրբոյն Ղազարու, 295 էջ:

Փափստոս Բուզանդ. 1968, Պատմություն Հայոց, թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները ակադեմիկոս Ստ. Մալխասյանցի, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 350 էջ:

Քրիստոնյա Հայաստան. հանրագիտարան. 2002, Երևան, «Տիգրան Մեծ» հրատ., 1076 էջ:

Март Н. 1905, Крещение армян, грузин, абхазов и аланов святым Григорием, Арабская версия, С. Петербург, тип. Императорской академии наук, 211 с.

Agathangelos. 1976, History of the Armenians, Translation and Commentary by R. W. Thomson, Albany State university of New York Press, 527 p.

К ВОПРОСУ ОБ ОСНОВАХ ДАТИРОВКИ «ИСТОРИИ АРМЕНИИ» АГАФАНГЕЛА

АШОТ САРГСЯН

Р е з ю м е

Ключевые слова: Агафангел, «История Армении», историография, политическая повестка, датировка памятника, политическая мотивация, Григорий Просветитель, Хоренаци, Корюн, «Золотой век».

При определении времени создания памятников средневековой историографии первостепенное значение имеют свидетельства самих авторов. Исходя из этого, «История Армении» Агафангела, начиная с V века, традиционно считалась первым армянским историографическим трудом и датировалась IV веком. Однако свидетельства историков иногда не соответствуют действительности. В таких случаях для датировки исторического

труда привлекаются филологические, текстологические, историко-источниковедческие аргументы. Современная наука, опираясь на подобные исследования, пересмотрела датировку “Истории” Агафангела, отнеся её к V веку. Тем не менее, даже при использовании одних и тех же методов различные исследователи приходят в этом вопросе к неоднозначным выводам: время создания данного труда «колеблется» в промежутке между 410 и 465 гг. Существуют также сторонники более ранней датировки – IV веком, полагающие, что текст изначально был полностью или частично написан на греческом языке, что расширяет «амплитуду» датировки до полутора веков.

Признавая важность подобных исследований для решения проблемы хронологии историографического памятника, следует отметить, что их результаты не могут считаться окончательными для точного определения времени создания труда Агафангела. Более того, они могут послужить препятствием или ввести в заблуждение при оценке данного исторического труда как первоисточника.

На рубеже IV–V веков главным пунктом политической повестки Армении было окончательное распространение и укрепление христианства. Реализация этой повестки стала миссией армянского «Золотого века», в том числе ознаменовавшегося созданием «Истории Армении» Агафангела. Не принимая какую-либо датировку за основу, данный труд следует прежде всего осмыслить с политической точки зрения – с точки зрения мотивов его создания и функциональной роли. Результаты подобного подхода могут стать важным основанием для датировки этого исторического памятника или подтверждения какой-либо из существующих датировок.

Ашот Саргсян – к. и. н., старший научный сотрудник отдела изучения армянских текстов V–XIV веков Института древних рукописей им. Месропа Маштоца (Матенадаран). Научные интересы: историография V–X веков, история армянской политической мысли, Карабахского движения. Автор 5 монографий и 21 статьи. ashot.sargssyan@gmail.com

ON THE ISSUE OF THE BASES FOR DATING THE “HISTORY OF ARMENIA” BY AGATHANGELOS

ASHOT SARGSYAN

Summary

Keywords: Agathangelos, “History of Armenia”, historiography, political agenda, dating of a monument, political motivation, Gregory the Illuminator, Khorenatsi, Koryun, “Golden Age”.

When determining the time of creation of medieval historiographical monuments, the authors’ own evidence is of primary importance. On this basis, “History of Armenia” by Agathangelos, since the 5th century, has been traditionally

considered the first Armenian historiographical work and was dated back to the 4th century. However, the evidence of historians sometimes does not correspond to the reality. In such cases, philological, textological, historical-source study arguments are used to date a historical treatise. Modern science, relying on such research works, has revised the dating of the "History" by Agathangelos, considering it to be written in the 5th century. Nevertheless, even when using the same methods, different researchers arrive at ambiguous conclusions on this issue: the period of creation of this historiographical work "fluctuates" within the interval between the years of 410 and 465. There are also proponents who date the text to the 4th century; they believe that the work was originally written entirely or partially in Greek, which expands the dating "amplitude" to a century and a half.

While accepting the importance of such research works for solving the problem of the chronology of a historiographical monument, it should be noted that their results cannot be considered final for accurate determination of the time of creation of the work of Agathangelos. Moreover, they can become an obstacle or mislead when evaluating the given historical work as a primary source.

At the turn of the 4th–5th centuries, the central point of the political agenda of Armenia was the final spread and reinforcement of Christianity. Realization of this agenda became the mission of the Armenian "Golden Age", which was marked, among other things, by creating "History of Armenia" of Agathangelos. Without taking any dating as a basis, this work should first and foremost be comprehended from a political point of view – from a point of motives for its creation and its functional role. The results of such approach could become an important basis for dating this historical monument or confirming any of the existing datings.

Ashot Sargsyan – Candidate of Historical Sciences, Senior Researcher at the Department of Study of Armenian Texts of the 5th–14th centuries of the Institute of Ancient Manuscripts (Matenadaran) after Mesrop Mashtots. Scientific interests: historiography of the 5th–10th centuries, history of Armenian political thought, the Karabakh Movement. Author of 5 monographs and 21 articles. ashot.sargssyan@gmail.com

UNKNOWN SCRIPT SIGNS FROM THE URARTIAN TOMB OF YEREVAN*

MIKAYEL BADALYAN

Keywords: Urartu, Urartian tomb of Yerevan, Etiuni, Achaemenid cuneiform, unknown script, Armenia, cryptography.

Abstract

The Urartian (Biainian) tomb of Yerevan is situated in the capital city of the Republic of Armenia, within the area now occupied by “Yerevan Mall”. Discovered in 1984 during construction activities, it has since been the subject of detailed archaeological investigation. Although several comprehensive studies have been devoted to the monument, none have addressed the engraved symbols found on one of the façade stones near the entrance and on two tuff fragments uncovered in close proximity to the façade.

Architecturally, the Yerevan tomb shows close affinities with Urartian funerary monuments from Altıntepe and with a recently discovered structure of similar type in the village of Gökçayır near Alashkert (modern Türkiye). It is noteworthy that one of the Altıntepe tombs contained a metal funerary urn inscribed with a Luwian hieroglyphic text.

Our study identifies at least twelve engraved signs on the façade stone and fragments from the Yerevan tomb, two of which are likely repeated. This repetition suggests the possibility of an underlying writing system. The signs are primarily composed of vertical and horizontal lines, dots, and > and < shapes, the latter closely resembling characters used in Achaemenid cuneiform.

Of particular interest is the fact that the signs on the second line of one of the tuff fragments are virtually identical to the Armenian letters ճ' (č) and Գ (g) used in medieval syunaketagir cryptography. Certain forms also parallel the recently discovered script signs from the Bashplemi Lake area near Dmanisi in Georgia.

It cannot be excluded that the Yerevan inscriptions were carved contemporaneously with the construction of the tomb, as suggested by their placement on the main façade. However, other possibilities remain: Achaemenid cuneiform elements may have been syncretized with local sign traditions. In this respect, the trilingual (Old Persian, Elamite and Babylonian) inscription of King Xerxes carved on a rock at Van indicates that the Armenian elite were familiar with Achaemenid cuneiform.

---

* Submitted as of 16. XI. 2025, reviewed on 24. XI. 2025, approved for publication on 17. XI. 2025.

© Author/s, 2025. Available under Creative Commons Attribution 4.0 License.

Alternatively, the signs could date to the medieval period. The resemblance to the Armenian letters ճ and ց may relate to the abbreviation of the word ճղնավոր (“hermit”), possibly with the upper line containing the hermit’s name. The area functioned as a necropolis and may have preserved its sacred significance into the medieval era.

Nevertheless, we are more inclined toward the hypothesis that these inscriptions represent a writing system of Urartian or post-Urartian origin, possibly associated with the Etiuni confederation or with the 6,600 captives resettled from the lands of Էտե and Ծսուանի (Tsopk, Sophene) by King Argishti I during the foundation of Erebuni. It is plausible that the origins of Armenian syunaketagir cryptography may be traced to this very system of signs from the Urartian tomb of Yerevan.

Introduction

The Urartian (Bianian) tomb of Yerevan is located in the capital city of the Republic of Armenia, Yerevan, on Arshakunyats Avenue, within the area currently occupied by “Yerevan Mall” (Table 1, Figs. 1–2). During the forty-seventh session of the UNESCO World Heritage Committee, convened in Paris, the monument – together with the archaeological sites of Erebuni and Karmir Blur – was officially approved for inclusion in the UNESCO World Heritage Tentative List. This decision was taken within the framework of the nomination submitted by the Republic of Armenia, entitled “Urartian Heritage of Yerevan”.

The Urartian Tomb of Yerevan was discovered in 1984 during construction activities. Excavations were conducted by the Institute of Archaeology and Ethnography of the Academy of Sciences of the Armenian SSR in collaboration with the archaeological team of the “Erebuni” Museum. This subterranean rectangular tomb, dated to the 8th century BC, measures 3.46 x 1.97 x 2.15 meters and is oriented north – south. The floor is paved with carefully hewn slabs of black, red, and dark brown tuff, beneath which the burial caches were arranged¹ (Table 1, Fig. 2).

The tomb contains five niches: three integrated into the western wall, one in the southern wall, and one larger niche in the eastern wall whose upper part is formed from a single tuff beam supporting part of the roof slabs. The walls consist of five rows of well-cut tuff blocks, and the chamber is covered with five massive slabs. The entrance – 1.29 m high, 0.75 m wide, and 0.54 m deep – was sealed externally with a large rectangular-shaped stone² (Table 2, Fig. 1).

The Biainian (Urartian) tomb of Yerevan occupies a unique position in the study of Urartian funerary architecture, as it represents the only known monumental, stone-built Urartian tomb in the Caucasus. In comparative terms, it may be examined alongside the tombs at Altıntepe and at Gökçayır village near Alashkert (modern Türkiye)³. (Table 2, Figs. 2), the Yerevan example provides valuable evidence concerning the burial customs and ideological conceptions of the Urartian

¹ For a detailed discussion of the Urartian (Biainian) tomb of Yerevan, see: Есаян, Биягов, Амаякян, Канецян. 1991; Biscione. 1994; Եսայան, Բիայգով, Ամայակյան, Կանեցյան. 1995:

² Есаян, Биягов, Амаякян, Канецян. 1991, 5–6.

³ Kuvanc. 2017, Levha. LXXXVIIIb.

elite. The assemblage – ceremonial belts, weapons, jewelry, and symbolic artifacts – offers important insight into Urartian craftsmanship and funerary beliefs.

Previous Research and the Unexamined Inscriptions

The tomb's architecture, construction techniques, and artifacts have been studied in detail by the excavators. However, the carved signs found on the tomb's façade and on two tuff fragments discovered nearby have received no comprehensive examination.

Only Armenian scholar Artak Movsisyan has published a sketch of one of the inscribed tuff fragments from the site⁴. In one of our recent scholarly works, we examined the problem of the as yet unidentified inscriptions discovered in the Urartian tomb of Yerevan⁵.

The presence of these enigmatic signs invites comparison with similar phenomena in other Urartian contexts – for instance, a funeral urn from Altintepe bearing a Luwian hieroglyphic inscription⁶. Both cases involve signs that are not in Urartian cuneiform, possibly indicating that such tombs were used by high-ranking individuals of different ethnic or social backgrounds within the Urartian state.

Description of the Signs

Three separate fragments preserve the inscriptions.

1. The first inscription is located on the tomb façade, on the upper part of the third stone to the left of the entrance. The beginning and end are damaged, but a straight line is visible at the start and possibly a dot at the end (Table 3, Figs. 1, 2, 3).

2. The second and third inscriptions appear on tuff fragments discovered in front of the tomb façade⁷. These are now stored in the “Erebuni” Historical and Archaeological Museum-Reserve. One of the fragments bears particularly clear engravings (Table 4, Figs. 1, 2).

3. The third fragment shows damaged, “>” and “<”-shaped marks – some leaning left, others right – with three vertical strokes in the center (Table 5, Figs. 1, 2, 3).

Interpretative Hypotheses

Pre-Urartian and Urartian Context

It is well established that multiple writing systems existed in the region during the pre-Urartian, Urartian, and post-Urartian periods. Excavations near the tomb revealed Early and Middle Bronze Age burials and numerous Early Iron Age ceramic fragments, suggesting the tomb was constructed within an older

⁴ Movsisyan. 2006, 86, fig. 41.

⁵ Бадалян. 2025, 67.

⁶ Payne. 2005, 340.

⁷ Personal communication from Prof. A. Piliposyan, who participated in the excavations of the tomb and its surrounding area.

necropolis⁸. The reuse of earlier stones cannot be entirely ruled out, although it seems unlikely that builders would select a façade block already marked with older signs.

Connection with the Etiuni Confederation

The signs may have been engraved during the tomb's construction by individuals belonging to the Etiuni tribal confederation or the land of Waza (modern territory of Ararat Plain), a constituent part of it. Supporting this hypothesis, a basalt tablet bearing sixty signs in an unknown script was discovered in 2021 near Bashplemi Lake (Dmanisi Municipality, Georgia) (Table 6, Fig. 1). Of the sixty signs, thirty-nine are distinct, and the artifact dates to the Late Bronze–Early Iron Age⁹.

Several signs on the Bashplemi tablet correspond closely to those found on the Yerevan fragments. For example, if signs nos. 39 and 40 on the Bashplemi tablet are regarded as a single symbol, it closely resembles one of the marks in the second line of the Yerevan tomb fragment; sign no. 36, consisting of three vertical strokes, parallels one of the marks on the third Yerevan tomb fragment (Table 6, Fig. 2).

According to the annals of the Urartian King Argishti I, when Erebuni was founded in ca. 782 BC, 6,600 captives from H̱ate and Tsupani lands were resettled there¹⁰. The main temple of Erebuni was dedicated to Iubsha¹¹, a previously unknown deity who also appears later in the inscriptions of Teishebaini¹² alongside a god represented by logogram typical for god Marduk¹³. These data indicate that the Urartian elite in the Ararat Plain integrated foreign cults, possibly those of the Etiuni or of relocated populations from H̱ate and Tsupani.

Possible Post-Urartian and Achaemenid Influences

The “>” and “<” – shaped signs of the Yerevan inscriptions resemble features of Achaemenid cuneiform, suggesting they may have originated in the post-Urartian period through the synthesis of local traditions with Achaemenid influences. Two of the signs show particular resemblance to the cuneiform characters *t'* and *m*^(a). At a hypothetical level, it is plausible to identify certain similarities between one of the signs and the Old Persian cuneiform sign *k'* (Table 6, Fig. 2)¹⁴.

This possibility is further supported by the trilingual inscription (in Old Persian, Babylonian, and Elamite) commissioned by King Xerxes and carved in

⁸ Е с а я н, Б и я г о в, А м а я к я н, К а н е ц я н. 1991, 5.

⁹ Shengelia et al. 2024.

¹⁰ Salvini. 2008, A 8-1 Vo¹³⁻²².

¹¹ Salvini. 2008, A 8-21 A e B.

¹² Salvini. 2008, A 12-2 I⁸.

¹³ Salvini. 2008, A 12-2 VIII⁸.

¹⁴ Schmitt. 2008, 78.

Tushpa (Van), the capital of the former Urartian kingdom, which later became one of the principal centers of the Armenian Kingdom and the Armenian Satrapy¹⁵. This inscription demonstrates that Old Persian cuneiform was known within the territory of the Armenian Satrapy. Likewise, incised signs on a fragment of the pithos from the Urartian site Toprakkale (Table 7, Fig. 2), interpreted by F. Lehmann-Haupt as possibly related to Median, as it seems to resemble a mixture between Assyrian and Old Persian cuneiform scripts¹⁶. In this context it is possible to find some similarities between some of signs from Yerevan tomb and Urartian tablet discovered from Toprakkale (Table 7, Fig. 1)¹⁷.

A Possible Medieval Context

An alternative hypothesis proposes that the signs were created during the medieval period. The area functioned as a necropolis and retained a sacred status over time. One of the inscribed fragments, characterized by a projecting edge typical of architectural façades, might have belonged to a later structure near the tomb.

Certain signs – particularly those in the second line of the second tuff fragment – resemble the Armenian letters Ճ (č) and Գ (g) used in medieval Armenian *syunake-tagir*¹⁸ and *arabatvanshan*¹⁹ (Table 6, Fig. 2). These could represent an abbreviated form of the word *čgnavor* (“hermit”), with the first line perhaps containing the hermit’s name. The area’s sacral nature would have made it a favorable site for hermitic life.

The Armenian philologist S. Hovakimyan published a cryptogram found in the catalogue of Armenian manuscripts of the Nicomedia Library. The final sign of this cryptogram (>>) bears a resemblance to Sign No. 8 identified by us from the Yerevan tomb (Table 7, Fig. 3). The remaining portion of the Nicomedia Armenian cryptogram consists of Armenian letters and dots²⁰.

It is equally possible that the Yerevan tomb signs themselves served as prototypes for characters later incorporated into medieval Armenian cryptographic systems. In that case, the origins of Armenian cryptographic traditions could be traced to Urartian or post-Urartian symbolic systems. Numerous pre-Urartian and Urartian hieroglyphic signs, carrying similar meanings, are known to have persisted in various medieval Armenian sources.

Discussion and Conclusions

The Urartian tomb of Yerevan may have served as the burial place for high-ranking individuals, possibly originating from Erebuni or Teishebaini. In this regard,

¹⁵ D a n. 2023, 113–118.

¹⁶ L e h m a n n-H a u p t. 1931, 468.

¹⁷ M o v s i s y a n. 2006, 86, fig. 42.

¹⁸ Աբրահամյան. 1973, 246, Աբրահամյան. 1978, 80–81:

¹⁹ Աբրահամյան. 1973, 266, Աբրահամյան. 1978, 131:

²⁰ Աբրահամյան. 1978, 66–67:

however, the site of Mukhanat-Tapa – located in closest linear proximity to the tomb – should not be overlooked (Table 1, Fig. 1).

The tuff inscribed fragments recovered from the tomb may have belonged to another structure, most likely forming parts of the tomb itself. In this context, it is noteworthy that three similar tombs have been uncovered at Altın Tepe, with Tomb No. 3 located approximately 16 metres from Tomb No. 2²¹.

According to our preliminary observations, twelve signs can be distinguished. This circumstance may indicate the use of a writing system, and possibly even an alphabet. Dots, vertical and horizontal lines, as well as the signs in the forms of “>” and “<”, played an important role in the development of this script.

At present, the reading direction of the signs – whether left-to-right or right-to-left – cannot be determined, nor is it clear whether the system was syllabic or ideographic. Nonetheless, the inscribed stones from the Urartian tomb of Yerevan provide unique evidence for the existence of previously unknown symbols – and possibly a distinct writing system – within the territory of ancient Armenia.

The repetition of two signs among the three tuff fragments discovered in the Urartian tomb of Yerevan provides grounds for tentatively suggesting the existence of a writing system. This hypothesis is further reinforced by the resemblance of the “>” and “<” – shaped signs to similar signs in the Achaemenid cuneiform system, as well as by the apparent similarity of these signs to symbols found in medieval Armenian cryptography.

These signs may constitute an important link in the long continuum of symbolic expression extending from the Late Bronze and Iron Age cultures of the Armenian Highland, through the Urartian, Post-Urartian and Achaemenid periods, to the medieval Armenian tradition of secret scripts. Further interdisciplinary research, combining archaeological, linguistic, and epigraphic analyses, is essential to clarify their origins and significance.

Mikayel Badalyan – PhD in History-Head of the Department of Ancient History at the Institute of History, National Academy of Sciences of the Republic of Armenia; Corresponding Foreign Member of the International Association for Mediterranean and Oriental Studies (ISMEO, Italy). His research interests include the history, archaeology, and religion of the Urartian and post-Urartian periods, the spiritual systems of ancient Armenia, and the study of historical and cultural heritage. He is author of 1 and the co-author of 2 monographs and approximately 40 articles. ORCID:0000-0002-7848-1356. miq.badalyan@gmail.com

---

²¹ Ö z g ü ç. 1969, 68.

Table 1.

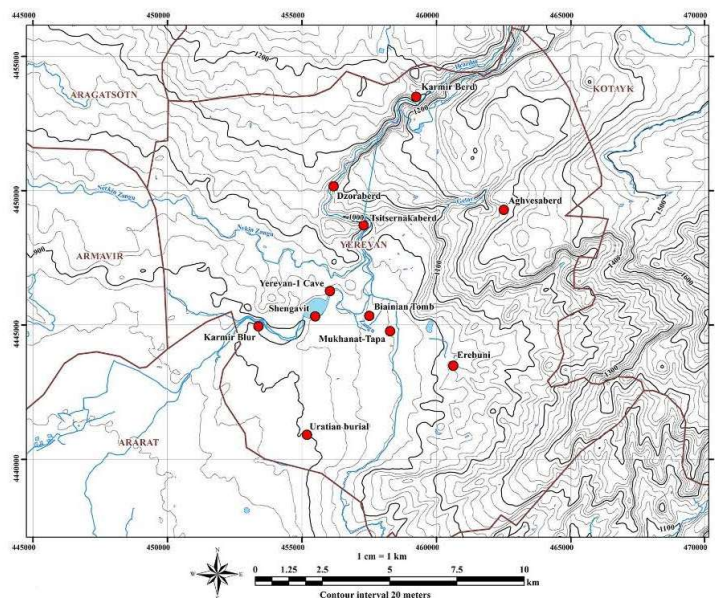

Fig. 1.

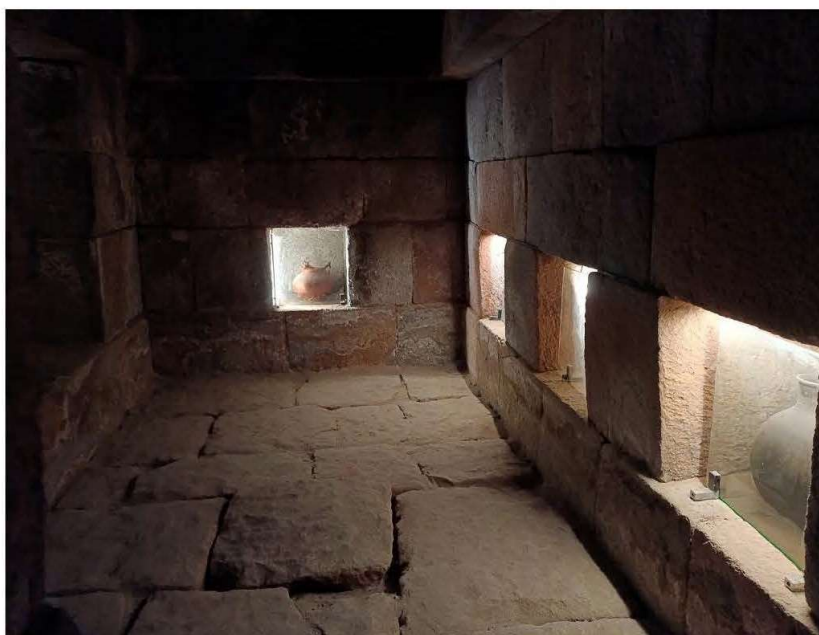

Fig. 2.

Fig. 1. Topographical map of Yerevan indicating major archaeological sites dating to the Iron Age. Drawing by H. Danielyan.

Fig. 2. Interior of the Urartian tomb of Yerevan. Photograph by M. Badalyan.

Table 2.**Fig. 1.****Fig. 2.**

Fig. 1. Stone door of the tomb. Photograph by M. Badalyan.

Fig. 2. Interior of the Gökçayır tomb (after Kuvanç. 2017, Plate LXXXVIIIb).

Table 3.

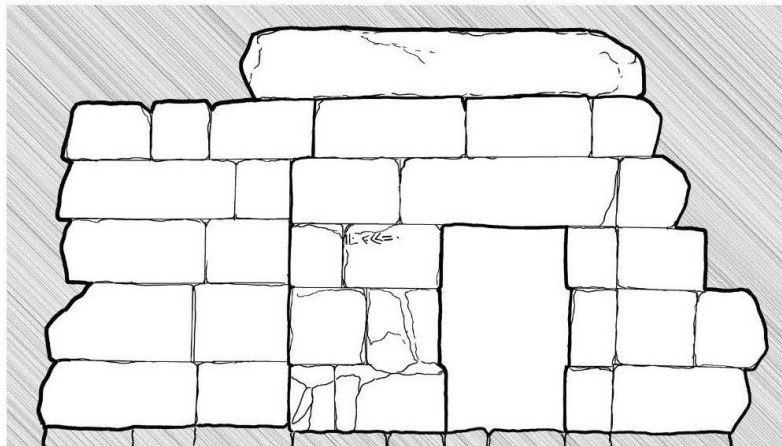

Fig. 1.

0 100 cm

Fig. 2.

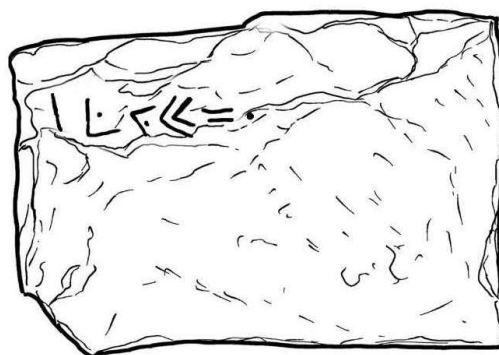

Fig. 3.

0 20 cm

Fig. 1. Façade of the Urartian tomb showing the location of the inscription.

Drawing by H. Danielyan.

Fig. 2. Inscription on one of the stones near the entrance.

Photograph by M. Badalyan.

Fig. 3. Inscription on one of the stones near the entrance.

Drawing by H. Danielyan.

Table 4.

Fig. 1.

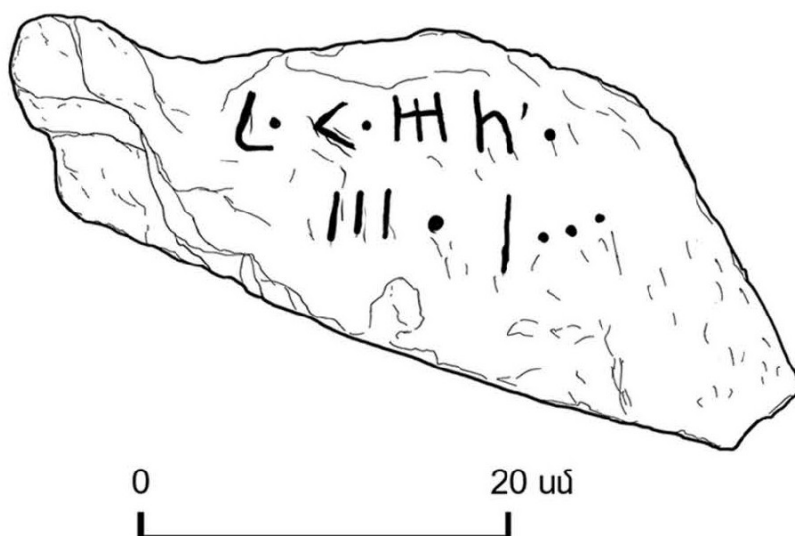

Fig. 2.

Fig. 1. One of the inscribed tuff stone fragments discovered in front of the façade of the Urartian tomb. Photo courtesy of the Erebuni Museum.

Fig. 2. Drawing of the same inscribed stone. By H. Danielyan.

Table 5.

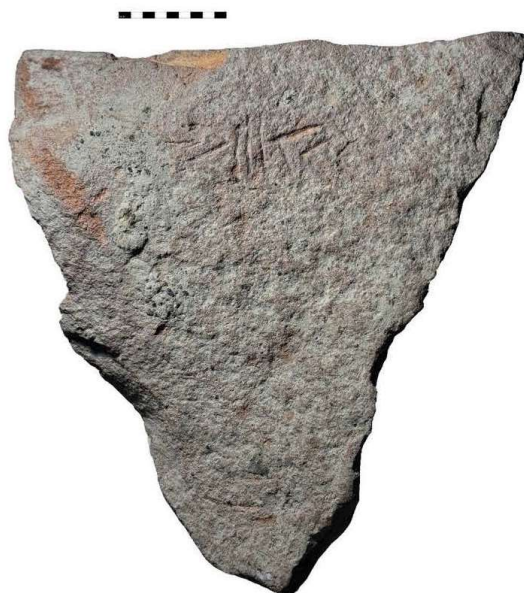

Fig. 1.

Fig. 2 .

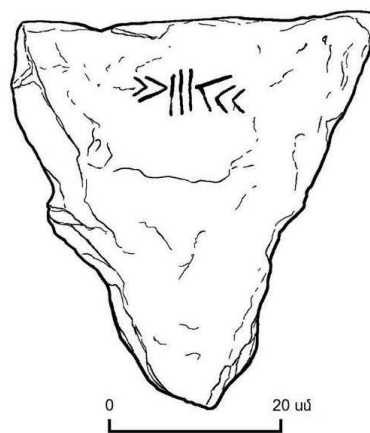

Fig.3.

Fig. 1-2. One of the inscribed tuff stone fragments discovered in front of the façade of the Urartian tomb. Photo courtesy of the Erebuni Museum.

Fig. 3. Drawing of the same inscribed stone. By H. Danielyan.

Table 6.

Fig. 1.

	Uartian tomb of Yerevan	Bashplemi Lake	Old Persian Cuneiform	Meaning	Armenian Syunaketagir cryptography	Meaning	Armenian Arabatvanshan cryptography	Meaning
1	\\							
2								
3	.			t ^u		č		
4	...			m ^(a)	.	g	...	vo
5	└							
6	└		└	k ^u				
7	└└							
8	└└							
9	└└└							
10	└└							
11	=.							
12	h'.							

Fig. 2.

Fig. 1. Graphic representation of Bashplemi inscription characters and their numbering (After Shengelia et al. 2024. 109. Fig. 13).
Fig. 2. Signs from the Uartian tomb of Yerevan with some of their possible parallels. By M. Badalyan and H. Danielyan.

Table 7.

Fig. 1.

Fig. 2.

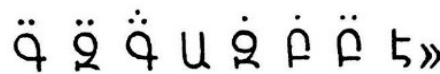

Fig. 3.

Fig. 1. Drawing of incised signs on a fragment of a pithos from the Urartian site of Toprakkale (after Lehmann-Haupt. 1931, p. 468).

Fig. 2. Drawing of the Urartian tablet discovered at Toprakkale (after Movsisyan. 2006, p. 86, Fig. 42).

Fig. 3. Nicomedia Armenian cryptogram (after Abrahamyan. 1978, p. 67).

REFERENCES

- Biscione R. 1994, Recent Urartian Discoveries in Armenia: The Columbarium of Erevan, Studi Micenei Ed Egeo-Anatolici, XXXIV, Roma, pp. 115–135.
- Dan R. 2023, Studies on the Architecture and Archaeology of the Achaemenid Empire. Dynamics of Interaction and Transmission Between Centre and Periphery with a Preface by Rémy Bouchard, Roma, ISMEO, 266 p.
- Kuvaç R. 2017, Urartu Mimarisinde Malzeme ve Teknik, Doktora Tezi, Van, 388 S. +CLIII Lev.
- Lehmann-Haupt C. F. 1931, Armenien Einst und Jetzt, II b, Berlin und Leipzig, 1067 p.
- Movsisyan A. 2006, The Writing Culture of Pre-Christian Armenia, Yerevan, University Publishers, Yerevan, 320 p.
- Özgüç T. 1969, Altintepe II: Mezarlar, Depo Binası ve Fildişi Eserler / Tombs, Storehouses and Ivories (Ankara) Türk Tarih Kurum Basımevi, 110 p.
- Payne M. 2005, Urartian Measures of Volume, Ancient Near Eastern Studies, Supplement 16, Peeters, 387 p.
- Salvini M. 2008, Corpus Dei Testi Urartei, Volume I, Le Inscrizioni su Pietra e Roccia, Documenta Asiana VIII/I, Roma, 653 p.
- Schmitt R. 2008, Old Persian, The Ancient Languages of Asia and Americas, edited by R. G. Woodart, Cambridge University Press, pp. 76–100.
- Shengelia R., Gordeziani L., Tushabramishvili N., Popradze N., Zourabichvili O. 2024, Discovery of Unknown Script Signs in Georgia: The Bashplemi Lake Tablet. – “Journal of Ancient History and Archaeology”, 11–3, pp. 96–113.
- Արահանյան Ա. 1973, Հայոց գիր և գրչություն, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 376 էջ:

Արքահամյան Ա. 1978, Հայկական ծածկագրություն, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 315 էջ:

Եսայան Ս., Բիյագով Լ. Հմայակյան Ս., Կանեցյան Ա. 1995, Երևանի բիայնական դամբարանը. – Հայաստանի հնագիտական հուշարձաններ 16, Ուրարտական հուշարձաններ, պր. III, Երևան, «Հայկական բանակ» ռազմագիտական հանդես, էջ 55–79:

Бадалян М. 2025, Тейшебаини: Урартское наследие Еревана. Москва, изд. «Де`Либри», 92 с.

Есаян С. А., Биягов Л. Н., Амаякян С. Г., Канемян А. Г. 1991, Биайнская гробница в Ереване. – Археологические памятники Армении 15, Урартские памятники, выпуск II, Ереван, издательство АН Армении, 47 с.

ԱՆՀԱՅՏ ԳՐԱՅԻՆ ՆՇԱՆՆԵՐ ԵՐԵՎԱՆԻ ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ԴԱՄԲԱՐԱՆԻՑ

ՄԻՔԱՅԵԼ ԲԱԴԱԼՅԱՆ

Ա մ փ ո փ ո մ

Բանալի բառեր՝ Ուրարտու, Երևանի ուրարտական դամբարան, էթիունի, աքեմենյան սեպական համակարգ, անհայտ գրային նշաններ, Հայաստան, ծածկագրություն:

Երևանի ուրարտական (բիայնական) դամբարանը գտնվում է Հայաստանի Հանրապետության մայրաքաղաք Երևանում՝ ներկայիս «Երևան Մոլլի» տարածքում: Այն 1984 թ. բացվել է շինարարական աշխատանքների ժամանակ, այնուհետև ենթարկվել է մանրամասն ուսումնասիրության: Չնայած դամբարանի վերաբերյալ առկա են մի քանի համապարփակ աշխատություններ, սակայն դրանցում չկա անդրադարձ դամբարանի մուտքի ճակատային հատվածի քարերից մեկին և նույն ճակատային հատվածի դիմաց հայտնաբերված տուֆե երկու քարաբեկորներին արված անհայտ գրային նշաններին:

Հորվածում առանձնացվել են Երևանի ուրարտական դամբարանի վերը նշված գրային նշանները: Դրանց թիվն առնվազն 12-ն է: Ընդ որում երկու նշան, ամենայն հավանականությամբ, կրկնվում է: Դա թույլ է տալիս ենթադրելու, որ գործ ունենք գրային համակարգի հետ: Հետաքրքիր է, որ դամբարանի գրային նշանները գլխավորապես կազմված են ուղղահայաց ու հորիզոնական գծերից, կետերից, ինչպես նաև > և < - աճև նշաններից: Վերջիններս նմանություն ունեն աքեմենյան սեպագիր համակարգում կիրառված նմանատիպ նշաններին:

Նիստ ուղադրավ է, որ քարաբեկորներից մեկի երկրորդ տողի նշաններն ուղղակի նույնական են Հայկական միջնադարյան սյունակետագիր ծածկագրության ձև և Գ տառերի հետ: Նշանների որոշակի նմանություն կա վերջերս Վրաստանի Դմանիս քաղաքի մոտակայքում գտնվող Բաչալեմի լճի տարածքից հայտնաբերված գրային համակարգի մի քանի նշանների հետ:

Ձի բացառվում, որ Երևանի ուրարտական դամբարանի գրային նշաններն արվել են հենց կառույցի ստեղծման հետ: Դրա մասին է վկայում դամբարանի մուտքի ճակատային հատվածում արված գրային նշանների առկայության հանգամանքը: Հնարավոր են նաև մի քանի այլ տարբերակներ: Այսպես՝ հնարավոր է, որ աքեմենյան սեպագրի որոշակի տարրեր սինկրետացվել են տեղական գրային նշանների հետ: Այս համատեքստում կարևոր է հիշատակել, որ աքեմենյան արքա Քսերքսեսի կողմից

Վանի ժայռերից մեկի վրա է արվել եռալեզու (հին պարսկերեն, էլամերեն, բաբելոնե-
րեն) արձանագրություն, և Հին Հայաստանի վերնախավը ծանոթ պետք է լիներ աքե-
մենյան սեպագրին:

Չպետք է բացառել, որ գրերն արվել են միջնադարում: Գուցե Ճ-ն և Գ-ն կապ
ունեն ճգնաժամի բառի կրճատ տարբերակի հետ, իսկ վերին տողում նշվել է հենց
ճգնաժամի անունը: Այդ տարածքը եղել է դամբարանադաշտ ու կարող էր նաև միջ-
նադարում տեղացիների համար ունենալ սրբազան նշանակություն:

Միքայել Բադալյան – պ. գ. թ., ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի հին դարերի
պատմության բաժնի վարիչ, Միջերկրածովյան ու արևելյան միջագային հետազո-
տությունների ասոցիացիայի (ISMEO, Իտալիա) պատասխանատվության թղթակից ան-
դամ: Գիտական հետաքրքրությունները՝ ուրարտական և հետուրարտական ժամանա-
կաշրջանների պատմություն, հնագիտություն, կրոն, հնագույն Հայաստանի հոգևոր
համակարգեր, պատմամշակութային ժառանգություն: Հեղինակ է 1, համահեղինակ
2 մենագրության ու շուրջ 40 հոդվածի: ORCID:0000-0002-7848-1356.
miq.badalyan@gmail.com

НЕИЗВЕСТНЫЕ ГРАФИЧЕСКИЕ ЗНАКИ ИЗ УРАРТСКОЙ ГРОБНИЦЫ В ЕРЕВАНЕ

МИКАЭЛ БАДАЛЯН

Резюме

Ключевые слова: Урарту, урартская гробница Еревана, Этиуни, клинопись
Ахеменидов, неизвестные письменные символы, Армения, криптография.

Урартская (Биайнская) гробница в Ереване – столице Республики Арме-
ния, находится на территории современного торгового центра «Ереван
Молл». Она была обнаружена в 1984 году при проведении строительных
работ. Несмотря на наличие нескольких фундаментальных трудов, посвя-
щённых исследованию данного памятника, до настоящего времени вне
поля внимания ученых остались знаки, высеченные на одном из фасадных
камней у входа и на двух туфовых фрагментах, найденных перед фасадом.

В статье нами выделено 12 знаков, выявленных на фасадном камне и
фрагментах из ереванской гробницы; два из них, по всей вероятности, пов-
торяются, что позволяет предположить существование определённой пись-
менной системы. Большинство знаков состоят из вертикальных и горизон-
тальных линий, точек и фигур в форме «>» и «<», схожих с элементами ахе-
менидской клинописи.

Особого внимания заслуживает то обстоятельство, что знаки второй
строки одного из фрагментов почти идентичны армянским буквам ճ (ч) и Գ
(г), использовавшимся в средневековой криптографической системе сյона-

кетагир. Некоторые графические элементы также сопоставимы с недавними находками письменных знаков из района озера Башплеми (Грузия, близ Дманиси).

Не исключено, что данные знаки были высечены при возведении гробницы, о чём свидетельствует их расположение на главном фасаде. В то же время возможно, что отдельные элементы ахеменидской клинописи были синкретизированы с местными традициями письма. Об этом косвенно свидетельствует трёхязычная (древнеперсидская, эламская и вавилонская) надпись царя Ксеркса, высеченная на скале в Ване и являющаяся о том, что армянская знать была знакома ахеменидской клинописью.

Альтернативная гипотеза допускает более позднее – средневековое происхождение надписей: знаки **Ճ** и **Չ** могли представлять сокращённую форму слова **ճգնաշիր** («отшельник»), при этом в верхней строке, возможно, было указано его имя. Исходя из того, что данная территория служила некрополем, её сакральный статус мог сохраниться и в средние века.

Микаэл Бадалян – к. и. н., заведующий отделом древней истории Института истории НАН РА, иностранный корреспондент Международной ассоциации средиземноморских и восточных исследований (ISMEO, Италия). Научные интересы: история, археология и религия урартского и пост-урартского периодов, духовные системы древней Армении, исследование историко-культурного наследия. Автор 1, соавтор 2 монографий и около 40 статей. ORCID:0000-0002-7848-1356. miq.badalyan@gmail.com

ՀԱՅ ԿԱՄԱՎՈՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ԼՈՒՍԱԲԱՆՈՒՄԸ
«ՀՈՐԻԶՈՆ» ԹԵՐԹՈՒՄ
(1914 թ. հոկտեմբեր – 1916 թ. հուլիս)*

ԱՐՄԵՆ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ Առաջին համաշխարհային պատերազմ, կամավորական զինվոր, «Հորիզոն» պարբերական, կոտորածներ, գաղթականներ, ինքնապաշտպանական մարտեր, ցարական իշխանություն, հերոս հրամանատարներ, ազատագրված վան:

Ամփոփում

Հայ կամավորական շարժումը պայմանավորված էր հայության պատմա-քաղաքական ճակատագրի նախորդ ընթացքով, երբ XIX դարավերջից Արևմտյան Հայաստանում սկիզբ առավ ֆիդայական շարժումը՝ զինյալ դիմակայությունն ընդդեմ Օսմանյան կայսրությունում արևմտահայության ստրկացված իրավիճակի: Առաջին համաշխարհային պատերազմի բռնկումը աշխարհասփյուռ հայությունը հույս ներշնչեց, որ եկել է այն բաղձալի պահը, երբ օրակարգում է հայտնվում արևմտահայության ազատագրության հիմնահարցը: Ինչն էլ առիթ հանդիսացավ, որ հայության տարբեր հատվածների մեջ կամավորական շարժումը լայն թափ ստանա:

Հայ կամավորական շարժումը պայմանավորված էր Արևմտյան Հայաստանը ազատագրելու հայության փափագով և հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի օրգանական շարունակությունն էր: Դրան նաև նպաստեց Ռուսաստանի նպաստավոր դիրքորոշումը, որը սկսեց խրախուսել հայ կամավորական շարժումը:

Հայ ազդեցիկ քաղաքական պարբերականներից «Հորիզոն» օրաթերթը լայնորեն լուսաբանեց պատերազմի և կամավորական շարժման հետ կապված իրադարձությունները՝ հանդես գալով սեփական ուղադրավ դիտարկումներով ու վերլուծություններով: Թերթի էջերում լուսաբանվեցին հայ կամավորական ուժերի հերոսական գործողությունները, որոնք ուղղված էին արևմտահայության մնացորդները վերջնական բնաջնջումից փրկելուն: Կամավորական զինվորի շնորհիվ հազարավոր գաղթականներ փրկվեցին կոտորածներից ու բնաջնջման իրական սպառնալիքից: Պարբերականը համոզիչ տրամաբանությամբ փաստարկեց ու հիմնավորեց, որ հայ հասարակական-քաղաքական շրջանակների և

* Ներկայացվել է 07. IX. 2025 թ., գրախոսվել է 31. X. 2025 թ., ընդունվել է տպագրության 17. XI. 2025 թ.:

© Հեղինակներ, 2025: Հասանելի է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ին համապատասխան:

զինվորականների առողջ բնագոյով ու ձգտումներով ձևավորված կամավորական շարժումը մեր ժողովրդի պատմական ճակատագիրը շտկելու իրական թվացող կարևոր հնարավորություն էր:

Նախաբան

Հայ քաղաքական միտքը մինչև օրս քննարկում է Առաջին համաշխարհային պատերազմի հետ կապված և դրանով պայմանավորված կամավորական շարժման օրինաչափության և օգտակարության հիմնահարցը:

Կամավորական շարժման վերաբերյալ իրարամերժ, հակասական տեսակետներ են արտահայտվել և՛ ժամանակակիցների, և՛ հետագա սերունդների ներկայացուցիչների կողմից: Ոմանք դրվատել են այդ շարժումը՝ այն համարելով օբյեկտիվ, պարտադրյալ անհրաժեշտություն, մյուսները խստորեն քննադատել են այն համարելով արկածախնդրություն: Թեև սառը, առանց հույզերի դատողություններ ևս արվում էին, սակայն, այնուամենայնիվ, գերիշխող եղան ոգևորիչ կոչերն ու հորդորները, որոնք Հայ երիտասարդությանը գոտեպնդում էին զենք վերցնել և մեկնել ազգմաղաչտ: Կուսակցությունները ևս, ի վերջո, կանգնեցին կամավորական շարժման պաշտպանության դիրքերում: Արևելահայ իրականության մեջ հրապարակվող ազդեցիկ պարբերականները և, առաջին հերթին, «Հորիզոն»-ն ու «Մշակ»-ը ոգևորությանը լուսաբանում էին այդ շարժումը՝ հասարակության բոլոր հատվածներին հորդորելով ամեն ինչով նեցուկ լինել դրան: Իրադարձություններից շատ ավելի առաջ անցնելով «Մշակ»-ը, օրինակ, համոզմունք էր հայտնում, որ «... հայերը կարող են և պետք է արտահայտեն իրենց ցանկությունը, որ ազատուղ թուրքաց Հայաստանին տրվի վարչական կազմակերպություն՝ ավտոնոմիայի հիման վրա, Ռուսաստանի հովանավորութեան ներքոյ»¹: Սփյուռքահայ անվանի գրող, գրականագետ Արշակ Չոպանյանը «Ազատարար պատերազմ» հոդվածում հորդորում էր. «Ընենք, ինչ որ կրնանք, որպեսզի մենք այ, վաղը, աշխարհիս վերև ծագելիք արդարութեան արևին տակ, ազատամարտիկ ազգերուն շարքին մեջ ազատութեան արժանի ազգերուն քովը բարձրաճակատ կարենանք երևալ»²:

1915 թ. սկզբից ի վեր կամավորական շարժումը դարձել էր լուրջ գործոն և նրա հետ հաշվի չնստել չէին կարող ո՛չ բարեկամ, ո՛չ էլ թշնամի ուժերը: Այսպես՝ ռուսական բանակի կովկասյան հրամանատարությունն ամենաբարձր մակարդակով իր շնորհակալությունն ու երախտագիտությունն է հայտնել Հայ կամավորական զորքերի հրամանատարներին ու հայոց ազգային պատկան մարմիններին մարտի դաշտում Հայ մարտիկների ցուցաբերած խիզախ վարքագծի դրսևորման համար:

Հետագայում հայերին թշնամի տերությունը՝ Օսմանյան թուրքիան, և նրա իրավահաջորդները կամավորական շարժումը կդարձնեն մատի փաթաթան՝ Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում Հայ ժողովրդի դաժանագույն ոչնչացումն արդարացնելու նպատակադրումով: Սակայն թուրք գաղափարախոսների այդ մոտեցումը արհեստական է, հեռու պատմական իրականություններից և ճշմարտությունից: Պատմաբաններին քաջածանոթ են այն հանրահայտ փաստերն ու իրողությունները, որոնք հաստատապես ու աներկբա վկայում են, որ, անկախ հայ քաղաքական ուժերի ունեցած պահվածքից և

¹ «Մշակ» (Թիֆլիս), 30. X. 1914:

² «Մշակ», 17. X. 1914:

դիրքորոշումից, երիտթուրքական իշխանությունները իրենց օրակարգում դրել էին հայ ժողովրդի բնաջնջման և Օսմանյան կայսրությունը հայերից արմատապես մաքրելու հարցը:

Կամավորական շարժման ծնունդն ու զարգացման գործընթացը

Կամավորական շարժումը պատմական այն երևույթների շարքին է դասվում, որոնք ծնվել, սկզբնավորվել ու առաջացել են ոչ թե նախապես պլանավորված, այլ առավելապես տարերային կերպով տվյալ պահի թելադրանքով ու հրամայականով:

Առաջին համաշխարհային պատերազմին հայությունը նվիրաբերեց և ի սպաս դրեց իր բովանդակ ուժերն ու ռեսուրսները: Ռուսական կայսրության տարածքում բնակվող 2 միլիոն 54 հազար հայերը ցարական բանակին տվեցին 250 հազար զինվոր: Իսկ Անտանտի մյուս երկրների՝ Անգլիայի, Ֆրանսիայի և ԱՄՆ-ի բանակները զորակոչված հայազգի մարտիկների թիվն անցնում էր հիսուն հազարից³:

Սակայն դա կարծես բավական չէր խոշոր տերություններին, որոնք ցանկանում էին նորանոր մարդկային ռեսուրսներ նետել համաշխարհային պատերազմի ռազմադաշտ: Այսպես՝ ցարական կառավարության 1914 թ. հուլիսի 23-ի հայտարարությունից հետո, որը վերաբերում էր ռուսական բանակը նաև կամավորական ուժերով համալրելու գործընթացին, հայ քաղաքական շրջանները ակտիվորեն սկսեցին բանակցել Կովկասի փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովի հետ հայկական կամավորական ջոկատների կազմավորման հարցով: Այդ բանակցությունները վարում էր Հայոց ազգային բյուրոն, որի կազմում ընդգրկվել էին ժամանակի ամենաազգի ընկնող հայ գործիչները, այդ թվում՝ Հովհաննես Թումանյանը, Առաքել Բաբախանյանը (Լեո), Հովսեփ Արղունյանը և ուրիշներ:

Ցարական իշխանությունները սկզբնական շրջանում, առանց խանդի ու կասկածանքի, մեծապես դրվատեցին հայ կամավորական շարժման ծավալումը, սակայն որոշ ժամանակ անց այդ ոգևորությունը մարեց: Ի տարբերություն ցարական չինովիկների՝ հայոց ազգային շրջաններում մեծ ոգևորություն էր տիրում, քանզի կամավորական զինյալ ուժերի ձևավորումը դիտարկվում էր որպես փտանգված արևմտահայությունը օգնության հասնելու և թուրքական յաթաղանից փրկելու հնարավորություն:

1914 թ. աշնանը հայ կամավորական խմբերի կազմավորման գործընթացը նոր թափ ստացավ: Ոգևորությունն աննախադեպ էր, որն ընդգրկեց ոչ միայն Արևելյան Հայաստանի տարածքը, Կովկասն ամբողջությամբ, այլև երկրագնդի գրեթե բոլոր այն վայրերը, որտեղ հոծ հայություն էր ապրում: Դրա հետ մեկտեղ ընդհանուր մտայնությունն այն էր, որ կամավորական շարժման գործընթացը պետք է ընթանա անկախ կուսակցական ու քաղաքական պատկանելությունից, քանզի արևմտահայության ազատագրումը թուրքական բռնապետությունից համարվում էր համազգային գործ:

Սկզբնական շրջանում ձևավորվեց կամավորական չորս խումբ: Հայկական կամավորական առաջին խումբը կազմավորվեց 1914 թ. հոկտեմբերին՝ Սալմաստում և բաղկացած էր հիմնականում արևմտահայերից: Նրա հրամանատար

³ Հայ ժողովրդի պատմություն. 1981, 547:

նշանակվեց լեգենդար Անդրանիկը (Անդրանիկ Օզանյան): Այնուհետև ձևավորվեցին 2-րդ, 3-րդ և 4-րդ կամավորական խմբերը, որոնց հայ իրականություն մեջ ընդունված է կոչել գնդեր: Երկրորդ խմբի հրամանատարն էր Դրոն (Դրաստամատ Կանայան), 3-ինը՝ Համազասպը (Համազասպ Սրվանձտյան), 4-ինը՝ Քեոին (Արշակ Գավաֆյան): Հետագայում ձևավորվեցին 5-րդ [հրամանատար՝ Վարդան (Սարգիս Մեհրաբյան)], 6-րդ՝ (հրամանատար՝ Արշակ Ջանփուղյան), 7-րդ (հրամանատար՝ Հովսեփ Արղունյան) գնդերը: 1915 թ. վերջին հայ կամավորների ընդհանուր թվաքանակը հասավ 10 հազարի: Ռուսական հրամանատարությունը ընդհանուր առմամբ գոհ էր հայ կամավորական զինյալ ուժերի գործողություններից, սակայն քաղաքական հանգամանքներով պայմանավորված՝ ռուսական իշխանությունները հայկական կամավորական գնդերի հզորացմանը վերաբերվում էին խիստ զգուշավորությամբ ու անվստահությամբ:

Անկախ ցարական իշխանությունների վերաբերմունքից և դիրքորոշումից՝ կամավորական խմբերը ռազմաճակատի բոլոր հատվածներում ցուցաբերեցին անձնուրացություն ու խիզախություն, բարոյականային բարձր հատկություններ և անմնացորդ կերպով ու ուժերի գերագույն լարումով ծառայեցին հայրենի երկրի և ժողովրդի պաշտպանության գործին: Նրանք փառքով պսակեցին իրենց անունը՝ կատարելով առաջապահ, հետախուզական և պահակազորային ծառայություններ, ակտիվ մասնակցություն ունեցան Կովկասյան ճակատում մղված ամենաթեժ Դիմանի, Սարիղամիշի, Էրզրումի, Ռեանդուզի ճակատամարտերին, Բերկրի-Կալայի, Վանի, Խնուսի, Մուշի, Բիթլիսի ազատագրմանը: Հայ կամավորականների անձնվեր գործողությունների ու հայրենանվեր վարքագծի շնորհիվ տասնյակ հազարավոր արևմտահայ գաղթականներ փրկվեցին թուրքական վրեժխնդիր բարբարոսությունից:

Կամավորական շարժման արձագանքներն ու լուսաբանումը «Հորիզոն»-ի էջերում

Առաջին համաշխարհային պատերազմի առաջին խակ օրերից հայ կամավորական շարժման թեման դառնում է կարևոր ու արդիական «Հորիզոն» օրաթերթի էջերում: Կամավորների հետ կապված ցանկացած իրադարձություն երբեք չէր մատնվում անուշադրության: Թերթը մշտապես դրվատանքով էր լուսաբանում հայ կամավորական խմբերի գործունեությունը: Կամավորական շարժման ծավալման համար, ըստ նրա, կար արգելափակ հանգամանք. «... դա դրամի պակասն է կամ լաւ է ասել՝ դրամական աղբիւրների ոչ մշտականութիւնը, որ վստահութիւն ներշնչի պատասխանատու մարմիններին պատրաստի կամաւորների էջ՝ աւելի մեծ կոնտինգենտ ռազմաբեմ հանելու: Պատմական այս մեծ մոմենտի գիտակցութիւնը պէտք է խորանայ հայ ժողովրդի մէջ»⁴: Իսկ դրան հասնելու համար, բացի հայ հասարակություն մեջ ընթացող միանվագ գումարների հանգանակությունից, որը սովորաբար ունենոր խավի կողմից էր իրա-

⁴ «Հորիզոն», 06. I. 1915:

կանացվում, պետք էր լայն հանրության աջակցությունը «... ինքը կազմակերպեց օգնություն գործը, ժողովրդի բոլոր խաւերի մէջ առաջ մղելով ամսավճարների կամ կամաւոր տուրքի սկզբունքը, և իւրաքանչիւր ամիս սխտեմատիկաբար հաւաքէ նախապէս խոստացւած գումարները և հասցնէ ըստ պատկանելւոյն»⁵:

«Հորիզոն»-ի խմբագրակազմի վստահ համոզմունքով հենց այս է այն ուղիղ միջոցը, որով հայությունը կամավորների ֆինանսական օգնության գործը հաստատապես ապահոված կլինի ամեն տեսակ պատահարներից:

Թերթի հիմնական դիտարկումներից մեկը վերաբերում էր հայ կամավորական զինների ազգապաշտպան (հայապաշտպան) առաքելությանն ու գործառնություններին:

Արդարացի է այն դիտարկումը, որ առանց էական կորուստների կամավորական զիններն ապահովեցին տասնյակ հազարավոր անօգնական հայերի (նաև ասորիների) տեղաշարժը Թուրքահայաստանից և Ատրպատականից դեպի Արևելյան Հայաստանի տարածք: Այժմ «հերթը կովկասահայ ժողովրդին է. այս վերջին անգամն էլ պատասպարել և ապահովել գաղթականներին մինչև դալիք օրերը: Նույն կովկասահայ ժողովուրդը պիտի գիտակցի այն մեծ դերը, որ խաղում են հայ կամաւոր զինները թէ՛ պատերազմի դաշտում, թէ՛ հայ ժողովրդի պաշտպանութեան գործում»⁶: Եվ կրկին հնչում է այն հորդորն ու շեշտադրումը, որ վերոնշյալ գիտակցությունը պետք է առաջ բերի «մի վճռականութիւն՝ չխնայել ոչ մի միջոց նիւթական և կազմակերպչական կարիքները հոգալու համար: Չպէտք է մոռանալ որ այդ զիններին ենք պարտական բազմահազար հայութեան կեանքի փրկութեամբ»⁷:

Սույն պնդումը, անշուշտ, լիակատար պատմական ճշմարտություն է, որը առավել բացահայտ ու մանրամասն պետք է ասվի: Բանն այն է, որ մեր գրականության և պատմագրության մեջ բավական մեծ դերակատարություն է հատկացվել ռուսական բանակին, որը, ընդհանուր առմամբ ճիշտ է, սակայն թերի է: Ըստ էության, անտեսվել է ռուսական բանակի կազմում հայ կամավորական զինների ունեցած մեծագույն ծառայությունն արևմտահայության ողջ մնացած հատվածին անխուսափելի բնաջնջումից փրկելու գործում: Ակնհայտ է, որ հայ կամավորներն իրենց արյունակիցներին պաշտպանելու և պատասպարելու գործում առավել հետևողական ու վճռական էին, քան օտարները:

Սույն թեման կրկին անհրաժեշտ հիմնավորում և զարգացում է ստանում խնդրո առարկա թերթի հաջորդ համարներում:

Այսպես՝ 1915 թ. հունվարի 11-ի «Գրիչն անգոր է» հրապարակման մեջ կրկին շեշտվում է, որ հայ կամավորական զիններն անգնահատելի դեր կատարեցին թե՛ հայ ժողովրդի ինքնապաշտպանության գործում, թե՛ ռազմաճակատում. «Մի րոպե ենթադրենք, թէ հայ կամավորների երկրորդ գունդը չգտնուէր Ալաշկերտի շրջանում. ինչ կը լինէր այն ժամանակ այդ գաւառի հայ ժողովրդի վիճակը, որոնք ներկայումս Իգդիր են ժողոււած և որոնց թիւը 20 հազարից անցնում է:

⁵ «Հորիզոն», 06. I. 1915:

⁶ «Հորիզոն», 10. I. 1915:

⁷ «Հորիզոն», 10. I. 1915:

Պարզ է, որ ուռու գործերի հեռանալուց յետոյ բոլորին էլ սրի կը քաշէին քրդերն ու թիւրք բանակը, ինչպէս արին Բաշկալայի նահանջի ժամանակ, որտեղ բացակայում էին կամաւորները»։ Նույն թվականի հունվարի 24-ի «Մէկը միւսին չպիտի խանգարէ» հրապարակման մեջ նշվում է, որ գաղթականների հոծ հոսանքի տարերային ներխուժումը Արեւելյան Հայաստան, նրանց անասելի տանջանքները, քաղցն ու մերկութիւնը մի պահ հայ հասարակայնութեան ամբողջ ուշադրութիւնը բեւեռեց իր վրա՝ այն աստիճան, որ բոլոր անհրաժեշտ և հերթական խնդիրները կորցրին իրենց հետաքրքրութիւնը։ Մինչդեռ փախստականների օգնութեան գործը որքան էլ ծանր ու ծայրահեղ անհրաժեշտութիւն լինի, այնուամենայնիւ «արգելք չպէտք է հանդիսանայ հայ հասարակութեանը մոռացութեան մատնելու իր պարտքը դէպի հայ կամաւոր զնդերը, որոնց մեծ նպատակներից մէկն էլ մեր ժողովրդի պաշտպանութիւնն է»։

Պարբերականի համոզմամբ՝ մեկ գործը մյուսին չպէտք է խանգարի։

Թերթը նշում է, որ կամաւորների անվերջանալի հոսք է սկսվել ամեն կողմից։ Թուրքերը հատուկ չարութեամբ և ատելութեամբ են լցված նրանց հանդեպ։ Եվ ռազմադաշտերում գերի ընկած կամաւորներին թշնամու ճամբարում ռազմագերի չեն համարում ու այդպես չեն վերաբերվում նրանց հետ, այլ «... տանջում, խեղանդամում, մորթում, կախում են։ Բայց և այնպես կամաւորների թիւը աճում է ու աճում»⁸։

1915 թ. մարտի 4-ին «Հորիզոն»-ը դիտարկում էր, որ երեք մեծ խնդիր ու հոգա ունի կովկասահայ ժողովուրդը։ Առաջինը վերաբերում էր կամաւորական զնդերի կարիքները հոգալուն, երկրորդը՝ գաղթականների ապահովմանն ու իրենց բնակութեան վայրեր վերադարձին, երրորդը՝ «վերջապէս, տեղական ժողովրդի այս տարւայ երկրագործական աշխատանքները կատարել»-ուն։

Թերթի էջերում բազմաթիւ փաստեր կան, թե ինչպես է աշխարհով մեկ սփռված հայութիւնը, խանդավառված կամաւորական շարժման ահագնացող թափից, մեծ հույսեր կապելով այդ շարժման հետ, ամենուր իրենց ունեցածից շատ բան զոհաբերում հանուն կամաւորական գործի։ Բաթումից ստացված թղթակցութեան մեջ աներկբա տեսանելի է հայ մարդկանց ապրած ողբնշնչումն ու ոգևորութիւնը. «Վերջապէս. Ռուս-տաճկական պատերազմը իրականութիւն դարձաւ։ Բոլորի դէմքերն էլ փայլում են, բոլորն էլ գիտէին ու բարկանում էին, որ ուշանում է։ Պատերազմի հավանականութիւնը շատ կամաւորներ էր տարել Բաթումի և Սև ծովի ափերի հայերից։

— Հայրենիքը կանչում է ..., — ասում էին նրանք։

Եւ նրանց ձայնը արձագանքելով հասել էր Օդեսա ու Բուդապէս։ Բազմաթիւ հայեր իրենց խղճուկ խանութները ծախել ու ճամբայ էին ընկել Կովկաս։

— Հայրենիքը կանչում է ... Անդրանիկիս զինվոր է պետք։ Յեղի քնած կոբուր արթնացել է և ամենքը գնում են։ Փառք նրանց»⁹։

⁸ «Հորիզոն», 27. I. 1915:

⁹ «Հորիզոն», 30. X. 1914:

Կամավորական գնդերը Հայ գաղթականության անձնուրաց պաշտպաններ և Արևմտահայաստանի ազատագրության երաշխավորներ

Պարբերականը բազմաթիվ առիթներով ուշագրավ դիտարկումներով և համեմատություններով բացահայտում էր այն ճշմարտությունը, որ կամավորական գնդերը ոչ միայն թուրքական յաթաղանից մի կերպ ճողոպրած Հայ զանգվածների անձնուրաց փրկիչներն ու պաշտպաններն են, այլև Արևմտյան Հայաստանի ազատագրության ու նրա անվտանգության իրական երաշխավորները:

Պատերազմն աղետների և զրկանքների առջև կանգնեցրեց Հայության արևմտահայ ու արևելահայ հատվածներին: Ականատեսներն ու պարբերականները օրեցօր նորանոր տեղեկություններ էին հաղորդում թուրքահայ և պարսկահայ գաղթականների անտանելի կացության վերաբերյալ: Առանձնահատուկ նշվում էր, որ, մինչև գաղթականներին շատ թե քիչ հարմար վայրերում տեղավորելն ու կենսական կարիքները բավարարելը, նախևառաջ անհրաժեշտ էր նրանց վերջնականապես փրկել հարձակվող թուրքական զորքերի և քրդական ելուզակների հետապնդումներից:

Պետև 1914 թ. հոկտեմբերի 31-ին վերոնշյալ առիթով թերթը հրապարակավ ահազանգում էր հետևյալը. «Թող չկարծել, թե այն մեծ խանդավառությունը, որ ցույց են տալիս ռուսահայերը, և այն մեծ զոհաբերությունը, որ ստանձնում են բոլոր հայաբնակ վայրերը՝ տալով մեծ թույլ կամաւորներ, որոնք գլխապատասու դիմում են դէպի թիւրքական սահմանները, խտացնելու ռուս զօրքերին կից Հայ գնդերի շարքերը, նրա համար է միայն, որ հրապարակում դրւած է թիւրքահայերի ազատագրութեան խնդիրը, ո՛չ, այլ որ դրա հետ միասին կա և արդարութիւնը պաշտպանելու խնդիրը»:

«Հորիզոն»-ը միանշանակ դրական վերաբերմունք է դրսևորում Հայ զինական ուժի կամավորական գնդերի կայացման հանդեպ. «Զինական ոյժի կարևորությունը, որ դարեւ շարունակ զգացել և երազել է Հայութիւնը և այսօր էլ, երբ բախտի մի բարեյաջող դիպւածով Հայն էլ հնարավորութիւն ունի գիւնելու ... և կոտորածի ենթակայ թիւրքահային օգնութեան հասնելու»¹⁰:

Օրաթերթի համոզումով պետք է դիմադրել բոլոր անպատեհություններին և հայութեան մեջ առավել ամրապնդել այն գիտակցությունը, որ «... թիւրքահայի ազատագրութիւնը թիւրք կառավարութեան ճիրաններից կորզելու միակ միջոցը զինական ոյժն է, որի համար չպետք է խնայենք ոչ կեանք և ոչ կարողութիւն»¹¹: Սա ճշմարտացի և առողջ տեսակետ է, քանի որ, անկախ Հայ Հասարակության ու քաղաքական ուժերի դիրքորոշումներից, երիտթուրքական իշխանությունները նախօրոք արդեն կողմնորոշվել և նախապատրաստվել էին Հայ ժողովրդի բնաջնջումն իրագործելուն: Ուրեմն կամավորական շարժումը ոչ կարող էր պատճառ հանդիսանալ, ոչ էլ արագացնել թուրքերի եղեռնական գործողությունները:

Թերթի դիտարկումներում կարմիր թելի պես անցնում է այն միտքը, որ կամավորական զինուժի բացակայության պայմաններում Հայ ազգաբնակչութ-

¹⁰ «Հորիզոն», 03. V. 1915:

¹¹ «Հորիզոն», 03. V. 1915:

յան տված կորուստներն անհամեմատ ավելի մեծաթիվ էին լինելու: Կամավորական զինյալ ուժերի կարևոր առաքելությունը ներկա պատերազմում հայ գաղթականության պաշտպանությունն է, գաղթականություն, որը ժամանակավորապես պատսպարվում է «աղէտի սահմաններից, ժամանակաւոր ապաւինում իր եղբայրների օգնութեանը, մինչև խաղաղութեան և աշխատանքի շրջանը»¹²:

Կամավորական զնդերի քաջություն մասին նշվել է նաև խոշոր ճակատամարտերի առնչությամբ: Այդպիսի մի խոշոր բախում էր ռուս-հայկական և թուրքական ուժերի միջև Դիլմանի ճակատամարտը՝ 1915 թ. ապրիլին: Թերթը նշում է, որ սա առաջին խոշոր ջարդն է պատերազմի սկզբից ի վեր. «Կռիւը շարունակւել է երեք օր և թիւրքերը 3500 զոհ թողնելով կռվի դաշտում՝ չարաչար պարտված փախուստի են դիմում»¹³: Այդ երեք օրերի ընթացքում ամենից ակտիվ ու խիզախաբար գործել են կամավորական ուժերը՝ Անդրանիկի գլխավորությամբ:

Հայկական կամավորական ամենախոշոր զորամիավորումը՝ առաջին գունդը, իր լեգենդար հրամանատարի հետ մարտի դաշտում անօրինակ քաջագործություններ ցուցաբերեց: Դիլմանի ճակատամարտով, ռուսական զենեղալ Ֆ. Գ. Չերնոզուբովի դիպուկ արտահայտությամբ, իրականում որոշվում էր ամբողջ Կովկասի բախտը¹⁴:

Դիլմանի փառահեղ հաղթանակի առթիվ հայ կամավորների կողմից հյուսվեց իրենց լեգենդար հրամանատարին նվիրված հետևյալ երգը.

Հերոս մունչեց, Սուլթան դողդողաց
Վիլհելմի աչքին արտասունք ցուլաց,
Սուբդ թշնամւոյ կրծքին շողշողայ,
Հայոց դեկաւար, հերոս Անդրանիկ¹⁵:

Հայ և օտարազգի պատմաբանները ճշմարտացիորեն դիտարկել են այն իրողությունը, որ Դիլմանի հաղթանակը ոչ միայն ձախողեց Կովկասը նվաճելու թուրքական ռազմական հրամանատարության ծրագրերը, այլև զգալիորեն արագացրեց օրհասական պայքարի մեջ գտնվող Վանի հայության փրկությունը: Այդ ճակատամարտից հետո հայկական և ռուսական ուժերի համար ճանապարհ էր բացվում դեպի հինավուրց Վան՝ հայոց քաղաքակրթական դարավոր կենտրոն:

Առաջին անգամ այդ առիթով տեղեկություն եղավ թերթի 1915 թ. մայիսի 9-ի համարում: Առաջին էջում գլխագրերով ազդարարվում էր, որ հայերը գրավել են Վանը՝ պետական ռազմամթերանոցով: Այնուհետև բերվում է կովկասյան բանակի շտաբի հաղորդագրությունը, որում ասված է, որ «... մեր զորքերը գրաւեցին Սարայը, Բաշկալան, Վանը: Թիւրքերը փախան Բիթլիս և դէպի հարաւ»:

¹² «Հորիզոն», 05. IV. 1915:

¹³ «Հորիզոն», 22. IV. 1915:

¹⁴ Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 37, ց. 1, գ. 76, թ. 2:

¹⁵ Ա և ե տ ե ա ն. 1954, 164:

Հաջորդ օրը՝ մայիսի 10-ին, «Վանը գրավված» հրապարակման մեջ ասվում էր, որ Թիֆլիսում չորս-հինգ օր շարունակ համառ լուրեր էին պտտվում և հաճախ շատերն էին դիմում «Հորիզոն»-ի խմբագրություն, թե՛ «Վանն առնված է և մենք դիտմամբ թագցնում ենք: Հայի այս նեարդային ու լարված սպասողական դրությունը չափազանց հասկանալի էր, որովհետեւ, ինչպես մի անգամ արդէն ասել ենք, «Վանի հայաշատ վիլայէթը հայութեան յոյսերի ու սպասելիքների կենտրոնն է», հետևապէս՝ հայը՝ երևակայի, թէ կարող է երեւիցե գրկել իր «սրբութեան սրբոցից», — դա նրա համար միանգամայն անըմբռնելի էր»:

Այդ նույն համարում առաջին էջում, հրապարակված էր Ամենայն հայոց բանաստեղծ Հովհ. Թումանյանի «Վան ու Երևան» ուղենշային հոդվածը, որում այսպիսի խտացնող ու հայոց ողջ ճակատագիրը մարմնավորող տողեր կար. «Վան ու Երևան — կը նշանակէ՝ հայութիւն, մի հայութիւն, որ դարեր շարունակ իր բարձր գրականութեամբ և իր ճոխ կուլտուրայով ընկաւ իր աշխարհքի փլատակների տակ և միայն այժմ է դուրս գալիս — երկար դարերից յետոյ, անթիւ կեանքերի ու նրանց ջանքերի շնորհիւ»:

Բանաստեղծը խորապես համոզված էր, որ Վանի ազատագրությամբ ջնջվում է Հայ կյանքի, գույքի ու պատմի անպատվաբեր և թշվառ կացությունը ու առասպել են դառնում անվերջ կոտորածներն ու սարսափները:

Պատմաբան Ռ. Օ. Սահակյանը, որը խորապես ուսումնասիրել է կամավորական շարժումն ու արևմտահայության ինքնապաշտպանական մարտերը 1915 թ. ընթացքում, իր աշխատության մեջ մեջբերում է ուսու սպա Ֆեոդոր Ելիսեևի դիպուկ բնորոշումը՝ «Հայ կամավորների համար ... Վանը դարձել էր «Ավետյաց քաղաք»»¹⁶:

Վանի ազատագրության գործը իրականում կերտեցին Հայ ինքնապաշտպաններն ու կամավորական ուժերը, որոնց հասցեին այնպես իմաստավորված ներբողներ են հնչում պարբերականի էջերում: Հենց հայկական ուժերի՝ գլխավորապես առաջին կամավորական գնդի և նրա հերոս հրամանատար Անդրանիկի նախաձեռնությամբ ու ջանքերով խափանվեց Դիլմանի տակ պարտված իսպիլ փաշայի զորքի նահանջի ճանապարհը դեպի Վան, ուր նա մտադրվել էր միանալ Ջարդարար Զեդեթ փաշային և կոտորել քաղաքի հայությունը: Անդրանիկը առանց ստանալու ուսական բարձր հրամանատարության համաձայնությունը, իր գունդը շարժեց առաջ և գրավեց Բաշկալեի բարձունքները՝ դրանով իսկ փակելով իսպիլի զորքի ճանապարհը դեպի Վան¹⁷:

1915 թ. մայիսի 17-ին հրապարակված «Մեր յաղթական մուտքը Վան» վերնագրով թղթակցությունը գրված կամավորների մեկի գրչով, նկարագրում է կամավորների մուտքը ազատագրված քաղաք. «Մենք իսկոյն հեծանք ձիերը և դիմեցինք դեպի մեզ դիմավորելու եկող ապստամբները: Ամենից առաջ գալիս էր Վանի հերոս Արամը (Արամ Մանուկյան — Ա. Կ.) իր ամբողջ զինուորական կազմով, յետոյ ապստամբ հայերը և ժողովուրդը: Եղբայրական գրկախառնություններից յետոյ մտանք Վան: Վանի փողոտ փողոցներ ամբողջապես ծածկված էին մայիսեան վարդերով և ծաղիկներով, հազարաւոր ձիեր քայլում էին վարդերի և ծաղիկների վրայ: Մեր, երիտասարդ, մեծ, փոքր, առողջ, հաշմանդամ

¹⁶ Սահակյան Ռ. Օ. 2005, 227:

¹⁷ Սահակյան Ռ. Օ. 1996, 448:

դուրս էին թափւել և ուղիղ շարքերով կանգնած փողոցի երկու կողմերը, մինչև ձայնի վերջին նոտան՝ բղաւում էին՝ ուռա ...»:

Մայիսի 26-ին կրկին «Վան» վերնագրով թղթակցությունը՝ գրված ականատեսի կողմից, ազդարարում էր այն խիզախության և սխրանքի մասին, որ գործել էին քաղաքի ինքնապաշտպանության մարտիկները: Նրանում ասվում էր, որ Վանի կռիվը տևեց 30 օր, թշնամին 12 հազար ռումբ նետեց քաղաքի վրա. «Թնդանօթը համարեա վնաս չտւաւ, տները ցերեկը կը քանդէր, գիշերը կը շարէինք, այնպէս որ, մենք որեւէ դիրք չենք տւած թշնամուն, իսկ մենք թշնամուց խլեցինք քսանէ աւելի դիրքեր»:

Վանի ինքնապաշտպանները վստահ էին իրենց գործողությունների վրա, քանզի ոգևորված էին ռուս-հայկական զինուժի մարտադաշտում ցուցաբերած հաջողություններով և մշտական կապի մեջ էին հայ կամավորական ուժերի հրամանատարության հետ: Նրանք համոզված էին, որ հայ կամավորական բանակը իրենց մենակ չի թողնելու: Այդ մասին մի շարք վկայություններ են պահպանվել պատմագիտական գրականության մեջ և մամուլում:

Անդրադարձ հայ կամավոր զինվորի և հրամանատարի սխրագից կերպարներին

Հայ կամավորական շարժման, ռազմադաշտում կամավորների խիզախ գործունեության, կատարած քաջագործությունների վերաբերյալ նյութերը կարևոր, առանցքային տեղ էին զբաղեցնում «Հորիզոնի» էջերում: Ուշադրության և հարգանքի էին արժանանում այն բոլոր անձինք՝ շարքային քաղաքացիները, պետական պաշտոնյաները, ինչպես նաև հասարակական միություններն ու կազմակերպությունները, որոնք այս կամ այն կերպ առնչվում էին շարժմանը, ֆինանսավորում և հովանավորում էին հայ կամավորական զինված ուժերին: Ավելին՝ թերթի խստագույն և անողոք քննադատությունն էր հնչում բոլոր նրանց հասցեին, ովքեր որեւէ ձևով, առանց խղճի խայթի, կամա թե ակամա փորձում էին վարկաբեկել հայ կամավորական շարժումը կամ նսեմացնել նրա դերակատարությունը հայրենի երկրի և ժողովրդի պաշտպանության գործում: Ըստ թերթի՝ այդպիսի «դաւադիր անհատներն անպակաս են, որոնք ամենայն յամառութեամբ, առանց խղճի խայթոցի, վարկաբեկել են ձգտում այնպիսի մարմիններ ու անուններ, որոնց մեր ժողովրդը պատերազմի սկզբից, մեծ հավատով ու երկխղձութեամբ է վերաբերել և որոնք կապւած են ներկայ կամաւորական շարժման հետ»¹⁸:

Որքան էլ դաժան իրավիճակ էր տիրում Արևմտահայաստանում, որտեղ թուրքական իշխանությունները գործի էին դրել հայ ժողովրդի բնաջնջման քաղաքականությունը, այնուհանդերձ կար վերոնշյալ գործընթացին իրական հակազդեցություն ցույց տվող ուժ հայ կամավորական զնդերը: Թերթը խորապես համոզված այն դիտարկումն էր անում, թե «այնուամենայնիւ, այն, ինչ որ

¹⁸ «Հորիզոն», 03. V. 1915:

մենք ձեռք ենք բերելու և նույն իսկ արդէն ձեռք ենք բերել, շատ աւելի մեծ է և շատ աւելի նշանակալից»¹⁹:

Սույն խորունկ և տարողունակ ձևակերպումը, անշուշտ, վերաբերում է Հայ կամավորական ուժերի ձևավորմանը ու Հայրենիքի ազատագրման գործընթացի փաստացի իրադրությանը: Հայ կամավորական զորքերի անուրանալի դերակատարութեան մասին անհափ կարևոր դիտարկում է արել Հայազգի մեծանուն գործիչ Պողոս Նուբար փաշան՝ պատմաբան, լրագրող և հրապարակախոս Միքայել Վարդանյանին ուղղված նամակում, որը հրապարակվել է օրաթերթի 1915 թ. մայիսի 28-ի համարում: Պ. Նուբար փաշան, արտահայտվելով ներկա պահի, կամավորական շարժումների և Հայոց հավաքական հույսերի և ակնկալութիւնների մասին, գրում է. «... Անձկութեամբ ես հետևում եմ դէպքերին, ուսկից-տեղիք ունինք յուսալու – Հայոց հարցը դուրս գալ լուծւած՝ համաձայն մեր իղձերի: ... Տարակոյս չկայ, որ Հայ կամաւորները, որոնք պատերազմի սկզբից ի վեր կուէլ են իրենց ազատիչների կողքին, շատ բան են արել մեր դատի համար ... Պատերազմը շղթայազերծված է եւ կամաւորները, մարտնչելով դաշնակիցների հետ թեւ թեւի տւած, կարող են միայն ուժեղացնել մեր դատը եւ տալ մեզ իրաւունք՝ լսելի անելու մեր ձայնը, երբ ժամը կը հասնի ձեւակերպելու մեր արդար եւ համեստ պահանջները» (ընդգծումը մերն է – Ա. Կ.):

Սա ուշադրաւ դիտարկում է, որը համապատասխանում է պատմական ճշմարտութեանը: Ասել կուզի, որ Հայկական կամավորական զորքերի փաստացի ստեղծումով ու ներկայութեամբ Հայ ժողովուրդը և նրա ներկայացուցչական մարմիններն առավել իրական հնարավորութիւններ էին ստանում Հայկական հարցի արդարացի կարգավորման գործում:

Թերթի էջերում տարբեր առիթներով թարգմանաբար նյութեր էին ներկայացվում օտարերկրյա հանդեսների էջերից: Այսպես՝ անգլիական մի հանդեսից արտատպված հոդվածում «Հայաստանը ի՞նչ է անում դաշնակիցների համար», ընդգծվում է, որ Հայ ժողովուրդն արժանի է առավել մեծ հարգանքի ու համակրանքի, քանզի Հայ զինվորները դաշնակիցների կողքին մասնակցում են «ներկայ պատերազմին և կուտւմ թէ արեւելքի և թէ արեւմուտքի թիւրքերի դէմ: ... Նրանք գալիս են (կամավորները – Ա. Կ.) աշխարհի ամէն ծայրից անյողդողդ նպատակով – վանել իրենց երկրից թուրքերին, որոնք այնքան երկար աւերեցին այդ չքնաղ և երբէմն պտղավէտ երկիրը: Այդ կամաւոր բանակի սպառազինման և պահպանման ամբողջ բեռն իր ուսին վրայ է առել Հայ հասարակութիւնը: ... Բայց Հայերը յոժարակամ ստանձնում են այս հսկայական զոհողութիւնները, հրճելով այն հասունացած համոզումով, որ իրենց ազատագրման ժամը կը հնչէ շուտով»²⁰:

Այս տողերով ասված է ողջ ճշմարտութիւնը:

1916 թ. ընթացքում պարբերականը համակ ուշադրութեամբ հետևում էր ուռւ-թուրքական ռազմաճակատում տիրող իրավիճակին և Հայ կամավորական ուժերի մղած մարտերին: Փետրվարի 9-ին թերթին ընթերցողներին տեղեկացնում էր, որ ռուսաց զորքերը և Հայ կամավորները շեշտակի գրոհներով գրավել են

¹⁹ «Հորիզոն», 13. V. 1915:

²⁰ «Հորիզոն», 10. VI. 1915:

Մուշն ու Ախլաթը, «Հայաստանի մեծ կենտրոնները մին միւսի ետեւից մեր ձեռքն են անցնում, հայ կամաւորական վաշտերը ձմրան բուք ու բորանին թե ու թիկունք են կանգնում ուս յաղթական բանակին»։ Միաժամանակ հույս էր հայտնում, որ սրտատրուի սպասում են այն առաջին ծիծեռնակներին, որոնք լուրեր կբերեն մեր ավերված ու արյունաներկ հայրենիքից։

Թերթի հաճախակի երևացող խորագրերից էր՝ «Կամաւորի օրագրից», որի ներքո հանդես էին գալիս իրենք՝ ազատամարտիկ-կամավորները, կամ նրանց հետ շաղկապված անձինք։ 1916 թ. փետրվարի 13-ի համարում՝ նույն խորագրի ներքո, թղթակից Գ. Շահինյանի նյութը վերաբերում է ձմռան պայմաններում հայ կամավորների իրագործած դժվարին ձեռնարկումներին, երբ «կես արշին ձիւնով» ծածկված են դաշտերը։ Հեղինակն ընդգծում է, որ «Կամաւորութեան և հայ գիւղացի նոյնանիշ են, մէկը միւսին լրացնող. տաճկահայը այդպէս է ըմբռնում»։

Մարտի 6-ին թերթն ազդարարում էր, որ Հայաստանի կենտրոն հանդիսացող Կարին քաղաքը գրավված է, ու «ատիկա իբր հզոր ներշնչում, բաւական է արդէն մեր ժողովրդի համար, որ անիկա լիահաւատ շտապէ դէպի Երկիր»։

«Սասնոյ սուրհանդակ» խորագրի ներքո թերթի թղթակիցներից Կ. Երիցյանը հայտնում էր, որ «Էրզրումի գրավումից մի քանի օր յետոյ, երբ ուս բանակը հայ քաջարի կամաւորների հետ գրաւեց Մուշ, հեռագիր ստացւեցաւ թէ բաւական թուով ազատաւորներ կան։ Սասունէն ալ 100 հոգի եկան»²¹։

1916 թ. մայիսի 24-ի խմբագրականն ազդարարում էր, որ Ռեանդուզի ճակատամարտում քաջաբար զոհվել է հայկական ազատամարտի հերոսներից մեկը՝ Քեռին (Արշակ Գալաֆյան)։ Չորրորդ հայկական կամավորական գունդը մնացել էր ծանր կորստի մեջ՝ առանց իր սիրած ու պաշտված հրամանատարի. «Ընկել է ժողովրդական մեծ հերոսը ... 58-ամեայ կաղնին տապալւեց երկաւրատե ու կատաղի կուից յետոյ, գոռ հողմերին ճակատելով։ Ո՛վ չգիտե նրա թափն ու խիզախութիւնը կուի մէջ»։ Այդ համարից սկսած՝ հետագա բազմաթիւ համարներում բազում նյութեր, հիշատակի խոսքեր, ցավակցական հեռագրեր են հրապարակվել, որում հայ հանրությունը իր խորին սերն ու հարգանքն է հայտնում անվանի զորապետի հիշատակին։ Հեռագրեր են ստացվել Թեհրանից, Բաքվից, Գանձակից, Թելավից, Ռոստովից, Մոսկվայից, Թիֆլիսից, Կարսից և այլ բնակավայրերից։

«Հերոսի մահը» խմբագրականում մանրամասնվում էր, թե ինչպիսի հանգամանքներում է մղվել Ռեանդուզի ճակատամարտը և ինչպես է նահատակվել Քեռին։ Նշվում է, որ թուրքերն արդեն խուճապի մեջ էին և բռնել էին նահանջի ճանապարհը, երբ «... տեղի է ունենում նոյն եղերական դէպքը, ինչ որ ինչօր նահատակութեան ժամանակ։ Յաղթական թուիչքից յետոյ է, որ զարնում է Քեռի ճակտին մահառիթմ գնդակը ...»²²։ Մայիսի 31-ին «Քեռիի յիշատակին. թաղման հանդէսը» ընդարձակ ակնարկում նկարագրվում է հերոսի վերջին հրաժեշտի

²¹ «Հորիզոն», 30. III. 1916:

²² «Հորիզոն», 28. V. 1916:

արարողությունը. «Յարգանքի այն չափը, որ մեր հասարակությունը սովորել է արդեն մատուցանել իր հերոսներին՝ անհուն բերկրանքով է լցնում մարդու հոգին: Այս սոսկալի տակնուվրայություն օրերին իսկ Հայ ժողովուրդը իրեն չի կորցնում այն աստիճան, որ հսկայական բազմությունները յուզարկաւորում է ամեն անգամ իր սիրելի հերոսներին»: Եվ ժողովուրդն է, որ սրբությունը, գուր-գուրանքով խնկում և պահպանում է հերոսների հիշատակը:

Թերթի հունիսի 8-ի համարում հրապարակվել էր Հայոց ազատամարտի մյուս լեգենդար գործչի՝ Անդրանիկի ցավակցական հեռագիրը չորրորդ գնդի ժամանակավոր հրամանատարին. «Յայտնեցէք իր փառապանծ հրամանատարից զրկված գնդի խմբապետերին և զինւորներին իմ սրտագին զորակցութիւնը: Թող հերոսական մահամբ նահատակւած Քեռու օրինակը ոգևորի ձեզ շարունակելու մեր պայքարը դարաւոր թշնամու դէմ մինչև մեր արյան վերջին կաթիլը»:

«Հորիզոն»-ի էջերում՝ «Մեր կորուստները» խորագրի ներքո, ներկայացվում էր Հայ կամավորական գնդերի գոհերի և վիրավորների թիվը՝ որոշակի ժամանակահատվածում (անուն-ազգանուններով և ծննդավայրով): Այսպես՝ 1916 թ. հունիսի 17-ի համարում ներկայացված էին հայկական կամավորական յոթերորդ գնդի կորուստները՝ ապրիլի 26-ից մինչև մայիսի 30-ը (սպանվածներ՝ 14 հոգի, ծանր վիրավորվածներ՝ 37 հոգի, թեթև վիրավորվածներ՝ 20 հոգի):

Հուլիսի 2-ին հրապարակված ազդով Ազգային բյուրոն գուժում էր Անդրանիկի գինակից, Հայտնի խմբապետ Ավոյի մահվան լուրը: Նշվում էր, որ Ավոն դեռ նոր էր բոլորել իր քառասնամյակը և ամենակրտսերն էր «... Անդրանիկեան այն փառաւոր Ուխտի, որ քսան տարուց ի վեր գրկել է ազատութեան և մարտի դրոշմ, կուռ է Հայկական լեռնաշխարհի բազմաթիւ անկիւններում»: Ավոն կամավորական շարժման եռանդուն գործիչներից էր. թեև թոքերի հիվանդությունն արդեն իրեն նեղում էր, սակայն բնավ չէր ուզում թողնել մարտադաշտը. «... քսան տարւայ իր անձնուէր գործունեութեամբ նա կերտել է իր աննիւթ ու խնկելի յուշարձանը հազարաւոր սրտերում»:

Թերթը, ընդհանրացնելով հայկական ազատամարտի ունեցած կորուստները, դրանք ներկայացրեց «Տերեւթափ» ակնարկով. «Տերեւթափ է ... ընկնում են Հայ ազատագրական շարժման հին մարտիկ ոյժերը մէկիկ-մէկիկ»²³:

1916 թ. հուլիսի 28-ին թերթը, նշելով մարտերում նահատակված նոր ընկերների անունները (Մշեցի Մնջոն, Գոմսեցի Կորյունը, Շենիկցի Ղազարը և ուրիշներ), հետևյալ մեկնաբանություն է անում. «Ամիսներ շարունակ տաճկական կանոնաւոր զօրքի ու քիւրդ աշիրէթների դէմ կուռուց յետոյ գաղափարի և ժողովրդի պաշտպանութեան համար հպարտօրէն ընկան շատ թանկագին, ազատագրութեան այդ դեկավար հերոսները: Հպարտ են այդ վայրերը. չէ որ իրենց զրկում են խիզախօրէն կուռ ու ընկել ազատութեան այս և ուրիշ հերոսներ» (ընդգծումը մերն է – Ա. Կ.):

²³ «Հորիզոն», 03. VII. 1916:

Եզրակացություն

Հայ կամավորական շարժումը, որ սկզբնավորվեց Առաջին համաշխարհային պատերազմի ծագման պահից, ուներ պատմական, բարոյահոգեբանական, ազգային-քաղաքական խորը դրդապատճառներ: Չնայած այդ հանգամանքին՝ կամավորական շարժումը հակասական տրամադրություններ ծնեց հայ հասարակական-քաղաքական շրջաններում: Լավեցին զգուշավոր կեցվածք ընտրելու անհրաժեշտության կոչեր: Սակայն հիմնականում գերիշխող էր կամավորական շարժմանը սատարելու և համազգային գործիքակազմով այն առավել ուժեղացնելու, հզորացնելու մտայնությունը: Հայ ազդեցիկ թերթերից մեկը՝ Թիֆլիսում լույս տեսնող «Հորիզոն»-ը, իր էջերում լայնորեն լուսաբանեց հայ կամավորական շարժման ընթացքը, հետապնդած նպատակներն ու խնդիրները, հայ հանրության վերաբերմունքը կամավորների հանդեպ:

Պարբերականի էջերում խմբագրի, թղթակիցների և հրապարակախոսների ազնիվ ջանքերով իմաստավորվեց հայ կամավորական գնդերի սխրալից գործունեությունը, կերտվեց հայ կամավոր զինվորի ու հրամանատարի արի և ոգեշունչ կերպարը, արժանի հերոսականության լուսապսակով օժտվեց ու օծվեց նրանց հավաքական դիմանկարը:

Պարբերականը միանշանակ հանդես եկավ կամավորական շարժման պաշտպանության դիրքերում՝ ցուցաբերելով իրատեսական, հայոց պատմության դասերից բխող արդարացիված դիրքորոշում:

Արմեն Կարապետյան — պ. գ. թ., ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի հայ հասարակական-քաղաքական մտքի և մամուլի պատմության բաժնի ալագ գիտաշխատող: Գիտական հետաքրքրությունները՝ հայ ազգային-ազատագրական շարժում, ազգային կուսակցությունների և մամուլի պատմություն: Հեղինակ է 1 գրքի և ավելի քան 50 հոդվածի: ORCID:0009-0003-6026-2790.
armenaraqsyan@mail.ru

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

- Այրող հարցեր. — «Հորիզոն», 06. III. 1916:
Առաքելյան Հ. Ռուս-թուրքական պատերազմը և հայ ազգը. — «Մշակ», 30. X. 1914:
Ալետեան Մ. 1954, Հայ ազատագրական շարժման յիսնամյա (1870–1920) յուշամատեն և Ձօր. Անդրանիկ, Պարիզ, “De Solerd” տպ., 526 էջ:
Աօ. — «Հորիզոն», 02. VII. 1916:
Գիտակցենք մեր պարտքը. — «Հորիզոն» (Թիֆլիս), 31. X. 1914:
Գրիչն անգոր է. — «Հորիզոն», 11. I. 1915:
Դիմանի հաղթանակը. — «Հորիզոն», 22. IV. 1915:
Թումանյան Հովհ. «Վան ու Երևան». — «Հորիզոն», 10. V. 1915:
Կամաւորի օրագրից. — «Հորիզոն», 13. II. 1916:
Կամաւորները և գաղթականները. — «Հորիզոն», 10. I. 1915:
Հայ ժողովրդի պատմություն. 1981, հ. VI, Երևան, ՀՍԽՀ ԳԱ հրատ., 547 էջ:

Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 37, ց. 1, գ. 76, թ. 2:

Հայաստանի իրական շահերն ու համակրությունները. – «Հորիզոն», 10. VI. 1915:

Հայերը գրավել են Վանը՝ պետական ռազմամթերանոցով. – «Հորիզոն», 09. V.

1915:

Հերոսի մահը. – «Հորիզոն», 28. V. 1916:

«Հորիզոնի» սեփական հեռագիրներ. – «Հորիզոն», 04. III. 1915:

Մեր կորուստները. – «Հորիզոն», 17. VI. 1916:

Մեր յաղթական մուտքը Վան. – «Հորիզոն», 17. V. 1915:

Մեր յաջողությունները. – «Հորիզոն», 13. V. 1915:

Մէկը միւսին չպիտի խանգարէ. – «Հորիզոն», 24. I. 1915:

Մոմենտի լրջությունը. – «Հորիզոն», 06. I. 1915:

Նուպար փաշայի մի նամակը. – «Հորիզոն», 28. V. 1915:

Չոպանեան Ա. Ազատարար պատերազմը. – «Մշակ», 17. X. 1914:

Ռուս հասարակության վերաբերմունքը դէպի հայերը. – «Հորիզոն», 27. I. 1915:

Սահակյան Ռ. Օ. 2005, Արևմտահայության ցեղասպանությունը և ինքնապաշտպանական կռիվները 1915 թվականին, Երևան, ԳԱԱ հրատ., 401 էջ:

Սառնասրտություն, բայց աշխատանք. – «Հորիզոն», 03. V. 1915:

Սասնոյ սուրհանդակ. – «Հորիզոն», 30. III. 1916:

Սիմոնյան Հր. 1996, Անդրանիկի ժամանակը, գիրք Ա, Երևան, «Վախա» հրատ.,

751 էջ:

Վան. – «Հորիզոն», 26. V. 1915:

Վանը գրաւած. – «Հորիզոն», 10. V. 1915:

Տաճկական պատերազմի շուրջը. – «Հորիզոն», 05. IV. 1915:

Տերեւաթափ է. – «Հորիզոն», 03. VII. 1916:

Փանոսեան Ան. «Վերջապէս». – «Հորիզոն», 30. X. 1914:

Քեռիի յիշատակին. – «Հորիզոն», 08. VI. 1916:

Քեռիի յիշատակին. թաղման հանդէսը. – «Հորիզոն», 31. V. 1916:

Քեռին սպանւած. – «Հորիզոն», 24. V. 1916:

Օգնութեան գործը պետք է կազմակերպել. – «Հորիզոն», 05. XI. 1914:

ОСВЕЩЕНИЕ АРМЯНСКОГО ДОБРОВОЛЬЧЕСКОГО ДВИЖЕНИЯ В ГАЗЕТЕ «ГОРИЗОНТ» (октябрь 1914 г. – июль 1916 г.)

АРМЕН КАРАПЕТЯН

Резюме

Ключевые слова: Первая мировая война, армянские добровольческие отряды, газета «Горизонт», резня, армянские беженцы, оборонительные бои, царские власти, командиры-герои, освобождённый Ван.

Предтечей армянского добровольческого движения было зародившееся в конце XIX века в Западной Армении фидаинское движение как оплот вооружённого сопротивления османам – поработителям. Добровольческое движение являлось продолжением национально-освободительной борьбы и было обусловлено стремлением армян освободить Западную Армению от османского гнета. Формированию движения способствовала также благоприятная позиция царской России, власти которой всячески поощряли его.

Один из органов армянской периодики – ежедневная газета «Горизонт» – широко освещала события, связанные с Первой мировой войной и добровольческим движением. На страницах газеты публиковались материалы о действиях армянских добровольческих сил, направленные на спасение западноармянского населения от окончательного уничтожения. Благодаря добровольческим отрядам тысячи беженцев – сироты, женщины и дети – были спасены от резни и реальной угрозы истребления.

Армен Карапетыан – к. и. н., старший научный сотрудник отдела истории армянской общественно-политической мысли и печати Института истории НАН РА. Научные интересы: армянское национально-освободительное движение, история национальных партий и печати. Автор 1 книги и более 50 статей. ORCID:0009-0003-6026-2790. armenaraqsyanyan@mail.ru

COVERAGE OF THE ARMENIAN VOLUNTEER MOVEMENT IN THE “HORIZON” NEWSPAPER (October 1914 – July 1916)

ARMEN KARAPETYAN

Summary

Keywords: World War I, Armenian volunteer regiments, the "Horizon" newspaper, massacres, Armenian refugees, defensive battles, the Tsarist authorities, heroic commanders, liberated Van.

The forerunner of the Armenian volunteer movement was the fedayeen movement, which arose in Western Armenia at the end of the 19th century as a stronghold of armed resistance against the Ottoman enslavers. The volunteer movement was the continuation of the national liberation struggle and was driven by the aspiration of the Armenians to liberate Western Armenia from Ottoman oppression. The formation of the movement was also supported by the favorable position of Tsarist Russia, the authorities of which encouraged it in every possible way.

The daily newspaper “Horizon”, one of the Armenian periodicals, widely covered events connected with World War I and the volunteer movement. The newspaper published materials about actions of the Armenian volunteer forces

Историко-филологический журнал • Историко-филологический журнал • 2025 № 3

Armen Karapetyan – Candidate of Historical Sciences, Senior Researcher at the Department of History of Armenian Social and Political Thought and Press of the Institute of History of NAS. Scientific interests: Armenian national-liberation movement, history of national parties and press. Author of 1 book and 50 articles. ORCID:0009-0003-6026-2790. armenaragsyan@mail.ru

THE PECULIARITIES OF THE CURRENT STAGE OF DEVELOPMENT
OF THE ARMENIAN COMMUNITY IN THE UAE*

CHAKE MANGASSARIAN-MENKECHIAN

(Dubai)

Key words: UAE, Armenian community, press and online media, churches, day and Sunday schools, migration, event analysis.

Abstract

The evolution of the Armenian community in the United Arab Emirates (UAE) in the early 21st century is characterized by distinct features influenced by both the state's development and internal Armenian dynamics. This article delves into the key aspects of the community's progress in the UAE, focusing on cultural preservation, Armenian media, community activities, migration patterns, and efforts to uphold Armenian heritage through institutions like churches and one-day and Sunday schools. With a history spanning nearly five decades – though the formal establishment of the Armenian community in the UAE is commonly recognized as dating to 1980 – the community has successfully adapted to shifting global and local contexts, particularly in the realm of technology and its impact on Armenian identity. These shifts have significantly shaped community life, often foreshadowing specific developments.

These elements demonstrate the development of a mature, forward thinking community that has effectively managed the equilibrium between preserving their culture and engaging actively in broader society. Through a focus on cultural learning, preserving historical knowledge, and promoting interfaith discussions. Armenians in the UAE confirm their position as protectors of a diverse heritage and participants in worldwide discussions on unity, peace and harmony.

This study aims to offer a comprehensive examination of the developmental stages in the past and present, exploring how the Armenian community in the UAE is navigating its identity amidst rapid changes, striking a balance between tradition and modernity, and contributing to the broader social and cultural fabric of the Emirates.

---

* Submitted as of 30. X. 2025. The article was recommended for publication by the scientific supervisor A. Eghiazaryan, Doctor of Historical Sciences (03. XI. 2025). It was accepted for publication in 17. XI. 2025.

© Author/s, 2025. Available under Creative Commons Attribution 4.0 License.

Introduction

The Armenian community in the United Arab Emirates (UAE), established in the 1980s, has evolved into a dynamic and organized segment of the global Armenian diaspora. Rooted in strong religious, cultural, and educational foundations, it has successfully preserved Armenian identity within the UAE's multicultural environment. Migration patterns reveal both stability and adaptation, shaped by economic opportunities, favorable policies, and cultural ties, while constrained by limited paths to citizenship and higher education.

Educational institutions, notably the Armenian day schools in Sharjah and Abu Dhabi, remain central to cultural continuity and now include students from mixed families, reflecting demographic diversification. The absence of a consistent Armenian press has been partly offset by digital platforms such as the "EmaHay" website and Facebook page, though these lack the archival depth of earlier publications like "Tebi Yerkir", "Shepor" and "Terakeghzi".

Overall, the community exemplifies a resilient model of diasporic adaptation – balancing cultural preservation with integration into Emirati society and embracing digital transformation as part of its ongoing development.

Recent Trends in Armenian Migration to and from the UAE in the current phase 1. Armenians Migration to the UAE and the Factors Contributing to It

The Armenian community in the UAE is a relatively small Christian community, consisting of approximately ten thousand members who have migrated from different countries of the Diaspora, including Armenia. The Armenian community established two churches, one in Abu Dhabi and the other in the Sharjah emirate¹.

In the 1980s, the Armenian community in the UAE developed distinct characteristics as a result of Armenians migrating to the country. Initially, two Armenian communities were established in the UAE: one in Sharjah-Dubai and Abu Dhabi. Due to the scattered population, there are no organized Armenian communities in those Emirates, leading to the absence of community structures such as Armenian churches and schools.

In the past 15 years, there have been two new waves of Armenian migration to the UAE from Armenia and the Middle East. The migrants from Armenia consist of two distinct groups: those who relocate with their families for an extended period and those who are business people that return to Armenia after a brief period in the UAE². It is important to mention that starting from February 1, 2024, Armenian citizens are allowed to enter, exit, and transit through the UAE without the need for an entry visa or fee. Additionally, the passport of an Armenian citizen must have a validity of at least 6 months from the date of arrival in the UAE³. This also contributed to Armenians having opportunities to seek employment, potentially succeed, and remain in the country. In 2009, the community had more people

¹ Մեկնություն. 2022, № 4, 51:

² Մեկնություն. 2022, № 4, 48:

³ Menkechian. 2024, № 1, 161.

moving in than moving out, with arrivals and settlers consistently exceeding departures⁴.

These patterns of immigration to and emigration from the UAE underscore the constantly changing and dynamic nature of the UAE's Armenian Diaspora, influenced by economic prospects, policy shifts, and individual decisions.

Today, the UAE is home to a significant Armenian community. Out of the estimated 10,000 Armenians in the UAE, a substantial portion, possibly half or at least one-third, are actively involved in community activities. However, it is worth noting that integrating them into the broader community can be challenging as they may not engage with traditional community structures in the same way as others. While there are a few exceptions, the majority of Armenians from Armenia living in the UAE do not frequently engage or interact with the Armenian community⁵. Rare instances of interaction do occur, but they are not common.

In recent years, young professionals from Lebanon and Syria have primarily found employment in the fields of modern technology sector, particularly in media. There is also a small number of young Armenians of European, Canadian, and American descent from the Middle East who work as civil servants in various regions. However, their numbers are limited, and they typically stay for a short period on contract before returning. In contrast to other nations, individuals who arrived in the UAE originally intended to return to their home countries after a brief period of work. However, due to the welcoming environment and the support of the late President Sheikh Zayed bin Sultan al-Nahyan, the Armenians who initially came to Abu Dhabi for temporarily work ended up staying longer than anticipated, leading to the establishment of a thriving Armenian community in the city⁶.

Presently, it is estimated that there are between 9,000 and 10,000 Armenians residing in the UAE⁷.

2. The immigration and emigration patterns of the Armenian community in the UAE are influenced by factors such as economic opportunities, political stability, and connections to the global Armenian Diaspora

The immigration patterns have been influenced by economic opportunities, favourable policies, and cultural and religious connections, including:

– *Economic opportunities*: The UAE's robust economy and tax-free environment and expanding job market – supported by Armenian-owned businesses – attract professionals from Armenia and the wider Diaspora. The UAE's position as a key trading centre in the Middle East offers Armenians from Armenia, Lebanon, Russia, and other Nations avenues for professional growth⁸.

⁴ [https:// www. azad-hye.com/articles/2242/](https://www.azad-hye.com/articles/2242/).

⁵ *Մեծ Երկիր* 2022, № 4, 49:

⁶ *Մեծ Երկիր* 2022, № 4, 50:

⁷ <http://diaspora.gov.am/hy/pages/41/uae>.

⁸ <https://www.globalcitizensolutions.com/taxes-in-uae/>; <https://tinyurl.com/mwh4866z>. investopedia.com. May 17, 2025.

– *UAE-friendly policies*⁹: The UAE has implemented visa reforms, including long-term visas for skilled workers and entrepreneurs. The introduction of the “Golden Visa”¹⁰ has been instrumental in enabling long-term residency programs and encouraging individuals to settle in the country for economic stability and quality of life.

– *Cultural and religious connections*: The Armenian Apostolic Churches and day schools in the UAE function as hubs for the Armenian community, fostering a sense of belonging for new families and individuals seeking connections with fellow Diaspora members¹¹.

Overall, the UAE’s economic environment, supportive policies, and established community institutions have made it an increasingly appealing place for Armenians seeking stability and advancement.

Trends in Armenian Migration from the UAE in the Current Phase

When describing migration trends, it is important to note that there have been primarily limited opportunities for citizenship and education. These factors can be summarized as follows:

– *Permanent Residency and Citizenship*: Armenian migration from the UAE is shaped primarily by limited pathways to permanent residency or citizenship. Since the UAE remains a “temporary residency” destination, some Armenians seek long-term settlement options in countries like the U.S., Canada, or Australia. Nevertheless, many long-term residents – living in the UAE for decades – do not view the absence of citizenship as a major concern¹².

– *Education and Political Stability*: Younger Armenians often move abroad for better educational prospects or to join larger Armenian communities, particularly in the United States. Although overall emigration remains modest and the UAE’s political stability is valued, family reunification continues to be a key motivation for relocation.

Thus, immigration and emigration trends within the Armenian community in the UAE are influenced by economic opportunities, political stability, and internal movements within the broader global Armenian Diaspora.

Armenian Community Life in the UAE (Event Analysis)

To understand the cultural and social development of the Armenian community in the UAE in the early 21st century, an event-based analysis is essential. Examining community activities reveals both stable patterns and emerging trends, allowing for a comparative understanding of change over time.

One of the few systematic sources of information is the Emahay¹³ Facebook page, which documents community events. A comparison of posts from 2012–

⁹ <https://chooseuae.com/government-support-and-initiatives-for-business-indubai/>; <https://chooseuae.com/category/entrepreneurship-in-uae/page/20/>.

¹⁰ <https://gulfnnews.com/uae/government/how-to-obtain-a-uae-golden-visa-all-you-need-to-know-1.500192076>. July 09, 2025.

¹¹ Meeting with former community chairman Nishan Basmajian.

¹² <https://agbu.org/yerablur-price-war/success-story-dubai>.

¹³ <https://www.facebook.com/ EmaHay>.

2014 and 2022–2024 shows clear growth in both the scale and diversity of activities. While earlier years focused largely on church celebrations, school events, and basic cultural initiatives, the recent period reflects a broader cultural landscape, including theatre, dance troupes, and sports groups.

The 2012–2014 period is particularly significant, as the launch of the Emahay page in 2012 marked the beginning of the community's digital documentation of cultural life. Comparing this early phase with current practices illustrates a decade of expansion and professionalization in event organization and communication.

Key differences also appear in presentation styles: earlier posts consisted mainly of photo collections with minimal captions, often in English, whereas recent content features more detailed and structured descriptions in Armenian.

The analysis of the events of the Armenian community in the above-mentioned years 2012–2014 and 2024–2025 shows that the community is mainly focused on church-religious, inter-church relations, educational, cultural, interstate and inter-religious dialogue, diplomatic, and events of an ambassadorial nature for the Republic of Armenia.

Church and Religious Events: For small and newly established communities like the Armenian community in the UAE, the ceremonies surrounding the foundation and consecration of churches hold great significance.

The series of church-related celebrations and national events that the community organises serve as a testament to its continued efforts to preserve its heritage. Annual events, such as “The Feast of the Annunciation”, “The Feast of the Translators”, “The Feast of Vartanants”, “The Feast of St. Sarkis”, “The Feast of the Ascension”, “The Feast of Vartavar”, as well as the Nativity and Easter celebrations, further illustrate the community's devotion to its faith and traditions.

1. *Inter-church relations:* The Armenian community actively fosters ecumenical cooperation. His Eminence Bishop's participation and speech at the Abrahamic Family House¹⁴, along with the involvement in the annual meetings of the Gulf Council of Churches¹⁵ and hosting the clergy of the Gulf Council exemplify the community's commitment to promoting a multicultural and tolerant environment in the UAE. Such engagement enhances the visibility of Armenians within the UAE's multicultural and tolerant religious landscape.

2. *Educational Developments:* Armenian day schools in the UAE have evolved from temporary church halls to dedicated facilities within church complexes, reflecting the integration of education and religious life. This development underscores the community's commitment to preserving language, culture, and faith. Regular parent meetings, cultural events, school excursions, and celebrations of national and religious holidays further reinforce students' connection to Armenian heritage.

3. *Participation in Interstate and Interreligious Dialogue Events:* One of the most notable achievements of the Armenian community in 2024–2025 is the

¹⁴ <https://www.facebook.com/photo?fbid=1021541240009341&set=pcb.1021541596675972>.

¹⁵ <https://www.facebook.com/photo/?fbid=1007842968045835&set=pcb.1007843391379126>; <https://www.facebook.com/photo/?fbid=1007842594712539&set=pcb.1007843391379126>.

involvement of the Armenian Diocese in the UAE Flag Day¹⁶ and its active participation in interreligious dialogue. The Primate represented the Catholicosate of the Great House of Cilicia at key conferences, including the International Dialogue of Civilizations and Tolerance Conference (2025)¹⁷ and “The First Regional Conference of the 2018 Ministerial to Advance Religious Freedom on Interfaith Tolerance Education to Combat Extremism”¹⁸ organized by the US Embassy in Abu Dhabi and the Ministry of Solidarity. These activities reflect the community’s commitment to fostering interfaith understanding, countering extremism, and contributing to the UAE’s multicultural and tolerant environment.

4. *Commemoration of the Armenian Genocide Victims*: Annual ceremonies, including wreath-laying at the Armenian Genocide Cross (Khachqar), honor the martyrs and educate younger generations. These commemorations reinforce Armenian identity, unity, and the preservation of historical memory within the UAE diaspora.

5. *Participation of Community Representatives in Diplomatic, Abrahamian Family, and Abu Dhabi Minorities Office Events*: The Armenian community’s involvement in events hosted by the UAE’s diplomatic, religious, and cultural organizations underscores their understanding and respect for the country’s multicultural fabric. Key engagements include Iftar dinners hosted by the US Ambassador (March 20, 2024)¹⁹, the Abu Dhabi Minorities Office and Sheikh Zayed Mosque (April 2, 2024)²⁰, and the Abrahamian Family House (April 17, 2023)²¹. Additional events involved the Ministry of Foreign Affairs and the Syrian Embassy, as well as the Community Development Department (CDD), promoting unity, tolerance, and coexistence. These activities strengthen interfaith dialogue, foster integration, and reinforce the Armenian community’s presence in the UAE’s diverse social and diplomatic environment.

6. *National Holidays and State Events of the Republic of Armenia*: The Embassy of the Republic of Armenia in the UAE organizes annual events to celebrate national holidays, foster community cohesion, and strengthen diplomatic and public ties. Key events include: a concert for the 107th anniversary of the First Republic of Armenia (June 8, 2025) attended by the Ambassador and Consul General; a concert marking the 33rd anniversary of Armenia’s Independence (September 22, 2024); the 28th anniversary celebration at the Embassy in Abu

¹⁶ <https://www.facebook.com/photo?fbid=948672803962852&set=pcb.948673367296129>.

¹⁷ <https://idctconference.org/uae-fosters-dialogue-of-tolerance-at-the-international-dialogue-of-civilizations-and-tolerance-conference-2025/>; <https://www.facebook.com/photo?fbid=1028886382608160&set=pcb.1028851412611657>.

¹⁸ <https://hedayah.com/news/launch-of-abu-dhabi-guidelines-on-teaching-interfaith-tolerance-education/>.

¹⁹ <https://www.facebook.com/photo/?fbid=800651835431617&set=a.550209987142471>.

²⁰ <https://www.facebook.com/photo/?fbid=807494528080681&set=pcb.807494551414012>.

²¹ <https://www.abrahamfamilyhouse.ae/?lang=en>.

Dhabi (September 29, 2019) attended by Dr. Thani Bin Ahmed Al Zeyout and Sheikha Lubna Al Qassimi; the 25th independence anniversary (September 21, 2016); and an official dinner in honour of His Holiness Aram I, Catholicos of the Armenian Church (May 7, 2016). These events reflect the Embassy's commitment to promoting Armenian culture, heritage, and its ties with the UAE.

7. *The participation of the Armenian community in various events:* The Armenian community's involvement in religious, cultural, and state-diplomatic events reflects its evolution beyond heritage preservation, actively contributing to a more inclusive and interconnected UAE society. The country's openness and respect for diverse cultures and religions provide a foundation for the community to engage broadly while maintaining its traditions. Such participation enhances the visibility of Armenians in the UAE and underscores their role in promoting tolerance, coexistence, cultural exchange, and universal human values²².

Summary of Historical Developments and Current Trends in the Armenian Community Life in the UAE

The Armenian community in the UAE demonstrates a clear pattern of cultural preservation, active participation, and integration into Emirati society. Key trends include:

- Cultural and Religious Milestones: In 2023, the Armenian Apostolic Church of Sharjah celebrated its 40th anniversary, highlighting its role as a spiritual, cultural, and social hub for Armenians in the UAE.
- Community Engagement: Regular events at the Armenian Community Centre foster participation in church services, cultural activities, and social gatherings, promoting multicultural exchange while preserving Armenian heritage.
- Economic Participation: Armenian professionals²³ and entrepreneurs²⁴ have increasingly contributed to sectors such as technology, hospitality, trade, consulting²⁵, education²⁶, construction, property owners²⁷ and automotive services. This growing economic participation is a clear indicator of the community's increasing role in the UAE's knowledge-based economy. The emergence of young Armenian entrepreneurs is a testament to the trend of greater professional and

²² <https://en.emirates7.com/article/4942.14-05-2025>; <https://www.facebook.com/photo/?fbid=1095578989272232&set=a.550209987142471>.

²³ Hakop Aynedjian Senior lecturer Khalifa University, in Abu Dhabi. He is a member of the International Chamber of Commerce National Committee Armenia (ICC NC Armenia). – https://www.facebook.com/ICCArmenia/photos/we-have-the-pleasure-to-announce-that-hakop-aynedjian-based-in-abu-dhabi-uae-is-/1286891303446357/?_rdr. May 6, 2025.

²⁴ Meet the founder of the top modern Armenian-Arabic cuisine in Dubai Vahagn Grigoryan (V. G.). – <https://armenianweekly.com/2025/01/14/meet-the-founder-of-the-top-modern-armenian-arabic-cuisine-in-dubai/>. January 14, 2025.

²⁵ <https://www.consultancy-me.com/news/10112/ward-howell-installs-armenian-duo-at-helm-of-middle-east-business>. January 30, 2025.

²⁶ <https://www.akademikka.com/founder>.

²⁷ <https://hetq.am/en/article/97848>. 26 Mar, 2019.

economic inclusion, with the community contributing significantly to the broader development of the UAE's knowledge-based economy²⁸.

Overall, the community continues to adapt to its environment while maintaining strong cultural roots, actively engaging in the UAE's social, economic, and cultural life.

Armenian Educational Life in the UAE: Status and Possible Developments

One of the important and noteworthy aspects of the development of the Armenian community in the UAE is the status of educational life. The Armenian day school plays a crucial role in preserving Armenian identity and is central to the community's commitment to its survival. While it is not a full-time school and lacks state recognition, it remains a significant institution. Today, the Armenian community in the UAE is better prepared to ensure that future generations preserve their Armenian identity through cultural and linguistic education, as well as by fostering a deeper connection to their heritage.

Armenian educational life in the UAE has unique and distinct characteristics, influenced or shaped by both the unique aspects of the Armenian community and the supportive environment provided by the UAE government. This includes the generous gestures of the Emirates of Sharjah on April 16, 1996 and Abu Dhabi in 2006, such as donating land for the construction of church complexes²⁹ which demonstrate a welcoming and appreciate attitude toward Armenians in the region.

Referring to the two Armenian Day Schools in Sharjah and Abu Dhabi, UAE, as well as the Sharjah Sunday School, it is important to note that the decision to establish an Armenian school in the UAE was realized with the first National Council in 1980. This led to the foundation of the Sharjah and Abu Dhabi Day Schools, ensuring that Armenian students would not be deprived of an Armenian education. In March 1980, a day school began operating in Sharjah with 26 students, ranging from 5 to 10–12 years old. The Armenian language, history, religion, and music were taught in a shared space, often under less-than-ideal conditions, with movable boards dividing classrooms. The school relied on the voluntary efforts of dedicated teachers, a feature that contrasted with schools in other Diaspora communities. The official opening took place on April 8, 1980. In 1982, the first board of trustees was appointed, which worked to prepare and submit an educational program to the National Council. Teachers maintained attendance books, grade books, and organized regular teacher meetings³⁰.

It should be noted that the Ohannesian One-Day National Armenian School of the Northern Emirates (Sharjah-Dubai) and the Armenian Khanoyan One-Day National Armenian School of Abu Dhabi have been continuously operating since

²⁸ <https://gulfnews.com/business/markets/uae-tops-global-entrepreneurship-rankings-for-fourth-consecutive-year-1.500080499>. April 02, 2025.

²⁹ <https://emahay.com>; <https://www.president.am/hy/press-release/item/2016/11/09/President-Serzh-Sargsyan-visited-Abu-Dhabi/>.

³⁰ Meeting with former school principals: Mrs. Satig Kambourian, Mr. Nishan Basmadjian.

their foundation, thanks to the National Council and the unwavering support of various benefactors. These schools operate with a volunteer management and teaching staff, which are remarkable and highly commendable features.

In the early years, the classes of the Armenian One-Day School of the UAE were held in a hall next to the Indian Catholic St. Michael Church in Sharjah (now demolished), which was rented by the National Council. The classrooms were divided using movable boards, and the school had four classes: two for kindergarten and two for elementary levels. As the number of students grew over time, additional classes were added.

The educational program, which includes Armenian Language, Armenian History, Religion, and Song, was taught every Friday from 10:00 a.m. to 1:00 p.m., with each teaching period lasting 45 minutes³¹.

In 1998, with the construction of the St. Gregory the Illuminator Church complex, the Armenian Day School finally acquired its own building and was renamed “Ohannesian Armenian Day School” in recognition of the generous donation made by the community benefactor Harout Ohannesian³². This step symbolized the community’s commitment to providing a constructive and sustainable educational environment for future generations.

The acquisition of the allocated area provided the school with the opportunity to expand and enhance its capabilities, offering a more conducive learning environment. The school’s curriculum includes Armenian language, Armenian history, culture, song and music, religion, and various subjects related to Armenian heritage. The day school consists of three main sections: 1) Kindergarten. Students who are three years old begin attending school, and after completing the three grades of kindergarten, they receive a corresponding certificate, 2) Primary School. After one year of preparation in the preparatory class, students begin the six-year primary school courses, 3) Secondary School. Over a three-year academic period, the school aims to equip students with as much knowledge as possible.

As noted in our previous study, *Armenian Cultural Heritage in the UAE: Strategies and Challenges for Identity Presentation*³³, the goal of the day schools was not just to provide general education, but specifically to offer Armenian education and, in particular, to teach the native language.

The Armenian Day Schools in Sharjah and Abu Dhabi do not have state recognition³⁴. They have departments for kindergarten, primary school, and up to grade 9 in secondary school. The school has held its end-of-year event annually, continuing this tradition to this day.

In the 2009–2010 academic year, the Ohannesian Armenian Day School was attended by 161 students, with a staff of 18 volunteer teachers, under the leadership of Nishan Basmajian.

---

³¹ Meeting with former school principals: Mrs. Satig Kambourian, Messrs Nishan Basmadjian and Viken Klndjian and teacher Ms. Mayda Topalian.

³² Menkechian (Mangassarian). 2024, № 2, 52–53.

³³ Menkechian (Mangassarian). 2024, № 2, 52.

³⁴ Menkechian (Mangassarian). 2024, № 2, 52.

In response to a proposal from the AGBU, during this academic year, the Ohannesian Day School became the first day school to offer online Armenian history courses in both Armenian and English through the Armenian Virtual College (AVC). The first class had 8 students, and the second class had 4 students³⁵.

Let's assume that the children of newlywed or recently settled families in the Armenian community in the UAE are those who attend the Armenian Day School (although this may not always be the case). For example, among my personal acquaintances, Hasmik Chaghrian's two children, Hayk and Arek, and Alin Pontikian's children, Hakobik and Sofia, do not attend the Armenian school, primarily due to its distance from their homes.

As of 2025, the current number of Armenian students attending the Ohannesian Day School in Sharjah stands at 257, out of an estimated 10,000 Armenians in the UAE. This suggests that there are at least 257 Armenian families in the UAE, with one or two children per family possibly attending the school. However, this is only an estimate, as there is no official census data on the Armenian community in the UAE, and no precise figures on whether all Armenian children attend day schools. Therefore, it is difficult to determine the exact percentage of Armenian children attending day schools. The 257 students also include children from mixed marriages.

Nevertheless, we can conclude that the day school plays a pivotal role in promoting and preserving Armenian identity within the community. The school is supported by 33 Armenian teachers, a principal, and a board of trustees consisting of 5 Armenian individuals, all of whom serve on a voluntary basis without payment.

The Armenian Day School in Abu Dhabi began in 1981, with its classes initially held in other schools. For a period during the 1990–1991 academic year, classes were held in the home of Principal Tamar Der Hovhannesian.

In the 2001 academic year, 55 children³⁶ attended the Abu Dhabi Day School every Wednesday. By the 2005–2006 academic year, the number of students had decreased to 42, with 10 volunteer teachers³⁷. In the 2024–2025 academic year, the number of students at the Abu Dhabi Khanoyan Armenian Day School was 24, with a principal and 9 teaching staff members³⁸.

His Holiness Catholicos Aram I consecrated the new Armenian Orthodox Church of the Holy Martyrs in Abu Dhabi on December 12, 2014. The complex includes the church, a prelacy building, a school³⁹. This event marked the establishment of a dedicated building for the Armenian Day School in Abu Dhanbi.

³⁵ *Օհաննէսեան Հայկական վարժարանի տարեգիրք. 2009–2010 տարեշրջան. 2010, 7:*

³⁶ «Շեփոր» (Շարժայ), մայիս 2001, թիւ 4, 13:

³⁷ Ապու Տապի Ազգային Միջոցայ Վարժարան. 1981–2006. 25-ամեակ տարեգիրք. 2006, 4:

³⁸ <https://www.facebook.com/photo/?fbid=934446985385434&set=pcb.934447445385388>.

³⁹ <https://archive.aztagdaily.com/archives/217978>. 15 December, 2014.

Subsequently, the school was named as the Abu Dhabi Khanoyan Armenian Day School in honour of Mr. Ara Khanoyan, a generous supporter and benefactor for the community⁴⁰. It should be noted that the management and teaching staff of the Ara Khanoyan Day School work on a voluntary basis, without payment. The educational program follows the same curriculum as the one at the Ohannesian Day School in Sharjah, including similar classes and other educational activities.

The Sharjah Sunday school: For over 25 years, the Sunday school, founded in 2001, has made a significant contribution to the Christian upbringing and education of the community. It is one of the key spiritual structures that unite generations, alongside the Church.

The Sunday School Department frequently organizes meaningful and constructive spiritual classes that encourage students to reflect more deeply on Christian values. These spiritual lessons have a positive impact on the mind-set and lives of Sunday school students.

The Sharjah Sunday School continues to operate for two hours once a week, from October to May. From its establishment until the 2021–2022 academic year, classes were held on Thursdays from 5:00 to 7:00 p.m. However, starting in 2022, the classes moved to Fridays, from 12:30 p.m. to 2:00 p.m.

For school-age children, Christian education is essential, taking place both within the family home and in the Sunday school⁴¹. The Sunday school serves its mission as a place to educate generations in Christian principles, nurturing them under the guidance of God⁴².

In 2019, by decision of the Church Committee, Mrs. Arda Basmajian was appointed as the teacher-in-charge of the Sunday school at St. Gregory the Illuminator Church, replacing the previous teacher-in-charge, Mrs. Vartouk Karakulian-Pilibbosian, who had served for 21 years. Mrs. Vartouk Karakulian-Pilibbosian has been appointed as the principal of the Ohannesian One-Day National School in Sharjah in 2019 and continues to serve in this role to this day⁴³. Currently, the Sunday School of St. Gregory the Illuminator Church in Sharjah has 70 students and 8 teachers. It is worth noting that Sunday school students regularly serve as scribes during the Holy Mass every Sunday at the church.

It is also important to recognize the benefactors who believe in the positive impact of Sunday school on Armenian children's education. These individuals have generously supported the religious programs of the Sunday school through their financial contributions and donations.

The One-day schools of the UAE, along with National Armenian Schools in the Diaspora in general, play a unique role as centres of cultural preservation rather than merely traditional academic institutions. Unlike many day schools, the primary focus of the UAE's Armenian day schools is on teaching the Armenian

⁴⁰ Menkechian. 2024, № 2, 52–53.

⁴¹ <https://www.facebook.com/photo/?fbid=671760422925939&set=pcb.67176692625862>.

⁴² <https://www.facebook.com/photo?fbid=1118165564952087&set=pcb.1118165938285383>.

⁴³ <https://www.facebook.com/photo/?fbid=2005493916219243&set=a.283547171747268>.

language and heritage, rather than following a state-recognized curriculum. Furthermore, this distinctive, informal, and deeply cultural approach to education in the UAE – supported by dedicated volunteer teachers and community benefactors – is another notable feature of these institutions.

In general, Armenian educational institutions reflect the Diaspora's unique approach to preserving Armenian identity in a multicultural, non-Armenian environment.

Comparing the past and present state of Armenian schools in the UAE, it should be noted that the Armenian day schools in the UAE have experienced significant development since their establishment in 1980 and 1981. Thus:

– Initially operating from modest rented premises with limited resources, the schools have flourished by securing their own buildings, which offer better amenities and a more structured environment conducive to learning. The unwavering dedication of volunteer teaching staff, principals, and national benefactors has supported the day schools for years. They receive their spiritual reward by educating new generations in Armenian education⁴⁴.

– A major challenge has been the lack of specialized teaching staff in Armenian schools in the UAE. In 1980, the first National Council reported to the “Committee for Cultural Relations with Diaspora Armenians”⁴⁵, and almost every summer, one teacher and two students from the UAE schools were guests of the Committee. Teachers also participated in summer training courses organized by the “Committee for Cultural Relations with Diaspora Armenians”. In 1983, at the invitation of⁴⁶ the “Committee for Cultural Relations with Diaspora Armenians”, teachers from the UAE Day School attended teacher training courses in Armenia⁴⁷.

– In addition to the teacher training courses, seminars⁴⁸ and workshops⁴⁹, held in the Armenian day schools in the UAE, there is an even greater need to prepare specialist Armenologists, Armenists. In this regard, it is essential to take advantage

⁴⁴ Ohannesian Armenian Day School, <https://tinyurl.com/24tw2pv4>. – <https://tinyurl.com/4nktb7dc> (accessed 30 November, 2016).

⁴⁵ On June 25, 1962, the Committee for Cultural Relations with the Armenian Diaspora was founded in Yerevan, the main task of which was to strengthen and expand patriotic and cultural ties with the Armenian diaspora. The Committee ceased to operate in 1998. – <https://nt.am/am/dates/427/> (accessed 25 June, 2025).

⁴⁶ In 1984, 1 teacher from the UAE came to Yerevan to participate in teacher training courses in Soviet Armenia. (*Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 875, ց. 13, դ. 7, թ. 18*). In 1984, two young man juvenile from the UAE came to Armenia to spend their summer vacation in the Pioneer Camps of Soviet Armenia. (*Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 875, ց. 13, դ. 7, թ. 19*).

⁴⁷ Feedback from the field research with former principal Nishan Basmajian and teacher Mayda Totalian.

⁴⁸ <https://www.facebook.com/photo/?fbid=4904513196317286&set=pcb.4904514372983835>.

⁴⁹ <https://www.facebook.com/photo/?fbid=695567725940029&set=pcb.69556782606680>.

of the “Armenology” Master’s Program at Yerevan State University⁵⁰, created in cooperation with ‘the Hamazkayin Educational and Cultural Union’, along with ‘Hamazkayin’ scholarships. The Diaspora needs specialized Western Armenian teachers, and their preparation for such roles requires special attention and care.

A comparison of past and present realities and processes, based on my field research data, reveals several areas of progress and growth:

- At present, two Armenian day schools operate within the Armenian community of the UAE: The Ohannesian National One Day School in Sharjah and the Ara Khanoyan National Day School in Abu Dhabi. The enrolment at the Ohannesian School in Sharjah has grown significantly – from 26 students at the time of its establishment to 257 students today. In contrast, the Ara Khanoyan School in Abu Dhabi has experienced a decline in enrolment, from 55 to 35 students, as many Armenian families increasingly choose to settle in Dubai.

- The Ohannesian National Day School in Sharjah accommodates not only children from Armenian families but also those from mixed marriages, reflecting the community’s inclusive approach and its commitment to engaging younger generations of Armenians. This development underscores the growing awareness among members of the Armenian Diaspora of the importance of preserving their heritage and language, even within the multicultural environment of the UAE.

A comparison of past and present realities and processes also reveals the challenges the community faces in:

- Preserving the Armenian language and sustaining cultural education in the UAE. Based on my field research, it is worth noting that despite the aforementioned progress, the Armenian schools still lack official state recognition – a long-standing issue that continues to challenge the community. In reality, there is no officially recognized Armenian day school in the UAE, and this concern has repeatedly been raised by the National Council over the years. However, it remains a matter beyond the community’s direct capacity to resolve.

- Another persistent challenge is the shortage of specialized educational professionals and the limited pool of volunteers. As previously mentioned, efforts have been made to train pedagogical staff and Armenian-language teachers through the “Armenian Studies” Master’s program, organized by the “National Educational and Cultural Union” in cooperation with Yerevan State University and supported by “Hamazkayin” scholarships⁵¹.

The primary mission of the Armenian day schools in the UAE has been to provide an environment in which Armenian children can connect with their roots, speak the Armenian language, and learn about their rich cultural heritage. The emphasis has always been on Armenian education – particularly on language learning – rather than on offering a general academic curriculum or formal certification.

In conclusion, a comparison of past and present developments clearly shows that Armenian schools in the UAE have experienced significant growth and progress over the years. The community’s steadfast dedication to preserving

⁵⁰ <https://www.ysu.am/faculty/71/educational-program-372>.

⁵¹ <https://tinyurl.com/4uy4zkxd.hamazkayin.com>.

Armenian culture and language has remained central to the schools' mission since their inception. Although the schools continue to face challenges, including the lack of official state recognition, the shortage of volunteer teaching staff and specialized educators, and the reliance on the hard work and generosity of benefactors, their continued growth and resilience within a multicultural environment stand as a testament to their enduring cultural mission and to the distinctive character of Armenian education in the UAE.

The Absence of the Armenian Press in the UAE at the Present Stage and the Possibilities for Filling the Gap

The Armenian press has long been an important tool for intra-community communication, the dissemination of information, and the consolidation of community life. One of the defining features of the development of the Armenian community in the Diaspora – and particularly in the UAE – has been the emergence and evolution of the local Armenian press. The Armenian press in the UAE has played a significant role in the establishment and growth of the community, serving as both a medium of expression and a means of preserving identity.

The formation of the Armenian community in the UAE is closely connected to the early waves of Armenian migration during the mid-20th century. As Armenians began to settle in the Gulf region, they sought ways to preserve their cultural identity and, in particular, their language in a foreign environment. One of the key manifestations of this effort was the creation of the Armenian press. During this formative period, the Armenian press was not only a vehicle for information but also a symbol of resilience and perseverance in the face of challenges encountered in a new country.

In the early years of community formation, the press played a vital role in preserving Armenian culture. It served as a medium for safeguarding history, language, and traditions, ensuring that younger generations remained connected to their heritage. At a time when the community was still small and geographically dispersed, the press functioned as a unifying force, linking Armenians from different parts of the UAE and fostering a sense of collective belonging.

The first Armenian-language press in the UAE was a youth periodical, followed by the Newsletter of the National Council of the Armenian Community, which continued to be published periodically and covered topics related to culture and community life. However, most of these print periodicals had a short lifespan and were eventually discontinued.

One of the earliest examples of the Armenian press in the UAE was the youth periodical,

“Tebi Yerkir” launched in 1992 by a group of Armenian teenagers aged 13 to 16 living in the UAE. Only three issues were published, making it the first Armenian-language print medium in the country. The issues were produced in limited quantities and contained materials such as a chronology of the Artsakh struggle for self-determination (February 1988 – October 1992), photographs of freedom fighters, patriotic song lyrics, and community messages.

The publication of the youth periodical “Tebi Yerkir” was eventually discontinued as its young editors and contributors became occupied with their higher education pursuits⁵².

The newsletter of the National Council of the Northern Emirates and Dubai, “Shepor” published its first issue on October 26, 1999, followed by the second issue two days later, on October 28, and the third issue on November 26, 1999. “Shepor” ceased publication in December 1999, having produced only three issues.

Subsequently, from March to December 2000, “Shepor Exclusive” was published, consisting of seven issues, and in 2001, six issues were released. Between January 1 and July 10, 2002, three issues were published⁵³. From the second half of 2002 until 2004, “Shepor” was not published. In the early months of 2005, the latest issue of “Shepor Exclusive” appeared, published bilingually in English and Armenian.

The community’s attempts to establish Armenian print media, such as “Tebi Yerkir” and “Shepor”, faced significant challenges due to a lack of funding and the scarcity of trained writers and journalists. The National Council⁵⁴ concluded that the publication of a periodical required Armenologists – specialists in the Armenian language – and in their absence, “Shepor” ceased publication⁵⁵.

In 2000, the printed and coloured periodical “Terakeghzi”⁵⁶ Cultural and Social Mirror was published through individual efforts and expenses, edited by Kourken Mangassarian, a civil engineer based in Abu Dhabi. The periodical was distributed free of charge to the Armenian community in Abu Dhabi, but it was discontinued when the editor left the country. Since that time, no other Armenian-language print media has been published in the UAE.

The publications of the “Shepor” newsletter and the “Terakeghzi” periodical frequently featured cultural articles, religious materials, and updates on the activities of the Armenian community. These publications provided a vital connection with the homeland and served as a platform for discussion. Notable examples include articles such as “For our Imperishable rights”, “Social reflections”⁵⁷. “Important Events in Armenian History of the 20th Century (1973–1980) and (1919–1920)”⁵⁸.

⁵² Feedback on the “Tebi Yerkir” youth magazine and its discontinuation based on my field research.

⁵³ Numbers are given without page numbers. See: *Քառորդ դար. Հայերը Տուպայի եւ Հիւսիսային Էմիրութեանց մէջ. 2008, 128–130*:

⁵⁴ National Council is the executive body responsible for overseeing the administrative and economic activities of the church communities operating within the legal boundaries of the Armenian Diocese of the UAE and Qatar .

⁵⁵ Numbers are given without page numbers. See: *Քառորդ դար. Հայերը Տուպայի եւ Հիւսիսային Էմիրութեանց մէջ. 2008, 128–130*:

⁵⁶ Armenians of the Gulf Arab States, Haigazian University, Armenian Diaspora Research Center. 2024, 220.

⁵⁷ «Շեփոր», ապրիլ 2001, թիւ 13, 2, 6:

⁵⁸ «Թերակիզի» (Ապուլ Տապի), ապրիլ 2000, թիւ 5, 4, թիւ 11, 4:

Since there is currently no Armenian press in the UAE, the community largely relies on publications delivered from other Diaspora communities. These include the official publications of the Great House of the Catholicosate of Cilicia, such as the monthly magazine “HASK”, and the official monthly magazine of the Armenian Church’s Sunday schools, “Nor Trazark”. Other publications include the children’s and youth monthly magazine of the Union of Armenian Evangelical Churches of the Near East, “Badanekan Artsakank”, the official magazine of the Mother See of Holy Etchmiadzin of the Catholicosate of All Armenians, “ETCHMIADZIN”, and the Lebanese daily newspaper “Aztag”.

Based on the above information regarding print media and other sources of information about the Armenian community in the UAE, several factors can be identified as contributing to the absence of a local Armenian press: a lack of skilled writers, financial constraints, and limited content production. The inability to maintain local print publications has, in turn, led to a greater reliance on digital media for community communication, albeit with certain limitations.

It can also be noted that an important feature of the current stage of Armenian community life in the UAE is the absence of any local Armenian print or online press. Past initiatives have been few, temporary, and often dependent on specific circumstances, such as the youth newspaper “Tebi Yerkir” and the National Council’s newsletter “Shepor”, both of which were short-lived.

The delivery of magazines and newspapers from other Diaspora communities serves to partially fill this gap. However, their appeal may be limited, as readers must make the effort to visit the church to access these publications, whereas the same content is often available digitally on mobile devices or computers from the comfort of one’s home. This situation highlights both the limitations of relying on imported print media and the pressing need for sustainable local Armenian publications in the UAE.

Assuming the need for a press, it should be noted that the community currently relies on its digital public Facebook page for communication and information sharing. In general, the necessity of a printed press within the UAE and other Diaspora communities has diminished in the presence of electronic media.

In this context, it is worth noting that the Armenian publication “Hairenik weekly” in Boston recently ceased its print edition⁵⁹. Having been published in print since 1899, “Hairenik weekly” had served as a vital and sustaining platform for more than a century of Armenian life. Its transition from print to exclusively online publication reflects the broader trend of Armenian media adapting to digital formats, signalling a shift in how communities maintain connections, share information, and preserve cultural identity.

The gap in Armenian print media in the UAE, though not highly significant, has largely been filled by the community’s Facebook page, which will be elaborated upon in the following paragraphs.

In the past, during the 1980s, the National Council kept the community informed about church services, festive celebrations, national events, and other activities

⁵⁹ <https://hairenikweekly.com/?p=64798>.

through telephone calls, fax messages, and letters sent to each family with a stamped envelope. This process was undoubtedly time-consuming, labour-intensive, and costly.

With the introduction of the internet in the UAE in 1995⁶⁰, the community began using online means to stay informed about events⁶¹. To this day, announcements and circulars are still sent to families via e-mail. With the rise of digital media, the Armenian community has increasingly turned to online platforms to communicate and share information about events, religious services, and cultural initiatives.

With the advent of digital media, the Armenian community in the UAE has transitioned to online platforms to communicate and inform the public about events, religious services, and cultural initiatives.

At present, the absence of Armenian newspapers is partially compensated by the official website of the Armenian community, “Emahay”, its YouTube channel, and the “Emahay” Facebook page⁶², which was created on March 27, 2012⁶³. These platforms provide information about community activities and events. The Facebook page, in particular, features announcements and coverage of church ceremonies related to the Diocese, messages from the Diocesan Primate and the National Council, updates from the one-day and Sunday schools, and coverage of annual celebrations. It also includes photographs and videos of events such as the commemoration of the Armenian Genocide, the anniversary of the independence of the Republic of Armenia, and various artistic and educational programs. Collectively, these digital platforms have established the community’s online presence, forming a digital footprint that represents the identity and activities of Armenians in the UAE.

Today, a significant portion of information and research material about the church, educational, and cultural life of the Armenian community in the UAE originates from online publications and editorials, which enable rapid dissemination of information.

The most important Armenian electronic news source in the UAE is the bilingual (Armenian and English) website of the Armenian Diocese of the UAE and Qatar – “Emahay” (<https://emahay.com>) – which includes a “News” section. However, the website has been incomplete for some time. Initially created on April 8, 2012, it underwent a period of inactivity, during which the earlier version and its contents were deleted. A new website was later launched, with its renewed content dating from around 2016.

The website primarily serves to provide information about diocese and church, including Bishop’s messages, interviews, and general news. However, many of its sections remain empty or underdeveloped, containing pages without content.

---

⁶⁰ <https://teleti.mesinternational.com/2020/etisalat-four-decades-of-evolution/> the internet was made available to the general public of the UAE in 1995.

⁶¹ <https://tinyurl.com/348uhu8y>. Darperag 21.net.

⁶² <https://www.facebook.com/EmaHay>.

⁶³ Armenians of the Gulf Arab States, Haigazian University Armenian Diaspora Research Center. 2024, 224.

Moreover, the website does not record or highlight the individual achievements of Armenians in the UAE, revealing a lack of broader community engagement within its digital framework.

In summary, there is a clear need for innovative approaches to strengthen community life and foster greater unity within the Armenian community in the UAE. Information updates are not provided regularly, and as a result, visiting the official website does not offer a comprehensive overview of the community's history or its current vitality.

Although the bilingual "Emahay" website and Facebook page serve as valuable communication tools, the lack of consistent updates and limited community involvement significantly reduce their effectiveness in preserving the community's cultural and editorial heritage. While modern digital platforms offer convenience and accessibility, they cannot yet match the depth, continuity, and historical value that printed community publications once provided. Moreover, digital tools have not been fully utilized to represent or replace the community press in the UAE. For instance, unlike the Armenian Diocese of Australia and New Zealand, which publishes the monthly digital newsletter "Paros"⁶⁴, the UAE community has not developed a comparable digital publication.

Field interviews conducted for this study confirm that very few community members show interest in reading digital newspapers, preferring instead to browse photographs shared casually on Facebook pages.

The transition from print media to digital platforms – particularly the "Emahay" website and its Facebook page – has brought both advantages and disadvantages for the Armenian community in the UAE. On the one hand, digital media are far less costly than print publications, making them more accessible for a small community. They also enable rapid dissemination of information, allowing members to remain informed at any given time. On the other hand, early Facebook posts by the Armenian community in the UAE primarily focused on event announcements. In 2012, for example, posts often lacked references to the authors of commemorations or to contemporary issues of relevance⁶⁵. Frequently, event-related images were shared without accompanying explanatory text.

Since 2015, however, the nature of posts on the "Emahay" Facebook page has changed noticeably. Events are now shared with descriptive captions and accompanying photographs in Armenian, and numerous videos of church ceremonies are also uploaded. Together, these updates provide a more complete picture of the community's activities, reflecting a growing effort to document and share the cultural, educational, and religious life of Armenians in the UAE through digital means.

⁶⁴ Paros_Issue-60-July-2022-pdf.

⁶⁵ <https://www.facebook.com/photo?fbid=292258280876157&set=a.292258240876161>.

Conclusion

Since its formation, the Armenian community in the UAE – deeply committed to national and cultural values – has evolved from establishing core institutions such as churches and schools to entering a new phase of cultural and religious development (2024–2025). Church anniversaries, educational programs, and inter-faith initiatives now reflect a dynamic and expanding community.

The Armenians of the UAE contribute meaningfully to the country's multicultural and interreligious life while maintaining their heritage and identity. Sustained efforts in education, cultural preservation, and dialogue will ensure their continued integration and visibility within the UAE's social fabric.

Today, the community – comprising mainly professionals, civil servants, and entrepreneurs – shows demographic stability, with immigration exceeding emigration.

Although traditional print media have disappeared, digital tools such as the “Emahay” Facebook page now serve as vital channels of communication. Strengthening its content with community profiles and ecclesiastical news could further enhance unity and preserve the identity of the 9,000–10,000 Armenians living in the UAE.

Chake Mangassarian- Menkechian – PhD student in the Faculty of Armenian History Yerevan State University Republic of Armenia. Scientific Interests: History of the Armenian community by analysing the stages of its development in the UAE's multicultural environment. Author of 2 Monography and 6 articles. ORCID:0009-0001-5663-2985. radioayk@gmail.com

REFERENCES

- Ambassadors of Coexistence' initiative promotes global peace. – <https://en.emirates7.com/article/4942>. 14 May 2025.
- A success Story in Dubai, Haigaz Tahmasian owner of Yerevan Steel company. – <https://agbu.org/yerablur-price-war/success-story-dubai>.
- Akademikka Training Institute, Dubai. Founder & Director Dr. Lilit Tshughuryan. – <https://www.akademikka.com/founder>.
- 4 Countries Without Income Taxes-UAE. June 27, 2025. investopedia.com. – <https://tinyurl.com/49u3sbpm>.
- Choose UAE is your all-around service provider for all your entrepreneur needs, from business formation to residence visas, banking, and launching your brand. – <https://chooseuae.com/category/entrepreneurship-in-uae/page/20/>.
- Department of Community Development. – <https://addcd.gov.ae/>.
- Department of Community Development hosts annual interfaith iftar with clerics at the Abrahamic Family House. – <https://addcd.gov.ae/Media-Center/News/DCD-hosts-annual-interfaith-iftar-with-clerics-at-the-Abrahamic-Family-House>. 20 April 2023.
- Emahay facebook 31 October 2024. – <https://www.facebook.com/photo/?fbid=93446985385434&set=pcb.934447445385388>.

EmaHay is the online information resource about the Armenian community in Dubai and the Northern Emirates. – <https://www.facebook.com/EmaHay>.

Emirates Scholar Center for Research and Studies successfully concluded the second edition of the “International Dialogue of Civilizations and Tolerance Conference 2025”, held from February 19–21 at the Abu Dhabi Energy Center. idctconference.org. – <https://tinyurl.com/4navat7c>. March 2, 2025. – <https://www.facebook.com/EmaHay/posts/pfbid02153jgR4XQuBscEQz4H9VF6jy2zNDB9ao2x3KL8FQb3DPYwpStG14cbnknxEDkRa8l>.

Government Support and Initiatives for Business in Dubai. – <https://chooseuae.com/government-support-and-initiatives-for-business-in-dubai/>.

How to obtain a UAE golden visa: All you need to know. – <https://gulfnews.com/uae/government/how-to-obtain-a-uae-golden-visa-all-you-need-to-know-1.500192076>, July 09, 2025.

Launch of Abu Dhabi Guidelines on Teaching Interfaith Tolerance Education. – <https://hedayah.com/news/launch-of-abu-dhabi-guidelines-on-teaching-interfaith-tolerance-education/>. Abu Dhabi, UAE. 24-25 February 2019; <https://www.facebook.com/photo?fbid=1650671151701523&set=a.283547171747268>.

Meet the founder of the top modern Armenian-Arabic cuisine in Dubai Vahagn Grigoryan (V.G.). – <https://armenianweekly.com/2025/01/14/meet-the-founder-of-the-top-modern-armenian-arabic-cuisine-in-dubai/>. January 14, 2025.

Menkechian Ch. (Mangassarian). The role of the Catholicosate of the Great House of Cilicia-Holy See of Cilicia in the establishment of Armenian community life in the UAE. – “International Review of Armenian Studies”, Yerevan, 2023, № 3, pp. 115–132.

Menkechian, Ch. (Mangassarian). The Role of the Armenian Community in UAE-Armenia Relations. – “Fundamental Armenology”, Yerevan, 2024, № 1, pp. 154–177.

Menkechian Ch. (Mangassarian). Armenian Cultural Heritage in the UAE: Strategies and Challenges for Identity preservation. – “Fundamental Armenology”, Yerevan, 2024, № 2, pp. 42–58.

Taxes in UAE: The Ultimate Guide for Expats in 2025. August 14, 2025. – <https://www.globalcitizensolutions.com/taxes-in-uae/>.

The celebration of the publication of “Aline’s Bouquet of Sweets”, which took place on October 29, 2012. – <https://www.facebook.com/photo?fbid=292258280876157&set=a.292258240876161>.

The UAE has one of the most open economies in the world. – <https://tinyurl.com/38es7wmz>.

UAE Economy. Transitioning to the digital era with an advanced network and technologies 1995. First rollout of commercial Internet services in the region. The internet was made available to the general public of the UAE in 1995. – <https://teletimesinternational.com/2020/etisalat-four-decades-of-evolution/>.

UAE tops global entrepreneurship rankings for fourth consecutive year. – <https://gulfnews.com/business/markets/uae-tops-global-entrepreneurship-rankings-for-fourth-consecutive-year-1.500080499>. April 02, 2025.

Ward Howell installs Armenian duo at helm of Middle East business. Abu Dhabi. Sevag Alexandrian and Gregory Nazaryan. Both have Armenian roots. – <https://www.>

consultancy-me.com/news/10112/ward-howell-installs-armenian-duo-at-helm-of-middle-east-business, 30 January, 2025.

We have the pleasure to announce that Hakop Aynedjian, based in Abu Dhabi, UAE is a member of the ICC Armenia Entrepreneurship & SMEs Commission. International Chamber of Commerce National Committee Armenia – ICC NCA. 6 May, 2025. – https://www.facebook.com/ICCArmenia/photos/we-have-the-pleasure-to-announce-that-hakop-aynedjian-based-in-abu-dhabi-uae-is-/1286891303446357/?_rdr.

Wealthy Armenians Join the Dubai Land Rush. – <https://hetq.am/en/article/97848>. 26 Mar, 2019.

Ապու Տապիի մէջ հայկական եկեղեցւոյ կառուցման համար 2006 թ. հողատարածք նուիրաբեր է Ապու Տապիի թագաժառանգ Շէյխ Սոհանմետ պին Չայետ Ալ Նահեանը. – <https://www.president.am/hy/press-release/item/2016/11/09/President-Serzh-Sargsyan-visited-Abu-Dhabi/>.

Ապու Տապիի Ազգային Միօրեայ Վարժարան. 1981–2006. 25-ամեակ տարեգիրք. 2006, Ապու Տապի, 64 էջ:

Ապու Տապիի Աբահամեան կառույցը նուիրուած է գալիք սերունդներու խաղաղ գոյակցութեան ծգտմանը: Կրօնական համագումարի մասնակից հոգեւորականները եւ սրբազան հայրը, 19 փետրուար, 2025-ին. – <https://www.facebook.com/photo?fbid=1021541240009341&set=pcb.1021541596675972>. – <https://www.facebook.com/EmaHay, UAE Armenian Community Facebook link>.

Ապու Տապի. ԱՄԷ-ի Դրօշակի Օրուայ Մասնակցութիւն, Քաղաքակրթութեան եւ Համերաշխութեան Միջազգային համագումարը կազմակերպուած էր Ապու Տապիի Համերաշխութեան եւ Գոյակցութեան նախարարութեան կողմէ, նոյեմբեր 2024-ին. – <https://www.facebook.com/photo?fbid=948672803962852&set=pcb.948673367296129>; <https://www.facebook.com/photo?fbid=1028886382608160&set=pcb.1028851412611657>.

Ապու Տապի. ԱՄԷ-ի Ապու Տապիի Ամերիկեան դեսպանատան եւ Համերաշխութեան նախարարութեան կողմէ կազմակերպուած Համերաշխութեան գործակցութեան փոխըմբռնումի ուսուցման համագումարը 24 եւ 25 փետրուար 2019-ին. – <https://www.facebook.com/photo?fbid=1650671151701523&set=a.283547171747268>.

Ապու Տապի. Հոգշ. Վաչէ Վրդ. Պալըքճեան եւ Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու (ԱՄՆ) Դեսպանուհիի՝ Տիկ. Մարկարիթա Սդրօնկ. – <https://www.facebook.com/photo/?fbid=800651835431617&set=a.550209987142471>.

Ապու Տապի. Իֆթարի ընթրիքը Շէյխ Չայետ մզկիթէն ներս 2 ապրիլ 2024-ին. – <https://www.facebook.com/photo/?fbid=807494528080681&set=pcb.807494551414012>.

Ապու Տապի. Հայաստանի Հանրապետութեան 28-րդ ամեակի նշում. – <https://www.facebook.com/photo/?fbid=1975583159210319&set=pcb.1975583649210270>.

Ապու Տապի. Հայր Սուրբը իր շնորհակալական խօսքը փոխանցեց եւ ապա շնորհաւորեց նման համագումարներ կազմակերպելը, որ համագոյակցութեան ու համերաշխութեան արողութիւններով տեղի կ'ունենան. – <https://www.facebook.com/photo/?fbid=1095578989272232&set=a.550209987142471>.

Ապու Տապիի Սրբոց Նահատակաց եկեղեցւոյ մէջ հոգեւոր յայտարարութիւն՝ հրաժեշտի պատարագ եւ նոր նշանակուած հոգեւոր Հովիւի մասին տեղեկութիւն. 2 փետրուար 2025. – <https://www.facebook.com/photo/?fbid=1011407621022703&set=a.550209987142471>.

Ապու Տապիի մէջ Միաստուածեան կրօններու պատկանող՝ եկեղեցի, մզկիթ եւ սինակոկ Աբրահամեան ընտանիքի կեդրոնի բացումը կատարուած է 16 փետրուար 2023-ին. – <https://www.abrahamicfamilyhouse.ac/?lang=en>.

Աշըգեան. 2008, Շ. Քառորդ դար. հայերը Տուպայի եւ Հիւսիսային Եմիրութեանց մէջ ԱՄԷ-ի Ազգային Վարչութիւն, 201 էջ:

Արամ Ա. Կաթողիկոսը կատարած է նորակառոյց եկեղեցւոյ օծումը. 12 դեկտեմբեր 2014. – <https://archive.aztagdaily.com/archives/217978>, 15 December 2014.

Երեւանում, 1962 թ. յունիսի 2-ին, հիմնադրուել է Սփիւռքահայութեան հետ մշակութային կապի կոմիտէն, որի հիմնական խնդիրն էր աշխարհասփիւռ հայութեան հետ հայրենասիրական ու մշակութային կապերի ամրապնդումն ու ընդլայնումը: Կոմիտէն դադարել է գործել 1998 թ. – <https://nt.am/am/dates/427/>.

Երեւանի Պետական Համալսարանի հետ համագործակցաբար Համազգային կրթամշակութային միութեան Հայագիտութիւն մագիստրոսական ծրագիր. – <https://tinyurl.com/454ysf86>, <https://www.ysu.am/faculty/71/educational-program-372>.

«Թերակղզի» (Ապու Տապի), հոկտեմբեր 2000, թիւ 5, 20 էջ, թիւ 11, 12 էջ:

«Թերակղզի» մշակութային եւ հասարակական տպագիր ու գունաւոր պարբերաբեր, որ խմբագրած է շրջան մը Ապու Տապի հաստատուած երկրաչափ-ճարտարագէտ Գուրգէն Մանկասարեանը՝ յօդուածագիր Շաքէ Մանկասարեանի եղբայրը: Հայկական Սփիւռքի Ուսումնասիրութեան կեդրոն, Պէյրութ, Հայկազեան Համալսարան Տպարան, 2024, 496 էջ:

Համազգայինի Կեդրոնական Վարչութեան մանկավարժ-հայերէնագէտ ուսուցիչներու կրթնապաստ. – <https://tinyurl.com/4uy4zkxd>, hamazkayin.com.

ՀՀ կառավարարայան Սփյուռքի գործերի գլխավոր հանձնակատարի գրասենյակի պաշտոնական կայք. – <http://diaspora.gov.am/hy/pages/41/uae>.

Հայաստանի ազգային արխիւ, ֆ. 875, ց. 13, գ. 7, թ. 18:

Հայաստանի ազգային արխիւ, ֆ. 875, ց. 13, գ. 7, թ. 19:

«Հայրենիք» (Պոսթըն), 6 յուլիս 2025. – <https://hairenikweekly.com/?p=64798>.

Մանկասարեան Շ., Սայեղ Ա. 2024, ԱՄԷ-ի հայօճախին ներկայութիւնը տեղական համացանցին մէջ. – Ծոցի արաբական երկիրներու հայերը, գիտաժողովի նիւթեր (6–7 դեկտեմբեր, 2022), Հայկական Սփիւռքի Ուսումնասիրութեան կեդրոն, Պէյրութ, Հայկազեան Համալսարան Տպարան, էջ 217–240:

Մանկասարեան Շ. Սեղա Մանկասարեանի ազգանուէր գործունէութիւնը Հալէպ, Եմիրութիւններ եւ Քանատա (Ա. Մաս)». – <https://tinyurl.com/348uh8y.darpe-rag21.net>.

Մենկեչեան Շ. Արաբական Միացեալ Եմիրութեան Հայ Համայնքի Ձեւաւորումը. – «Գիտական-Արցախ», Երեւան, 2022, № 4, էջ 40–54:

Շարժայի Կառավարիչ Դոկտ Շէյխ Սուլթան Պին Մուհամմէտ Ալ Քասիմի Շարժայի մէջ եկեղեցի կառուցելու համար հայութեան հողամաս կը յատկացնէ 16 ապրիլ, 1996-ին, Պատմական ակնարկ Տուպայի եւ Հիւսիսային Եմիրութեանց Հայ Գաղութի մասին. – <https://emahay.com>.

Շարժայի Կիրակնօրեայ դպրոցի հաճելի պահերն մէկն է անհատական տարե-դարձներու նշումը. – <https://www.facebook.com/photo/?fbid=671760422925939&set=pcb.671766926258622>.

Շարժայի Կիրակնօրեայ Վարժարանի Նոր Տեսչուհիի Նշանակում. – <https://www.facebook.com/photo/?fbid=2005493916219243&set=a.283547171747268%2C>.

Շարժայի Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցիէն ներս Ծոցի Եկեղեցիներու Խորհուրդի մասնակից եկեղեցականները. 20 յունուար, 2025. – <https://www.facebook.com/photo/?fbid=2005493916219243&set=a.283547171747268>.

Շարժայի Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ Տիկնանց Յանձնախումբի կազմակերպութեամբ Չորեքշաբթի 2 Ապրիլ 2025-ին, Բիւր Քէօսէան սրահին մէջ կատարուեցաւ հոգեւոր խոսքի պահ: Աւանդութիւնը միայն հայ ազգին մշակութային դարաւոր ժառանգութիւնը չէ, այլ մեր ժողովուրդին հոգեւոր դիմագիծն է Աստուածաշնչական խորքին վրայ հիմնուած բազմակողմանի շերտաւորումներով. – <https://www.facebook.com/photo/?fbid=1062356265927838&set=a.550209983809138>.

Շարժայի Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ մէջ պարզեատրում՝ Բարեշնորհ Վիզէն Սարկաւազ Գլնճեանին եւ Տիար Սարտիրոս Գասպարեանին, ուրբաթ, 31 Մայիս 2019-ին. – <https://www.facebook.com/photo/?fbid=1780880588680578&set=pcb.1780882145347089>.

Շարժայի Օհաննէսեան Ազգային Միօրեայ Վարժարան, մանկավարժական նորարար մօտեցումներու շուրջ արհեստանոց-սեմինար մը, որուն մասնակցած են վարժարանի ուսուցչուհիները: Հրաւիրուած էր Ալֆորվիլի Սուրբ Մեսրոպ-Արապեան դպրոցի տնօրէնուհին եւ հայերէնի համադրող՝ Նորա Սարաֆեան Թաշճեանը. 30 հոկտեմբեր 2022-ին. – <https://www.facebook.com/photo/?fbid=4904513196317286&set=pcb.4904514372983835>.

Շարժայի Օհաննէսեան Ազգային Միօրեայ Վարժարանին մէջ տեղի ունեցած էր Արեւմտահայերէնի եւ մանկավարժութեան շուրջ խտացեալ սեմինար-աշխատանոց մը՝ Գալուստ Կիւլպէնկեան Հիմնարկութեան Հայկական Համայնքներու Բաժանմունքին մէջ Արեւմտահայերէնի եւ կրթական ծրագիրներու պատասխանատու Տիկ. Անի Կարմիրեանի ղեկավարութեամբ եւ վարժարանի տնօրէնուհի Տիկ. Վարդուկ Գարակիւլէեանի կազմակերպութեամբ. 25 սեպտեմբերէն 1 հոկտեմբեր 2023. – <https://www.facebook.com/photo/?fbid=695567725940029&set=pcb.695567882606680>.

«Շեփոր» (Շարժայ), մայիս 2001, թիւ 4, 20 էջ:

Տեսակցութիւն Տէր Արամ քահանայ Տէյրմենճեանին հետ. – <https://www.azadhye.com/articles/2242/>.

Տեսչուհի նշանակումի յայտարարութիւնը. – <https://www.facebook.com/photo/?fbid=2005493916219243&set=a.283547171747268>. 17 հոկտեմբեր 2019.

«Փարոս» (Սիւնի), թիւ 60, յուլիս 2022. – Paros_Issue-60-July-2022-pdf.

Օհաննէսեան հայկական վարժարանի տարեգիրք. 2009–2010 տարեշրջան. 2010, Շարժայ, 84 էջ:

Օհաննէսեան Ազգային Միօրեայ Վարժարան. – <https://tinyurl.com/4nktb7dc>. 9 February 2020.

ԱՄԷ-Ի ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՄԱՅՆՔԻ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԱՐԴԻ ՓՈԽԼԻ
ԱՌԱՆՁՆԱՅԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

ՇԱՔԷ ՄԱՆԿԱՍԱՐԵԱՆ-ՄԵՆԿԵԶԵԱՆ
(ՏՈԼԱԿԱՅ)

Ամփոփում

Բանալի բառեր՝ ԱՄԷ, Հայկական Համայնք, մամուլ եւ առցանց մետիա, եկեղեցիներ, միօրեայ եւ կիրականօրեայ վարժարաններ, ներգաղթ ու արտագաղթ, իրադարձային վերլուծություն:

Արաբական Միացեալ Էմիրութիւններում (ԱՄԷ) Հայկական Համայնքի զարգացումը XXI դարու սկիզբը նշանադրուած է մի քանի յատկանշական առանձնայատկութիւններով, որոնք հետեւանք էին մի կողմից ԱՄԷ-ի պետական կեանքի զարգացման, միւս կողմից՝ ներհայկական իրադարձութիւններուն:

Ուսումնասիրութեան հիմնական թեմա դարձած են ազգային մշակոյթի պահպանման քաղաքականութիւնը, Հայկական մամուլը, Համայնքային իրադարձութիւնները, ներգաղթն ու արտագաղթը, ինչպէս նաեւ Հայապահպանում մի աշխատանքներն ու Համապատասխան կառոյցները՝ եկեղեցիներու, միօրեայ եւ կիրականօրեայ վարժարաններուն ստեղծումը:

1980 թուականէն ի վեր ԱՄԷ-ի Հայ Համայնքը արդէն բոլորած անցեալ մը ունի, եւ աշխարհի ու յատկապէս ԱՄԷ-ի մէջ անցեալի պայմանները արդէն փոխուած են եւ կը շարունակեն փոխուիլ՝ ի միտի ունենալով արհեստագիտութեան եւ ճարտարագիտութեան սրընթաց նորարութիւնները ու անոնց անդրադարձը Հայու ինքնութեան վրայ: Այս փոփոխութիւնները էական ազդեցութիւն թողած են ԱՄԷ-ի Հայկական Համայնքի վրայ՝ շատ յաճախ կանխորոշելով առանձին զարգացումներ Համայնքային կեանքին մէջ:

Շաքէ Մանկասարեան - Մենկեչյան – Երեւանի պետական Համալսարանի Հայոց Պատմութեան ամբիոնի ասպիրանտ: Գիտական հետաքրքրութիւնը՝ Հայ Համայնքի պատմութիւնը վերլուծելով անոր զարգացման փուլերը ԱՄԷ-ի բազմա-մշակութային միջավայրի մէջ: Հեղինակ է 2 մենագրութեան եւ 6 յօդուածի: ORCID:0009-0001-5663-2985. radioayk@gmail.com

ОСОБЕННОСТИ СОВРЕМЕННОГО ЭТАПА РАЗВИТИЯ АРМЯНСКОЙ ОБЩИНЫ ОАЭ

ШАКЕ МАНКАСАРЯН -МЕНКЕЧЯН
(Дубай)

Р е з ю м е

Ключевые слова: ОАЭ, армянская община, пресса и интернет – СМИ, церкви, дневные и воскресные школы, иммиграция и эмиграция, анализ событий.

Армянская община в Объединенных Арабских Эмиратах в начале XXI века характеризуется рядом примечательных особенностей, являющихся результатом прогрессивного социально-экономического развития ОАЭ, что сказывается на внутриобщинной жизни.

Ключевую роль в сохранении национальной идентичности играет армяноязычная периодика как основа поддержания национальной культуры и как рупор проблем, волнующих членов Диаспоры. Важной составляющей жизни Диаспоры являются воскресные школы, способствующие формированию национального самосознания посредством обучения на армянском языке и приобщения к армянской истории и культуре.

Армянская община ОАЭ не может оставаться с стороне от прогрессивного развития страны: инновации в области технологии и инженерии оказывают существенное влияние на армянскую общину, зачастую предопределяя конкретные события в жизни и развитии Диаспоры.

Шаке Манкасарян-Менкечян – аспирант кафедры истории Армении Ереванского государственного университета. Научные интересы: история армянской общины, анализ этапов её развития в мультикультурной среде ОАЭ. Автор 2 монографий и 6 статей. ORCID:0009-0001-5663-2985. radioayk@gmail.com

ԹՈՎՄԱՍ ԹԵՐԶՅԱՆ. ԻՆՔՆԱՏԻՊ ԳՐՈՂԸ, ԳԵՂԱԳԵՏԸ, ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԸ*

ՊԵՏՐՈՍ ԴԵՄԻՐՃՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ Թովմաս Թերզյան, մանկավարժ, բանաստեղծ, թատերագիր, գեղագետ, թարգմանիչ:

Ամփոփում

Թովմաս Թերզյանը XIX դարի երկրորդ կեսի արևմտահայ մտավորականության անվանի դեմքերից է: Հիմնական կրթությունը ստացել է ժամանակի համալսարանում՝ հայկական կրթության մեկուսի վեների Մխիթարյան միաբանության Մուրատ-Ռափայելյան վարժարանում: Նշանավոր ուսուցիչների՝ Ղևոնդ Այվազյանի, Արսեն Բաղդասարյանի և այլոց հոգատար հայացքի ու հսկողության ներքո նա վաղ տարիքից ձևավորվել է որպես ազգային ու համաշխարհային դասական և արդիական արժեքների կրող, բազմակողմանի մտածողության ու հարուստ ներաշխարհի տեր անհատականություն: Կ. Պոլսում մի քանի տասնամյակ զբաղվել է մանկավարժությամբ՝ պատրաստելով բարձրակարգ գրական, կրթական ու մշակութային սերունդներ, որոնցից շատերը հետագայում լրացրել են հայ մտքի երախտավորների շրջանակը:

Հայոց գրականության պատմության մեջ Թ. Թերզյանը հայտնի է որպես նրբին զգացողությունների տեր բանաստեղծ, ազգային թատրոնի ստեղծման ակունքների մոտ կանգնած թատերագիր, հմուտ գեղագետ, տաղանդավոր թարգմանիչ:

Նախաբան

Թովմաս Թերզյանը ծնվել է 1840 թ. հոկտեմբերի 21-ին, Կ. Պոլսի Բերա թաղամասում: Նախնական կրթությունը ստացել է 1850–1851 թթ. տեղի Սազըզ-Աղաճի մխիթարյան վարժարանում: Ժամանակակիցների վկայությամբ՝ նկատելով նրա բացառիկ կարողությունները՝ Մխիթարյան Հայրերը որոշում են նրան մի քանի այլ խոստումնալից պատանիների՝ հետ ուղարկել վեների:

* Ներկայացվել է 13. IX. 2025 թ., գրախոսվել է 30. IX. 2025 թ., ընդունվել է տպագրության 17. XI. 2025 թ.:

© Հեղինակ/ներ, 2025: Հասանելի է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ին համապատասխան:

¹ Հետագայում անվանի բանաստեղծ Մկրտիչ Աճեմյան, լուսանկարիչ Գևորգ Ապտուլլահ (Ապտուլլահյան), թատերգակ, մանկավարժ Սրապիոն Թյլյան և այլք:

Մուրատ-Ռափայելյան վարժարան: Միաբանության այդ համբավավոր վարժարանում ուսանելու տարիներին (1852–1858) նրա ուսուցիչներն էին հայագիտության, հայոց լեզվի ու գրականության այնպիսի նշանավոր դեմքեր, ինչպիսիք էին Ղևոնդ Ալիշանը, Արսեն Բագրատունին, Էդուարդ Հյուբերտյանը:

1858-ին Կ. Պոլիս վերադառնալուց հետո Թ. Թերզյանը զբաղվել է մանկավարժությամբ, գրական-մշակութային ակտիվ գործունեությամբ՝ հատկապես թատերական, գրական, գեղագիտական և թարգմանական ասպարեզներում: 1874 թ. ամուսնացել է պոլսահայ անվանի մտավորական Հովհաննես Սաբր-յանի քրոջ դստեր՝ Սաթենիկ Սոֆյայանի հետ: Ունեցել է չորս զավակ՝ Լևոն (որին, ըստ Ռուդոլֆ Սամիկյանի (Տոմինո), այդպես է անվանակոչել սիրելի ուսուցչապետի՝ Ղ. Ալիշանի բաղձանքով²), Էդուարդ, Հրանտ և Արման:

Թ. Թերզյանի կյանքը, սակայն, այնքան էլ հարթ չի ընթացել, մինչև անգամ գերծ չէր ողբերգական իրավիճակներից: 1870 թ. Բերայի հրդեհին զոհ է դարձել հայրը, 1903-ին մահացել է 16-ամյա որդին՝ Արմանը: Մինչ այդ օսմանյան կառավարության կողմից հարուցված արհեստական արգելքների ու բռնադատությունների պատճառով իր սիրած բոլոր ասպարեզներից գրեթե մեկուսացած Թերզյանը շատ ծանր է տանում որդու կորստյան ողբերգությունը: Մի քանի տարի անց որոշ ժամանակ կորցնում է խոսելու կարողությունը, կուրանում է աչքերից մեկը, 1909-ին կաթվածահար է լինում: Որդու՝ Էդուարդ Թերզյանի վկայությամբ՝ «Չէր կրնար ոչ գրել, ոչ կարդալ. օրիորդ մը կուգար ամէն օր իրեն ընթերցումներ ընել ու մանաւանդ իր բանաստեղծութիւններն օրինակել ձեռագիրներու վրայէն և իրեն կարդալ՝ որպէս զի բերանացի իր դիտողութիւններն ու սրբագրութիւններն ընէր»³: Մահը վրա է հասել 1909-ի փետրվարի 8-ին:

XIX դարում ժամանակի աշխարհաքաղաքական և գիտամշակութային նոր զարգացումներով պայմանավորված, արևմտյան մտածողության ներմուծումը հայ գրական-մշակութային մտքի համակարգ նոր թափ է ստացել: Այդ գործում արևելահայ ու արևմտահայ նշանավոր այլ գործիչների շարքում մեծ է նաև Թերզյանի դերը: Մի քանի տասնամյակի ընթացքում նա անհատական ինքնատիպության պահպանմամբ ծավալել է վիթխարի գործունեություն ժամանակի արևմտյան գիտական, գեղարվեստական մտքի նվաճումները հայ իրականությանը ներմուծելու ուղղությամբ՝ որոշակի հող նախապատրաստելով հաջորդ հարյուրամյակի հայ գրական-գիտական-մշակութային մտքի զարգացման համար:

Մանկավարժը

Կ. Պոլիս վերադառնալուց հետո Թ. Թերզյանն ընտրել է մանկավարժության ասպարեզը՝ սկսելով մասնավոր դասատվություններից: Հայտնի է, օրինակ, որ ապագա ճանաչված բանաստեղծուհի Անայիսը (Եվփիմե Ավետիսյան) «Հայերենը կատարելագործելու համար մասնավոր դասեր է վերցրել բանաստեղծներ Թովմաս Թերզյանից և Խորեն Նար Պեյից»⁴: Այնուհետև ուսուցչություն է արել Կ. Պոլսի Ներսիսյան, ապա Նուպար-Շահնազարյան վարժարաններում: Տիրապետելով մի շարք լեզուների (հին հունարեն, լատիներեն, ֆրանսերեն, իտա-

² Ս ա մ ի կ ե ա ն. 1909, 137:

³ Թ է ր գ ե ա ն. 1929, ԻԹ:

⁴ Ս տ ե փ ա ն յ ա ն. 1973, 91:

լերեն, անգլերեն)՝ դասավանդել է հայերեն, ֆրանսերեն, ինչպես նաև գրականություն: Ընդ որում, արևմտահայ դպրոցում գրականության դասավանդումն էլ որպես առանձին առարկա Թերգյանն է սկսել, մի բան, որ, ինչպես նշում է Գր. Զոհրապը, 1890-ական թվականներին անգամ «... նորութիւն մըն է եւ որ քսան տարի առաջ ճշմարիտ հերձուած մըն էր անդրդուելի հայկաբաններու սերունդին մէջ»⁵: 1886 թ. Կ. Պոլսի Կեդրոնական վարժարանի բացումից հետո, մանկավարժական գործունեությունը շարունակում է այդ կարևոր ուսումնական հաստատությունում՝ դասավանդելով ֆրանսերենից հայերեն թարգմանություն և գեղեցկագիտություն: Ի դեպ, վերջինը՝ որպես առանձին առարկա, նույնպես նորություն էր:

Մի քանի տասնամյակ տևած մանկավարժական գործունեության ընթացքում Թ. Թերգյանին աշակերտել են հետագայում ազգային, գրական, հրապարակագրական, գիտական այնպիսի հայտնի դեմքեր, ինչպիսիք են Եղիա Տեմիրճիպաչյանը, Մինաս Զերազը, Գրիգոր Զոհրապը, Ռեթեոս Պերպերյանը, Տիգրան Արփիարյանը, Հրաչյա Աճառյանը, Արշակ Զոպանյանը և ուրիշներ: Գրեթե բոլորն էլ մեծագույն պատկառանքով են խոսել իրենց անվանի ուսուցչի մասին: «Ուսուցիչը որ եղաւ Թէրգեան՝ այնքան մեծ էր որքան բանաստեղծը, — գրում է Ա. Զոպանյանը: — Այն դերը զոր Պէշիկթաշեան կատարեց՝ ընտանիքներու մէջ, Թէրգեան զայն՝ բազմաթիւ տարիներ՝ կատարած է մեր ազգային վարժարաններուն մէջ՝ նոյնքան ձեռնհասութեամբ, եւ աւելի լայն արդիւնաւորութեամբ: Մէկէ աւելի հայ սերունդներ իրմէ սորված են սիրել, ըմբռնել, ճաշակել գեղարուեստն ու գրականութիւնը»⁶: Տիգրան Արփիարյանը մեծագույն երախտագիտութեամբ է նշել, որ Օրթագյուղի Թարգմանչաց վարժարանում Գ. Զոհրապի հետ սովորելու տարիներին, հայկաբանության ուսուցիչ Թերգյանը նաև «կը քաջալերէր գրելու հակում ունեցողները»՝ խոստովանելով, որ «եթէ Գ. Զոհրապ գրագէտ եղաւ ու ես ալ հրապարակագիր, մեր նախաքայլերուն առաջնորդողը, մեր մատաղ մտքերուն ներշնչողը Թէրգեան ինքը եղաւ»⁷:

Ըստ արվեստաբան Սամվել Իսկանդարյանի՝ Թերգյանի անվան հետ է կապվում ընդհանրապես «մանկավարժական առաջավոր գաղափարների տարածման սկիզբն արևմտահայ իրականության մեջ»⁸: Մխիթարյանների և մանավանդ Ղ. Ալիշանի գաղափարների ու կողմնորոշումների ազդեցությամբ՝ Թերգյանն ընդառաջ գնաց XIX դ. երկրորդ կեսին եվրոպայում ծայր առած գրական-մշակութային արդիական զարգացումներին: Այդ «գրական յեղաշրջումը արդիւնքն էր ռամկավարական գաղափարներու տարածումին, — գրում է Մխիթարյան անվանի Հայրերից, հայագետ, գրականագետ Մեսրոպ Ծանաշյանը, — որ Ֆրանսայէն անցաւ ուրիշ երկրներ: Ժողովուրդը կ'ուզէր իր բաժինը բերել մշակութային եւ ընկերային բոլոր մարգերուն մէջ: ... Այս ընդհանուր շարժումին մասնակցեցաւ նաեւ հայ ժողովուրդը՝ մեր զոյգ համայնքներու մէջ, — արեւմտահայ եւ արեւելահայ, — շնորհիւ Եւրոպայի մէջ բարձրագոյն կրթութիւն ստացած գրական սերունդի մը»⁹: Ըստ նրա՝ Մկրտիչ Պեշիկթաշյանը,

⁵ Զ ո հ ր ա պ. 1892, 261:

⁶ Զ ո պ ա ն ե ա ն. 1909, 38:

⁷ Ա ը փ ի ա ը ե ա ն. 1908, 731:

⁸ Թ ե ը յ ա ն. 1992, 5:

⁹ Ծ ա ն ա չ ե ա ն. 1973, 46:

Գրիգոր Օտյանը, Նահապետ Ռուսինյանը, Միքայել Նալբանդյանը, Թովմաս Թերզյանը և ուրիշներ «... նոր դէմքեր էին՝ որոնք իրենց հետ կը բերէին եւրոպական լուսաւոր քաղաքակրթութեան մը բարիքները, գրական նոր գաղափարներ, արուեստ, մշակոյթ, ծաւալելու համար զանոնք իրենց ազգակիցներուն մէջ: Այս սերունդը կոչուեցաւ զարթօնքի սերունդ»¹⁰:

Գեղեցիկի, ներդաշնակութեան, մաքուր ու նուրբ զգացումների նկատմամբ իր սերը ևս Թերզյանի մէջ ավելի ծավալ ու թափ է ստացել արեւմտյան գեղագիտական ուսմունքներին տիրապետելու հետ, որոնք նա մեծագույն հմտութեամբ փոխանցում էր հայ նոր սերնդին: Դրա լավագույն ապացույցն են գեղեցկագիտութեանը նվիրված նրա դասախոսութիւնները Կ. Պոլսի մի շարք կրթական հաստատութիւններում և, մասնավորապէս, Կեդրոնական վարժարանում:

Գեղեցկագիտական հայացքները

Թ. Թերզյանի գեղեցկագիտական հայացքները հիմնականում ամփոփված են մի քանի տարիների ընթացքում ժամանակի պարբերականների շարունակական համարներում լույս տեսած երկու ծավալուն հոդվածներում՝ «Բանաստեղծութիւն» («Մասիս» լրագիր, 1865) և «Գեղեցկագիտութիւն» («Բազմավեպ», 1897–1901): Ըստ էութեան, դրանք հմուտ ու սիրված մանկավարժի՝ ավելի քան երեսնամյա շրջանի դասախոսութիւնների խմբագրված տարբերակներն են:

Առաջին ու ամենակարևոր երևույթը, որ առաջադրում և փորձում է վերլուծաբար ներկայացնել Թերզյանը, բանաստեղծութեան կամ քերթութեան բուն էութիւնն է: Իր պատկերավոր ձևակերպմամբ՝ «Քերթութիւնը իր սկզբնատիպ մերկութեանը մէջ՝ ինչպէս որ մարդկային մտքէն կամ սրտէն բղխելով, նման Աթենասայ Արամազդու ըղեղէն»¹¹: Առաջադրված խնդրի բացահայտման համար նա դիմում է մագնիսի և նրա ձգողական ուժի վերաբերյալ պատմության մեկնաբանութեան օգնութեանը. «Այն վէմը զոր եվրիպիդէս մագնիսական կը կոչէ և ժողովուրդը Հերքիւլէան, ոչ միայն երկաթեայ օղակներն յինք ձգելու գորութիւն ունի, այլ նաեւ իր գորութիւնը նոյն օղակաց հաղորդելու որք կարօղ կրլլան ուրիշ մարմիններ քաշելու, և հաճախ կը տեսնուի օղակաց շարք մը իրարմէ կախուած՝ որ մէկ մագնիսին գորութեամբը կեցած են»¹²: Այդ «օրէնքը», շարունակում է նա, գործում է նաև բանաստեղծ–ընթերցող շղթայում. «... ոչ թէ արհեստէն այլ աստուածային ներշնչութենէն իրենց հանճարէն» ընդունելով «Ստեղծելու գորութիւնն», բանաստեղծը մագնիսի նման ընթերցողին է հաղորդում «իւր արիւնը»:

Թ. Թերզյանը բանաստեղծին համեմատում է նաև մեղվի հետ, ով «ծաղկէ ծաղիկ թռչելով», ընդունում և ընթերցողին է փոխանցում իր «ոգւոյն ազդեցութիւնները»: Ըստ այդմ՝ «... քերդողը թեթև թռուցիկ նրւիրիկան էակ մըն է, – մեկնաբանում է նա, – եթէ աստուածութիւն մը՝ կամ քաղցր խանդ մը հոգւոյն մէջ չգեղանի չ'երգեր»: Նրանից հետո պետք է լինի «պաղ պատճառաբանութիւնը», քանզի «հագիւ ասոր հնազանդել ուզէ՝ կը ցրուին իր երգերը՝ իր պատգամներն»:

¹⁰ Ծ ա ն ա շ ե ա ն. 1973, 46:

¹¹ «Մասիս» (Կ. Պոլս), 1865, թիւ 705:

¹² «Մասիս», 1865, թիւ 705:

Հիշյալ հոգվածում Թ. Թերգյանի դատողությունները, ի վերջո, արտացոլում են էին նրա ուսմանտիկական աշխարհայեցողության, որը, իր հերթին, արդյունքն էր վենետիկյան շրջանի իր ուսուցիչների նախ և առաջ Ղևոնդ Ալիշանի և մյուս նշանավոր Մխիթարյան Հայրերի, ինչպես նաև համաշխարհային ուսմանտիպի հոգևակավոր դեմքերի՝ Լամարտինի, Բայրոնի, Հյուգոյի և մյուսների ազդեցության: Ահա թե ինչու, միանգամայն բնական էր նրա այն տեսակետը, թե «Բանաստեղծ ըսելով չեմ հասկնար այն սակավաթիվ վարվուռն գրիչները որոնք իրենց ոգւոյն գաղտնիքները իբրեւ անգին գանձ մը աւանդեր են մարդկութեան, չեմ հասկնար նաեւ այն բիւրաւոր ոտանաւոր գրողները որոնք երգած ըլլալու համար կ'երգեն»: Իր համոզմամբ՝ բուն բանաստեղծությունը «այն գմայման վայրկեաններն» են, որ «քիչ չատ ամեն լուսաւորեալ մարդ», մինչև անգամ «անկիրթք ալ կունենան»: Այսինքն՝ «մարդու բնութեան հետ խօսակցութիւն մը՝ որ շատ անգամ անթարգմանելի ըլլալով մեր սովորական լեզուովը նորանոր ձեւերով հանդուգն և անսովոր կը ներկայանայ մեզի»¹³: Վերջապէս, դիտարկումների այս շարքն ավարտվում է հափազանց տպավորիչ ընդհանրացնող մի ձևակերպմամբ՝ «Մարդկային սիրտը բանաստեղծութեան քնարն է, և յուրաքանչիւր կիրքերնիս անոր մէջմէկ թերերն»¹⁴:

Ըստ էության, ժամանակը՝ XIX դարի երկրորդ կեսի իրականությունն էր այդպիսին և Թ. Թերգյանը, իհարկե, միայնակ չէր: «Գրական ամբողջ երկու սերունդ ունինք, որոնց հոգեբանությունը շաղախված է այդ տարրով (ուսմանտիպով — Պ. Դ.)», — գրում է Հակոբ Օշականը, որը, ըստ նրա, «հասկանալի ու արդար տարազ» էր Ալիշանի, Դուրյանի, Պեչկովի, Պեչկովի, Թերգյանի, Չերազի, Տեմիրճիպաշյանի և մի շարք այլ գրողների գործերի համար՝ «... թե՛ իբր ոգիի, թե՛ իբր արվեստի հանգանակ»¹⁵:

Բանաստեղծություն—գիտություն փոխհարաբերության մեջ Թ. Թերգյանի քննախույզ մտքի սկզբնականում է նաև բանականություն—զգացմունք առնչության պարզաբանումը: Պատճառը, մեկնաբանում է նա, «... մտաց թեւերովը բարձրագոյն գունդերու մէջ հափշտակուելով աստուածային ոգիքը կառավարող օրէնքներն կը տեսնէ, եւ տեղւոյ կամ ժամանակին վրայ սխալելով երկնավայել հասարակութիւն մը մեզի կը քարոզէ»¹⁶: Գյոթենն՝ «... հսկայագոր հանճար՝ բարձրանալով անդր իմեր քան զՍահմանս ուր մեր կրից փոթորիկներն կը գոռան և կը ճայթին սուր հայեցուածք մը կարճակէ համագոյից մէջ, եւ արարածոց համակարգութեան չլացած իրեն կը թուի թէ Տիեզերքը ոչ այլ ինչ է բայց միայն հաւիտենական լուսոյ մէկ աղոտ ճառագայթ մը ...»: Շարունակելով իր դատողությունները, նա ընդգծում է, որ գիտության և բանաստեղծության այս կարգի հսկաները միանգամայն ըմբռնելի են իր համար: Բայց կան նաև գիտական այլ խոչորագույն դեմքեր՝ Հոբս, Սպինոզա, որոնք «դժոխքներ պաղարեամբ կը քրքրեն ընկերութեան հիմունքը» կամ՝ Վոլտեր, որ «... զայրացուցիչ փոփոխամտութեամբ եւ հեզնութեան ներողամտութեամբ նոր կրօնք մը կը վարդապետէ՝ իր ամէնէն նկուն հակառակորդներն ոտնակոխ ընելով»: Այդպիսիների նկատմամբ, խոստովանում է, թե «... առանց իրենց հանճարն

¹³ «Մասիս», 1865, թիւ 705:

¹⁴ «Մասիս», 1865, թիւ 706:

¹⁵ Օշական. 1979, 438–439:

¹⁶ «Մասիս», 1865, թիւ 712:

ուրանալու, չեմ գիտեր թե՛ իրենց քարոզած ճշմարտություններէն որն ընդունիմ ...»: Բանն այն է, որ Թերզյանի վերապաց մտքին խորթ էր պնդումը, թե «... մենք ոչ այլ ինչ ենք վերջապէս, բայց եթէ մտածող մեքենաներ»։ Այդ դեպքում «... մեզմէ ո՞վ չ'ուզեր քերթողաց քաղցրամրմունջ ցնորքներով օրորուիլ, — բացականչում է նա, — զոր մեր սիրտը կը դաւանի հակառակ մեր գայթիգայթ բանականութեանը»։ Որովհետեւ նա միանգամայն համոզված էր՝ «եթէ բանականութիւնը աստուածապարգեւ է՝ միթէ զգացմունքը նոյնպէս չէ՞»։

Վերջապէս, Թովմաս Թերզյանի վերը բերված բոլոր վերլուծությունները հանգում են նրա մտքին յուրահատուկ հետևյալ աֆորիստիկ ձևակերպմանը. «Բան մը չկայ որ այնպէս զմարդ աստուածային ընէ, կամ Աստուծոյ մը շունչն ըլլալինս հայտնէ՝ որչափ բանաստեղծութիւնը։ Աստուած ոչնչին նայելով տիեզերք մը ստեղծեց, մարդս այն տիեզերաց տեսնելէն զմայլած նորանոր տիեզերքներ կ'ստեղծէ»¹⁷։

Բանաստեղծը

Թովմաս Թերզյանն իր ստեղծագործական ճանապարհն սկսել է քնարերգությամբ։ Առաջին ոտանավորները՝ «Մանուկն ու վտակ», «Լերինք», «Մահ Ահարոնի», տպագրվել են 1856 թ. «Բազմավեպ» հանդեսում¹⁸։ Թ. Թերզյանը կենդանության օրոք բանաստեղծական որևէ ժողովածու չի հրատարակել։ Գր. Զոհրապը յուրօրինակ մեկնաբանություն է տվել այդ խնդրին՝ գրելով, որ նա պարզապէս անփութ է եղել «հոս հոն ցիրուցան» իր քերթվածները «ժողվելու, հավաքելու», ի մի բերելու գործում։ Ըստ Զոհրապի, «Իր քնարը ունկնդիրներու համար չէ որ կը մրմնջէ. այլ գլխաւորապէս իրեն համար ու յետոյ այն մտերիմներուն, որոնք «ստունէն» են և ոչ փողոցը հանդիպած օտարականներ»։ «Այս է պատճառը, — եզրակացնում է նա, — որ չէ ամփոփած իր քերթուածները հատորի մը մէջ, հետոյ խորհած է, թերեւս իրաւամբ, թէ պէտք է գանոնք թողուլ ամենքն ալ իրենց տեղը ու իրենց ատենին»¹⁹։

Փորձելով բնութագրել բնության, սիրո, իմաստասիրության, կրոնական և կենսական այլ թեմաների նվիրված Թերզյանի քերթվածների յուրահատկությունները՝ արձակագիր Օննիկ Զիֆթե-Սարաֆը նախևառաջ նշում է նրա «գերազանց գեղապաշտ» լինելը, հոգով ու մտքով նվիրվածությունը «աղուորին, մաքուրին, ազնիւին»։ Նաև՝ լեզվական ճոխությունն ու հմտությունը։ Մի խոսքով՝ «բանաստեղծ բառին լայն առումով», «ներշնչուած առաքեալ»²⁰։ Իսկ Ռ. Սամիկյանը նրան համեմատում է «վարպետ քանդակագործի» հետ, որ «նիւթին անօսրացումներովը, ներշնչման փետուրներովը և արուեստին նրբերանգութիւններովը կը հիւսէ, կը կերտէ իր գործը»²¹։

Թ. Թերզյանի բանաստեղծությունները ևս գերծ չեն արևմտյան գրական աշխարհում ընթացող զարգացումների՝ հատկապէս նշանավոր ռոմանտիկ բանաստեղծների՝ Լամարտինի, Մյուսէի, Հյուգոյի և այլոց ազդեցությունից։ Այն

¹⁷ «Մասիս», 1865, թիւ 712:

¹⁸ Տես՝ «Բազմավեպ» (Վենետիկ), 1856, թիւ 5, 72, թիւ 24, 376:

¹⁹ «Մասիս», 1892, թիւ 3971, 260:

²⁰ Զիֆթե-Սարաֆ. 1901, թիւ 1367:

²¹ Սամիկյան. 1909, թիւ 6, 135:

վերապահություններ, սակայն, որ այդ ազդեցությունները, ինչպես նշում է պոետական մանկավարժ, թատերագետ Սմբատ Դավթյանը, ամենևին էլ չեն խաթարում բանաստեղծի յուրօրինակ անհատական էությունը. «Թէրգեան ունի այնպիսի շնորհ մը, հրապոյր մը, որ իր քնարերգութիւններուն յատուկ են: Վարժ միտք մը ինքնին կրնայ ճանչնալ Թէրգեանի գրչին մէկ արտադրութիւնը՝ եթէ ստորագրուած ալ չըլլայ»²²: «Թէրգեան հոգիով ալ, զգացումով ալ, արտայայտութիւնով ալ բանաստեղծ է, – գրում է նա, – ի վրէժն է որ անիկա միշտ հաւատարիմ գտնուած է իր սիրոյն մէջ «Առ մուսայն » որուն կ'ըսէ:

Զատեղաց բոյս – անըսպառ գանձ
Զծաղկունըս բոլոր տուէր դու ինձ ...

Այս երկու տողին մէջ խտացած կը գտնենք Թէրգեանին ալ, ինչպէս ամէն ճշմարիտ բանաստեղծի նկարագիրը»²³: Իսկ, ահա, Մ. Ճանաչյանի համար ամենից կարևորն այն է, որ «Թէրգեանի քնարը կը դաչի համամարդկային լարերուն: Մարդկային հոգւոյն տառապանքը, ցաւն ու սէրը կը կազմեն բանաստեղծութեանց գլխաւոր նիւթը»²⁴:

1909 թ. Թ. Թերգյանի մահվան կապակցությամբ հրապարակած իր խոսքում Արշակ Չոպանյանը մտահոգություն էր հայտնում այն մասին, որ սիրելի բանաստեղծի «...քերթուածները երբեք հատորով հրատարակած չըլլալով, քիչերը ծանօթ են իր բանաստեղծական գործին ամբողջական անգին արժէքին»: Միաժամանակ, համոզված լինելով, որ բանաստեղծի բուն վերլուծումն ու գնահատությունը «... կարելի պիտի ըլլայ միայն՝ երբ հրատարակուի ամբողջական հաւաքածուն Թէրգեանի քերթուածներուն, որուն անհամբեր կը սպասէ Հայտնութիւնը»²⁵: Իրողությունն այն է, սակայն, որ այդ երազանքը հնարավոր եղավ իրականացնել գրողի մահից երկու տասնամյակ անց միայն և հենց իր՝ Չոպանյանի ջանքերով: Թ. Թերգյանի «Բանաստեղծութեանց ամբողջական հաւաքածոյ»-ն նա կազմել և հրատարակել է 1929 թ. Վենետիկում 2 հատորով և իր ծավալուն առաջաբանով:

Թատերագիրը

Թովմաս Թերգյանը նաև արևմտահայ թատերական շարժման հիմնադիրներից է: 1860-ական թվականներին նախ թատերական ներկայացումներ է կազմակերպել «Խնազիւղի մեծամեծներու տուններուն մէջ», ապա նաև արքունի ճարտարապետ Հակոբ Պալյանի հովանավորությամբ ստեղծած նշանավոր դրամատիկ երկերից («Սանդուխտ», «Արշակ Բ») հետո, ստեղծել է իր՝ «Հայկական թատրոն»-ը: Հ. Պալյանի հովանավորությամբ 1869 թ. մեկնել է Փարիզ, որտեղ Արևելքում ֆրանսերեն լեզուն ու մշակույթը տարածելու համար պարզեցատրվել է ֆրանսիական կառավարության «Ակադեմիական արմավենի» շքանշանով²⁶:

²² Դ ավթյան. 1903, թիւ 22, 510:

²³ Դ ավթյան. 1903, թիւ 22, 509:

²⁴ Ճ ան ա չ ե ա ն. 1973, 61:

²⁵ «Անահիտ» (Փարիզ), 1909, թիւ 1–2, 37:

²⁶ Ա ս ա տ ը յ ա ն. 2006, 24:

Թ. Թերզյանի բնատուր տաղանդը՝ Մխիթարյանների և մանավանդ Ղ. Ալի-շանի ազդեցությամբ, նախևառաջ դրսևորվել է հայոց ազգային պատմական թեմատիկայով գրված թատերգություններում («Սանդուխտ», «Արշակ Բ», «Խոսրով Բ» և այլն)։ Գրականագետ Սուրեն Շտիկյանի հավաստմամբ՝ «... հայտնությունը հայրենասիրական ոգով դաստիարակելու համար» հայ հեղինակները «եվրոպական կլասիցիստների նման, անդրադարձան պատմական անցյալին և այնտեղից դուրս կոչեցին հայոց փառքը կազմող ռազմիկներին, դավատեցին նրանց սխրանքները հայրենիքի համար, դատապարտեցին դավաճանությունը, հայրենադավությունը»²⁷։ Թերզյանի հիշյալ թատերգությունները՝ հատկապես առաջին երկուսը, մի քանի հաջող բեմադրություններ ունեցան Կ. Պոլսում և այլուր, միանգամից հնչեցնելով նրա անունը գրական նոր տաղանդների շարքում։ Ընդ որում «Արշակ Բ» ողբերգությամբ Թ. Թերզյանի անունը հռչակվեց նաև որպես Տիգրան Չուխաճյանի համանուն հայկական առաջին օպերայի լիբրետոյի հեղինակ։ «Արշակ Բ»-ի լիբրետոն կառուցված է հմտորեն, թատրոնի պահանջներին լիովին համապատասխան և հազեցած է խոր դրամատիզմով, — գրում է երաժշտագետ Աննա Ասատրյանը։ — Միևնույն ժամանակ այն զերծ է ձգձգվածությունից, կազմված է սեղմ, առանց ավելորդաբանությունների, ինտրիգը զարգանում է աստիճանաբար՝ առաջ բերելով մեծ լարվածություն»²⁸։ Ինչ վերաբերում է օպերային, ապա «Չուխաճյանը թեմայի մեկնաբանման հարցում դրսևորել է մեծ խորություն և ամբողջականություն։ Թերզյանի լիբրետոյի հիմնական գաղափարը Չուխաճյանն օպերայում մարմնավորել է գեղարվեստական ընդհանրացման մեծ ուժով պատմական դրաման կոմպոզիտորի ջանքերով դարձել է օպերային արվեստի ուշագրավ ստեղծագործություն»²⁹։ Բարձր գնահատելով հատկապես «Սանդուխտ» ողբերգությունը, Ա. Արփիարյանը նշում է, որ այն գրված է «Ալիշանի «Կուսանք հայոց նոր շուշան // Տեսէք ի դաշտ Շավարշան» համբաւաւոր քերթուածին ներշնչութեամբ ...», որ «չատ տարիներ թէ՛ Պոլիս և թէ՛ Կովկաս հայ ժողովուրդը հրճուեցուց»³⁰։ 1880-ական թվականների վերջերից, համիդյան հայահալած քաղաքականության հետևանքով, Արևմտյան Հայաստանում հայերեն լեզվով ներկայացումներն արգելվելուց հետո, չուրջ երկու տասնամյակ անց՝ 1908-ին, այն մեծ հաջողությամբ նորից բեմադրվեց Վահրամ Փափագյանի ջանքերով։

Թ. Թերզյանը մեկն էր այն նախանձախնդիր դեմքերից, որ Մ. Պեչիկվաշյանի, Ս. Հեքիմյանի, Նար Պեյի հետ «... ամէն բանէ առաջ խորհած են թատրոն հիմնել հայոց մէջ»³¹, ընդգծում է Ա. Չոպանյանը։ Ընդ որում, ըստ թատերագետ Հենրիկ Հովհաննիսյանի, «Թատրոնի հիմնադիրները ջանացել են ետ չմնալ ժամանակի եվրոպական թատերական կյանքից, ազգայնացնել իտալական ու ֆրանսիական թատրոնների խաղացանկը։ Տեղի է ունենում և՛ անցյալ, և՛ արդիական արժեքների յուրացում»³²։ Բնական է, որ Թ. Թերզյանը ևս ինքնու-

²⁷ Շ տ ի կ յ ա ն. 1973, 27:

²⁸ Ա ս ա տ Ր յ ա ն. 2006, 58:

²⁹ Ա ս ա տ Ր յ ա ն. 2006, 112:

³⁰ Ա ր փ ի ար ե ա ն. 1943, 224:

³¹ «Անահիտ», 1899, թիւ 11, 324:

³² Հ ո վ հ ա ն ի ս յ ա ն. 1996, 88:

Историко-филологический журнал • Историко-филологический журнал • 2025 № 3

**Դատերք Կաստալի
Եւ Հարսունք Գողթան
Քեզ թագ կրկնակի
Հիւսեցին Օտեան»³⁶:**

³⁷ «Շիրակ», 1909, թիվ 6, 134:

Հատ մը, դրուագները Թաստոյի “Երուսաղէմ Ազատեալ” էն, Կէօթէի “Ճառուտ”ը, Քարմէն Սիւվայի “Աստորա” վէպը ...»³⁸:

Եզրականացութիւն

Մեծ է Թովմաս Թերզյանի ներդրումը XIX դարի երկրորդ կեսի արևմտահայ գրականութեան, արվեստի, մշակութիւնի և կրթութեան զարգացման գործում: Նրա անվան հետ է կապւում Եվրոպայում ծայր առած մանկավարժական առաջավոր գաղափարների տարածումը արևմտահայ իրականութեան մեջ: Նա է սկզբնավորել «գրականութիւն» և «գեղեցկագիտութիւն» առարկաների դասավանդումը արևմտահայ դպրոցներում: Մի քանի տասնամյակի մանկավարժական գործունեութեան ընթացքում նրան աշակերտել են հետագայում ազգային, գրական, հրապարակագրական մի շարք հայտնի դեմքեր (Ե. Տեմիրճիպաշյան, Մ. Չերազ, Գր. Զոհրապ, Ա. Չոպանյան և այլք):

Թ. Թերզյանի գեղագիտական հայացքներն արտացոլումն էին վենետիկյան շրջանի իր նշանավոր ուսուցիչների և առաջին հերթին, Ղ. Ալիշանի ազդեցութեամբ ձևավորված նրա ուսման տիկական աշխարհայեցողութեան:

Թերզյանը նաև ինքնատիպ բանաստեղծ ու թարգմանիչ էր: Ազգայինից մինչև համամարդկային ոլորտներն ընդգրկող նրա քերթվածները ևս գերծ չեն արևմտյան գրական աշխարհում ընթացող զարգացումների հատկապես նշանավոր ուսման տիկների (Լամարտին, Մյուսե, Հյուգո) ազդեցութեանից իհարկե, պահպանելով սեփական անհատականութեան կնիքը:

Թ. Թերզյանը արևմտահայ թատերական շարժման հիմնադիրներից է: Հեղինակել է երեք տասնյակից ավելի թատերական գործեր: Այդ ասպարեզում ունեցած նրա բնատուր տաղանդն ամենից ավելի դրսևորվել է հայոց ազգային պատմական թեմատիկայով գրված «Սանդուխտ» և «Արշակ Բ» թատերգութիւններում, որոնք մի շարք հաջող բեմադրութիւններ են ունեցել Կ. Պոլսում և այլուր: միանգամից հնչեցնելով նրա անունը գրական նոր սերնդի տաղանդների շարքում: Նա արտակարգ բարձր է գնահատել Վ. Շեքսպիրի հանճարը և պատահական չէ, որ «Սանդուխտ» ողբերգութիւնը համեմատվել է «Լիր Արքայի» հետ: «Արշակ Բ» ողբերգութեամբ Թ. Թերզյանը հռչակվել է նաև որպես Տիգրան Զուլաճյանի համանուն հայկական առաջին օպերայի լիբրետոյի հեղինակ:

Պետրոս Դեմիրճյան – ք. գ. դ., ՀՀ ԳԱԱ Մ. Աբեղյանի անվան գրականութեան ինստիտուտի հայ նոր գրականութեան բաժնի առաջատար գիտաշխատող: Գիտական հետաքրքրութիւնները՝ դասական և ժամանակակից հայ գրականութիւն: Հեղինակ է 4 մենագրութեան և 200-ից ավելի հոդվածների: ORCID:0009-0003-6265-1421. pdemirchyan@mail.ru

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ասատրյան Ա. 2006, «Արշակ Բ». հայոց անդրանիկ օպերան, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտի հրատ., 268 էջ:

Արփիարեան Ա. 1943, Պատմութիւն ժժ դարու թուրքոյ հայոց գրականութեան, Գահիրէ, տպ. «Յուսաբեր», 232 էջ:

³⁸ Ժ ա ն ա չ ե ա ն. 1973, 61:

- Արփիարեան Տ. 1908, Գ. Զօհրապ (քսան տարեկան հասակին). – «Լոյս» (Կ. Պոլիս), թիւ 22, էջ 730–735:
- Դավթեան Ս. 1903, Թովմաս Թերզեան (Գրական ուսումնասիրութիւն). – «Արեւելեան մամուլ» (Զմյուռնիա), թիւ 22, էջ 509–513:
- Զօհրապ Գր. 1892, Թովմաս Թերզեան. – «Մասիս» (Կ. Պոլիս), թիւ 3971, էջ 260–261:
- Թերզիբաշյան Վ. 1959, Հայ դրամատուրգիայի պատմություն (1668–1868), Երևան, «Հայպետհրատ», 486 էջ:
- Թերզեան Թ. 1856, «Մանուկն և վտակ», «Լերինք», «Մահ Ահարոնի». – «Բազմավէպ» (Վենետիկ), թիվ 5, 72, թիվ 24, 376:
- Թերզեան Թ. 1865, Բանաստեղծութիւն. – «Մասիս» (Կ. Պոլիս), թիւ 705, 706, 710, 712:
- Թերզեան Թ. 1929, Բանաստեղծութեանց ամբողջական հաւաքածոյ, հ. Ա, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 455 էջ:
- Թերզյան. 1992, Երկեր, Երևան, «Նաիրի», 256 էջ:
- Հովհաննիսյան Հ. 1996, Հայ թատրոնի պատմություն, 19-րդ դար, Երևան, «Նաիրի», 552 էջ:
- Ճանաչեան Մ. 1973, Հայ գրականութեան նոր շրջանի համառօտ պատմութիւն (1701–1920), Վենետիկ – Ս. Ղազար, 401 էջ:
- Շտիկյան Ս. 1973, Հայ նոր գրականության ժամանակագրություն (1801–1850), Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 352 էջ:
- Չիֆթէ-Սարաֆ Օ. 1901, Թովմաս Թերզեան (վայրկենական). – «Բիւզանդիոն» (Կ. Պոլիս), թիւ 1367:
- Զօպանեան Ա. 1899, Ռուսահայեր ու թրքահայեր. – «Անահիտ» (Փարիզ), թիւ 11, էջ 317–324:
- Զօպանեան Ա. 1909, Թովմաս Թերզեան. – «Անահիտ» (Փարիզ), թիւ 1–2, էջ 35–39:
- Սամիկեան Ռ. 1909, Թովմաս Թերզեան. – «Շիրակ» (Կ. Պոլիս), թիւ 6, էջ 132–139:
- Ստեփանյան Գ. 1962, Ուրվագիծ արևմտահայ թատրոնի պատմության, հ. 1, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 522 էջ:
- Ստեփանյան Գ. 1973, Կենսագրական բառարան, հ. Ա, Երևան, «Հայաստան», 382 էջ:
- Օշական Հ. 1979, Երկեր, Երևան, «Սովետական գրող», 488 էջ:

ТОВМАС ТЕРЗЯН: САМОБИТНЫЙ ПИСАТЕЛЬ, ЭСТЕТИК, ПЕДАГОГ

ПЕТРОС ДЕМИРЧЯН

Р е з ю м е

Ключевые слова: Товмас Терзян, педагог, поэт, драматург, эстетик, переводчик.

Товмас Терзян (1840–1909) – один из видных деятелей западноармянской интеллигенции второй половины XIX века. Получил образование в одном из известных армянских учебных заведений того времени – в венецианском колледже Мурат-Рафаэлян конгрегации Мхитаристов. В формировании его личности как носителя национальных и мировых ценностей

огромную роль сыграли известные педагоги Гевонд Алишан и Арсен Багратуни.

На протяжении нескольких десятилетий Т. Терзян занимался педагогической деятельностью в Константинополе. Многие из его воспитанников стали впоследствии видными деятелями армянской культуры.

В истории армянской литературы Товмас Терзян известен как поэт, драматург, стоявший у истоков создания национального театра, эстетик и талантливый переводчик.

Петрос Демирчян – д. филол. н., старший научный сотрудник отдела новой армянской литературы Института литературы им. М. Абегамяна НАН РА. Научные интересы: классическая и современная армянская литература. Автор 4-х монографий и более 200 статей. ORCID:0009-0003-6265-1421. pdemirchyan@mail.ru

THOMAS TERZYAN: AN ORIGINAL WRITER, AESTHETE, TEACHER

PETROS DEMIRCHYAN

Summary

Keywords: Tovmas Terzyan, teacher, poet, playwright, aesthete, translator.

Thomas Terzyan (1840–1909) was one of the prominent figures of the Western Armenian intellectuals of the second half of the 19th century. He received his education at one of the renowned Armenian educational institutions of the time, the Murat-Raphaelian College of the Mekhitarist Order in Venice. Famous teachers Ghevond Alishan and Arsen Bagratuni played a great role in the formation of his personality as a bearer of national and universal values.

For several decades, T. Terzyan was engaged in teaching activities in Constantinople. Many of his students later became prominent figures in the Armenian culture.

In the history of Armenian literature, Tovmas Terzyan is known as a poet and a playwright who stood at the origins of the national theater, an aesthete, and a talented translator.

Petros Demirchyan – Doctor of Philological Sciences. Senior Researcher at the Department of Modern Armenian Literature of the Institute of Literature after M. Abeghian of NAS RA. Scientific interests: classical and modern Armenian literature. Author of 4 monographs and more than 200 articles. ORCID:0009-0003-6265-1421. pdemirchyan@mail.ru

ՀՏԴ: 929:891.981(479.25)Իսահակյան+891.981

DOI: 10.54503/0135-0536-2025.3-95

ԱՎԵՏԻՔ ԻՍԱՀԱԿՅԱՆԻ ԾՆՆԴՅԱՆ
150-ԱՄՅԱԿԻ ԱՌԹԻՎ

ԱՎԵՏԻՔ ԻՍԱՀԱԿՅԱՆԻ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ԴԱՐԵՐԻ ՀԱՄԱՐ Է*

ԱԵԼԻՏԱ ԴՈԼՈՒԽԱՆՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ Իսահակյան, Վարպետ, բազմաթանր, «Աբու-Լալա Մահարի», «Ուստա Կարո», բալլադներ, բանահյուսություն, Հայկական Հարց, Հոբելյան:

Ամփոփում

Ավետիք Իսահակյանը դարակազմիկ երևույթ է Հայ գրականության պատմության մեջ: Նրա ստեղծագործությունը խորապես ուսումնասիրված ու գնահատված է ոչ միայն Հայ գրականագիտական ու գրաքննադատական մտքի, այլև օտարազգի գրականագետների ու գրողների կողմից: Հայ ժողովուրդն այնքան եզակիություն է իմաստություն է տեսել նրա ստեղծագործության մեջ, որ նրան տվել է Վարպետ պատվանունը:

Բոլոր հանճարներին հաստով աստվածային շնորհը նրա մտածողության մեջ դրսևորվել է դեռ մանուկ հասակից, և ուսումնաստենչությունը նրան տարել է եվրոպայի նշանավոր մշակութային կենտրոնները: Տարբեր լեզուներով կարդալով համաշխարհային գրականության գլուխգործոցները՝ Վարպետն էությունով կապված է եղել հայրենիքի, նրա ճակատագրի հետ ու շարունակ մտածել է նրա ապագայի մասին: Արտասահմանում եղած տարիներին շարունակ հետևել է Հայաստանի մշակութային, կրթական, գիտական, քաղաքական կյանքին:

Դեռ շատ տարիներ առաջ, տեսնելով մարդկության տեխնիկական առաջընթացը, ցավով արձանագրել է, թե կգա հոգու սով և մարդկությունը կհեռանա աստվածաշնչային և ազգային ավանդույթներից:

Վարպետի ստեղծագործության բազմաթիվ էջեր գրված են փրկատիպյական խորքով ու անսահման մարդասիրությամբ: Նրա գլուխգործոցը՝ «Աբու-Լալա Մահարի» պոեմը, համամարդկային գաղափարներով տոգորված հանճարեղ ստեղծագործություն է: Այլ. Իսահակյանի ողջ ստեղծագործությունն ուղղված է մարդկության մեջ եղած չարիքի դեմ: Գրողը լայնորեն օգտվել է ոչ միայն

* Ներկայացվել է 14. X. 2025 թ., գրախոսվել է 27. X. 2025 թ., ընդունվել է տպագրության 17. XI. 2025 թ.:

© Հեղինակ/ներ, 2025: Հասանելի է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ին համապատասխան:

Հայ, այլև օտարազգի ժողովրդական բանահյուսությունից, այսինքն՝ մարդկության դարավոր իմաստությունից:

Իսահակյանն իրավամբ գնահատվել է որպես համաշխարհային գրական մեծություն:

Նախաբան

Ավետիք Իսահակյանի ստեղծագործությունն առանց չափազանցության XX դարի առաջին կեսի համաշխարհային գրականության լավագույն գրականություններից է:

Ընդունված կարծիք է, որ հանճարեղ գրողները չունեն ազգային, նեղ սահմաններ, նրանք, լինելով խորապես ազգային, համամարդկային են: Իսահակյանի ստեղծագործության ճշգրիտ գնահատականները տվել են շատերը, սակայն դրանց մեջ հանրահայտ է Ալեքսանդր Բլոկի բնորոշումը. «Իսահակյանը առաջնակարգ բանաստեղծ է, թերևս այժմ այդպիսի պայծառ ու անմիջական տաղանդ չկա ողջ եվրոպայում»¹:

Հայ գրականագիտության մեջ Ավ. Իսահակյանի ստեղծագործության վերաբերյալ գրվել են բազմաքանակ մենագրություններ, անհաշվելի քանակի հոդվածներ: Դրանք ոչ միայն հայերեն են, այլև օտար լեզուներով: Գրվել են հուշեր, նկարահանվել վավերագրական ֆիլմեր, նրա փառահեղ արձանը կանգնած է Հայաստանի մայրաքաղաքի կենտրոնում, տուն-թանգարանները հիանալի մշակութային վայրեր են գրականության և արվեստի սիրահարների համար: Նա յուրօրինակ ձևով մեր կողքին է՝ իր իմաստուն խորհուրդներով, ծով գիտելիքներով, հայրենասիրությամբ ու մարդասիրությամբ:

Իսահակյանի գլուխգործոցը «Աբու-Լալա Մահարի» պոեմը, 1912-ին Փրանսերեն թարգմանությամբ լույս է տեսել Փարիզում՝ Թարգմանչի Ժան Մինասյանի ուշադրավ առաջաբանով, որում ասվում է արաբ բանաստեղծ Աբու-Լալա Մահարու գործերի տարբեր լեզուներով թարգմանված լինելու փաստի մասին²: Իսահակյանագետները կազմել են Վարպետի գլուխգործոցի թարգմանության հետևյալ ցանկը. խոսերեն (1913), գերմաներեն (1914, 1919), ռուսերեն (1916, 1956), անգլերեն (1925, 1958), էսպերանտո (1926), եբրայերեն (1927), ճապոներեն (1928), իսպաներեն (1929), վրացերեն (1931, 1968), արաբերեն (1940), չեխերեն (1946, 1966), ֆրանսերեն (1952, 1955), հունգարերեն (1964), բուլղարերեն (1967), սերբերեն (1967):

1939 թվականին ՀԽՍՀ պետական հրատարակչությունը շքեղ տեսքով հրատարակել է Վարպետի ընտիր երկերը երկու հատորով՝ գրականագետ Խորեն Սարգսյանի առաջաբանով: Այդ առաջաբանում շեշտվում է Իսահակյանի ստեղծագործության վերժամանակյա բնույթը. «Իսահակյանին ենթակա է թե ժամանակը և թե տարածությունը: Ոչ ոք Իսահակյանի պես խորը չի ըմբռնել անապատի անեղրությունը ու նրա ներշնչած արևային անուրջները: Քչերն են նրա պես խորը թափանցել Արևելքի փիլիսոփայության ներհուն ծալքերը, նրան

¹ Հայ նոր գրականության պատմություն. 1979, 341:

² Isaakian. 1952, 8.

Հայտնի են դրախտի գաղտնիքները, նա շոշափելի, ինչպես այսօրը, պատկերացնում է Հայ ժողովրդի նախահայրերին»³:

Կյանքը

Վարպետի կենսագրության մասին շատերն են գրել, այն կարելի է վերականգնել ըստ տարբեր թվականների գրված նամակների: Այն կա Հայկական, ռուսական Հանրագիտարաններում: Խիստ համառոտ, սակայն փաստահարուստ այն ներկայացված է Հայկ Խաչատրյանի կազմած «Գրական տեղեկատուի» մեջ⁴:

Վաստակաշատ իսահակյանագետ, Վարպետի թոռ Ավիկ Իսահակյանը հրատարակել է գրողի գիտական կենսագրությունը՝ նրանում ներկայացնելով բացառիկ հետաքրքիր մանրամասներ: «Բանաստեղծի տոհմագրությունից» առաջին գլխում կա բանաստեղծի հետևյալ խոստովանությունը. «Սիրելագույն Շիրակն ինձ համար տիեզերքի կենտրոնն է եղել, որովհետև այնտեղ է, որ սկսել է բարախել իմ սիրտը»⁵: Մեկ այլ առիթով նա խոստովանել է. «Ես աչքս բացել եմ այնպիսի մի աշխարհում, ուր գուտ Հայացի է, Շիրակը, ուր ամեն անկյունը Հայկական կնիք ունի: Անին ... և շուրջը հոծ, կենդանի Հայություն, երգ, լեզու, պար, իմաստություն. մի երկիր, ուր ժամադրավայրն է եղած Հայկական բոլոր հատվածների. խոյեցու կողքին երգնկացին, մչեցու կողքին կարնեցին, վանեցին, նույնիսկ արաբկիրցին ... »⁶: Այս խոստովանությունը բնական է, որովհետև Հայ Բագրատունիների մայրաքաղաքը՝ տիեզերահռչակ Անին, դեպի իրեն էր ձգում ոչ միայն Մեծ Հայքի, այլև Կիլիկիայի հայերին:

Վարպետը ծնվել է 1875-ի հոկտեմբերի 30-ին Ալեքսանդրապոլ (այժմ Գյումրի) քաղաքում, բազմանդամ, ապահով ընտանիքում:

1828-ին՝ ռուս-պարսկական պատերազմին հետևած ռուս-թուրքական պատերազմից հետո, Բայազետ քաղաքի Հայ բնակչությունը տեղափոխվում է Արևելյան Հայաստան: Տեղափոխվողների թվում էր նաև Իսահակյանի ընտանիքի տոհմագետը՝ Նիկողայոս աղան: Իսահակյանն ունեցել է սիրասուն ծնողներ, որոնց մշտապես հիշել է. «Ահա՛ Հայրս և մայրս: Հայրս լուրջ դեմքով, բարի և պատկառելի, մայրս սրբուհու պատկերով, անուշ, վշտոտ և գլխառատ»⁷: Բանաստեղծը եղել է ընտանիքի փոքր զավակը ու անսահման կապված էր մոր՝ Ալմաստի հետ, որին անվանում էր Ապլա:

Մանուկ հասակից Ավետիքն աչքի է ընկնում բացառիկ ընդունակություններով ու դեպի գիրքն ունեցած պաշտամունքով: Ծնողները, գիտակցելով իրենց որդու արտասովոր ընդունակությունները, նրան ուղարկում են Ղաչաղ գյուղի Հառիճի վանքի դպրոցը, որը հովանավորվում էր Իսահակյանի ընտանիքի կողմից: Անվանի բանասեր Կարապետ Կոստանյանցը, որն առաջինն է 1910-ին Ալեքսանդրապոլում հրատարակել Գրիգոր Մագիստրոսի (990–1058 թթ.) մեծ-

³ Ի ս ա հ ա կ յ ա ն. 1939, 8:

⁴ Խ ա չ ա տ Ր յ ա ն. 1986, 208–212:

⁵ Ի ս ա հ ա կ յ ա ն. 2000, 9:

⁶ Հայ նոր գրականության պատմություն. 1979, 341:

⁷ Ի ս ա հ ա կ յ ա ն. 2000, 18:

արժեք թղթերը, գիրք ունի նաև Հառիճի վանքի մասին: Նա Վարպետի մորաքրոջ որդին էր⁸: Իսահակյանի մանկությունն անցել է նաև Լազարապատ գյուղում, որտեղ ընտանիքն ուներ տնտեսություն, ջրաղաց, սեփական տուն:

Տասներկու տարեկանից Իսահակյանը գրում է բանաստեղծություններ: 1888-ին է գրված «Նվեր Բաֆֆու հիշատակին» քերթվածը, որում նա սգում է հայրենանվեր գրողի մահը՝ քաջ գիտակցելով նրա արժեքը հայ գրականության ու հայ ազգի համար:

Հայտնի՛ր, ով տաղանդ, գրիչ առ ձեռքդ,
Գրե՛, գրողմե՛, գովե՛ Հայաստան,
Հարգե՛ հայ լեզուդ, սիրե՛ հայ ազգդ,
Որ փառք ժառանգես Մեսրոպի նման⁹:

1889–1892 թթ. Իսահակյանը սովորել է Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանում, որտեղ նրան դասավանդել են Կ. Կոստանյանցը, Հ. Հովհաննիսյանը, Ս. Լիսիցյանը և ուրիշներ:

1892-ի տարեվերջին «Տարագ» ամսագրում տպագրվում է Իսահակյանի առաջին «Ծաղիկ էի նորաբողբոջ» բանաստեղծությունը: Բանաստեղծությունը գրվել է 1892 թ. մարտի 9-ին Գևորգյան ճեմարանում և արժանացել է ուսուցչի՝ Հովհաննես Հովհաննիսյանի գովեստին¹⁰: Նրա բանաստեղծությունները սիրո թեմայով են և արտահայտում են սիրող սրտի տվյալանքները: Դրանք հիշեցնում են հայ ժողովրդական բանահյուսության մեջ շատ տարածված սիրո երգերը:

Սիրուն աստղեր, անուշ հովեր,
Յարքս ո՛ւր է՝ էս գիշեր.
Պարզ երկրների նվառն աչեր,
Յարիս տեսա՞ք էս գիշեր¹¹:

Գևորգյան ճեմարանը նախադուռ էր եվրոպայում կրթությունը շարունակելու: 1893-ին Իսահակյանը մեկնում է եվրոպա՝ սկզբում Վիեննա, ապա՝ Լայպցիգ, որտեղ ընդունվում է տեղի համալսարան՝ որպես ազատ ունկնդիր:

Արդեն Գևորգյան ճեմարանում ուսանելու տարիներին հայրենիքի ազատագրման գաղափարները դառնում են ապագա մեծ բանաստեղծի էությունը բնորոշ կողմը: Ահա այդ տարիների նրա ազգային դավանանքի դրսևորում մտքերից. «Այն հողմը, որ հիմա հայ նահատակների հառաչանքը կտանի, կգարկե աշխարհի խուլ ականջներին, վաղը ազատագրված Հայաստանի դրոշակը պիտի ծածանե: Ես դրան հավատացած եմ, ինչպես հավատացած եմ իմ գոյությունը, արևի գոյությունը»¹²:

⁸ Ի ս ա հ ա կ յ ա ն. 2000, 58:

⁹ Ի ս ա հ ա կ յ ա ն. 2000, 82:

¹⁰ Ի ս ա հ ա կ յ ա ն. 1973, 387:

¹¹ Ի ս ա հ ա կ յ ա ն. 1973, 6:

¹² Ի ս ա հ ա կ յ ա ն. 2000, 141:

Հայրենասեր բանաստեղծը 1895-ին վերադարձել է Հայրենիք, 1896-ին ձերբակալվել է ու մեկ տարի մնացել Երևանի բանտում: 1898-ին ցարական իշխանությունները նրան աքսորել են Օդեսա: 1900-ին վերստին մեկնել է Եվրոպա, ապրել ժնևում ու Ցյուրիխում: 1901-ի սեպտեմբերին վերադարձել է Հայրենիք:

1892 թ. աշնանը սկսվում է Իսահակյանի բարեկամությունը Հովհաննես Թումանյանի հետ, որը տևում է մինչև վերջինիս մահը: Ահա Թումանյանից ստացած նրա տպավորությունը. «Առաջին հանդիպումով շատ հաճելի տպավորություն ստացա Թումանյանից: Վարմունքը պարզ էր և ընկերական: Նրա դեմքը ողողված էր, կարծես, մի ներքին լույսով: ... Հագիվ քսան և չորս տարեկան էր, ուրախ, զվարթ, երիտասարդ»¹³: Իսահակյանը դառնում է Թումանյանի հիմնած Կերնատան մշտական անդամը: Այդ առիթով նրա հուշերը եզակի են. «Ընթերցում էինք մեր նոր գրած բաները, քննադատում, կարծիքներ փոխանակում: Խոսում էինք հայ, ռուս և օտար գրական նորությունների մասին, հաղորդում իրար մեր տպավորությունները»¹⁴:

Այդ նույն տարիներին բանաստեղծի համար ազգային-ազատագրական պայքարի խորհրդանիշ է դառնում իրիմյան Հայրիկը: Նա առանձնակի ներկայացնում է այն ջերմ վերաբերմունքը, որ եղել է իրիմյան Հայրիկի ու Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության անդամների միջև¹⁵:

Իր ազատասիրական հայացքների պատճառով Իսահակյանը 1909-ին գտնվել է Մետեխի բանտում: Նույն թվականին ամուսնացել է արցախյան ծագում ունեցող օրիորդ Սոֆիայի հետ, որի հետ ապրել է մինչև կյանքի վերջը: Նրանք ունեցել են մեկ որդի՝ Վիգենը, որը հետագայում գրել է երկու տաղանդավոր հուշագրություն իր հոր Վարպետի և հանճարեղ քանդակագործ ու նկարիչ Երվանդ Քոչարի մասին: Այդ հուշագրությունները բնատուրենք էին և ունեն ճանաչողական մեծ արժեք, և իրենց բովանդակությամբ եզակի փաստեր են հաղորդում Վարպետի ու Երվանդ Քոչարի կենսագրության մասին¹⁶:

Հերթական ձերբակալումից խուսափելու նպատակով Վարպետը կոռն ու նորածին որդու հետ 1911-ին մեկնում է Կ. Պոլիս: Նա շատ տխուր ձևով է պատկերել քաղաքի հայ համայնքի կյանքը:

Բնականաբար, ընտանիքի կարիքները հոգալու համար աշխատանք է փնտրում: Տրապիզոնից հրավեր է ստանում հայկական դպրոցում տեսուչ աշխատելու, սակայն հրաժարվում է: Եվրոպայի զարգացած քաղաքները տեսնելուց հետո Իսահակյանը չէր կարող հարմարվել Թուրքիայի հոգևոր ու մշակութային միջավայրին: Նա գրում է. «Իմ գործը չէ տեսուչ լինել ... ես գրող եմ և գրող էլ կմնամ, թեկուզ սոված մեռնեմ»¹⁷:

Վարպետին հաջողվում է անցնել Վիեննա, ապա հաստատվել ժնևում: Այդ տարիներին նա ապրել է և՛ ժնևում, և՛ Բեռլինում: 1921–1926 թթ. բնակվել է Վենետիկում, որտեղ և հանդիպել է Եվրոպայի նշանավոր մշակութային կենտրոնները տեսնելու մեկնած Եղիշե Չարենցին:

1926-ին Իսահակյանը գալիս է Երևան նախապես ընտանիքը փոխադրելով Փարիզ: Նա Հայաստանում մնում է շուրջ չորս տարի՝ չարունակական նամակագրություն պահպանելով Փարիզում գտնվող ընտանիքի հետ: Կոռն ուղղված նամակներից մեկում հայտնում է, որ նորից գտել է իր սիրելի ընկերներին

¹³ Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում. 2009, 7:

¹⁴ Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում. 2009, 11:

¹⁵ Ի ս ա հ ա կ յ ա ն. 2000, 197:

¹⁶ Վ. Ի ս ա հ ա կ յ ա ն. 2000, Վ. Ի ս ա հ ա կ յ ա ն. 2006:

¹⁷ Ի ս ա հ ա կ յ ա ն. 2000, 30:

Դերենիկ Դեմիրճյանին, Գարեգին Լևոնյանին, Սիսակ Տեր-Սիմոնյանին, որն իր հետ երիտասարդ տարիներին Օդեսայում եղել է աքսորում: Հանդիպել է նաև Եղիշե Չարենցին, հայտնում է, որ կյանքը Երևանում շատ աշխույժ է, որ իր համար չանհանգստանան, ոչնչի կարիք չունի ու ապահով վիճակում է¹⁸:

1930-ին Իսահակյանը մեկնում է Փարիզ ու 1936-ի դեկտեմբերին ընդմիջադեպաբար դադարում է հայրենիք: Այստեղ Վարպետը մշտապես եղել է սիրված ու գնահատված: 1946-ին ընտրվել է Խորհրդային Հայաստանի գրողների միության նախագահ՝ այդ պատվավոր պաշտոնը վարելով մինչև իր կյանքի ավարտը՝ 1957 թ. հոկտեմբերի 17-ը: Վարպետը երկու անգամ պարգևատրվել է Լենինի շքանշանով (1945, 1955): Ընտրվել է ՀՍՍՀ II, III, IV գումարումների Գերագույն խորհրդի պատգամավոր: Նրա անունով Երևանում ու Գյումրիում կոչվել են փողոցներ, ուսումնական հաստատություններ: Ցարդ ՀՀ գրողների միությունը լավագույն բանաստեղծներին Վարպետի անունով շնորհում է ամենամյա մրցանակ:

... Քանի որ իմ դպրոցական տարիներին Վարպետը կենդանի էր, ապա հուշեր ունեմ կապված ազգային հանճարի հետ: Իսահակյանին կարելի էր տեսնել Երևանի կենտրոնի փողոցներում՝ շրջապատված մշտական երկրպագուներով: Նա երկու անգամ հրավիրվել է մեր դպրոց՝ Երևանի Ստեփան Շահումյանի անվան թիվ 1 դպրոցը, և հանդիպել աշակերտների և ուսուցիչների հետ:

1955-ի աշնանը Ալ. Սպենդիարյանի անվան օպերայի ու բալետի ակադեմիական թատրոնում նշվեց Վարպետի ծննդյան 80-ամյա հոբելյանը, և ես եղել եմ այն դպրոցականների թվում, որոնք օպերայի բեմից ողջունել են նրան: Անմոռանալի հուշեր կան՝ կապված Վարպետի թաղման հետ: Ես ու մեր դասարանից մի աղջիկ Առնո Բաբաջանյանի անվան համերգասրահ տարանք մեր դպրոցի պատկը և հետո այդ պատկով շարժվեցինք մինչև Կոմիտասի անվան պանթեոն: Թվում էր, թե ողջ Հայաստանը եկել էր թաղմանը, այնքան հոծ էր բազմությունը և այնքան ծանր էր բաժանման ցավը:

Իմ գիտական ղեկավար Ասատուր Մնացականյանը՝ նշանավոր միջնադարագետը, 1940-ից Հայաստանի գրողների միության անդամ էր և ուներ Իսահակյանի պաշտամունք: Այդ պաշտամունքը կար ծնողներիս և իմ հայ գրականություն ուսուցչի մոտ, որի անուն-ազգանունն էր Տեղեմակ Մովսիսյան: Նա երբեմն հանդիպում էր Վարպետի հետ և պատմեց հետևյալ դեպքը: Փողոցով քայլելիս Վարպետը հանկարծ կռանում է և ինչ-որ քար տեղաշարժում: Երբ ուսուցիչս հարցնում է, թե ինչու է շարժում քարը, նա ասում է, թե քարի տակից ծիլ է դուրս գալիս, և քարը նրան նեղում է: Իսկ Ա. Մնացականյանը չեղտում էր, թե Վարպետը եղել է առատաձեռն, հյուրասեր մարդ: Նա նույնիսկ ներկա Բաղրամյան փողոցի թիվ 3 հասցեում գտնվող Գրողների միության շենքի կառուցումն արագացնելու համար տրամադրել է իր անձնական միջոցներին:

Երբ ինձ պատվիրեցին մենագրություն պատրաստել սայաթնովագետ, հնագետ, պատմաբան Մորուս Հասրաթյանի մասին, բնականաբար, կարդացի բազմաթիվ նյութեր, որոնցից մեկը կապված էր Վարպետի հետ, և Հասրաթյանը այն գրել էր հետագա սերունդներին այդ փաստը թողնելու համար: Այդ առիթով նա հիշում է մի ուշագրավ դեպք, որը վկայում է Իսահակյանի եզակի գիտական

¹⁸ Ի ս ա հ ա կ յ ա ն. 2000, 305:

բարեխղճության մասին: Իսահակյանը Հասարակականի հետ փոփոխում երկար խոսելուց հետո նրան հրավիրում է տուն՝ ճաշելու: Հետո ասում է, որ նախ մտնեն Հանրային գրադարան ու այնտեղ պահանջում է միջատներին վերաբերող մի մեծ հատոր. «Եվ երբ տուն գնացինք, նրա սեղանի վրա դրված էր աստղաբաշխական մի սովոր հատոր և ոչ գրականության վերաբերյալ հատոր, այդպիսին էր անմահ Վարպետը: Դրա համար էլ ամեն գրածը ոչ միայն ճիշտ է, ոչ միայն սիրտ է, ոչ միայն միտք է, այլև աղը տեղը, համով ու հոտով է»¹⁹:

Առաջին գիրքը և բանաստեղծական ժառանգությունը

Իսահակյանի առաջին գիրքը լույս է տեսել Ալեքսանդրապոլում «Երգեր ու վերքեր» խորագրով: «Հայ նոր գրականության պատմության» ակադեմիական հինգերորդ հատորի 348-րդ էջում կա գրքի անվանաթերթի ֆոտոնկարը, որի վրա նշված է 1897 թվականը, սակայն բազմաթիվ դասագրքերում ու մենագրություններում նշված է, թե բանաստեղծի անդրանիկ ժողովածուն լույս է տեսել 1898-ին: Սա տրամաբանական է, որովհետև 1898-ին գրված որոշ բանաստեղծություններ հետագայում զետեղվել են «Երգեր ու վերքեր» ժողովածուում²⁰:

Ցաված սեր, կարոտ, բաժանում, մայրական սեր, բանտ՝ սրանք են առաջին ժողովածուի թեմաները: Մի իրողություն որոշակի է. Հայ բազմադարյան քնարերգության մեջ հնչում է բոլորովին նոր, ինքնատիպ, սրտալի և իմաստուն ձայն: Գրականագետ Ալբերտ Մուշեղյանը դիպուկ նկատել է. «Ժողովրդական մոտիվներն Իսահակյանի մոտ դառնում են հատկապես անձնական հույզերի արտահայտման միջոց: Քիչ բացառությամբ, այդ ոգով է ստեղծված նրա ողջ սիրային քնարերգությունը՝ գրական ստեղծագործության առաջին տասնամյակի ընթացքում (1888–1898 թթ.): Մի՞թե ժողովրդական ձևով չեն հնչում սիրո կորստի հետևյալ սողերը.

Երկինք-գետինք գլխուս միման,
Անտուն-անտեր կուլամ ես,
Յարիս տարան-ջանիս տարան
Հոնգո՛ւր-հոնգո՛ւր կուլամ ես ... »²¹

Առաջին ժողովածուի բանաստեղծությունները գրվել են աշխարհագրական ամենատարբեր վայրերում՝ Արգինա, Պրազա, Լայպցիգ, Գալիցիա, Վիեննա, Անի և այլն:

Հետագայում որոշ փոփոխություններից հետո, «Կուռնկները շարան-շարան» սկսվածքով բանաստեղծությունը 1908-ին դրվում է «Երգեր ու վերքեր» ժողովածուում: Այն գրվել է 1897-ին ու արտահայտում է սիրասուն մոր տաղնապն ու սպասումը՝ որդուն բանտից ազատ տեսնելու ցանկությամբ: Ժողովրդական բանահյուսության ոգով մայրը դիմում է կուռնկին և ասում.

¹⁹ Դ ո լ ո լ խ ա ն յ ա ն. 2022, 71:

²⁰ Ի ս ա հ ա կ յ ա ն. 1973, 399:

²¹ Ի ս ա հ ա կ յ ա ն. 1973, 35:

Գարունն եկավ, — արևերես
 ելան ծիլ ու ծաղիկներ.
 Ա՛խ, յարաբ երբ ազիզ բալես
 Կելնի բանտեն, կռունկներ ...²²

*Բանաստեղծը քնարական գործեր գրել է մինչև 1957 թվականը: Ժամանակի ընթացքում նրա թեմատիկան հարստանում է, և շեշտվում է մտածողության փիլիսոփայական կողմը: Սիրո երգերն այնքան սրտագին էին, որ դառնում էին սիրված երգեր, հնչում բեմերից, հավաքներից կամ նեղ, անձնական միայնութ-
 յան պահերին.*

Սև աչերեն շատ վախեցիր, —
 էն մութ, անծեր գիշեր է,
 Մութըն ա՛հ է, չարքեր շատ կան, —
 Սև աչերը մի՛ սիրե²³:

Հետևելով Խաչատուր Աբովյանին՝ Վարպետը գրում է նաև բայաթիներ.

Ա՛խ, վաթան ջան, մնալով,
 Պանդուխտ հողում մնալով,
 Զիվան կյանքս մաշեցի,
 Քեզնից հեռո՛ւ մնալով²⁴:

Հար նման բանահյուսական պանդխտության երգերին նա գրում է.

Ձմեռն անցավ, եկավ գարուն,
 Հալավ բանձրիկ սարերու ձուն,
 Ճամփա բացավ դարիբներուն:
 Իմ դարիբեն խաբար չի գա
 Աչքս ճամփին՝ դադար չըկա²⁵:

*Ավելի ուշ շրջանի բանաստեղծություններում ժողովրդական մոտիվները փոխվում են մտավորական տղամարդու նրբագույն ապրումների, որոնք ըն-
 թերցողի սրտում ու մտավոր աշխարհում մնում են անմոռաց.*

Քո՛ւյր իմ նազելի, նայիր քո դիմաց՝
 Վիրավոր, ավեր սիրտս եմ բացել,
 Ա՛խ, նվիրական ինձ քո գիրկը բաց
 Եվ գուրգուրիր ինձ, ես շատ եմ լացել ...²⁶

²² Ի ս ա հ ա կ յ ա ն. 1973, 62:

²³ Ի ս ա հ ա կ յ ա ն. 1973, 77:

²⁴ Ի ս ա հ ա կ յ ա ն. 1973, 127:

²⁵ Ի ս ա հ ա կ յ ա ն. 1973, 150:

²⁶ Ի ս ա հ ա կ յ ա ն. 1973, 203:

Կյանքի անարդարությունները, սոցիալական խիստ անհավասարությունները, մարդ արարածի անկատար լինելը, հայրենիքի ճակատագիրը յուրօրինակ դրսևորումներ ունեն բանաստեղծի քերթվածներում: Եթե խեղճ աղքատը դառը դատում է, բայց նստում է դատարկ, ապա ո՞րն է արդարությունը: XIII դարում Վերածննդի մտածողությանը հատուկ ֆրիկյան այս հարցադրումները դառնում են Վարպետի քնարի հնչուն լարերից:

Հիացմունքի արժանի կատարյալ հանճարեղ մտքեր ենք կարդում «Կտակ» քերթվածում: Ապագայի մանկիկին բանաստեղծը բացատրում է, որ մարդը պետք է հենվի միայն իր անձի վրա, լինի խիզախ ու անկոտրում, տանի իրական կյանքի դժվարությունները, սթափ խելքով մտածի ու մարդկանց նկատմամբ երբեք չլքի չարությունը, այլ միշտ լավություն անի, իսկ վերջում էլ ամենախիստ զգուշացումը:

Լսի՛ր, տղաս, ինձ կթաղես անհայտ մի տեղ աննշան,
Որ չիմանան, մարդիկ չգան՝ չիրմիս քարը գողանան²⁷:

1926-ին է գրվել «Անի» հրաչք բանաստեղծությունը: Անին մշտական ցավն էր Վարպետի, և նա հավատում էր պատմական արդարությանը:

Դո՛ւ, հին դրոշակ, դո՛ւ, բազին փառքի,
Հենվել եմ նորից քո անմահ սյունին.
Եվ սպասում եմ, և դարեր ոտքի
Քո իրավաբեր շեփորիդ ձայնին ...²⁸

1939-ին է գրվել «Մեր պատմիչները և մեր գուսանները» բանաստեղծությունը՝ նվիրված «Սասունցի Դավիթ» հայ ժողովրդական վեպի հազարամյակին: Ընթերցողի աչքի առաջ կանգնում է Հայաստանի դարավոր պատմությունը՝ գրված կրթված, նվիրյալ հոգևոր հայրերի ձեռքով, նաև երգված աշխարհասեր ու կենսասեր գուսանների հերոսական ապքերում: Պատմիչները սպասում էին խուլ Աստծու դատաստանին, իսկ գուսանները փառաբանում էին հայրենիքի սիրո համար բարձրացած թուր-Կայծակին²⁹:

1941 թ. հունիսի 26-ին էսենտուկիում է գրվել «Ռազմակոչ» բանաստեղծությունը, որում Վարպետը խրոխտ ձայնով դեպի հերոսացման է կոչում իր երկրի զավակներին՝ քաջ գիտակցելով, որ Հայաստանի դարավոր թշնամին՝ թուրքիան, Փաշխատական Գերմանիայի դաշնակիցն է:

Դեպի ուղամի դաշտ, դեպ հերոսացում,
Դեպի բարձունքը մեծ Հաղթանակի³⁰:

²⁷ Ի ս ա հ ա կ յ ա ն. 1973, 291:

²⁸ Ի ս ա հ ա կ յ ա ն. 1973, 323:

²⁹ Ի ս ա հ ա կ յ ա ն. 1973, 348:

³⁰ Ի ս ա հ ա կ յ ա ն. 1973, 358:

1943-ին, երբ արդեն երևում էր Հայրենական մեծ պատերազմի Հաղթական ելքը, Իսահակյանը մի քանի բանաստեղծություն է ձոնում Դավիթ Բեկին ու Սյունիքի ազատագրման համար պայքարած հերոսներին:

Մեծ ոգևորությամբ երկար տարիներ Հայաստանի բեմերից հնչում էր Վարպետի՝ 1945-ի մայիսի 9-ի առիթով գրված «Մեծ Հաղթանակի օրը» բանաստեղծությունը, որում փառաբանվում են Հաղթանակով տուն դարձած հերոսները և հանուն Հայրենյաց սուրբ նահատակները:

Մեր սուրբ փառքով դրեցինք պատյան,
Մեծ Հաղթանակի օրն է ցնծալից.
Պարտվեց մահաշունչ ոսոխը դաժան,
Երգեր են հորդում զվարթ սրտերից³¹:

Որպես իր բանաստեղծական խոսքի վերջերգ՝ 1957 թվականի օգոստոսին նա գրել է.

Մարդու տենչանքն է՝ հավիտյան ապրել
Եվ լինել Աստված տիեզերաշեն,
Ամենակարող, ամենահզոր,
Եվ ամենազեռ³²:

Հիշենք, թե Հին Կտակարանի «Ծննդոց» գրքում ինչպես են Աստծու բանակապետությամբ օժտված մարդիկ դառնում մահկանացու և ճանաչում բարին ու չարը. «Աստված դուրս հանեց Ադամին, բնակեցրեց դրախտի դիմաց և հրամայեց քերովքներին ու բոցեղեն սրին շուրջանակի հսկել դեպի կենաց ծառը տանող ճանապարհները»³³: Վարպետը քաջ գիտակցում էր, որ ինքն էլ իր մեծ նախորդների՝ Սողոմոն Իմաստունի, Գրիգոր Նարեկացու, Լև Տոլստոյի և աշխարհի մյուս հանճարների նման չգիտի տիեզերքի գաղտնիքներն ու ամենազեռ չէ: Իսահակյանն իր մասին գրել է. «Եղել եմ տղատղական, նիցչեական Գերմանիայում, ուսանող ժամանակս՝ սոցիալ-դեմոկրատ: Հուսահատված՝ դարձել եմ անիշխանական, պեսիմիստ: Տարվել եմ Բուդդայով: Ոգևորվել եմ հայկական մարտական ազգայնությամբ, դաշնակցական ո՛չ երկրորդական գործիչ՝ աշխատել եմ անձնավիրաբար, բանտեր եմ նստել, աքսորվել, փախել Հայրենիքից»³⁴: Սա հանճարին հատուկ անկեղծ ինքնախոստովանություն է ի լուր ամենքի:

Վարպետի բանաստեղծական խոսքը նոր փայլատակումներ ունեցավ նրա բայլաղներում, լեզենդներում, առակներում, հիասքանչ պոեմներում: Դրանցում վերստին հաստատվեց բանաստեղծի կապը հայ և օտար բանահյուսական նյութերի հետ:

Մոր նկատմամբ ունեցած անսահման սերը, երկար տարիներ նրանից հեռու, օտար ափերում ապրելը, ծնեց եզակի ջերմությամբ շնչող մայրերգություն:

³¹ Ի ս ա հ ա կ յ ա ն. 1973, 372:

³² Ի ս ա հ ա կ յ ա ն. 1973, 382:

³³ Ծննդոց. 3, 24:

³⁴ Ի ս ա հ ա կ յ ա ն. 2000, 246:

«Պանդուխտ որդին», «Մայրը», «Մոր սիրտը» գործերում ժողովրդական բանահյուսության ոգով պատկերված է մոր դեպի զավակն ունեցած սիրո անսահմանությունը: «Մոր սիրտը» լեզենդն առավել հասկանալի է դառնում, երբ ծանոթանում ենք Գրիգոր Նարեկացու «Երգ երգոցի» մեկնությունը: Նարեկացին բացատրում է, թե ինչու Սողոմոնը Հիսուսի և եկեղեցու սերը միմյանց նկատմամբ ներկայացրեց հարսի և փեսայի փոխադարձ սիրո օրինակով. «Արդ, չի՞ք յերկրի պատուականագրոյն եւ առաւել քան զսէր առն եւ կնոջ»³⁵: Նաեւ ավելացնում է, թե իր օրերում էլ տղամարդիկ կատարում են իրենց կանանց չար կամքը, գիտակցելով, որ չարիք են գործում, սակայն սիրում են իրենց կանանց: Ահա այդ կերպ միամորիկ տղան իր սիրած աղջկա դաժան պահանջով մորը սպանում է ու սիրտը տանում աղջկան: Սիրտը տանելիս ոտքը սահում է, ու տղան ընկնում է:

Եվ սիրտը մոր ասավ տխուր,
Լացակումած.
— Վայ, խեղճ տղաս,
Ոչ մի տեղդ չըցալաց ...³⁶

Նույն ձևով 1907-ին գրած «Մայրը» Շիրակի ավանդավեպը ներկայացնում է ծեր մոր նկատմամբ հարսի ծայրահեղ ատելությունը, որի պատճառով տղան պարկի մեջ դնում է մորը և տանում անտառ գայլերին կեր: Եվ լավում է լքված մոր ձայնը.

— Երթաա բարով, Աստված քեզ հետ,
Ոտքըդ քարի թող չըգա.
Տըղաս, վերցրու պարկը քեզ հետ,
Պարկը տանը պետք կըգա³⁷:

«Մայրը» ավանդավեպի արձակ տարբերակը Վարպետը ներկայացրել է «Ուստա Կարո» վեպի մեջ³⁸:

1902-ին է գրված «Պանդուխտ որդին», որում սրտաշարժ ձևով պատկերված է, թե ինչպես աղքատ ու մոռացված պանդուխտին չեն ճանաչում ո՛չ սիրած աղջիկը, ո՛չ մտերիմ ընկերը, միայն մայրն է ճանաչում օտարական ներկայացած իր որդուն.

Ահա, մերի՛կ ջան ... վզովս ընկալ, սրբտին գրկեց ու լացեց, —
Ահա, բալա՛ ջան, դարիբ բալա՛, էդ դո՛ւն ես ...³⁹

Իսահակյանը մշակել է նաև այլ ժողովուրդների բանահյուսական ստեղծագործություններ: Նա հատուկ սեր ուներ հայդուկային շարժման նկատմամբ և հիացած էր սերբերի ազատագրական կռիվներով ուղղված թուրք նվաճողների դեմ: Սերբիայի դահիճ Աբդուլլահ փաշան երկրի մայրաքաղաքում՝ Բելգրադում, ի նշան իր հաղթանակի, ճոխ խնջույք է կազմակերպում ու կանչում է ծեր

³⁵ Ն ա ր ե կ ա ց ի. 2011, 766:

³⁶ Ի ս ա հ ա կ յ ա ն. 1974, 190:

³⁷ Ի ս ա հ ա կ յ ա ն. 1974, 171:

³⁸ Ի ս ա հ ա կ յ ա ն. 2006, 352:

³⁹ Ի ս ա հ ա կ յ ա ն. 1974, 165:

գուայար Միրկոյին՝ գովերգելու իր փառքը: Դրա վարձը լինելու էր գուայարի գերի ընկած որդիների կյանքը: Հայրենիքի սերն ու ծնողական սերը փոթորկում են Միրկոյի հոգին, և հաղթում է հայրենիքի սերը:

– Ո՛վ սրիկաներ, ճիվաղ, տմաղդի,
Մորթեցե՛ք, լափե՛ք ալել, առաւել,
Սակայն իմացե՛ք,
Որ ժողովրդի քնաբլ Երբեք
Զի կարող ստել ...⁴⁰

Բալլադների ու լեգենդների մեջ բանաստեղծը գետեղել է հրեական առասպել ու ավանդակեպ, միջնադարյան քրիստոնեական եկեղեցու կողմից սրբացված Ավգուստինոսի տեսիլքը, քրդական սիրավեպ «Սիրահար Նադոն», անտիկ աշխարհի մեծ մտածող Սոկրատեսի մահապատժից առաջ երաժշտության գաղտնիքներն իմանալը: «Սոկրատեսը» նա գրել է Աթենքում, գուցե այցելել է այն վայրը, ուր մեծ փիլիսոփան բանտարկված էր, որովհետև այդ վայրը համարվում է Աթենքի տեսարժան վայրերից: Մշակված ներկայացրել է նաև համաշխարհային հռչակ ունեցող արաբական «Լեյլի և Մեջնում» սիրավեպի հայացված տարբերակը: Վերջինս գետեղել է նաև «Ուստա Կարո» վեպում⁴¹:

«Լեյլի և Մեջնում» սիրավեպին որոշ խաղերում անդրադարձ ունի նաև անգուգական Սայաթ-Նովան:

Յիս քու դիմեթըն չիմ գիդի՝
Զալահիր քարի նման իս,
Տեսնողին Մեջնում կու չինիս՝
Լեյլու դիդարի նրման իս⁴²:
Մեջնումի պես սարն իմ նընգի,
Լեյլումեն խաբար չունիմ⁴³:

Հայրենասիրության չմոռացվող սխրանք կա «Հայրենի հողը» լեգենդում, որը քաղել է հայրենի Շիրակի բանահյուսությունից: Չնայած անտեսված լինելու կեղեքիչ վիրավորանքին՝ խիզախ զորավարը հայրենի հողի կանչով, շինականի ու գուսանի խնդրանքով վերադառնում է հայրենիք ու փրկում այն նվաճողներից:

Համաշխարհային առաջադեմ գրականությունը V դարի քոչվոր Աթիլլային համարում է աստվածային պատիժ: Աթիլլան՝ հոների առաջնորդը, հսկայական տարածքներ է զավթում Հռոմեական կայսրությունից և հասնում մինչև Փարիզ:

Արդեն ծփում էր արյան մեջ
Հեզ Եվրոպան մինչ Գալիա,
Որ Աթիլլան վարեց սրով
Ազգեր, ցեղեր, իրարու դեմ⁴⁴:

⁴⁰ Ի ս ա հ ա կ յ ա ն. 1974, 224:

⁴¹ Ի ս ա հ ա կ յ ա ն. 2008, 270–272:

⁴² Ս ա յ ա թ-Ն ո վ ա. 1963, 23:

⁴³ Ս ա յ ա թ-Ն ո վ ա. 1963, 34:

⁴⁴ Ի ս ա հ ա կ յ ա ն. 1974, 210–211:

1937 թ. «Խորհրդային Հայաստան» թերթում տպագրված հոդվածում Իսահակյանը խոստովանում է, թե ինչն է մարդկային կյանքում պատանի հասակից իրեն մտատանջել. «... մտալիկ է աշխարհի մեջ գոյություն ունեցող չարիքը, մարդկությանը տառապեցնող չար իրերը-աղքատությունը, չահագործում, ոճիրներ: Ինձ տանջել է հայ աշխատավոր ժողովրդի դառն վիճակը սուլթանի և ցարի դաժան լուծերի տակ և այդ չարիքները վերացնելու գործը, փրկություն միջոցները»⁴⁵:

Վարպետը լայնորեն օգտվել է ժողովրդական բանահյուսությունից նաև իր մշակած առակներում: Նրա ստեղծագործության ժողովրդական ակունքների մասին արժեքավոր հետազոտություն ունի ականավոր բանագետ Արամ Ղանալանյանը⁴⁶:

Իսահակյանը առակները գրելիս օգտվել է Աստվածաշնչից, Լոխմանի զրույցներից, արևելյան ժողովուրդների առակներից, Վարդան Այգեկցուն վերագրվող «Աղվեսագրքից», հայ ժողովրդական բանահյուսությունից, Հայսմա-վուրքից:

Ատելով մարդկային կյանքում այնքան մեծ չափերի հասնող կեղծիքը, հատկապես անաղնիվ ընկերությունը՝ Վարպետը 1927-ին գրել է «Արջն ու օձը» առակը: Արջն ու օձը ընկերանում են խոստանալով անխախտ ու նվիրված ընկերություն.

Սակայն օձի սողքը բեկբեկ
Դուր չէր գալիս արջին երբեք⁴⁷:

Արջը ջախջախում է օձի գլուխը, նետում ջուրը և հայտարարում.

– Այ, ընկերը հսկես շիտակ
Պիտի լինի,
Դե՛հ, շիփ-շիտակ գընա հիմի⁴⁸:

1932-ին է գրված «Կաքավն ու աղվեսը» առակը, որն ունի հայկական, բանահյուսական հիմք: Աղվեսը բռնում է կաքավին, որ ուտի, սակայն կաքավը հնարամտորեն աղվեսին խորհուրդ է տալիս ուտելուց առաջ Աստծուն փառք տա: Մինչ աղվեսը Աստծուն փառք էր տալիս, կաքավը թռչում է և ազատվում: Առակի բարոյախոսական եզրահանգումն է.

Եվ աշխարհիս մեջ թող անիծվի նա,
Ով դեռ չկերած՝ Աստծուն փառք կտա⁴⁹:

1924-ին Վենետիկում է գրվել «Կյանքից թանկ բանը» առակը: Այն փրկիս-փայական խոր իմաստ ունի: Վերավոր աղավնին ընկած աղբյուրի եզրին արնաքամ է լինում: Աղբյուրի ոգին՝ պարիկը, աղավնուց պահանջում է ինչ-որ

⁴⁵ Ղ ա ն ա լ ա ն յ ա ն. 1955, 49:

⁴⁶ Ղ ա ն ա լ ա ն յ ա ն. 1955:

⁴⁷ Ի ս ա հ ա կ յ ա ն. 1974, 241:

⁴⁸ Ի ս ա հ ա կ յ ա ն. 1974, 242:

⁴⁹ Ի ս ա հ ա կ յ ա ն. 1974, 244:

Թանկ բան, ու նա աղավաղվում է կյանք կտա ... պարիկը պահանջում է աղավաղվող թևերը՝ կյանքի դիմաց: Ազատատենչ աղավաղվող հրաժարվում է՝ գերադասելով մահը: Կարևորը առակի բարոյախոսական եզրահանգումն է:

— Թուխ, սիրելիս, ազատ ու վայրի,
Թուխ ու ասա ստրուկ աշխարհին,
Թե ինչն է թանկը կյանքից ավելի ...
Ասաց ջրերի լուսեղեն ոգին⁵⁰:

«Սատանան ու իր աղջիկները» հայ միջնադարյան առակում պատմվում է սատանայի չորս աղջիկների ամուսնություն մասին: Երեք աղջկա անունն էր Գոռոզ, և նա դառնում է իշխանավորի կին, երկրորդ աղջկա անունն էր Ագահ, ու վերջինս ամուսնանում է վաճառականի հետ, երրորդի անունը Նախանձ էր, և նա ամուսնանում է արվեստագետի հետ: Հետաքրքիր է չորրորդ աղջկա ճակատագիրը:

Իսկ գեղեցկուհուն «Սեր» կոչեց հայրը՝
Եվ տվեց նրան ամբողջ աշխարհին⁵¹:

Իսահակյանը բազմաժանր գրող է. ժանրային տարբերություններ ունի թե պոեզիայում և թե արձակում:

Բանաստեղծի առաջին պոեմը գրվել է 1895–1917 թվականների ընթացքում և կոչվել է «Ալազյազի մանիներ»: Մանի է կոչել արևելյան սրտառուչ երգերին հետևելով: Պոեմը ծավալուն է՝ բաղկացած առանձին շարքերից, որոնց մեջ ժողովրդական բանահյուսության ոգով, բառ ու բանով, ազգագրական ավանդույթներով փառաբանվում են հայրենի եզերքը՝ սարեր, ջրեր, աղջիկների երգեր, ծաղիկներ, զեփյուռ, Վարդավառի տոն, աշուղի երգեր, ջերմ սիրերգեր: Բոլոր երգերը շաղկապվում են պաշտելի Արագածի ու չքնաղ երիտասարդ աղջիկ Զարոյի հետ: Վաղերի Բրյուսովը դիպուկ նկատել է, որ Եվրոպայում կրթվող Իսահակյանը իր որոշ ստեղծագործություններով այնքան է մոտենում ժողովրդական բանահյուսությանը, որ թվում է դրանք անհայտ, անանուն հեղինակների գործեր են⁵²: Զարոյի նկատմամբ ունեցած ապրումները իրենց մեջ արտացոլում են պատանեկան սիրո մաքրությունը, կենսասիրությունը, հեքիաթին հատուկ երազային հնարավորությունները:

Ուսիս վրա գլուխն հենած
Զարոս անուշ կըքնի.
Ու հեքիաթն էլ կիսատ մնաց, —
Սիրու հեքիաթը վերջ չունի ...⁵³

⁵⁰ Ի ս ա հ ա կ յ ա ն. 1974, 240:

⁵¹ Ի ս ա հ ա կ յ ա ն. 1974, 265:

⁵² «Поэзия Армении». 1987, 79–80.

⁵³ Ի ս ա հ ա կ յ ա ն. 1974, 33:

Վարպետի բոլոր պոեմները մանրամասն մեկնաբանված են շատերից, հատկապես Ավիկ Իսահակյանի կողմից⁵⁴:

Մեծանուն բանաստեղծի գլուխգործոցը «Աբու-Լալա Մահարին» պոեմն է, որի նախնական օրինակը «Իմ քարավանը» խորագրով լույս է տեսել 1906-ին⁵⁵: Պոեմը ուռևերեն է թարգմանել Վ. Բյուրաովը՝ թարգմանություն մեջ պահպանելով բնագրի որոշ արաբերեն բառեր՝ Иблис, Дженаат և այլն: Նա գրում է. «Աբու-Լալա Մահարին պատմական դեմք է, իրոք արաբ բանաստեղծ, 973–1058 թվականներին ապրած Բաղդադում, իհարկե, հեղինակը արաբ բանաստեղծի դիմակի տակ պատկերել է ինքն իրեն և իր ապրումները ...»⁵⁶:

Արաբ բանաստեղծի մասին առավել մանրամասնություններ հաղորդում է Փրանսերեն թարգմանություն հեղինակ Ժան Մինասյանը: Արաբ բանաստեղծը ծնվել է Հալեպի մոտ և չորս տարեկանում ծաղիկ հիվանդությունից կուրացել է: Նրա հայրը մեծ խնամք է տարել որդու կրթության խնդիրներում և տեղափոխել է Բաղդադ: Ժ. Մինասյանն իրավացիորեն նկատել է, թե որքան դժվար է Փրանսերենի թարգմանել Իսահակյանի գլուխգործոցը, որպեսզի այն ունենա նույն հմայքը, ինչ որ հայերենը⁵⁷: Նա մեջբերում է կատարում մեծագույն մարդասեր Վիկտոր Հյուգոյից, որը երազում էր աշխարհը տեսնել լուսավորված ու չարիքներից ազատված: «Համայն աշխարհը դառնա հայրենիք բոլոր ազգերի համար»⁵⁸: Սակայն, ցավոք, Հյուգոյի երազանքը չի իրականանում, մարդկությունը չարունակում է լողալ խավարի մեջ: Ահա հենց դրա համար էլ Իսահակյանը «Աբու-Լալա Մահարին» պոեմում ցնցող փաստերով ներկայացնում է, թե ինչպես է մարդը հեռացել աստվածային պատվիրաններից:

Պոեմի առանձին հատվածները բանաստեղծը կոչել է սուրահ՝ հետեւելով մահ-մեղականների սրբազան գրքի՝ Ղուրանի գլխաբաժանման ձևին: Օրինակ՝ սուրահ «Ալ Օսարայում» կարդում ենք. «Ոչ մի քաղաք կամ ավան չկա, որին չոչնչացնենք, նախքան օրը դատաստանի: Կամ եթե հանցագործ են, սոսկալի չար-չարանքի կենթարկենք, սա աստվածային գրքում պահպանված տախտակում գրանցված է»⁵⁹:

Տեսնենք, թե ինչու Աբու-Լալա Մահարին ատեց մարդուն, թողեց Բաղդադը և հեռացավ անապատ: Հայերեն բնագրին կցվում են նախերգանքի ուռևերեն և Փրանսերեն թարգմանությունները.

Աբու-Լալա Մահարին,
Հուշակալոր բանաստեղծը Բաղդադի,
Տասնյակ տարիներ ապրեց
Խալիֆաների հոյակապ քաղաքում,
Ապրեց փառքի և վայելքի մեջ,
Հզորների ու մեծատունների հետ սեղան նստեց,

⁵⁴ Ի ս ա հ ա կ յ ա ն. 2007:

⁵⁵ Ի ս ա հ ա կ յ ա ն. 1974, 308:

⁵⁶ «Поэзия Армении». 1987, 506.

⁵⁷ Isaakian. 1952, 9.

⁵⁸ Isaakian. 1952, 9.

⁵⁹ Սուրբ Ղուրան. 2006, 582:

կային կեղծ փոխհարաբերությունները, կինը, ընկերը, հայրենիքը, հայրը: Բանաստեղծը չի հավատում անգամ կնոջ երդմանը, որովհետև նրա բերանով սատանան է խոսում:

Խաբխուռ մակույկով հանձնվիր ծովին,
քան թե հավատաա կնոջ երդումին⁶³:

Ընկերը նենգ ու դրուժան է, բարեկամդ լավիդ նախանձող, հայրենիքը միայն հարուստների համար է, մարդկային օրենքները լուծ ու խարազան են, բարի մարդիկ սակավ են:

Զոհվում է լավը վատերի համար,
և վատն ու չարը լլկում են, տանջում
Մի բուռ լավերին այս վատ աշխարհում,
և կյանքի արտում որոմն է աճում⁶⁴:

Խոցված կյանքի անարդարությունից՝ բանաստեղծն իր քարավանն ուղղում է դեպի արևը՝ նրան անվանելով մայրական սուրբ գիրկ: Պետք է կարծել, որ մարդկային արատներով այդքան լցված կյանքում բանաստեղծը տենչում է դեպի կյանք տվող արևը, որը Հիսուս Քրիստոսի առաջին խորհրդանիշն է:

1919–1937 թվականների ընթացքում է գրվել «Սասմա Մհեր» վիպերգը: Ա. Ղանալանյանը փաստում է, թե բանաստեղծի ձեռքի տակ են եղել «Սասունցի Դավիթ» էպոսի բազմաթիվ տպված ու ձեռագիր տարբերակներ, այդ թվում Բասենում իր կողմից գրի առնված «Փոքր Մհերի» պատմությունը⁶⁵: Բնականաբար, պոեմի հիմքում ընկած է «Սասունցի Դավիթ» վիպերգի չորրորդ՝ «Փոքր Մհեր» ճյուղը:

«Սասմա Մհերի» նախնական տարբերակը լույս է տեսել Վիեննայում 1922-ին: Հետագայում 1937 թվականին, այն վերամշակվել և գրվել է ժողովրդական էպոսից տարբեր՝ «Վերջերգ»: «Սասունցի Դավիթ» կամ «Սասնա ծռեր» վիպերգի չորրորդ ճյուղն ավարտվում է Փոքր Մհերի՝ Ազուավաքարում փակվելու դրվագով և հայ ժողովրդի այն սպասումով, թե չար աշխարհը մի օր քանդվելու է, գալու են բարեկեցիկ օրեր ոչ միայն հայերի, այլ մարդկության համար:

Տեսնելով խորհրդային Հայաստանի գիտական, տեխնիկական առաջընթացը՝ Իսահակյանը Փոքր Մհերին հանում է Ազուավաքարից, որովհետև.

Ավերեցին աշխարհը չար,
Ու ուսման թյուրն բերին աշխարհ
Ռամկի օրենք ու իրավունք,
Որ տեր դառնա ուսման իրեն
Սուրբ վաստակին, արդար հացին⁶⁶:

⁶³ Ի ս ա հ ա կ յ ա ն. 1974, 57:

⁶⁴ Ի ս ա հ ա կ յ ա ն. 1974, 70–71:

⁶⁵ Ղ ա ն ա լ ա ն յ ա ն. 1955, 55:

⁶⁶ Ի ս ա հ ա կ յ ա ն. 1974, 109:

«Մասսա Մանուկ» պոեմն ամբողջությամբ չի տպագրվել խորհրդային տարիներին, այն լույս է տեսել հատվածաբար: Գրվել է 1895–1898 թթ., վերամշակվել է 1908-ին, սակայն վերջնական ձևով ավարտված չէ⁶⁷: Պոեմը լույս է տեսել Ավիկ Իսահակյանի ջանքերով՝ ՀՀ անկախության տարիներին⁶⁸:

«Մասսա Մանուկ» պոեմը չէր կարող ամբողջությամբ լույս տեսնել խորհրդային Հայաստանում, որովհետև նրա հիմքում ընկած էին Աբղուշ Համիդի կազմակերպած հայկական ջարդերը Արևմտյան Հայաստանում, որին անմեղորեն զոհ գնացին 300.000 հայեր: Այն հատվածաբար լույս տեսավ 1974-ին, երբ արդեն Ծիծեռնակաբերդում վեր խոյացավ 1915-ի ազգակործան ցեղասպանության հուշարձանը: Գաղափարական ուղղվածությամբ «Մասսա Մանուկը» աղբյուրներ ունի «Ուստա Կարո» վեպի հետ: Երկուսի մեջ էլ ցասումնալի բողոք է Արևմտահայաստանը ոչնչացրած թուրքական քաղաքականության դեմ, որի հետևանքով:

Շեն քաղաքներ ավեր առան,
Ավեր արին, կրակ տվին,
Մեր ու մանուկ սրի հանին,
Ծեր ու տղա հրի տվին,
Գյուղ ու ավան, հանդ-անդառտան,
Վանք ու դարբաս կողոպտեցին,
Հրի տվին, մոխիր արին,
Մոխիր արին, քամուն տվին ...⁶⁹

Սակայն ծնվում է Մասսա Մանուկը, որը պետք է վրեժխնդիր լիներ սուլթանից ու ազատագրեր Հայաստանը: Նա, ինչպես Սասունցի Դավիթը, արտասովոր մանուկ էր:

Ամեն մանուկ տարով կմեծնար,
Մեր մանուկը ժամով մեծացավ ...⁷⁰

Հայ ժողովուրդը իր ազատագրման հույսը կապում է Մասսա Մանուկի հետ:

Արձակը

Ավ. Իսահակյանը գրել է արձակ բանաստեղծություններ, լեզենդներ ու գրույցներ, հեքիաթներ, պատմվածքներ, առակներ և «Ուստա Կարո» վեպը: Բոլոր գործերում տեսնում ենք գրողի խոհերը կյանքի ու մահվան, սիրո և նրա առեղծվածների, մարդու ազնվության, Արևելքի ու Արևմուտքի մարդկանց հոգեբանության, փառքի ու արժանապատվության և ընդհանրապես մարդու մտավոր ու հոգևոր աշխարհը ներկայացնող երևույթների մասին:

«Երգի հրապույրը» արձակ բանաստեղծություն է, որով ապացուցվում է, թե ինչքան կարևոր է երգը մարդու կյանքում: Ինչ-որ առումով այս հրաշալի

⁶⁷ Ի ս ա հ ա կ յ ա ն. 1974, 311:

⁶⁸ Ի ս ա հ ա կ յ ա ն. 2008:

⁶⁹ Ի ս ա հ ա կ յ ա ն. 1974, 118–119:

⁷⁰ Ի ս ա հ ա կ յ ա ն. 1974, 122:

պատումը հիշեցնում է հունական դիցաբանություն մեջ եղած Օրփեոսի զրույցը, որի երգից անգամ չոր ծառը ծաղկում էր: Ահա Իսահակյանի պատանի հերոսը երգը նվիրում է մարդկանց. «Այդ օրվանից աշխարհ եկավ Երգը, ու երգի միջոցով հավեցին քար-սրտերը, և այդ օրվանից սերը վշտի հետ անբաժան բույն դրեց մարդկանց սրտերի մեջ ...»⁷¹:

Աշխարհահռչակ սիրո երգիչ, XIII դարի նշանավոր պարսիկ բանաստեղծին՝ Սաադիին է նվիրված «Սաադիի վերջին գարունը» արձակ բանաստեղծությունը: Դրանում քննվում են կյանքի ու մահվան, սիրո և հավերժության հարցերը: Անմոռաց են Սաադիին վերագրվող հետևյալ խոսքերը. «Ծնվում ենք ականամա, ապրում ենք զարմացած, մեռնում ենք կարոտով ...»⁷²:

Իսահակյանի փոքրածավալ արձակում մեծաքանակ են չինական, հրեական, մոնղոլական, վրացական, հնդկական ու այլ երկրների մասին պատմող զրույցները: Դրանցից մեկը նվիրված է մոնղոլ տիրակալ Ջինգիզ խանին, որը ստեղծեց աշխարհի ամենամեծ կայսրությունը, և ինչպես վկայում են գիտական աղբյուրները, երազում էր դառնալ նոր Ալեքսանդր Մակեդոնացի:

Մեծ մարդասեր Վարպետն ասում էր բոլոր բռնակալներին և ներկայացնում է, թե ինչպես մահվան առջև բոլորն անգոր են: Սակայն չարի ծնունդները նույնիսկ վերջին շունչը փչելուց առաջ մնում են իրենց դիվային չարությունը. «— Վեզի՛ր, հրամայում եմ իմ պետության բոլոր աղբյուրներն ու գետերը, ծովերն ու օվկիանոսները թունավորեցեք, որ ինձ հետ մեռնեն ամենքը, ամենքը ...»⁷³:

Իսահակյանի արձակի զարդերից է «Լիլիթը»: Ահա թե ինչ տեղեկություն է հաղորդում մեզ վաստակաշատ Իսահակյանագետ Արամ Ինճիկյանը այս ստեղծագործության սկզբնաղբյուրների մասին. «Իր այս երկը ստեղծելիս Իսահակյանը նկատի է ունեցել, — ինչպես վկայում են նրա արխիվում եղած գրառումները, — Թալմուդում, Հին ու Նոր կտակարանների պարականոն զրույցներում, ասորաբաբելական, սիրիական, արաբական, ինչպես նաև հայկական դիցաբանության մեջ պահպանված ավանդությունները Ադամի առաջին կնոջ՝ Լիլիթի մասին»⁷⁴:

Իրականում Լիլիթի կերպարը Վարպետին հնարավորություն է տվել ներկայացնելու տղամարդու՝ դեպի կինը ունեցած սիրո ուժը: Հայ միջնադարի մեծ սիրերգակ Կոստանդին Երզնկացին էլ տիեզերքի շարժիչ ուժ համարում էր սերը: Ադամն ասում է. «Եվ գիտեմ հիմա, որ սերն է բոլոր իրերի հոգին, սերն է, որ թռչունների բերանը հովերի ու աղբյուրների անուշ մրմունջն է դրել»⁷⁵: Լիլիթի կերպարը դարձել է առանձին վեպերի նյութ: Ռուս հեղինակ Ջինաիդա Գիպուսը իր «Լիլիթ» վեպում Ադամի առաջին կին Լիլիթին ներկայացնում է որպես այլմոլորակային, որը սատանայի հետ փախչում է տիեզերք:

Ամեն զգայուն տղամարդու կամ կնոջ համար կարող է լինել չիրականացած, երազային սեր, որի դրսևորումն է հավանաբար Լիլիթի կերպարը՝ այդքան տպավորիչ ձևով կերտված Վարպետի գրչով:

⁷¹ Ի ս ա հ ա կ յ ա ն. 1975, 18:

⁷² Ի ս ա հ ա կ յ ա ն. 1975, 76:

⁷³ Ի ս ա հ ա կ յ ա ն. 1975, 134:

⁷⁴ Ի ս ա հ ա կ յ ա ն. 1975, 466:

⁷⁵ Ի ս ա հ ա կ յ ա ն. 1975, 198:

Քաջատեղյակ լինելով աշխարհի քաղաքական տեղաշարժերին, ազգերի ազգային-ազատագրական պայքարին՝ Իսահակյանը գրեց «Գարիբալդիականը» պատմվածքը: Զուգեպես Գարիբալդին հայտնի է ողջ աշխարհում որպես Իտալիան ավստրոհունգարական լծից ազատագրող շարժման ղեկավար: Գարիբալդիի կերպարով Իսահակյանը պատգամ է հղում իր ազգին՝ ազատվել ցանկացած օտար տիրակալությունից: Նախկին գարիբալդիական ծեր գինյորն ապրում էր Օդեսայում, սակայն նրա սիրտը մշտապես իր հերոս հրամանատարի հետ էր: Նա ասում էր. «— Զուգեպես Գարիբալդի, Զուգեպես Գարիբալդի ... ահա՛ իմ փառքը, իմ անհափ հարստությունը, ահա՛ իմ բախտը, որով ապրում եմ շատերից երջանիկ»⁷⁶: Մեր գարիբալդիականը ցույց է տալիս իր սիրտն ու ասում, թե Գարիբալդին կենդանի ապրում է իր սրտում: Սա յուրօրինակ հայրենասիրական դաս է, որ Վարպետն ուղղում է հայ ընթերցողին՝ ուսուցանելով, թե ինչպես պետք է սիրել հայրենիքը:

Բազմազան թեմատիկա ունեցող պատմվածքներում աչքի է ընկնում «Համբերանքի չիբուխը», որը գրվել է 1928-ին Երևանում⁷⁷: Այն վերատիկ լիքն է ժողովրդական բանահյուսության հրաշալիքներով առած-ասացվածքներ, գրույցներ, փոխառյալական խոհեր:

Պատմվածքը պատմվում է որպես հուշագրություն: Օհան ամին՝ պատմվածքի գլխավոր հերոսը, իր մեջ կրում է հայ գյուղացու լավագույն գծերը: Նա աշխատասեր է, ընտանեակ. պատվով հողին է հանձնել ծնողներին, տուն ու տեղ ստեղծել, զավակներ ունի և կին: Սակայն անարդար մի միջադեպ, որը կապված է գյուղի հողաբաժանության հետ, պատճառ է դառնում մի քանի տղամարդկանց ըմբոստացման: Նրանք ծեծում են գյուղի ուսուցիչն ու մի քանի հարուստների և օրենքի առաջ պատասխան չտալու համար փախչում են սարերը՝ «ղաչաղ» դառնում⁷⁸: Ընկերները որոշ ժամանակ անց վերադառնում են գյուղ ու ներդրություն խնդրում: Օհան ամին ընկնում է բանտ, ազատվելուց հետո գյուղ չի վերադառնում, այլ գնում է ջրաղացում աշխատելու՝ հիասթափված աշխարհի անարդարությունից: Պատմվածքում կա այն ճշմարտությունը, թե շունն ավելի հավատարիմ է իր տիրոջը, քան բարեկամներն ու ընկերները: Բանտում Օհան ամին համոզվում է, որ մեծ գողերը բոլորովին էլ բանտում չեն, այլ ազատության մեջ են: Նա հասկանում է, որ մարդկային չարիքների պատճառը ազահույթյունն է, և այդ հաստատելու համար բերվում են կյանքից բերված հետաքրքիր դրվագներ: Օհան ամին ապրում է Աստվածաշնչի տասը պատվիրանների համեմատ. նա հալալ աշխատում է և իր արդար վաստակած հացը կիսում է ուրիշների հետ: Նրա կարծիքով մարդն իր արարքներով պետք է քաղցրացնի կյանքը՝ իր բարի գործերը ի ցույց չդնելով, ճիշտ այնպես, ինչպես չաքարը թեյը դարձնում է քաղցր, սակայն այն չի երևում: Նույնիսկ բացատրում է ծերացանք բառի իմաստը. «... ծերացանք, ըսել է՝ եկանք հասանք ծերին»⁷⁹:

Իսահակյանի պատմվածքներում առկա են պանդխտի հոգեբանությունը, հարուստի և աղքատի փոխհարաբերությունները, հայրենի հուշերը, ծառաների

⁷⁶ Ի ս ա հ ա կ յ ա ն. 1975, 308:

⁷⁷ Ի ս ա հ ա կ յ ա ն. 1975, 485:

⁷⁸ Ի ս ա հ ա կ յ ա ն. 1975, 17:

⁷⁹ Ի ս ա հ ա կ յ ա ն. 1975, 27:

ու տերերի փոխհարաբերությունները: Գրողի որոշ պատմվածքներում առանձին մտքեր նույնքան գործածական են դարձել հայ կյանքում, որքան նրա երգվող բանաստեղծությունները: «Ծառա Սիմոնը» պատմվածքի հերոսը ինքնակամ թողնում է քաղաքում հարուստի տանը ծառայելը և վերադառնում է գյուղ՝ այլևս ողջ օրն իր անունը չլսելու համար:

Սիմոն, արի,
Սիմոն, գնա,
Սիմոն, տար,
Սիմոն, վազե,
Սիմոն, թուիր ...⁸⁰

Ի դեպ, Իսահակյանի բանաստեղծությունների լայն ժողովրդականությունը մասին հուշեր ունի Արամ Ինճիկյանը՝ գրառված Մարտիրոս Սարյանի տանը: Երիտասարդ մի նկարիչ Վարպետին հարցնում է, թե արդյոք հասարակ մարդիկ չփոթո՞ւմ են նրա գրածը ժողովրդականի հետ: Նա պատմում է հետևյալը. «Վա-յոց ձորում 1903 թվականին մի մաճկալ երգում է «Որսկան ախպերը»: Վարպետը մոտենում է և բարեկեց հետո հարցնում:

– Գիտե՞ս էդ ում երգն է:

– Ո՞ւմը:

– Էդ իմ հորինածն է:

Մաճկալը ոտքից գլուխ չափեց ինձ.

– Ծամփեղ գնա՛, ճամփեղ ... Էդ մերն է, մեր երգն է ...»⁸¹:

... Վարպետի երկրորդ գլուխգործոցը «Ուստա Կարո» անավարտ վեպն է, որը XX դարի 20-ական թվականներին սկսել է տպագրվել Բոստոնում լույս տեսնող «Հայրենիք» ամսագրի մայիս ամսվա թիվ 7 համարում՝ «Ուստա Կարո» անտիպ վեպից (մի հատված «Բագրանի ուխտը» գլխից) խորագրով⁸²:

Հատկապես իր տարբեր նամակներում Վարպետը հատուկ խանդավառությամբ գրում է, թե աշխատում է «Ուստա Կարո» վեպի վրա: Վեպը մեզ հասած անավարտ ամբողջության մեջ առաջին անգամ տպագրվել է 2006-ին՝ Ավիկ Իսահակյանի նախաձեռնությամբ, Երևանի «Հրաչյա Աճառյան» համալսարանի հովանավորությամբ: Հրաչյայի հրատարակություն է՝ զարդարված Մարտիրոս Սարյանի՝ Հայաստանի գունագեղ բնանկարներով: Գրքի գլխավոր խմբագիրն է Ավագ Խաչատրյանը, ծավալուն առաջաբանի հեղինակը՝ ակադեմիկոս Սերգեյ Սարինյանը: Վերջինիս առաջաբանը վեպի մեկնաբանման շատ ճշգրիտ դրսևորում է և հիմնավորում է, թե ինչու է այն մնացել անավարտ՝ չնայած շարադրվել սկսել է 1910 թվականին: Սարինյանի կարծիքով «Ուստա Կարոն» ստեղծագործական ազդակ ունի իր հիմքում՝ Ֆլամանդական էպոսը՝ «Թիլ Ուլենշպիգելը»: Իսահակյանը քաջածանոթ էր աշխարհի էպոսներին՝ այդ թվում բելգիացի գրող Շառլ դը Կոստերի «Ուլենշպիգելի և Լամմե Գուդգակի արկածները ...» վեպին, որը 1948-ին լույս է տեսել հայերեն թարգմանությամբ՝ Ավ.

⁸⁰ Ի ս ա հ ա կ յ ա ն. 1975, 58:

⁸¹ Ի ն ճ ի կ յ ա ն. 1977, 256:

⁸² «Հայրենիք» (Բոստոն), 1924, № 7, 2–9:

Իսահակյանի առաջաբանով: Վարպետը գրում է. «Թիլը դառնում է ժողովրդի ազատության ձգտումների և ոգորումների մարմնացումը»⁸³: Նրան ծանոթ է Ֆրանսերեն հրատարակության համար Ռոմեն Ռոլանի գրած առաջաբանը: Առաջաբանում շեշտվում է Ուլենշպիգելի ազատատենչությունը, որն իր դրոշի վրա գրել էր՝ «Ապրել ընդմիջտ լույսի մեջ»⁸⁴:

Ուստա Կարոն կենսասեր, աշխատասեր, բազմաշնորհ, առատաձեռն, կատակասեր տղամարդ էր, որն անտարբեր չէ գեղեցիկ կանանց նկատմամբ և ուներ իր սիրելի էակը: Սակայն Ուստա Կարոյի հիմնական ու դժվար լուծելի խնդիրը Արևմտահայաստանի ազատագրումն էր: Միֆոլոգիայի տարրերով հագեցած «Ուստա Կարո» վեպում Վարպետը փորձում է լուծել դժվարին քաղաքական խնդիրներ. նա շեշտում է, թե «վեպն ընդգծելու է մեր ողջ կյանքը, բոլոր դասերը, մտքերը, հոսանքները, էպոսը ...»⁸⁵: Իսահակյանը մարգարեաբար տեսնում էր մեծ տերությունների խոր անտարբերությունը դեպի Հայկական հարցը: Սարինյանը մեջբերում է 1954-ին գրված Վարպետի գուշակությունը, որում ասվում է, թե հայ ժողովուրդը ապագա չունի, չկան Կարսը, Սուրմալուն, Կաղզվանը, Ղարաբաղը մեռնում է, Ախալքալաքը նույնպես, Նախիջևանը դատարկվել է հայերից: Վրաստանի, Ադրբեջանի հայությունը այլասերվում է, Ռուսաստանի հայությունը ձուլվում: Հայաստանի հայությունը փախչում է երկրից, Սևանը մեռցնում են, «և ընդհանրապես չկա ոգի, հայկական, ազգային ոգի»⁸⁶:

«Ուստա Կարո» վեպը երկրորդ տարբերակով լույս տեսավ Վարպետի «Երկերի լիակատար ժողովածուի» ակադեմիական VIII հատորում՝ «Ուստա Կարո և Օրթե Հարություն» խորագրով: Բնագրերը հրատարակության են պատրաստել Գուրգեն Գասպարյանը և Լաուրա Վիրաբյանը, առաջաբանի ու ծանոթագրությունների հեղինակը Գուրգեն Գասպարյանն է:

Վարպետի հետաքրքրությունների լայն շրջանակը ու նրա գործերին տրված գնահատականները

Իսահակյանի կյանքի ու ստեղծագործության վերաբերյալ լույս են տեսել բազմաթիվ գրքեր՝ հատկապես հայերեն և ռուսերեն: Նրա ստեղծագործությունը ըստ արժանիության բարձր են գնահատել Հովհաննես Թումանյանը, Վահան Տերյանը, Նիկոլ Աղբալյանը, Մարիետա Շահինյանը, Իլյա Էրենբուրգը, Ալեքսանդր Փաղեկը: Տեղին է հիշել Ի. Էրենբուրգի՝ Վարպետին տրված գնահատականներից մեկը. «Բանաստեղծ Իսահակյանը պատկանում է բանաստեղծների այն շարքին, որոնք ծնվում են հազվադեպ: Նրանով կարող է հպարտանալ ցանկացած, նույնիսկ ամենահարուստ գրականությունը: Շատ տասնամյակների ընթացքում նրա գրականությունը օգնել է ինձ ապրել: Ես համոզված եմ, որ այն կենդանի կմնա դարեր ու դարեր»⁸⁷:

⁸³ Դ ր Կ ո ս տ ե ր. 1987, 6:

⁸⁴ De Coster. 1979, 22.

⁸⁵ Ի ս ա հ ա կ յ ա ն. 2006, 34:

⁸⁶ Ի ս ա հ ա կ յ ա ն. 2006, 36:

⁸⁷ Аветик Исаакян в русской критике. 1961, 123.

Իսահակյանի ժառանգության մեջ ճանաչողական մեծ արժեք ունեն նամակները, որոնք գրվել են նրա հատորներում և հրատարակվել են նաև առանձին գրքով⁸⁸:

Անգուղական են Վարպետի հուշերը Հովհաննես Թումանյանի մասին: Նա եզակի հուշեր ունի Ղևոնդ Ալիշանի, Խրիմյան Հայրիկի, Պերճ Պոռչյանի, Մուրացանի, Հովհաննես Հովհաննիսյանի, Կոմիտասի, Թորոս Թորամանյանի, Ալեքսանդր Սպենդիարյանի, Լեոյի, Գևորգ Բաշինջաղյանի, Վահան Տերյանի, Հակոբ Հակոբյանի, Շուշանիկ Կուրդլինյանի և Մարտիրոս Սարյանի մասին: Վարպետը հանճարեղ Սարյանին նվիրված հոդվածը իրավացիորեն խորագրել է՝ «Սարյանն ամբողջ աշխարհինն է»⁸⁹:

Չարենցի «Ես իմ անուշ Հայաստանի» բանաստեղծությունը Իսահակյանի կարծիքով եզակի է համաշխարհային գրականության մեջ⁹⁰: Իսկ որքան ճշգրիտ է բնութագրել Խաչատուր Աբովյանին ու նրա վեպը. «Զարմանալի, անհունորեն զարմանալի հրաշք-երևույթ է «Վերք Հայաստանին»⁹¹:

Ա. Իսահակյանը 1943 թ. Հայաստանում հիմնադրված Գիտությունների ակադեմիայի հիմնադիր անդամներից էր: Իր ողջ ունի խոսքում նա ասել է. «Եվ վերջապես, Հայկական ակադեմիայի կուլտուր-պատմական մեծ գործերից առաջնակարգն է՝ բարձրացնել հայ ժողովրդի ինքնաճանաչողությունը, խորացնել հայրենասիրությունը, գիտակցական սեր զարգացնել նրա մեջ դեպի հայրենիքը, լեզուն, կուլտուրան և հավատ դեպի իր պայծառ ապագան: Ակադեմիան պիտի հանդիսանա մեր ժողովրդի պարծանքն ու հպարտությունը: Նա պիտի լինի մեր կուլտուրայի գագաթը»⁹²:

«Մտքեր հայ գրականության մասին» հոդվածում Վարպետը հիշատակում է միջնադարյան մեծաքանակ հայ գրականության մասին, որից 22 հազարից ավելի օրինակներ են միայն հասել մեր օրերը, և դրանք ունեն միջազգային արժեք հատկապես Մերձավոր Արևելքի պատմությունն ուսումնասիրելիս⁹³:

Երկար տարիներ հարյուրից ավելի մենագրություններ են գրվել Իսահակյանի կյանքի ու ստեղծագործության վերաբերյալ: Գրվել են նաև հազարավոր հոդվածներ՝ տարբեր լեզուներով: Կան գրականագետներ, որոնք Վարպետին նվիրել են մի քանի մենագրություններ: Դրանք են՝ Արամ Ինճիկյան, Հովհաննես Ղանալանյան, Գարիկ Հովհաննիսյան, Գուրգեն Հովնան, Կամսար Գրիգորյան, Հրանտ Թամրազյան, Ավագ Խաչատրյան և շատ ուրիշներ: Անվանի լեզվաբան Վարազ Առաքելյանը կարևոր գիրք է գրել Վարպետի պոեզիայի ոճի և բառապաշարի առանձնահատկությունների մասին⁹⁴: Վարպետի ստեղծագործությունը նվիրված են շուրջ 100 մենագրություններ, ժողովածուներ և հազարավոր հոդվածներ:

⁸⁸ Ավետիք Իսահակյանի նամակները. 2015:

⁸⁹ Ի ս ա հ ա կ յ ա ն. 1977, 126:

⁹⁰ Ի ս ա հ ա կ յ ա ն. 1977, 125:

⁹¹ Ի ս ա հ ա կ յ ա ն. 1977, 177:

⁹² Ի ս ա հ ա կ յ ա ն. 1977, 372–373:

⁹³ Ի ս ա հ ա կ յ ա ն. 1977, 191:

⁹⁴ Առ ա ք է լ յ ա ն. 1954, 259:

Իսահակյանի ստեղծագործության դպրոցական ուսուցմանը նվիրվել է հատուկ մեթոդական ձեռնարկ⁹⁵։ Ռուսերեն ու հայերեն հրատարակվել է «Аветик Исаакян в музыке» ուղեցույց կարևոր գիրքը, որից իմացվում է, թե որքան մեծ քանակի գործեր վերածվել են գեղեցիկ երգերի, որոնք սիրված են, երգվում են ու կերգվեն⁹⁶։

Ալ. Իսահակյանը կատարել է մեծաքանակ թարգմանություններ։ Նա խոստովանել է, թե կատարյալ թարգմանություններ կատարել է գերմաներենից, ֆրանսերենից և ռուսերենից։ Թարգմանություններ է կատարել Իբսենից, Նիցշեից⁹⁷։ Վարպետը թարգմանել է Արթուր Շնիցլերի, Կնուտ Համսունի, Ակակի Ծերեթելիի, Իոսեբ Գրիչաշվիլիի, Հաֆեզի, Մաքսիմ Թիլսկու, Միխայիլ Լերմոնտովի և այլ գրողների գործեր⁹⁸։

Մի քանի գրքեր նվիրված են Իսահակյանի ստեղծագործության առանձին խնդիրներին։ Ակադեմիկոս Լևոն Հախվերդյանը 1990 թ. հրատարակած գրքում հետմահու յուրօրինակ գիտական երկխոսություն է վարում բանաստեղծի հետ՝ բացահայտելով հանճարեղ մտածողի մտավոր աշխարհը⁹⁹։ Գրականագետներ Ավիկ Իսահակյանը և Լևոն Մկրտչյանը հատուկ մենագրություններ են նվիրել Իսահակյանի ու ռուս գրականության կապերին¹⁰⁰։ Գևորգ Աբաջյանն ուշագրավ գիրք է գրել 2001-ին «Ավետիք Իսահակյանը և Հայոց ողբերգությունը» խորագրով։ Պոֆեսորներ Վաչե Պարտիզունին, Ազատ Եղիազարյանը արժեքավոր գրքեր են նվիրել Ավետիք Իսահակյանի ու Վահան Տերյանի, Վարպետի և Հովհաննես Թումանյանի գրական կապերին՝ հարստացնելով նաև տերյանագիտությունն ու թուամանյանագիտությունը։

Երևանի Ալ. Սպենդիարյանի անվան օպերայի և բալետի ակադեմիական թատրոնում տեղի ունեցած հոբելյանական 80-ամյակի հանդիսության ժամանակ Վարպետը, ելնելով իր կենսափորձից, հայ ժողովրդին պատգամել է. «Ես կցանկանայի, որ հայ ժողովուրդը լիներ ինքնավատահ, բարձր պահեր ազգային արժանապատվությունը։

Կցանկանայի, որ նա մայրենի լեզվի պաշտամունքն ունենար։ Ավելի գիտակից կառուցեր հայրենի հողին։

Կցանկանայի, որ նա խնամքով պահեր իր հինավուրց կուլտուրայի կոթողները և դրանցով հպարտանար։

Կցանկանայի, որ մեր արվեստն ու գրականությունը ազգային կոլորիտի և ձևերի միջով արտահայտեին համամարդկային զգացմունքներ և մտքեր, կերտեին արժեքավոր գործեր և կերպարներ»։

⁹⁵ Դ ա վ թ յ ա ն. 2008:

⁹⁶ Аветик Исаакян в музыке. 2006.

⁹⁷ Ի ս ա հ ա կ յ ա ն. 2000, 273:

⁹⁸ Խ ա չ ա տ ը յ ա ն. 1986, 211–212:

⁹⁹ Հ ա խ վ ե ը դ յ ա ն. 1990:

¹⁰⁰ Ի ս ա հ ա կ յ ա ն. 1984, Մկրտչյան. 1953.

Հանճարին հատուկ խմաստուն խոսքում Վարպետն ասում է. «Իհարկե, մարդ չպիտի մտածե աշխարհից բան տանելու մասին, այլ աշխարհում բան թողնելու մասին: Մնացածը ունայնություն է»¹⁰¹:

Պաշտելի Վարպետը թողել է գրական այնպիսի ժառանգություն, որն անմահ է և հավերժության է տանում հայ ժողովրդին:

Եզրակացություն

Ավետիք Իսահակյանը վաղ հասակից աչքի է ընկել արտակարգ ընդունակություններով և բացառիկ ուսումնաստենչությամբ: Գրեթե պատանի նա մեկնել է Եվրոպա՝ նախապես իր մեջ ամբարելով կարևոր գիտելիքներ հայ ժողովրդի դարավոր պատմության և անցյալի հարուստ գրականության վերաբերյալ: Հանճարին հատուկ հետաքրքրությամբ ուսումնասիրել է համաշխարհային պատմությունն ու գրականությունը՝ Արևելքն ու Արևմուտքը: Ստեղծագործել սկսել է վաղ հասակից՝ լայնորեն օգտագործելով ուրիշ ազգերի բանահյուսությունը և հատկապես վիպերգերը:

Ավ. Իսահակյանի գրականությունը ներծծված է ազգասիրության ու մարդասիրության գաղափարներով: Հատկապես «Ուստա Կարո» անավարտ վեպով կամեցել է ուղենշել Հայկական հարցի լուծումը, հայկական պատմական տարածքների վերադարձը:

Նրա ստեղծագործությունն ունի թեմատիկ բազմազանություն և ասելիքն անպայման համամարդկային արժեք է: Իսահակյանի «Աբու-Լալա Մահարի» պոեմը վերժամանակյա է, համամարդկային: Այդ պատճառով էլ թարգմանվել է աշխարհի բազմաթիվ լեզուներով՝ հենց տպագրվելուց անմիջապես հետո:

Հայ և համաշխարհային գրականության դասականներին տրված Վարպետի մեկնաբանությունները ելակետային են գրականագետների համար: Իսահակյանի խոսքը դարերի համար է և օգնում է մարդուն սթափ նայել կյանքին ու գնալ իսկական արժեքների հետևից: Վարպետի ստեղծագործությունը հաճախ մարգարեություն է, իրողություն, որ հատուկ է հանճարներին:

Աելիտա Դոլուխանյան – բ. գ. դ., պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, Խ. Աբովյանի անվան ՀՊՄՀ հայ հին և միջնադարյան գրականության և նրա դասավանդման մեթոդիկայի ամբիոնի վարիչ: Գիտական հետաքրքրությունները՝ հին ու միջնադարյան հայ գրականություն, բանահյուսություն, ժամանակակից հայ գրականություն, գրականության դասավանդման մեթոդիկա, գրաքննադատություն, հայագիտություն, գրական կապեր: Հեղինակ է 39 գրքի և շուրջ 800 հոդվածի: ORCID: 0000-0001-9526-9464. aelita.dolukhanyan@gmail.com

¹⁰¹ Ի ս ա հ ա կ յ ա ն. 1977, 293:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Առաքելյան Վ. 1954, Ավետիք Իսահակյանի պոեզիայի բառապաշարի ոճական առանձնահատկությունները, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 259 էջ:

Ավետիք Իսահակյանի նամակները. 2015, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 473 էջ:

Գրիգոր Նարեկացի. 2011, Մատենագիրք Հայոց, հ. ԺԲ, Ժ դար, Երևան, Գալուստ Գյուլբենկյան հիմնադրամ, «Մատենադարան» հրատ., 1120 էջ:

Դավթյան Ս. 2008, Դրվագներ Ավետիք Իսահակյանի ստեղծագործությունները դպրոցում ուսուցանելու մեթոդիկայից (մեթոդական աշխատանք), Երևան, «Լուսակն» հրատ., 70 էջ:

Դը Կոստեր Շառլ. 1987, Ուլենշպիգելի և Լամմե Գուդգակի լեզենդը, նրանց հերոսական զվարճալի ու պանծալի արկածները Ֆլամանդիայի երկրում և այլուր, ֆրանսերենից թարգմանեց Վահե Միքայելյանը, խմբագրությամբ և առաջաբանով ակադեմիկոս Ավ. Իսահակյանի, Երևան, «Լույս» հրատ., 464 էջ:

Դոլուխանյան Ա. 2022, Մորուս Հասրաթյան, Ինքնության և ժառանգության վավերագիրը, Երևան, «Numag» հրատ., 206 էջ:

Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում. 2009, Երևան, «Էդիթ Պրինտ» հրատ., 998 էջ:

Ինձիկյան Ա. 1977, Ավետիք Իսահակյան, Երևան, «Սովետական գրող» հրատ., 257 էջ:

Իսահակյան Ավ. 1939, Ընտիր երկեր, հ. I, Բանաստեղծություններ, Թարգմանություններ, Առաջաբան Խ. Սարգսյանի, Երևան, ՀԽՍՀ պետական հրատ., 318 էջ:

Իսահակյան Ավ. Երկերի ժողովածու վեց հատորով, 1973, հ. I, 463 էջ, 1974, հ. II, 335 էջ, 1975, հ. III, 480 էջ, 1975, հ. IV, 493 էջ, 1977, հ. V, 435 էջ, Երևան, «Հայաստան» հրատ.:

Իսահակյան Ավ. 2000, Ավետիք Իսահակյան: Գիտական կենսագրություն, գիրք առաջին, 1875–1900, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 602 էջ:

Իսահակյան Ավ. 2006, Ուստա Կարո, Տեքստը կազմողները՝ Ավիկ Իսահակյան և Անահիտ Վարդանյան, գլխավոր խմբագիր՝ Ավագ Խաչատրյան, առաջաբանի հեղինակ՝ Սերգեյ Սարինյան, Երևան, «Տիգրան Մեծ» հրատ., 575 էջ:

Իսահակյան Ավ. 2007, Ավետիք Իսահակյանի պոեմները, Երևան, «Վարպետ» հրատ., 239 էջ:

Իսահակյան Ավ. 2008, Բարև, Վարպետ: Գիտական ուսումնասիրությունների և հոդվածների ժողովածու, Երևան, «Ծիծեռնակ» հրատ., 840 էջ:

Իսահակյան Ավիկ. 1984, Ավետիք Իսահակյանը և ռուս գրականությունը, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 475 էջ:

Իսահակյան Վ. 2000, Հայրս, Տեքստը պատրաստեց, խմբագրեց և առաջաբանը գրեց Ավիկ Իսահակյանը, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 590 էջ:

Իսահակյան Վ. 2006, Փարիզ. Քոչար. անցած օրեր ..., Երևան, «Տիգրան Մեծ» հրատ., 331 էջ:

Խաչատրյան Հ. 1986, Գրական տեղեկատու, 1934–1986, Երևան, «Սովետական գրող», 622 էջ:

Ծննդոց. 3, 24:

Հախվերդյան Լ. 1990, Վարպետը, Երևան, «Արևիկ» հրատ., 207 էջ:

Հայ նոր գրականության պատմություն. 1979, հ. V, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1012 էջ:

«Հայրենիք» (Բոստոն), 1924, թիվ 7, 144 էջ:

Ղանալանյան Ա. Տ. 1955, Ավ. Իսահակյանի ստեղծագործության ժողովրդական ակունքները, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 103 էջ:

Սայաթ-Նովա. 1963, Հայերեն, վրացերեն, ադրբեջաներեն խաղերի ժողովածու, Կազմեց, խմբագրեց և ծանոթագրեց Մորուս Հասրաթյան, Երևան, «Հայպետհրատ», 347 էջ:

Սուրբ Ղուրան. 2006, Պարսկերենից թարգմանեց և ծանոթագրեց Էդուարդ Հախվերդյանը, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1223 էջ:

Аветик Исаакян в музыке. 2006. Ереван, изд. Дом-музей Аветика Исаакяна, 179 с.

Аветик Исаакян в русской критике. 1961, Статьи, высказывания, письма. Ереван, Арм. госиздат, 175 с.

Мкртчян Л. 1953, Исаакян и русская литература. Ереван, Армянское государственное издательство, 243 с.

Поэзия Армении с древнейших времен до наших дней. 1987, под редакцией, со вступительным очерком и примечаниями Валерия Брюсова. Ереван, изд. «Советакан грох», 523 с.

Учебное пособие для студентов фил. специальности ун-ов и пед. ин-ов. 1976. М., изд. «Высшая школа», 795 с.

Issaakian Av. 1952, Abou-Lala Mahari, Traduit de l'armenien par Jean Minasian. Paris, Illustration de Shart, éd. de L'Union d'entraide Franco-Armenienne, 34 p.

Charles De Coster. 1979, La Légende d'Ulenspiegel. Ed. M., Progrès, 701 p.

ТВОРЧЕСТВО АВЕТИКА ИСААКЯНА НА ВЕКА

АЭЛИТА ДОЛУХАНИЯН

Резюме

Ключевые слова: Исаакян, Варпет (Мастер), многожанровый, «Абу-Лала Маари», «Уста Каро», баллады, фольклор, Армянский вопрос, юбилей.

С ранних лет именитый армянский поэт Аветик Исаакян (1875–1957) отличался незаурядными способностями и исключительной тягой к знаниям. Будучи почти юношей и накопив важные знания о многовековой истории армянского народа и литературе прошлого, он отправился в Европу. Со свойственной гению требовательностью он изучал всемирную историю и литературу – Восток и Запад.

Творческие способности Исаакяна проявились ещё в раннем возрасте, при этом он широко использовал фольклор других народов и особенно их эпосы. Его поэзия проникнута идеями любви к национальным корням и гу-

манизма. В частности, своим незавершённым романом «Уста Каро» Исаакян хотел наметить пути решения Армянского вопроса и возвращения исторических армянских территорий.

Творчество писателя отличается тематическим разнообразием и в содержательном плане являет собой общечеловеческую ценность. Поэма Ав. Исаакяна «Абу-Лала Маари» имеет вневременную и общечеловеческую значимость, в силу чего она была переведена на многие языки мира сразу после публикации.

Слово Варпета о классике армянской и мировой литературы явилось отправной точкой для литературоведов. Поэтические раздумья Исаакяна обращены в века и помогают человеку здраво смотреть на жизнь и следовать истинным ценностям. Его творчество часто является пророчеством, что свойственно гениям.

Аэлита Долуханян – д. филол. н., профессор, член корреспондент НАН РА, зав. кафедрой древнеармянской и средневековой армянской литературы и методики ее преподавания АГПУ им. Х. Абовяна. Научные интересы: древнеармянская и средневековая армянская литература, устное народное творчество, современная армянская литература, методика преподавания литературы, литературная критика, арменоведение, литературные связи. Автор 39 книг и более 800 статей. ORCID:0000-0001-9526-9464. aelita.dolukhanyan@gmail.com

AVETIK ISAHAKYAN'S ART IS ADDRESSED TO HUMANITY FOR AGES TO COME

AELITA DOLUKHANYAN

S u m m a r y

Keywords: Isahakyan, Varpet (Master), multi-genre, "Abou-Lala Mahari", "Usta Karo," ballads, folklore, the Armenian Question, jubilee.

From early ages, a famous Armenian poet Avetik Isahakyan (1875–1957) was distinguished by his extraordinary abilities and exceptional desire for knowledge. Being almost a young man, having acquired important knowledge about the centuries-old history of the Armenian people and its literature of the past, he traveled to Europe. With an exactitude characteristic of a genius, he studied world history and literature – East and West.

Isahakyan's creative abilities were manifested in his early youth; moreover, he widely used the folklore of the other nations and especially their epics. His poetry is imbued with the ideas of love for national roots and humanism. Notably, with his unfinished novel "Usta Karo," Isahakyan intended to outline the ways of solving the Armenian Question and returning the historical Armenian territories.

Историко-филологический журнал • Историко-филологический журнал • 2025 № 3

Историко-филологический журнал • Историко-филологический журнал • 2025 № 3

Историко-филологический журнал • Историко-филологический журнал • 2025 № 3

Историко-филологический журнал • Историко-филологический журнал • 2025 № 3

ԵՂԻՇԵ ԶԱՐԵՆՑԸ ԱՐՇԱԿ ԶՈՊԱՆՅԱՆԻ ԳՆԱՀԱՏՄԱՄԲ*

ԴԱՎԻԹ ԳԱՍՊԱՐՅԱՆ, ԱՆՈՒՇԱՎԱՆ ԶԱՔԱՐՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ Զարենց, Զոպանյան, Մակինցյան, «Անահիտ» հանդես, «Ապագա» չաբաթաթերթ, Փարիզ, Նաֆակ, հոգված, Երևան, գնահատում:

Ամփոփում

Արշակ Զոպանյանն իր հիմնադրած «Անահիտ» հանդեսի, ինչպես նաև «Ապագա» չաբաթաթերթի էջերում ուշադիր էր եղիչ Զարենցի անվան ու գործի հանդես: Դա գրական-քննադատական հոգվածների վերածվեց, երբ ծանոթացավ Զարենցի «Երկերի ժողովածու»-ին (2 հատորով, Մոսկվա, 1922) և «Պոեմներ»-ին (Կ. Պոլիս, 1923): Հաջորդեցին նաև մյուս հրատարակությունները՝ «Էպիքական լուսաբաց» (Երևան, 1930), «Երկեր» (Երևան, 1932) և «Գիրք ճանապարհի» (Երևան, 1933/1934): Զոպանյանը Զարենցին գնահատում էր որպես մեծ գրողի և նրա ստեղծագործությունը համարում համազգային նշանակության հոգևոր արժեք:

1932 թ. նոյեմբերին Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի ընտրություններին մասնակցելու հրավերով, որպես Լիոն քաղաքի պատգամավոր, Ա. Զոպանյանը մեկ ամսով գտնվել է Երևանում: Այս ընթացքում հանդիպել է Զարենցին, քննարկել են տարբեր հարցեր, իսկ «Հայաստան» հրատարակչությունում, որի գեղարվեստական գրականության բաժնի վարիչը ինքը՝ Զարենցն էր, տնօրեն էրվարդ Զոփուրյանի հետ կնքել են պայմանագիր՝ վերահրատարակելու նրա «Նահապետ Քուչակի դիվանը» աշխատությունը: Հանգամանքների բերումով պայմանավորվածությունը չի իրականանում:

Նախաբան

XX դարի Հայ իրականության երևելի դեմքերից է արևմտահայ խոշորագույն գրական-հասարակական, քաղաքական գործիչ Արշակ Զոպանյանը (1872–1954 թթ.): Նա Հայ գրականության «մեծ դեսպանն էր» (Տ. Կամսարականի բնութագրմամբ) Եվրոպայում:

1898 թ. նոյեմբերին Ա. Զոպանյանը Փարիզում սկսում է մեծադիր էջերով հրատարակել գրական, գեղարվեստական, գիտական ու քաղաքական «Անահիտ» հանդեսը: Այստեղ նա տպագրեց բազմաթիվ քննական հոգվածներ Հայ

* Ներկայացվել է 23. IX. 2025 թ., գրախոսվել է 21. X. 2025 թ., ընդունվել է տպագրության 17. XI. 2025 թ.:

© Հեղինակ/ներ, 2025: Հասանելի է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ին համապատասխան:

գրականություն, մշակույթի, արվեստի վերաբերյալ, գրեց ուսումնասիրություններ Հայ գրողների մասին, ընդարձակ հոդվածներով Հայ ընթերցողներին ներկայացրեց եվրոպական ու արևելյան գրականության մեծ վարպետներին ու հրատարակեց նրանց գործերի թարգմանությունները: Հայ գրականության ու մշակույթի անվանի դեմքերը աշխատակցեցին «Անահիտ»-ին՝ գրական, պատմական, լեզվագիտական, ճարտարապետական, երաժշտական և այլ ուսումնասիրություններով:

«Անահիտ» հանդեսում և «Ապագա» շաբաթաթերթում տպագրված բազմաթիվ գրախոսություններում, հոդվածներում ու առանձին անդրադարձների մեջ Չոպանյանը Չարենցին գնահատել է որպես ազգային և համաեվրոպական նշանակության բանաստեղծ, ով բերում էր իրականության գեղարվեստական նոր ընկալում, պատկերային նոր մտածողություն, նոր լեզու և տաղաչափություն:

Չարենցի գործերին նվիրված Չոպանյանի հոդվածներն իրենց նշանակություն ունեցան ոչ միայն Սփյուռքում, այլև Հայրենիքում, քանի որ այդ տարիներին շատ էին ինչպես բանաստեղծին ընդունողները, այնպես և մերժողները: Սփյուռքում նրան մերժում էին որպես բոլշևիկ բանաստեղծի, Հայրենիքում էլ պրոլետարական սխեմատիզմով կաշկանդված գրողները նրան համարում էին ժամանակավրեպ, անգամ մի քար ընկած խորհրդային գրականության ճանապարհին: Այս ամենին հակառակ՝ Չոպանյանը որպես խորաթափանց գեղագետ, Չարենցի ստեղծագործությունը գնահատեց Հայ և համաշխարհային պոեզիայի անցած ճանապարհի ավանդույթներով, գնահատեց նրա նորարարությունն ու կանխատեսեց գրական փառքը:

1932 թ. նոյեմբերին Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի ընտրության առիթով մեկ ամիս լինելով Երևանում՝ Չոպանյանը հանդիպել է Չարենցին և միասին քննարկել են Հայ ժողովրդի ու Հայ գրականության հետ կապված բազմաթիվ հարցեր:

Որպես սկիզբ՝ նամականի

Ա. Չոպանյանի ամենատես, ամենահաս հայացքը նկատեց Ե. Չարենցին, և սփյուռքահայ իրականության մեջ նա առաջինն էր, որ բանաստեղծին գնահատեց ըստ արժանվույն: Պահպանված գրական վավերագրերի սկիզբը հայագետի¹ և Պողոս Մակինցյանի (1884–1938 թթ.) աշխույժ նամակագրությունն է հատկապես 1922–1924 թթ.²:

Այդ տարիներին «Անահիտ» ամսագրում Ա. Չոպանյանը ծավալում էր եռանդուն գրական-մշակութային, ընդհանուր առմամբ՝ հայագիտական լայն գործունեություն, իսկ Պ. Մակինցյանը ՀԽՍՀ ներքին գործերի ժողկոմի ավտուր թողել և ստանձնել էր Անդրդաշնության արտաքին առևտրի ժողովրդական կոմիսարիատի Կ. Պոլսի ներկայացուցչի պարտականությունը և շարունակում էր գրաքննադատական ու թարգմանական գործունեությունը: Մակինցյանը հատկապես աչքի ընկավ Ե. Չարենցի և մյուսների «Երեքի» դեկլարացիայի օրերին տպագրած «Հայկական Բուլալոն և նրա արբանյակները թվով երեք ու կես (գրական ֆելիետոն)»³ հոդվածով և մի սրամիտ ելույթով⁴:

¹ Պ. Մակինցյանին հասցեագրված «1923, ապրիլ 11, Փարիզ» նամակը տե՛ս Չոպանյան. 1980, 149–150:

² Տե՛ս Չոպանյան. 1981, № 3, 93–96:

³ Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան», 16. VII. 1922:

⁴ Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան», 22. VII. 1922:

Պահպանված նամակներից առաջինը՝ Կ. Պոլսից «2. 08. 1922» թվագրությամբ ունեցող, Չոպանյանին հասցեագրված Մակինցյանի նամակն է, որի մեջ հայտնում է, որ ստացել է հուլիսի 24-ի և 26-ի թվագրությամբ նրա նամակներն ու Մոսկվայում Չարենցի տպագրած «Երկերի ժողովածու»-ի երկհատորյակը (տպագրվել է 1922 թ. մարտ – մայիս ամիսներին)։ Տեղեկացնում է նաև, որ Կ. Պոլսում ուզում է հրատարակել Չարենցի ընտիր երկերի ժողովածու⁵, որից հետո երկհատորյակը կուղարկի իրեն։ Ապա հավելում է, որ շուտով կտպագրվեն Վահան Տերյանի «Երկերի ժողովածու»-ի 2-րդ և 3-րդ հատորները, որոնք ևս կուղարկի նրան։

Մակինցյանի հաջորդ նամակը վերստին ուղարկված է Կ. Պոլսից և թվագրված է «4. 10. 1923»։ Տեղեկացնում է, որ ստացել է Չոպանյանի վերջին երկու նամակները և ուղարկում է Տերյանի «Երկերի ժողովածու»-ի 2-րդ և 3-րդ հատորները, «... շուտով կուղարկեմ Չարենցի գիրքը և Տերյանի I հատորը»⁶։ Մակինցյանի 3-րդ նամակը թվագրված է «14. II. 1924», ուղարկված է Կ. Պոլսից և վերաբերում է Վ. Տերյանին։

Չոպանյանի պատասխան նամակներից պահպանվել է միայն մեկը՝ թվագրված և տեղագրված «1923, ապրիլ 11, Փարիզ»։ Հայտնում է, որ ստացել է «Նորք»-ի առաջին գիրքը. «... Հայաստանի մեջ ազգային մտավոր ներուժի կյանքի մը վերանորոգման սրտապնդիչ ապացույցը կուտա և ուր ինքնատիպ հայ տաղանդի մը՝ Եղիշե Չարենցի հայտնությունը կբերե»⁷։ Հաջորդում են հայրենանպաստ այլևայլ մտահոգություններ և առաջարկություններ։ Այսպես, նա իր խոր մտահոգությունն է հայտնում Եղեռնից հետո Արևմտյան Հայաստանում եղած հայկական հիշատակները, մասնավորապես ճարտարապետական կոթողները թուրքերի կողմից ավերելու իրողության կապակցությամբ։ Հայտնում է, որ այդ հարցով Ճենովայի համաժողովի ժամանակ իսՍՀՄ դեսպանի միջոցով նամակ է հասցեագրել պարոն Բեկզադյանին՝ Անիի ավերակները, Վանի, Ադրեմարի, Մուշի հայկական հուշարձանները թուրքերի կողմից քանդելու վտանգը կանխելու համար։ Հավելում է, որ եթե այդ ամենը ստույգ է, ապա Հայաստանի կառավարությունը պետք է դիմի Քեմալի կառավարությանը, որ այդ վանդալիզմին վերջ տրվի։

1923 թ. ապրիլի 13-ին Պ. Մակինցյանին գրած նամակում Ա. Չոպանյանը հայտնում է, որ ձգտում է «գաղութահայությունը դարձնել դեպի Հայաստան»⁸։

⁵ Տե՛ս Չ ա ր ե ն ց. 1923:

⁶ Չ ա ք ա ր յ ա ն. 1981, № 3, 94: Վ. Տերյանի «Երկերի ժողովածու»-ի II և III հատորները լույս են տեսել 1923-ին, իսկ I հատորը՝ 1924-ին՝ Կ. Պոլսում։ IV հատորը լույս տեսավ Երևանում 1925-ին։ Նախատեսված V հատորը չտպագրվեց՝ ավիավթարից Ա. Մյասնիկյանի անակնկալ վախճանի պատճառով, ով ինչպես Տերյանի, այնպես էլ Չարենցի հատորների հրատարակման նախաձեռնողն ու կազմակերպիչն էր։

⁷ Չ ո պ ա ն յ ա ն. 1980, 149–150: «Նորք»-ի I գրքում (1922 թ.) տպագրվել են Չարենցի «Երկիր Նաիրի» վեպի առաջին մասը և «Աչնան քամին» բանաստեղծությունը։

⁸ Դ ա լ լ ա ք յ ա ն. 1987, 367:

Չարենցը Չոպանյանի տեսադաշտում

Իրեն բնորոշ անմիջական արձագանքով Ա. Չոպանյանը «Ապագա» շաբաթաթերթում տպագրում է «Հուսադրիչ երևույթներ» գրախոսությունը՝ նվիրված «Նորք»-ի I գրքին (յույս է տեսել 1922 թ. նոյեմբեր–դեկտեմբերին)։ «Երկիր Նայիրի» վեպի և «Աշնան քամին» բանաստեղծության օրինակով ազդարարում է «... Հայտնությունը Հայ նոր ու ինքնատիպ բանաստեղծի մը՝ Եղիշե Չարենցի ...»⁹։ «Աշնան քամին», ըստ նրա, գրված է «Վերհարնյան շունչով», վեպի հատվածը՝ «արտասովոր կենդանությունամբ, քմայքով ու գորությունամբ լեցուն <...> Հայների արժանի քնարական սրամտությամբ»։ «Չարենցի երևումը, իբր նոր աստղ Հայոց գրական երկինքին մեջ <...> առաջ եկած՝ մեր ազգին վրա խուժող, խեղդիչ, սպառիչ, քանդիչ արհավիրքներեն հետո»¹⁰։ Չարենցին նաև համարում է «մեր ցեղին անկորուստ կենսունակության և քաղաքակրթական բարձր արժեքին վրա մեր հավատքը խորապես զորացնող»¹¹ ամենամխիթաբական իրողություններից մեկը։

Կարճ ժամանակ անց Չոպանյանը նույն շաբաթաթերթում տպագրում է «Եղիշե Չարենց» երկմասանոց ծավալուն հոդվածը։ Նրա ձեռքին էին Մակինյանի ուղարկած Չարենցի «Երկերի ժողովածու»-ի երկհատորյակը (Մոսկվա, 1922 թ.) և «Պոեմներ» (Կ. Պոլիս, 1923 թ.) գիրքը. «... Չարենցի արտադրած բոլոր բանաստեղծությունները պարունակող երկու ստվար հատորները <...> իմ մեջս վերջնապես ամրացուց այն համոզումը, թե Չարենց Հայոց մեծագույն բանաստեղծներեն մին է, ու մին ամենեն ինքնատիպ ու բազմազան բանաստեղծներեն, որ որևէ ազգի մեջ երևան եկած ըլլան»¹²։ «Չարենց անհավասար է, իր ձևը միշտ չունի Տերյանի արտահայտական անթերի գեղեցկությունը, բայց իր քերթողական անձնավորությունը ավելի գորեղ, ավելի ընդարձակ ու բազմաձև է, քան Տերյանինը։ <...>։ Չարենց այդ «ապացույց»-ներուն [ժողովրդի ուժեղ ու կորույթի ոգու] շքեղագույններեն է, և ինչ որ ամենեն ավելի հատկանշական է իր գործին մեջ, հոն տիրող առողջ, կորույթի, լավատես, հավատավոր ոգին է, այնքան տարբեր Հայոց դարավոր գրականության մեջ հաճախ հայտնվող եղերերգական մեկամղձիկ կամ վհատ հոգեբանությունեն. Չարենց Հայ հանճարի նոր հաստատում մըն է, ու նույն ատեն բարեգուշակ նշան մը Հայ ցեղի հոգեկան զորացման»¹³։

«Ես իմ անուշ Հայաստանի ...»-ն Չոպանյանը համարում է «մեծ տաղանդով լեցուն, անկորուստ մնայու սահմանված», «... Հայաստանը երգող հոյակապ տաղը, որ Հայ բանաստեղծության ծաղկաքաղներուն հավիտենական զարդերեն մին պիտի ըլլա»¹⁴։

Չոպանյանը կրկնում է նախկինում ասածը. Չարենցը «Հայների մը քնարական սրամտությունը կը միացնե Վերհարնի մը դյուցազներգական ամեհի ավյունին», նկատում է բանաստեղծի «խառնվածքի հազվագյուտ» բարդությունը, «անձնական խառնվածքին որոշ ուժեղ կնիքը» տերյանական «երգուն զմայլելի փափկություն» ունեցող արվեստի ազդեցությունների վրա¹⁵։

⁹ «Ապագա» (Փարիզ), 21. IV. 1923:

¹⁰ «Ապագա», 21. IV. 1923:

¹¹ «Ապագա», 21. IV. 1923:

¹² «Ապագա», 01. III. 1924:

¹³ «Ապագա», 08. III. 1924:

¹⁴ «Ապագա», 01. III. 1924:

¹⁵ «Ապագա», 01. III. 1924:

Պոեմների կապակցությամբ էլ Չոպանյանն արձանագրում է. «Այդ քերթ-վածներու խումբին մեջ վերականգնացած կը գտնենք, բոլորովին ուրիշ շեշտով և տարողությամբ, բայց նույնքան լայն ու հզոր շունչը, որ Նարեկացիին, Աբովյանին և Ալիշանին գործը կ'ուռնեցնե. դյուցազներգական թուիչը Սիամանթոյին, Վարուժանին և Թումանյանին, որոնց վաղաժամ խորտակումը կ'ողբանք, այդ էջերուն մեջ նորափետուր կը թևաբախե, ուրիշ խոսքերով, ուրիշ պատկերներով, արտահայտում բոլորովին տարբեր, նոր շրջանի մը, բայց որակով և գործությամբ նույն»¹⁶:

Ուշագրավ է, որ Չարենցի բանաստեղծական ծննդաբանությունն առնչում է ոչ միայն Տերյանին, այլև Աբովյանին ու Թումանյանին և նորից գնահատում. «... բարձր մշակույթի բանաստեղծ մըն է. արվեստագետ քերթող մը, որ իր ամենն արտառուց թվող նորաստեղծությունց մեջ իսկ՝ գիտակից և հաշվված գեղեցկություն մը կ'իրականացնե», Չարենցին համարում է «... մեր ազգային քերթության ամենն թանկագին դեմքերեն մին»¹⁷: Չոպանյանը բանաստեղծի անվան հետ է կապում հայոց ազգի վերածնությունը. «... մեր Ցեղին համար՝ հայրենի հողին վրա՝ արդեն կ'ընծայե ներկա մը իրական վերածնություն: <...> ծյուրած, արյունաքամ, սպառած ժողովուրդն մը այդպիսի բանաստեղծ մը չեղեր. մեր ժողովուրդը, թիվով նվազած, հոգվով ավելի քան երբեք ուժեղ է ու բեղուն, ատոր բազմապատիկ ապացույցները կուտա»¹⁸:

Միանգամայն իրավացի է էդ. Զրբաշյանը, ըստ որի՝ Ա. Չոպանյանի այս հոդվածը Ե. Չարենցի մասին «գրված առաջին և լավագույն գնահատականներից մեկն է»¹⁹:

Անվարան կարելի է ասել, որ «... բանաստեղծը տեղյակ էր, և, թերևս, տող առ տող անգիր գիտեր իր ստեղծագործության Չոպանյանի հեղինակավոր գնահատություններից հատվածներ»²⁰:

Ի դեպ, Հովհաննես Պողոսյանի «Աթենք, 6 հունվար, 1925» տարեթվով Չոպանյանին հղած նամակից պարզվում է, որ Չարենցը ներկա է եղել Չոպանյանի պատվին Աթենքում հունվարի 4-ին, ահա՛ այս հայտագրով կայացած հանդեսին. «Հայտագիր Արշակ Չոպանյանի հոբելյանական հանդեսին: Տեղի պիտի ունենա «Օտեոն»-ի սրահին մեջ 4 հունվարի, կիրակի, կեսօրն վերջ ժամը 3-ին»²¹:

Բացակա ներկայություն

Այնտեղ, ուր Չոպանյանն էր՝ հայտնվում էր նաև Չարենցը. 1925 թ. մարտի 31-ին իր արտասահմանյան շրջագայության շրջանակներում Չարենցը Վենետիկից ժամանում է Փարիզ: Նույն օրը Փարիզում մասնակցում է միջոցառման: «Ապագա» թերթը «Ժամանում» տեղեկատվությամբ ուշացումով հայտնում է. «Բանաստեղծ Եղիշ Զարենց Բարիզ հասած է»²²:

¹⁶ «Ապագա», 01. III. 1924:

¹⁷ «Ապագա», 08. III. 1924:

¹⁸ «Ապագա», 08. III. 1924:

¹⁹ Զրբաշյան. 1977, № 3, 135:

²⁰ Զաքարյան. 2003, 332:

²¹ Զաքարյան. 2003, 342–343:

²² «Ապագա», 04. IV. 1925:

Փարիզում ապրող Չարենցի քրոջ տղայի՝ Տիգրան Հակոբյանի հուշերից. «Չարենցը մեզ գտավ Փարիզում: Փարիզի մեջ Ռյու Կուսաթ Հյուրանոց կար: Պանթեոնի մոտ: Այնտեղ էր ապրում Չարենցը: ՀՕԿ-ի ընկերությունն պետք է կազմեր: Անպիտան հայերը թշնամացան: Քեռուս ուղեցին սպանել: Ահաբեկեցին նրան»²³:

Փարիզում էին Շիրվանզադեն, Ջապել Եսայանը, Կոստան Ջարյանը, Համլիկ Թումանյանը, Երվանդ Քոչարը ... Չարենցը Փարիզում Չոպանյանին, ինչպես նաև այլ հայ գրական մարդկանց՝ Շիրվանզադեին ու Եսայանին չի հանդիպել, համենայն դեպս վկայություններ չկան: Մինչդեռ այդ հանդիպումները կարողարեին նրա փարիզյան օրերը: Չոպանյանը «Ապագա» թերթի տեղեկատվությունից թերևս տեղյակ լիներ, որ Չարենցը Փարիզում է, և նրանք պետք է որ անպայման հանդիպեին, բայց գրավոր արձագանքներ չկան ...

Այդ տարիներին ուսանող-բժիշկ, գրասեր Ահարոն Խաչատրյանի հուշերից հայտնի է, որ Ե. Չարենցը Հոռմից Փարիզ պետք է մեկներ «... Ֆրանսական վիզայի մասնավոր արտոնություն մը շնորհիվ Արշակ Չոպանյանեն»²⁴, սակայն բանաստեղծը դժգոհություն էր հայտնում, որ «Փարիզեն կ'ուշանար Ֆրանսական վիզան, զոր Չոպանյան խոստացած էր ապահովել ...»²⁵: «... կյանքով ըստ ամենայնի դժբախտ բանաստեղծին այդպես էլ բախտ չվիճակվեց Փարիզում հանդիպել իր վաստակի հիմնավոր գնահատողներից Արշակ Չոպանյանին: Հայտնի և անհայտ հանգամանքների բերումով գտնվում էր Անգլիայում»²⁶, — գրում է Ալ. Զաքարյանը:

Գնահատում

1930 թ. ապրիլին «Անահիտ» հանդեսի 4-րդ համարում բարձր գնահատանքով Չոպանյանը հայտնում-տեղեկացնում է Ե. Չարենցի «Էպիքական լուսաբաց» ժողովածուի հրատարակության մասին, խոստանում վերլուծականով անդրադառնալ: Խոստումը մնում է, սակայն մի քանի բնութագրական տող հասցնում է արձանագրել. «... ըսեմ միայն, որ Չարենց իր այդ վերջին հատորին մեջ ունի քերթվածներ, որ իր և հայ բանաստեղծության ամենեն բարձր արտադրություններն են — ձևով ավելի կատարյալ, հասուն, հավասարակշիռ քան ինչ որ արտադրած է ցարդ, նույնքան ուժեղ մտածում և ջերմ զգացում պարունակելով հանդերձ որքան իր նախորդ լավագույն քերթվածները ...»²⁷: Ա. Չոպանյանը միջանկյալ ավելացնում է. «... հիմար մըն է «Հուսաբեր»-ի խմբագիրը, որ այս օրերս իսկ կը գրեն «Եղիշե Չարենց ասուպի նման փայլեցավ ու ասուպի նման ալ ընդմիջտ չքացավ»²⁸:

Ի դեպ, Չարենցի «... մնայուն արժեքով ու մշտական շահեկանություններ կայացնող» «Էպիքական լուսաբաց»-ին Չոպանյանը հպանցիկ անդրադարձել է նաև «Անահիտ» հանդեսի 1931 թ. թիվ 5–6-ում²⁹:

²³ Չարենցի հետ: Հուշեր. 1997, 57: Չարենցի արտասահմանյան ուղևորության, մասնավորապես Փարիզում եղած օրերի մասին տե՛ս նաև՝ Գ ա ս պ ա Ր յ ա ն. 2022, 284–286:

²⁴ Զ ա ք ա Ր յ ա ն. 2003, 389:

²⁵ Զ ա ք ա Ր յ ա ն. 2003, 392:

²⁶ Զ ա ք ա Ր յ ա ն. 2008, 118:

²⁷ «Անահիտ», 1930, թիվ 4, 122:

²⁸ «Անահիտ», 1930, թիվ 4, 122:

²⁹ «Անահիտ», 1931, թիվ 5–6, 186:

Ե. Չարենցի «Երկեր»-ի ստվար հատորի մասին Ա. Չոպանյանի կողմից անդրադարձներ կան «Անահիտ»-ի 1933 թ. համարներում³⁰: ««Պետհրատը» լույս ընծայած է դարձյալ այս վերջերս Եղիշե Չարենցի «Երկեր»-ը, մեծադիր ստվար չքեղատիպ հատոր մը ուր Հայուլթյան ներկա պատմական ընթացի մեծ բանաստեղծին ուսանավոր ու արձակ գրվածքներեն շատերը ամփոփված են (բայց ո՛չ թուր անկորուստ էջերը, որոնցմե ոմանք կպակսին հոն) ...»³¹, – գրում է Ա. Չոպանյանը:

Նկատելիք նաև, որ Ա. Չոպանյանը «Անահիտ»-ի «Քրոնիկ» բաժնում հիշատակի խոսքով ներկայացնելով Սպիրիդոն Մելիքյանին գրում է. «... Ան կշարունակեր նաև շարադրել երգեր. ու նոր շրջանի բանաստեղծներու – Չարենցի և այլոց – գործերուն վրա հորինած է գեղեցիկ եղանակներ, որ հաճույքով կերգվեին ամեն տեղ»³²:

... Անհրաժեշտ է ասել, որ Չոպանյանի բարոյական ազդակը նաև նպաստեց խորհրդային հայ գրողների շրջադարձին դեպի արևմտահայ արձակն ու պոեզիան. Չարենցի, Մահարու համար Դուրյանն ու Մեծարենցն էին, Սիամանթոն ու Վարուժանը, Բակունցի համար Համաստեղն էր: Ահա այդ նպատակով 1930 թ. նոյեմբերին Չարենցի խմբագրությամբ «Պետհրատը» երևանում լույս է ընծայում «Արևմտահայ բանաստեղծներ (ժողովածու ընտիր բանաստեղծությունների)» վերնագրով գիրքը: Բանաստեղծական այս ընտրանին կոչված էր նորոգելու արևմտահայ քնարերգության ավանդույթները և դրանք ներմուծելու գեղարվեստական նոր որոնումների համակարգի մեջ: «Կազմողների կողմից» խոսքում ասվում է. «... մեր նոր, պրոլետարական կուլտուրան և գրականությունը կերտելիս մենք չպետք է մոռացուլթյան մատնենք անցյալի արժեքները, չպետք է հրաժարվենք նրանցից հնարավորը վերցնելու և դիպկոտիկական վերամշակման միջոցով հարստացնելու մեր նոր պրոլետարական գրականությունն ու կուլտուրան:

Անցյալի կուլտուրական արժեքների օգտագործմանը մոտենալիս պետք է դիպկոտիկական մատերիալիզմի գենքերով և մեծ զգուշությամբ կատարել այդ բարդ պրոցեսը՝ առանց տուրք տալու մեխանիկական «օգտագործմանը», որը հաճախ է կատարվում մեղանում:

Անտարակույս մեզանում կլինեն մարդիկ, որոնք կասկածավոր նախապաշարումներով տարված, կցանկանան արևմտահայ պոեզիայի հրատարակումը դիտել որպես «նահանջ» պրոլետարական դիրքերից, սակայն մենք այդպիսիներին դարձյալ կհիշեցնենք հանճարեղ առաջնորդի վերոհիշյալ մտքերը ... [իսկ «հանճարեղ առաջնորդը» Ստալինը, խորհուրդ էր տալիս յուրացնել անցյալի մշակութային ժառանգությունը]:

Սակայն անհրաժեշտ է մատնանշել, որ այդ, այսինքն արևմտահայ գրականության օգտագործմանը պետք է մոտենալ ավելի զգուշ և վերապահորեն»³³: Քանի որ, ըստ կազմողների, Սիամանթոյի ստեղծագործությունները «հագեցված են շովինիստական կրքահույզ տրամադրությամբ»: Վանանդեցին իր հերթին Սիամանթոյի պոեզիան համարում է այդ շրջանի «ամենամոռյալ էջը», իսկ

³⁰ «Անահիտ», 1933, թիվ 1, 66, թիվ 3–6, 212:

³¹ «Անահիտ», 1933, թիվ 3–6, 212:

³² «Անահիտ», 1933, թիվ 1, 58:

³³ Գ ա ս պ ա Ր Յ ա ն. 2022, 433–434:

Վարուժանը նրա պատկերացմամբ «Դաշնակցության անփառունակ սիրազոր-
ծովյունների օրհներգու է, հայ ցեղային պաշտամունքի քուրմ»³⁴: Նկատենք,
որ ժողովածուում ընդգրկված է 26 հեղինակ այդ թվում նաև Արշակ Չոպան-
յանը:

Չոպանյանը ուսմկավար էր: Ռամկավար էր նաև Վահան Թեքեյանը, ով
դեռևս 1919-ի հոկտեմբերին Երևանում մասնակցել էր Չարենցին նվիրված
Նիկոլ Աղբալյանի հայտնի գեկուցմանը: Ահա նա Չարենցի նոր գրքի հանդեպ
հետաքրքրություն է ներկայացնում և տպագրում է «Քաղաքացի-բանաստեղծ
Չարենց» հոդվածը՝ նվիրված «Էպիքական լուսաբաց»-ին: «Չարենց բանաս-
տեղծը հիմնադրի և համակրելի է հիմա»³⁵, – հայտարարում է նա և արտատպում
«Ներքող առ քննադատ №» գործը: Չարենցի այդ գիրքը հեղինակային
մակագրությամբ հասել է Թեքեյանին և ոգևորել նրան³⁶:

Ի դեպ, Չարենցի հանդեպ ուսմկավարների դրսևորած այս ընդունող-գնա-
հատող վերաբերմունքի տեսադաշտում դարձյալ անհամոզիչ է «Հայրենիք»-
ում «Գրական ուղիների վրա (ամսական տեսություն)» խորագրի տակ Դարեհ
Ազատյան ստորագրությամբ տպագրված «Եղիշե Չարենց. «Էպիքական լու-
սաբաց»» վերնագրով հոդվածը. «Կը թվի, թե այս աղմկարար բանաստեղծը
ըսած է իր վերջին խոսքը: Ու քիչ բան ունի ավելցնելիք իր գրական վաստակին
վրա: Ու համբավին»³⁷: Ի դեպ, հոդվածում հեղինակն անդրադարձել է Չարենցի
այս գործի առթիվ «Արտասահմանի պաշտոնական քննադատի»՝ Չոպանյանի
գնահատանքին: Բերվում են Ա. Չոպանյանի գրած հետևյալ տողերը. ««Չարենց
իր այդ վերջին հատորի մեջ, «Էպիքական Լուսաբաց», ունի քերթվածներ, որ իր
և հայ բանաստեղծության ամենեն բարձր արտադրություններն են – ձևով
ավելի կատարյալ, հասուն, հավասարակշիռ, քան ինչ-որ արտադրած է ցարդ,
նույնքան ուժեղ մտածում և ջերմ զգացում պարունակելով հանդերձ, որքան իր
նախորդ լավագույն քերթվածները» (կ'արտագրեմ իր բառերով. ճաշակե-
ցեք)»³⁸:

... Ա. Չոպանյանը շարունակում էր ուշի ուշով հետևել Հայաստանի գրա-
կան կյանքին և «Անահիտ» հանդեսում անդրադառնում է Ե. Չարենցին,
տպագրում նրա գործերից: 1927 թ. դեկտեմբերից ի վեր Երևանում հրատա-
րակվող «Նոր ուղի» «ստվար ու ճոխ» ամսագրի թիվ 9–10-ի մասին,
մասնավորապես, գրում է. «... Բանաստեղծության բաժինը թույլ է, ու գեթ առ
այժմ՝ շատ սահմանափակ տեղ կբռնե հոն. մերթ բռնազբոսիկ է և միօրինակ.
բայց և կան հոն Չարենցի և Նորենցի էջերեն ումանք որ գեղեցիկ են ...»³⁹:
«Գրական դիրքերում» ամսագրի մասին էլ գրում է. «Գրական դիրքերում են
կ'իմանանք թե Եղիշե Չարենց, որ բավական ատեն ի վեր քիչ բան կհրատարա-
կեր, բանաստեղծությանց նոր հատոր մը ի լույս ընծայեր է, «Էպիքական լու-
սաբաց», գոր կմաղթենք կարենալ տեսնել ի մոտո»⁴⁰:

³⁴ Գ ա ս ա ղ ա Ր յ ա ն. 2022, X, XL, XLIII:

³⁵ «Արև» (Կահիրե), 20. VI. 1931:

³⁶ Տե՛ս Ժ ա մ կ ո չ յ ա ն. 1952, թիվ 1–2, 43–51, Ղ ա գ ա Ր յ ա ն. 1983, թիվ 4, 52–54:

³⁷ «Հայրենիք» (Բոստոն), 1931, թիվ 7, 96–97:

³⁸ «Հայրենիք», 1931, թիվ 7, 95–96:

³⁹ «Անահիտ», 1930, թիվ 5, 107:

⁴⁰ «Անահիտ», 1930, թիվ 5, 111:

Անճնական հանդիպում

Չոպանյան – Չարենց հանդիպումն սպասում էր իր ժամանակին. 1932 թ. նոյեմբերի 28-ին Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի ընտրությունների կապակցությամբ Հայաստան ժամանած Չոպանյանը այցելում է Չարենցին: Ժամանել էր նոյեմբերի 12-ին՝ որպես Լիոն քաղաքի Ազգային գալառական խորհրդի կողմից ընտրված պատգամավոր: Մնում է մեկ ամիս, ապրում է ՀՕԿ-ի շենքում բանաստեղծ Վահան Միրաքյանի տանը:

Չարենցի հետ հանդիպման ժամանակ Չոպանյանը հայտարարում է, որ ինքն ընդունում է հեղափոխությունը: Խոսում են հայրենիքում հայ ժողովրդի համախմբման մասին: Չոպանյանն ասում է՝ քանի որ առայժմ դրսի հայրենիքն ընդունել չեք կարող, ընդունեք փոքր խմբերով. թող գան, տեսնեն, վերադառնան: Ապա անցել են գրականությանը՝ էյլուար, Ապոլիններ, Կիպլինգ, Մայակովսկի ...⁴¹

Չոպանյանը Չարենցի հետ շփվում է որպես նրա ստեղծագործությանը քաջատեղյակ գրական ղեմք: Չարենցի հետ հանդիպմանը ներկա է եղել նաև Գարեգին Բեսը, ով հետագայում պատմել է հետևյալը. Չոպանյանը Չարենցից խնդրել է 1932 թ. տարեկազմին լույս տեսած նրա «Երկեր»-ի հրեկյանական հրատարակությունը: Վերջինս մերժել է՝ պատճառաբանելով, թե տանը չկա, մինչդեռ գրքի օրինակները չարված են եղել գրադարակում Չոպանյանի աչքի առաջ, իսկ Չարենցը մեջքով է նստած եղել: Հետո իր արարքի համար Չարենցը գղջացել է, մանավանդ որ Չոպանյանը տեսել է գրքերը, և սխալվելով տվել քաղաքական մեկնաբանություն. «Հ, ի՞նչ անեմ, ինչպե՞ս նվիրել գիրքս Արշակ Չոպանյանին: Չգիտե՞ս, թե դա ինչ հետևանքներ կարող էր ունենալ: Կամ ի՞նչ մակագրերի վրան: Չե՞ս տեսնում, թե նրա մասին մամուլում ինչեր են գրում»⁴²:

Հայաստանի խորհրդայնացման օրը՝ 1932 թ. նոյեմբերի 29-ին, «Պետհրատ»-ի վարիչ Էդվարդ Չոփուրյանի աշխատասենյակում Չարենցի մասնակցությամբ Չոպանյանի հետ պայմանագիր է ստորագրվում նրա «Նահապետ Քուչակի դիվանը» գիրքը վերահրատարակելու վերաբերյալ: Անշուշտ, Չարենցի նախաձեռնությունն էր՝ Ա. Խանջյանի իմացությամբ: Վճարվում է հոնորար, բայց Չարենցի և Չոպանյանի դաշինքը չի իրականանում⁴³:

1933-ին «Անահիտ»-ում և «Ապագա»-ում տպագրած հայաստանյան ծավալուն տպավորություններում Չոպանյանը հիշում է նաև Չարենցին: Այսպես, «Անահիտ» հանդեսում տպագրած «Տպավորություններ ու հիշատակներ Խորհրդային Հայաստանեն» բովանդակալից հոդվածում գրում է. «Գրագետներեն ու բանաստեղծներեն կհիշեմ այցելությունները զոր տվի բանաստեղծ Չարենցին՝ որուն հետ մեկի ավելի անգամներ տեսակցեցա՝ գրական հարցերու վրա երկար խոսակցություններ ունենալով, և որուն բնակարանին մեջ (Նոր Հյուրանոցի սենյակ մը) ճանչցա նաև երիտասարդ ու շատ համակրելի ճարտարապետ մը, Պ. Մազմանյան, որ գրական հարցերով ալ հետաքրքրվող նուրբ միտք մըն է» և որպես Հայաստանի «մտավոր հորիզոնի ընդարձակման» վկայություն, Չոպանյանը հիշում է «Էպիքական լուսաբաց» ժողովածուն⁴⁴:

⁴¹ Զրբաշյան. 2007, 17:

⁴² Զրբաշյան. 2007, 17–18:

⁴³ Գասպարյան. 2022, 470:

⁴⁴ «Անահիտ», 1935, թիվ 6, 9:

Ա. Զոպանյանը, խոսելով Հայաստանում մտավորականության վիճակի մասին, հիշատակելով Ե. Զարենցին՝ գրում է. «Զարենցը մը հոն (Երևանում – Դ. Գ., Ա. Զ.) տարիներն ի վեր կգտնե այնպիսի աջակցություն, որպիսին ոչ մեկ հայ բանաստեղծ Կովկասի մեջ կամ այլուր՝ դեռ չէր գտած նոր ուեփմեն առաջ»⁴⁵:

Ի դեպ, «Անահիտ»-ի 1935 թ. № 1–2-ում «Ստացված գրքեր» խորագրի տակ նշված է նաև, որ ստացվել է՝ «Եղիշե Զարենց, ԳԻՐԲ ՃԱՆԱՊԱՐՀԻ, պոեմներ և բանաստեղծություններ: Նկարագրողությունը Հ. Կոջոյանի: Պետհրատ, Երևան, 1934: Գինը՝ 15 ռուբլի»⁴⁶:

Ա. Զոպանյանն իր բազմաթիվ դասախոսություններում ևս հիշել և առանձնացրել է «մեծանուն բանաստեղծ Ե. Զարենցի ամբողջական գործերը», վստահորեն նկատի ունի «Երկեր»-ի հոբելյանական հրատարակությունը: Այնպես որ, դժվար թե Զարենցը վերը նշված հանդիպումից հետո նվիրած չլիներ գիրքը, մանավանդ հանդիպման նոր առիթներ եղել են, թեև Զոպանյանը կարող էր նաև գրախանութից ձեռք բերել:

Եզրակացություն

Ա. Զոպանյանի արտակարգ հարուստ պահպանում իր տեղն ունի Պ. Մակինցյանի հետ նամակագրությունը, որի մեջ այլևայլ հարցերի հետ արծարծվում է նաև Ե. Զարենցի ստեղծագործության գնահատության հարցը: Փարիզում Զոպանյանի խոսափողը հայերեն լույս տեսնող «Անահիտ» ամսագիրն էր (իր խմբագրությամբ) և «Ապագա» շաբաթաթերթը: Լինելով հայ և համաշխարհային գրականության լավագույն գիտակ՝ Զոպանյանն այս պարբերականներում հայ գրականության հին ու նոր արժեքները քննում և վերլուծում էր միմյանց այդ տեսանկյունից ու այդ չափանիշներով: Նման հայացքով նա գնահատեց նաև Ե. Զարենցի ստեղծագործությունը՝ պոեզիան և արձակը, նրա մեջ տեսնելով խորապես ազգային նկարագիր ունեցող համաշխարհային նշանակության գրողի: Ելակետը Զարենցի բարձր արվեստն էր՝ ազգային ակունքներով և համաշխարհային փորձով:

Դավիթ Գասպարյան – Բ. Գ. Դ., պրոֆ., ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի նորագույն պատմության բաժնի առաջատար գիտաշխատող: Գիտական հետաքրքրությունները՝ XX դարի հայ գրականության ու մշակույթի պատմություն, Եղիշե Զարենց: Հեղինակ է 80 գրքի և շուրջ 1300 հոդվածի: ORCID:0009-0004-7317-4535. grakanagetgasparyan@mail.ru

Անուշավան Զաքարյան – Բ. Գ. Դ., ՊԲՀ-ի գլխավոր խմբագիր, ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտի ավիուլոքահայ արվեստի և միջազգային կապերի բաժնի ախագ գիտաշխատող: Գիտական հետաքրքրությունները՝ XX դարասկզբի առաջին քառորդի հայ իրականության հարցեր, Հայկական հարց և Հայոց ցեղասպանություն, հայ-ուսա պատմագրական, մշակութային կապեր: Հեղինակ է 23 մենագրություն ու ժողովածուի, ախելի քան 250 հոդվածների և հրապարակումների: ORCID:0009-0008-4762-4124. patmhandes@rambler.ru

⁴⁵ «Անահիտ», 1934, թիվ 5–6, 59:

⁴⁶ «Անահիտ», 1935, թիվ 1–2, 108:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ազատյան Դ. 1931, Եղիշե Չարենց. «Էպիքական լուսաբաց». – «Հայրենիք» (Բոստոն), թիվ 7, էջ 95–97:

«Անահիտ» (Փարիզ), 1930, թիվ 4, էջ 122, թիվ 5, էջ 107, էջ 111, 1931, թիվ 5–6, էջ 186, 1933, թիվ 1, էջ 58, 66, թիվ 3–6, էջ 212, 1934, թիվ 5–6, էջ 59, 1935, թիվ 1–2, էջ 108, թիվ 6, էջ 9:

«Ապագա» (Փարիզ), 21. IV. 1923, 01. III. 1924, 08. III. 1924, 04. IV. 1925:

«Արև» (Կահիրե), 20. VI. 1931:

Արևմտահայ բանաստեղծներ (ժողովածու ընտիր բանաստեղծությունների). 1930, կազմողներ՝ Ալազան և Վ. Նորենց, առաջաբանը՝ Գ. Վանանդեցո, Երևան, Պետհրատ, 434 էջ:

Գասպարյան Դ. 2022, Եղիշե Չարենցի կյանքը և ժամանակը, Երևան, «Տիգրան Մեծ», 803 էջ:

Դավաթյան Կ. 1987, Արշակ Չոպանյան: Կյանքը և գործը, Երևան, «Սովետական գրող», 480 էջ:

Ջաքարյան Ալ. 2003, Եղիշե Չարենց. կյանքը, գործը, ժամանակը, գիրք 2, Երևան, ՀԳՄ, 432 էջ:

Ջաքարյան Ալ. 2008, Եղիշե Չարենց: Կյանքը, գործը, ժամանակը, գիրք 3, Երևան, «Ֆենոմեն», 532 էջ:

Ջաքարյան Ան. 1981, Պ. Մակինցյանի նամակները Ա. Չոպանյանին. – ՀԽՍՀ ԳԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», № 3, էջ 93–96:

Ժամկոչյան Հ. 1952, Հանդիպումներ Վ. Թեքեյանի հետ. – «Շիրակ» (Բեյրութ), թիվ 1–2, էջ 43–51:

Ղազարյան Վ. 1983, Վահան Թեքեյան և Եղիշե Չարենց. – «Շիրակ», թիվ 4, էջ 52–54:

Մակինցյան Պ. «Երեքը» գրական գրուպայի երկրորդ երեկոն. – «Խորհրդային Հայաստան», 22. VII. 1922:

Մակինցյան Պ. Հայկական Բուլվոն և նրա արբանյակները թվով երեք ու կես (գրական ֆելիետոն). – «Խորհրդային Հայաստան», 16. VII. 1922:

Չարենց Ե. 1923, Պոեմներ, խմբագրությամբ Պ. Մակինցյանի, Կ. Պոլիս, Պետական հրատարակչություն, 240 էջ:

Չարենցի հետ: Հուշեր. 1997, Կազմող և խմբագիր՝ Դ. Գասպարյան, Երևան, «Նաիրի», 423 էջ:

Չոպանյան Ա. 1980, Նամականի, Գ. Ազնավուրյանի աշխատասիրությամբ, Երևան, «Սովետական գրող», 504 էջ:

Ջրբաշյան Է. 1977, Արշակ Չոպանյանի հոդվածը Եղիշե Չարենցի մասին. – «Բանբեր Երևանի համալսարանի», № 3, էջ 135–142:

Ջրբաշյան Է. 2007, Դրվագներ իմ կյանքից, Երևան, «Զանգակ-97», 67 էջ:

ЕГИШЕ ЧАРЕНЦ В ОЦЕНКЕ АРШАКА ЧОПАНИЯ

ДАВИД ГАСПАРЯН, АНУШАВАН ЗАКАРЯН

Резюме

Ключевые слова: Чаренц, Чопанян, Макинцян, журнал «Анаит», еженедельник «Апага», Париж, письмо, статья, Ереван, оценка.

Аршак Чопанян (1872–1954) – писатель, литературовед, критик и издатель – являлся уникальной фигурой в армянской литературной жизни. Особо следует отметить его отношение к Е. Чаренцу (1897–1937) и его творчеству.

В своих многочисленных рецензиях и статьях, опубликованных в журнале «Анаит» и еженедельнике «Апага», Чопанян давал высокую оценку Чаренцу как поэту национального и общеевропейского значения, подчеркивая его поэтическое новаторство, нашедшее отражение в создании новаторских образов и форм. Согласно А. Чопаняну, его творчество характеризовалось новым художественным восприятием действительности. Статьи А. Чопаняна имели огромную значимость не только в Диаспоре, но и на родине, поскольку отношение к поэту и его творчеству было неоднозначным. Диаспора не принимала его, считая большевистским поэтом, а на родине его творчество подвергали критике в силу его тяготения к реалистической поэзии.

Давид Гаспарян – д. филол. н., проф., ведущий научный сотрудник отдела новейшей истории Института истории НАН РА. Научные интересы: история армянской литературы и культуры XX века, Е. Чаренц. Автор 80 книг и около 1300 статей. ORCID:0009-0004-7317-4535. grakanaget gasparyan@mail.ru

Анушаван Закарян – д. филол. н., главный редактор ИФЖ, старший научный сотрудник отдела искусства армянской Диаспоры и международных связей Института искусств НАН РА. Научные интересы: вопросы армянской действительности первой четверти XX века, Армянский вопрос и Геноцид армян, армяно-русские историко-литературные и культурные связи. Автор 23 монографий и сборников, более 250 статей и публикаций. ORCID:0009-0008-4762-4124. patmhandes@rambler.ru

YEGHISHE CHARENTS IN ARSHAK CHOPANIAN'S ASSESSMENT

DAVID GASPARYAN, ANUSHAVAN ZAKARYAN

S u m m a r y

Keywords: Charents, Chobanyan, Makintsyan, “Anahit” journal, “Apaga” weekly, Paris, letter, article, Yerevan, assessment.

Arshak Chobanyan (1872–1954) – a writer, literary scholar, critic and a publisher – was a unique figure in the Armenian literary life. It is worth noting his respect for Charents (1897–1937) and his art.

In his numerous reviews and articles published in the journal “Anahit” and in the weekly “Apaga”, Chobanyan highly appreciated Charents as a poet of national and pan-European value emphasizing his poetic innovation, which was reflected in creating innovative characters and forms. According to A. Chobanyan, his art was

characterized by new artistic perception of reality. A. Chobanyan's articles had a great importance not only in the Diaspora but also in the motherland, whereas the attitude to the poet and his art was ambiguous. The Diaspora did not admit Charents considering him a bolshevik poet, while in the motherland, his art was criticized because of its bent to realistic poetry.

David Gasparyan – Doctor of Philological Sciences, Professor, Leading Researcher at the Department of New History of the Institute of History of NAS RA. Scientific interests: history of Armenian literature and culture of the XX century, Yeghishe Charents. Author of 80 books and about 1300 articles. ORCID:0009-0004-7317-4535. grakanagetgasparyan@mail.ru

Anushavan Zakaryan – Doctor of Philological Sciences, Editor-in-Chief of the "Historical and Philological Journal" of NAS RA, Senior Researcher at the Department of Art of the Armenian Diaspora and International Relations of the Institute of Arts of NAS RA. Scientific interests: issues of the Armenian reality in the first quarter of the XX century, the Armenian Question and the Armenian Genocide, Armenian-Russian historical, literary and cultural ties. Author of 23 monographs and collections and over 250 articles and publications. ORCID:0009-0008-4762-4124. patmhandes@rambler.ru

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ
ԱՆԿԱԽՈՒԹՅԱՆ ԿՈՐՍՏԻ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԸ ՎԱՀԱՆ ԹԵՔԵՅԱՆԻ
ՀՐԱՊԱՐԱԿԱՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ (1918 – 1922 թթ.)*

ԳՈՌ ԱԲՐԱՀԱՄՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ Վահան Թեքեյան, հրապարակախոսություն, Հայաստանի առաջին Հանրապետություն, Հայկական հարց, Սփյուռք, ազգային ինքնություն, Արևմտյան Հայաստան:

Ամփոփում

Արևմտահայ, այնուհետև սփյուռքահայ նշանավոր գրող, հրապարակախոս, հասարակական-քաղաքական գործիչ, հայկական լիբերալ-ժողովրդավարական քաղաքական հոսանքի վառ ներկայացուցիչ Վահան Թեքեյանի (1878–1945) հրապարակախոսությունում Հայաստանի առաջին Հանրապետության ընկալումն ու մեկնաբանությունը դիտարկվում է Հայկական հարցի և ազգային պետականության վերականգնման, ապա ինքնիշխանությունից զրկման համատեքստում: Սփյուռքահայ ինքնություն և ազգային պետականության փոխհարաբերությունների շրջանակում առանձին ուղադրության է արժանանում Թեքեյանի հրապարակագրության դերը սփյուռքյան քաղաքական մշակույթի ձևավորման, ազգային օրակարգերի սահմանման և համահայկական համերաշխության վերարժևորման գործընթացներում:

Հիմք ընդունելով հրապարակախոսության սոցիալ-քաղաքական, վերլուծական գործառույթը՝ վեր է հանվում Թեքեյանի գաղափարական դիրքորոշման էվոլյուցիան՝ Հայաստանի առաջին Հանրապետության հանդեպ նախնական քննադատական վերաբերմունքից դեպի դրա ընկալումը որպես հայ ինքնության պահպանման և պետականության վերականգնման առանցքային հանգրվան:

Միևնույն ժամանակ Թեքեյանի հրապարակախոսության դիտանկյունից անդրադարձ է կատարվում արևմտահայ ու արևելահայ ինքնությունների գաղափարական բեկումնացման, արևմտյան պետությունների հանդեպ հույսերի մաշման և Հայաստանի խորհրդայնացման հանդեպ հանդուրժողականության ձևավորման միտումներին: Դրանք վկայում են սփյուռքահայ քաղաքական մտածողության անցումը իդեալիզմից դեպի իրատեսություն, ինչպես նաև Սփյուռքի ու հայրենիքի միջև խառը ինքնության ձևերի կայացումը:

* Ներկայացվել է 30. IV. 2025 թ., գրախոսվել է 05. V. 2025 թ., ընդունվել է տպագրության 17. XI. 2025 թ.:

© Հեղինակ/ներ, 2025: Հասանելի է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ին համապատասխան:

Նախաբան

Սփյուռքահայ իրականությունում հրապարակախոսությունը տասնամյակներ շարունակ ունեցել է զաղափարական, քաղաքական և մշակութային ինքնակազմակերպման առանցքային նշանակություն: Այն ոչ միայն արձանագրել է Սփյուռքի բազմաշերտ, խառը մշակութային ինքնության փոփոխության ընթացքը, այլ նաև միաժամանակ խթանել ձևավորումը: Սփյուռքում այն դարձել է հասարակական կյանքին մասնակցության գործիք, հանրային կարծիքի ձևավորման միջոց և ազգային ինքնության վերաիմաստավորման հարթակ:

Այս իմաստով արևմտահայ, ապա նաև սփյուռքահայ նշանավոր գրող, հրապարակախոս, հասարակական-քաղաքական գործիչ, հայկական լիբերալ-ժողովրդավարական քաղաքական հոսանքի վառ ներկայացուցիչ Վ. Թեքեյանի հրապարակագրական հարուստ ժառանգությունը, առանձնանալով իր ուղեգծային հստակությամբ, անհատական յուրօրինակ ոճով, չի կորցրել իր արդիականությունն ազգային ինքնության բաղադրիչների շարունակական վերագնահատման համատեքստում: Հատկապես 1918–1922 թթ. ազգային պետականության թեմատիկայով նրա հրապարակախոսությունը՝ որպես պատմաքաղաքական դրամատիկ հանգուցալուծումներին երբեմն զուսպ, երբեմն զգացմունքային արձագանքների խտացում, հետաքրքրական է հատկապես մեղիաքաղաքականությունն առնչակցությունների, պետականակերտման զաղափարաբանության շուրջ բանավեճերի որակական ուսումնասիրության տեսանկյունից:

Վ. Թեքեյանի հրապարակագրությունը ազգային ինքնության և հրապարակախոսության տեսությունների առանցքում

Հրապարակախոսությունը եղել և մասամբ մնում է սփյուռքի բազմաշերտ խառը մշակութային ինքնության շարունակական փոփոխության խթանիչ: Ըստ հնդիկ ճանաչված մշակութաբան Հոմի Բհաբհայի՝ ինքնությունը ձևավորվում է «միջմշակութային սահմանային տարածքներում»¹: Նա ընդգծում է, որ սփյուռքի կյանքը՝ որպես «տարբեր մշակույթների միջև հաղորդակցություն», ինքնությունը դարձնում է մշտապես ձևավորվող², իսկ սփյուռքյան ինքնության կառուցման մտահոսքում ձևավորվում է խառը և բազմավեկտոր արժեքային համակարգ:

Հայկական Սփյուռքի էթնոհոգեբանական նկարագիրը ձևավորվել է ոչ միայն Ցեղասպանության հետևանքով տեղահանության և արտագաղթի ազդեցությամբ, այլև հայրենիքի մասին պատկերացումների, հայրենիքի հետ ունեցած իրական կամ խորհրդանշական կապի դինամիկայով: Ազգային ինքնության անքակտելի մասը կազմող հայրենիքի և պետականության մտահայեցումները տարբեր ժամանակաշրջաններում ունեցել են արժեքային, էթնիկ ու քաղաքակրթական տարբեր բովանդակություն: Գերմանացի պատմաբան, սոցիոլոգ, արևելագիտության, հատկապես Հայոց ցեղասպանության և Սփյուռքի հարցերի ուսումնասիրություններով հայտնի Թեսսա Հոֆմանը, օրինակ, նշում

¹ Bhabha. 1994, 1–2.

² Bhabha. 1994, 15.

է, որ հայկական Սփյուռքի համար «Հայաստան» հասկացությունը պատմականորեն հանդես է եկել ինչպես իրավաքաղաքական, այնպես էլ բարոյահոգեբանական մեկնակետով³:

1918 թ. մայիսին Հայաստանի առաջին Հանրապետության հռչակումը ինքնության վերաիմաստավորման մարտահրավեր էր ինչպես արևելահայության, այնպես էլ հատկապես արևմտահայության համար, ինչը նախ դրսևորվել է սփյուռքյան հրապարակախոսությունում, ապա վերափոխվել քաղաքականության մեջ:

Հրապարակախոսությունը՝ որպես հասարակական-քաղաքական գործունեության փաստերն արտացոլող, հոգևոր արժեքների հենքին քաղաքական գաղափարները զարգացնող⁴ ստեղծագործության ուրույն տեսակ, Սփյուռքում մշտապես արժևորվել է հայապահպանական հզոր առաքելությամբ: Համեմատաբար փակ համայնքային կամ միջհամայնքային հարաբերություններում տևականորեն մնալով որպես մտավորականության և ընթերցող շրջանակների միջև երկխոսության ամենաարդյունավետ խողովակը⁵ և ինտեգրված լինելով գաղափարախոսական բովանդակություն կրող քաղաքական խոսույթին⁶ սփյուռքահայ հրապարակախոսությունն իրականացրել է մտավոր առաջնորդման գործառույթ:

Հրապարակախոսությունը միշտ արտահայտվում է հեղինակի անձնական աշխարհայացքային ընտրության, հեղինակային խոսքի և ներքին համոզվածության միջոցով, և, ըստ ուղևոր հայտնի բանաստեղծ, էսսեիստ, արձակագիր, թարգմանիչ ու հրապարակախոսության տեսաբան Ա. Պոլոնսկու, դրա հասարակական-վերափոխող դերն անբաժան կապված է նրա հասարակական-դիդակտիկ (ուսուցողական) և հասարակական-լուսավորչական գործառույթների հետ⁷: Այդ պատճառով Սփյուռքում օրինաչափորեն հրապարակախոսության մշակների դերում հանդես են եկել նաև քաղաքական, հանրային, մշակութային կյանքի առաջնորդներ, մտավորականներ:

Այս իմաստով Վ. Թեքեյանի 1918–1922 թթ. հրապարակախոսության մեջ Հայաստանի առաջին Հանրապետության և դրա ինքնիշխանության կորստի գաղափարական մեկնաբանության քննությունը հնարավորություն է տալիս վերաիմաստավորել սփյուռքյան ինքնության փոխակերպումների ընթացքը և արդիականացնել պետական ինքնիշխանության պահպանման առաջնահերթության խնդիրը՝ որպես գոյաբանական հիմնահարցերի լուծման առանցք: Ելնելով դրանից՝ պատմահամեմատական մեթոդի կիրառմամբ վերլուծվել է 1918–1922 թթ. Արևելյան ու Արևմտյան Հայաստանի շուրջ ձևավորված քաղաքական իրադրությունն ու Սփյուռքի դիրքավորումը, իսկ փաստագրական վերլուծության միջոցով վեր են հանվել տարբեր ժամանակներում Վ. Թեքեյանի խմբագրած «Արև» (Ալեքսանդրիա, հրատարակվում է 1915-ից առ այսօր), «Ժողովուրդի ձայնը» (Կ. Պոլիս, 1918–1920 թթ.) և «Ժողովուրդի ձայնը-Ժամանակ» (Կ. Պոլիս, 1920–1924 թթ.) թերթերում հրապարակված շուրջ հիսուն տպագիր

³ Hofmann. 2011, 100.

⁴ Горохов. 1975, 192.

⁵ Кройчик. 2015, 139 – 148.

⁶ Мисонжников. 2000, 95–122.

⁷ Полонский. 2008, 56–61.

նյութեր: Թեքեյանի հրապարակախոսական տեքստերի գաղափարական հիմքերը դիտարկվել են բովանդակային վերլուծության մեթոդով: Առավել լայն համատեքստ ապահովելու նպատակով նրա դիրքորոշումները համադրվել են հայկական մամուլի («Ասպարէզ», «Աշխատանք», «Խորհրդային Հայաստան») այլ հրապարակագրական կամ տեղեկատվական անդրադարձների հետ: Թեքեյանի հրապարակագրական գործունեության ուսումնասիրությունն ուղղափառվել է հատկապես նրա հանրային և քաղաքական գունեղ գործունեության, դրա արդյունքում ձեռք բերած մեծ հեղինակության համատեքստում: «Թեքեյանի ամբողջ կեանքը իր արտայայտությունն է բոլոր ձևերում մէջ՝ կռիվ մը եղաւ: Պայքար՝ մահուան դէմ: Ազգին եւ հայրենիքին իսկական շահը (որուն դուք կր'սեք գերազոյն շահ) գայն սխալ նշանակէտերու առաջնորդողներու դէմ», – Թեքեյան գործչին այսպես է բնութագրել նրա ժամանակակից, Թեքեյանին նվիրված գրքի հեղինակ Իսահակ Ծ. Վրդ. Ղազարյանն իր հոշոյնով⁸:

Հայոց պետականության հռչակումը և արևմտահայ հասարակական մտքի արձագանքը Թեքեյանի հրապարակախոսության մեջ (1918–1919 թթ.)

Տարածաշրջանային ռազմաքաղաքական բարդագույն իրադրությունում 1918 թ. մայիսին Արևելյան Հայաստանի մի մասի վրա Հայաստանի Հանրապետության ձևավորումը նոր կազմավորվող Սփյուռքի ոչ դաշնակցական շրջանակների կողմից միանշանակ չընդունվեց: Պատճառը հիմնականում այն էր, որ արևմտահայությունն անվերապահ հավատում էր Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո Փարիզում մեկնարկած Խաղաղության կոնֆերանսի արդյունքում Արևմտյան Հայաստանին անկախություն չնորհելու կամ Արևմտյան ու Արևելյան Հայաստանների միավորմամբ հայկական ընդհանուր պետության ստեղծման հնարավորությանը: Եվ ապագա Միացյալ, Անկախ Հայաստանի տեսլականում Արևմտյան Հայաստանին վերապահվում էր կենտրոնական, գերակայող կարգավիճակ՝ ելնելով այն մտայնությունից, որ հայության պատմական հայրենիքը մեծ մասամբ հենց Արևմտյան Հայաստանի տարածքին է համընկնում:

Այս տեսակետից արևմտահայությունը շուրջ 12000 կմ/ք տարածքի վրա Հայաստանի Հանրապետության ստեղծումը գնահատում էր իբրև ողորմելի «նվեր» օսմանյան իշխանությունների կողմից՝ մեկընդմիջտ փակելու համար Հայկական հարցի և իր պատմական բնօրրանում սեփական պետությունն ունենալու արևմտահայության պահանջների էջը: «Թիւրքերը այդ ատեն տասներկու հազար քիլոմեթրո հող ճանչնալով ի նպաստ հայոց, և այն ալ ո՛չ թէ իրենց սահմաններէն, այլ երբեմնի ռուս կայսրութեան հողամասէն՝ կը կարծէին ապագայ խաղաղութեան համաժողովին կնճիռներէն մին–հայկական փշոտ հարցը – միանգամայն ընդմիջտ լուծուած ըլլալ»⁹, – Եգիպտոսում լույս տեսնող «Արև»-ում գրում էր հրապարակախոս Լևոն Մկրտչյանը:

Այսպիսի հանրապետության ստեղծումը գնահատվում էր որպես Հայկական հարցի լուծմանն ավելի շատ վնասող իրողություն: Հանրապետության թերարժեքում, անկենսունակության համար ընդհուպ տնտեսական, աշխարհագրական հիմնավորումներ էին փորձում գտնել: «Ժողովուրդի ձայնը» թերթում,

⁸ Ղ ա գ ա Ր յ ա ն. 1984, 36:

⁹ «Արև» (Ալեքսանդրիա), 29. XI. 1918:

օրինակ, հրապարակախոս Հայկազուն Արամյանը գրում է. «Կովկասի Հայաստանը առանձին առնելով, աշխարհագրապես ու ազգագրապես զուրկ է անկախ պետություն մը կազմելու ամենաէական պայմաններէ: Նա միշտ բանտի մէջ պիտի մնայ: Ոչ Կասպից Ծովը և ոչ ալ Սև Ծովը կրնան զինք կշտացնել»¹⁰:

Անգամ Ազգային պատվիրակության նախագահ Պողոս Նուբար փաշան Փարիզում Հայաստանի Հանրապետության տարեգարծին նվիրված հանդիսավոր միջոցառման ժամանակ, ՀՀ խորհրդարանի նախագահ և Փարիզի Հայաստանյան պատվիրակության ղեկավար Ավետիս Ահարոնյանի ներկայությամբ անդրադառնալով Ռուսահայաստանում Հանրապետության ստեղծման փաստին, այն արժեւորում է միայն ապագայում Միացյալ և Անկախ Հայաստանի մաս դառնալու համատեքստում. «Որքան խանդավառութեամբ կը լցուին մեր սրտերը այն մտածման առջև թէ, մօտաւոր ապագայի մը մէջ, անիկա պիտի գայ միանալ օսմ. տիրապետութենէ ազատագրուած թրքական Հայաստանին, կազմելու համար անոր հետ Հայկ. Ամբողջական Պետութիւնը ...»¹¹: Նման դիրքավորման համար հիմք էին ծառայում Փարիզի կոնֆերանսից առաջ Ազգային պատվիրակության ունեցած մարտավարական որոշ հաջողությունները: Նախ, որ Փարիզի կոնֆերանսից առաջ հայ ժողովուրդը ճանաչվել էր աշխարհամարտից տուժած ժողովուրդ, ինչը հնարավորություն էր տալիս, որպես Անտանտի հաղթած երկրների դաշնակից, ապագա հաշտության բանակցություններում հանդես գալու իր խախտված իրավունքների վերականգնման պահանջատիրոջ դիրքերից: Երկրորդ՝ Ազգային պատվիրակությունը կարողացել էր Փարիզի կոնֆերանսին ընդառաջ, իբրև հայ ժողովուրդի շահերը ներկայացնող և նրա անունից հանդես եկող իրավաքաղաքական սուբյեկտ, օրինական ճանաչվելություն ձեռք բերել հաղթող երկրների շրջանում:

Վերջին հանգամանքը ոգևորության ալիք էր բարձրացրել աշխարհասփյուռ Հայության շրջանում՝ տուրք տալով մաքսիմալիստական պահանջներին: Օրինակ՝ Յրեզնոյում լույս տեսնող ՀՅԴ պարբերաթերթ «Ասպարեզ»-ի 1918 թ. դեկտեմբերի 27-ի խմբագրականում, Փարիզի կոնֆերանսի մեկնարկին, նշվում էր. «Մենք կը պահանջենք տաճկական և ռուսական Հայաստանները — Կիլիկիայով միասին, ինչպէս նաև Ատրպատականի նահանգի մէկ կարևոր մասը, որ պարսկական իշխանութեան ներքև կը գտնուի: ... Հայաստանը մերն է մեզի կը պատկանի, մեր տուած անհամար զոհերը այդ միայն կը հաստատեն և մենք այսուհետև գիշողութիւն պէտք է ցոյց տանք մեր արդար պահանջին մէջ»:

Լինելով ազդեցիկ քաղաքական գործիչ և անձամբ մտերմություն ունենալով Պողոս Նուբար փաշայի հետ, վստահելով վերջինիս հայրենասիրական մղումներին՝ Վ. Թեքեյանը ևս ի սկզբանե տողորմել էր հենց Թրքահայաստանի առաջնորդությամբ Միացյալ Անկախ Հայաստանի ստեղծման գաղափարով: Հարցին ավելի գործնական մոտենալով՝ նա առաջնային էր դիտում արդեն ապագա Հայաստանի կառավարման և կառավարության ձևավորումը, թեև անձամբ իր համար այլընտրանք չկար. այդ դերը նա միանշանակ վերապահում էր Ազգային պատվիրակությանը:

Դեռ 1917 թ. ապրիլին, երբ պատերազմն ընթացքի մեջ էր, Թեքեյանն իր հոգեզավակը հանդիսացող «Արև» օրաթերթի «Ազգային կառավարություն»

¹⁰ «Ժողովուրդի ձայնը» (Կ. Պոլիս), 19. IX. 1919:

¹¹ «Ժողովուրդի ձայնը», 02. V. 1919:

խոստեն վերնագրով խմբագրականում այդ ընտրանքը հիմնավորում էր հետևյալ կերպ. «Ազգային Պատուիրակությունը գլուխն է այդ իշխանությունն, եւ Պատուիրակութեան հովանիին տակ գործող մարմինները՝ ներկայացուցիչները, բազուկներն են այդ իշխանութեան ...»¹²: Այս տեսանկյունից Հայաստանի Հանրապետության ստեղծումից հետո Ազգային պատուիրակությանը վերապահվող այդ կարգավիճակը, փաստորեն, դրվում էր հարցականի տակ, ապօրինականացվում էր առնվազն Արեւելյան Հայաստանի հայության անունից հանդես գալու նրա իրավունքը: Դա էր պատճառը, որ Հայաստանի Հանրապետության հռչակումը գաղթած խմբերի ոչ դաշնակցական և մեծամասամբ նաև ապաքաղաքական շրջանակների կողմից հավասարեցվում էր ընդհուպ ազգային դավաճանության: «Ասպարէզ»-ն այդ միջոցով ներկայացնում է հետևյալ կերպ. «Երկու միլիոն կովկասահայությունը անմասն դիւցազնամարտ մը մղած էր թրքութաթար վռհմակներու դէմ և իր անկախութեան դրօշը բարձրացուցած Մասիսի ալեհեր կատարին վրայ: Այս իրողությունը փոխանակ մեր սրտերը անհուն յարգանքի զգացումներով լեցնելու դէպի Կովկասահայությունը, ընդհակառակը առիթ տուաւ ..., որ դաւաճան հռչակեն նահատակուող հերոսները և հեռաւոր օվկիանոսներու այս ափերուն թուք ու մուր նետեն մահուան ստուերովը շառագունած անոնց մաքուր, անբիծ ճակատներուն: ... Ահարոնեանը հռչակվեց «Էնվէրի եղբայր», Խատիսեանը «Թրքացած հայ մը, իսկ Դաշնակցությունը «դաւաճաններու վռհմակ մը»»¹³:

Ստեղծված իրավիճակը հաղթահարելու նպատակով 1918 թ. դեկտեմբերին Պողոս Նուբար փաշան հայտարարում է Փարիզում համազգային համագումար (Համազգային խորհուրդ) հրավիրելու մասին, որը պետք է մեկնարկեր 1919 թ. փետրվարի 1-ին՝ մասնակցությամբ ինչպես հայկական գաղթած խմբերից, այնպես էլ Ռուսահայաստանից ընտրված պատուիրակների¹⁴: Նպատակն էր, Հայաստանի Հանրապետության ստեղծման և արդեն իսկ առկա կառավարության գոյության փաստի անտեսմամբ, հայության բոլոր հատվածների համաձայնությամբ ողջ ազգի անունից հանդես գալու բացարձակ իրավունքի վերապահումը Ազգային նոր պատուիրակությանը: Փաստացի Պողոս Նուբար փաշան խնդիր էր դրել Ամենայն հայոց կաթողիկոսից ստացած մանդատը փոխարինել Համազգային համագումարով, այսինքն՝ ողջ հայության կողմից ստացած մանդատով¹⁵: Ավելին՝ ամրապնդելու համար այս իրավունքը՝ ի հեճուկս Հայաստանի Հանրապետության և վերջինիս պետական իշխանության մարմինների գոյության, Ազգային պատուիրակությունը 1918 թ. դեկտեմբերի վերջին հռչակում է Միացյալ Հայաստանի անկախության մասին¹⁶: Դա նաև տակտիկական քայլ էր Փարիզի համաժողովի հիմնական դերակատարներին փաստի առջև կանգնեցնելու և այդ ինքնահռչակումը միջազգայնորեն վավերացնելու օրակարգ ձևավորելու համար:

Բուն Համազգային համագումարն իր աշխատանքներն սկսում է 1919 թ. փետրվարի 18-ին և շարունակում մինչև ապրիլի 22-ը՝ անցկացնելով 38 նիստ:

¹² «Արև», 02. IV. 1917:

¹³ «Ասպարէզ», 04. IV. 1919:

¹⁴ «Ժողովուրդի ձայն», 09. I. 1919:

¹⁵ «Ժողովուրդի ձայն», 08. I. 1920:

¹⁶ «Ասպարէզ», 27. XII. 1918:

Համազգային խորհրդի նիստերին դիտորդի կարգավիճակով ներկա էր նաև Փարիզի համաժողովին մասնակցելու համար Ֆրանսիայի մայրաքաղաք ուղարկված Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակությունը¹⁷։ Ընդ որում չնայած Փարիզի խաղաղության զազաթափողովին հայկական պահանջների հայտադրի միասնաբար մշակմանը և Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում Արևմտյան ու Արևելյան Հայաստաններին պատճառված վնասների միասնական չափի որոշմանը՝ Համազգային համագումարը փաստացի չի կարողանում ընդհանուր հայտարարի գալ Միացյալ Անկախ Հայաստանի ամբողջական շահերը ներկայացնող ապագա կառավարության հարցի շուրջ, որը, ըստ էության, Համազգային համագումարի հիմնական խնդիրներից էր։ Արդյունքում, որպես միջանկյալ լուծում, որոշվում է ձևավորել միայն Ազգային նոր պատվիրակություն կառավարության ձևավորման հարցը թողնելով հրավիրվելիք նոր համագումարին¹⁸։

Այդպիսով՝ Հայաստանի Հանրապետության ստեղծման և Ազգային պատվիրակության կողմից Միացյալ Անկախ Հայաստանի հռչակման, Փարիզի համաժողովին երկու հայկական պատվիրակություններով ներկայանալու, կառավարության ձևավորման հարցում համաձայնության չհանգելու և Համազգային համագումարին ՀՀ պատվիրակությունը ոչ լիարժեք ձայնի իրավունք տալու հանգամանքների հանրագումարում հայկական պահանջատիրությունը, հայեցակարգային առումով, երկատվում է։ Այլևս անթաքույց է դառնում, որ ՀՀ-ի և Սիյուռքի հայության մտավորական շրջանակների մեջ պահանջատիրությունն ընկալվում է երկու փոխբացառող երակներից. մի կողմից՝ Միացյալ Հայաստան թրքահայաստանի հենքի վրա և Ազգային պատվիրակության իշխանությունը, մյուս կողմից՝ Միացյալ Հայաստան՝ իրական հողի վրա գոյություն ունեցող Հայաստանի Հանրապետության հենքի վրա ու վերջինիս կառավարության առաջնորդությունը։

... 1918 թ. մայիսին Հայաստանի Հանրապետության հռչակումը և դրանից հետո սկսված պետականաստեղծման ընթացքը նախնական շրջանում աննկատ է թողնվել Վ. Թեքեյանի կողմից։ Նրա խմբագրապետությամբ գործող «Արև» թերթը շուրջ մեկուկես ամիս առհասարակ որևէ անդրադարձ չի կատարել պատմական այդ իրադարձությանը։ Թերթի այդ շրջանի հրապարակումներից տպավորություն է կարծես չի եղել Սարգսրապատի հաղթական գոյապայքարը, դրա արդյունքում ազգային պետականության վերականգնումը։

Թեքեյանն ինքն այդ շրջանում որևէ հրապարակագրությամբ չի անդրադարձել թեմատիկային։ Վերջինս ուշագրավ է նաև այն տեսանկյունից, որ Հայաստանի առաջին Հանրապետությունը ձևավորվեց հայ-թուրքական պատերազմի հետևանքով կրած տարածքային ցավոտ կորուստների արդյունքում։ Հանգամանք, որ կապակցվելով Ցեղասպանության աղետալի՝ հայրենազրկման հետևանքի հետ՝ տրամաբանորեն ավելի զգայուն պետք է լիներ հենց արևմտահայ մտածողության համար։

Թեքեյանի ավելի ուշ հրապարակումներում որոշակի զսպվածությամբ ի հայտ են գալիս կոնկրետ որակումներ, գնահատողական վերաբերմունքի որոշակի դրսևորումներ։ Այսպես՝ 1918 թ. օգոստոսի 30-ին «Արև»-ում հրապարակված «Ազգային պատուիրակությունն ու իր նախագահը» խմբագրականում

¹⁷ «Ժողովուրդի ձայնը», 07. V. 1919:

¹⁸ «Ժողովուրդի ձայնը», 02. V. 1919:

նորաստեղծ Հայաստանի Հանրապետությունը նա անվանում է «Արարատի թզուկ Հանրապետություն»:

Վերաբերմունքի որոշակի փոփոխություն է տեղի ունենում 1918 թ. վերջին, երբ Առաջին աշխարհամարտի արդյունքներով պայմանավորված՝ Հայաստանին են կցվում Արևելյան Հայաստանի՝ մինչ այդ թուրքական զորքերի կողմից գրավված տարածքները: Այս փաստից ոգևորված թեքեյանը «Արև»-ի միջոցով նույնիսկ այնպիսի միտք է դնում շրջանառության մեջ, որը տվյալ փուլում նորարարական էր: Մասնավորապես, ոգևորված Հայաստանի Հանրապետության տարածքային ընդարձակման փաստով՝ 1918 թ. դեկտեմբերին գրում է. «... Կը մնայ մեզի աշխատիլ և պահանջել որ երէկուան թրքահայաստանն ու Կիլիկիան միանան այս նոր պետութեան հետ ու հայկական հայրենիքին ամբողջութեամբ կազմեն միակ պետութիւն մը, ինչ որ կատարելապէս համաձայն է արդարութեան և իրաւունքի սկզբունքներուն, ինչպէս նաև արեւմուտքի ճշմարիտ քաղաքակրթութիւնը ներկայացնող Դաշնակից պետութեանց լաւ հասկցուած շահերուն»¹⁹: Այսինքն՝ առաջին անգամ թեքեյանը հնչեցնում է հանրապետականականությունը Հայաստանի գաղափարը՝ հակադրվելով արևմտահայ տիրապետող արևմտահայաստանականությունության մտայնությանը:

Մինչև 1920-ականների կեսերն այս միտքն այլևս չի հանդիպում թեքեյանի հրապարակային խոսքում: Սակայն թեքեյանական այս մեկնաբանությունը վկայում է, որ քաղաքական-կուսակցական նախապատվությունների ծխածածկովի տակ ամեն դեպքում նրա համար սկզբունքայինը ոչ թե այն էր, թե Արևելյան կամ Արևմտյան Հայաստաններից որը մյուսի հանդեպ կունենա գերակայություն, որը մյուսին կկցվի, այլ ազգային միավորումն ու ազգային պետականության գոյությունը ապահովումը:

Եթե 1918 թ. դեկտեմբերի վերջին Փարիզում գտնվող Ազգային պատվիրակությունը չհռչակեր Միացյալ Հայաստանի և Կիլիկիայի անկախությունը²⁰, ապա թեքեյանը գուցե ավելի համարձակ շարունակեր Հայաստանի Հանրապետությունը որպես Հայկական հարցի լուծման բանալի դիտարկելու հայեցակետը:

Չնայած դրան՝ թեքեյանը բոլոր դեպքերում զերծ է մնացել Հայաստանի Հանրապետությանն առնչվող հարցերում իրեն բնորոշ քննադատական կամ դատապարտող ոճաբանությամբ հանդես գալուց՝ ակնհայտորեն փորձելով ձեռնպահ մնալ ավելորդ և, թերևս, ժամանակավրեպ կրքեր բորբոքելու և այդ կերպ օրըստօրե խորացող ներազգային օտարման ու պառակտման պրակտիկան իր հերթին խթանելուց: Թեքեյանը ոչ այնքան թիրախավորել է Հայաստանի Հանրապետությունը, որքան կենտրոնացել է պատերազմում հաղթած դաշնակից երկրների քաղաքական աջակցությամբ Միացյալ Հայաստանի ստեղծման և ճանաչման հնարավորության վրա:

Շրջադարձ Միացյալ Հայաստանի իդից դեպի Անկախ Հայաստանի Հանրապետության արժեքայնացում

1919 թ. մայիսի 28-ին Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունն ընդունեց հայտնի «Միացման ակտը», որով հայտարարվեց Արևմտյան Հայաստանը նոր ստեղծված Հանրապետությանը միավորելու մասին և իրեն հռչակեց

¹⁹ «Արև», 25. XI. 1918:

²⁰ «Արև», 30. XII. 1918:

Միացյալ Հայաստանի Հանրապետության կառավարություն²¹: Այս հայտարարությունը տհաճ անակնկալ մատուցեց արևմտահայությանը և հատկապես Ազգային պատվիրակությանը՝ նոր մակարդակի տեղափոխելով վերջինիս և Հայաստանի Հանրապետության միջև քաղաքական ու գաղափարական դիմակայությունը:

Թեքեյանը, որը մինչ այդ՝ 1919 թ. ապրիլին, Փարիզի Համազգային Համագումարի ընթացքում ընտրվել էր Պողոս Նուբար փաշայի գլխավորությամբ ձևավորված նոր Ազգային պատվիրակության անդամ²², անմիջականորեն ներգրավվում է Միացյալ Հայաստանի միասնական, կոալիցիոն խորհրդարան և կառավարություն ձևավորելու, ինչպես նաև վերջինիս մանդատով Փարիզում միասնական պատվիրակություն կազմելու հիմնահարցի լուծման բանակցային գործընթացում: Փարիզում հայկական երկու պատվիրակությունների միջև բանակցությունների արդյունքում էական հաջողությունների չհասնելուց հետո Թեքեյանը՝ որպես Ազգային պատվիրակության բանակցային խմբի ղեկավար, 1919 թ. այցելում է Երևան՝ ՀՀ կառավարության հետ քննարկելու այդ հարցը²³: Բուն բանակցությունները որևէ արդյունքի չեն հանգեցնում²⁴ արձանագրելով արևմտահայ ու արևելահայ հատվածների միջև խորապես կուսակցականացված հակասությունները հաղթահարելու անկարողությունը: Սակայն Թեքեյանը, չնայած բանակցությունների տապալման շուրջ սկսված փոխադարձ մեղադրանքներին, լինելով իրադարձությունների կիզակետում ու կրելով պատասխանատվության հսկայական չափաբաժին, մեծապես զերծ է մնացել հրապարակային վեճերի հորձանուտն ընկնելու և ակտիվ հակադարձումների գայթակղությունից: Հիմնական պատճառը, ըստ էության, այն էր, որ նա խուսափում էր հայկական երկու հատվածների միջև բանակցությունների ձախողման փաստը շահարկումների առարկա դարձնելուց՝ նախ՝ հետագայում նոր երկխոսության հնարավորության կամուրջները չայրելու նկատառումով, մյուս կողմից՝ ինքնին ամոթալի համարելով ազգային հարցերում համաձայնության չհասնելու անկարողությունը հանրային քննարկման թեմա դարձնելը. «... կը մաղթեմ, որ հայկական խնդրին լուծումը ջնջէ այս բանակցութեանց գէշ յիշատակը, մեր եւ մեզի հետ ազգին մտքէն»²⁵: Իր կողմից անցկացված բանակցությունների կտրվածքով այդ զսպվածությունը Թեքեյանն ավելի կարևոր ու նպատակային էր համարում, քան ՀՀ իշխանությունների կողմից «միացման ակտի» ընդունման՝ իր կարծիքով ռազմավարական սխալի կամ երևանյան բանակցությունների ձախողման մեջ ՀՀ դաշնակցական իշխանություններին շարունակաբար մեղադրելու՝ ներքին պառակտումը սնուցող վարքագծին տուրք տալը:

Հատկանշական պետք է համարել, որ ավելի քան մեկ ամիս՝ հոկտեմբերի 13-ից մինչև նոյեմբերի 25-ը մնալով Հայաստանում Թեքեյանը Հանրապետության ներքին դրության մասին լրագրողական որևէ նյութ, նոթագրություն չի

²¹ «Աշխատանք» (Երևան), 03. VI. 1919:

²² «Արև», 18. IV. 1919:

²³ Ա. Լ. պ. օ. յ. ա. ճ. ե. ա. ն. 1988, 247:

²⁴ Ա. վ. ա. գ. յ. ա. ն. 2018, 32:

²⁵ «Ժողովուրդի ձայնը», 15. I. 1920:

հրապարակել: Մարդկային ազնվությունը, թերևս, թույլ չի տվել նրան անտեսելու Հայաստանում առկա սոցիալ-տնտեսական օբյեկտիվ իրավիճակը, այդ թվում՝ արևմտահայ գաղթականության սարսափելի պայմաններն ու նրանց հարցերը լուծելու ուղղությամբ գործադրվող ջանքերը: «Ժողովուրդի ձայնը» թերթի դեկտեմբերի 21-ի համարում նա երկիմաստորեն գրում է. «... ես այլապես մտահոգ եմ, չըսելու համար հուսահատ եմ մէկուկես ամսուան միջոցին երեւանի մէջ միւս բոլոր տեսածներէն՝ քան թէ միացեալ կառավարութեան ստեղծուած չըլլալէն, այդ մասին մեր կատարած աշխատանքին անյաջողութիւններէն եւ այդ առթիւ ուղղուած մեղադրանքներէն»: Չնայած հոգւածում ներհայաստանյան իրադրության քաղաքականացման որոշակի չեղտադրումներին՝ կարելի է զգալ երևանյան սոցիալական գորշ խորապատկերի վերհուշից առաջացող ներքին ճիչը՝ զսպելու թեքեյանի ինքնակառավարումը՝ միախառնված իրադրությունը փոխելու հնարավորության թերահավատությունը:

Նման զսպվածությունը վկայում է ազգային խնդիրներին կուսակցականի նեղ պրիզմայից դուրս, առավել լայնախոհ հայացքով նայելու հատկության մասին, որը նոր դրսևորում ստացավ Հայաստանի Հանրապետության միջազգայնորեն ճանաչման գործընթացի համատեքստում: Այն կարծես հարմար առիթ տվեց թեքեյանին՝ հաղթահարելու ներքին կապանքները և արտահայտելու նորաստեղծ հանրապետության գոյության փաստի մասին իր իրական անկեղծ զգացողությունները:

Կ. Պոլսում լույս տեսնող ռամկավար-ազատական հայացքներով «Ժողովուրդի ձայնը» 1920 թ. սկզբին խմբագրականով խանդավառությամբ գրում է. ««Ժողովուրդի ձայնը» սրտովին կողմունէ Հայաստանի անկախութեան ճանաչումը, և կը շնորհաւորէ հայ ժողովուրդը որ դարերու հալածանքէն ու տառապանքէն յետոյ վերջապէս կը տիրանայ իր նախահայրերու կառուցած հայրենիքին գէթ մէկ մասին անկախութեան: ... Ասիկա առաջին քայլն է դէպի Ամբողջական Հայաստանի կազմութիւնն և ճանաչումը»²⁶:

Ռամկավարները չեն հրաժարվում Միացյալ Անկախ Հայաստանի իրենց տեսլականից: «Հայկական հարցի բուն առանցքը այն հողամասերն են, որոնք թրքական լուծին տակ կը գտնուէն: Անոնք է որ պէտք է ազատագրուին ու կազմեն Հայութեան հայրենիքը»²⁷, – նշվում է թերթում մեկ այլ խմբագրականում բանաձևելով «Հայաստանն անկախ է, բայց հայկական հարցը լուծուած չէ»²⁸:

Սակայն այս ֆոնին թեքեյանի մտածողության մեջ տեղի է ունենում էական փոփոխություն. գոյություն ունեցող Հայաստանի Հանրապետությունն ածանցյալից վերածվում է միացյալ պետականության վերականգնման ազգային ծրագրի հենակետային սուբյեկտի: Արդեն ընդունելի է համարվում, որ Արևելյան Հայաստանի անկախություն ձեռք բերելու իրավունքի իրացումը ոչ թե որպես Միացյալ Հայաստանի խոչընդոտ պետք է դիտարկել, այլ դրան տանող ճանապարհ կամ հնարավորություն. «Ռուսահայաստանի ազատագրումը կատարուած դէպքերու բերումով, Ռուսական կայսրութեան խորտակումով, աւելի իրաւունք

²⁶ «Ժողովուրդի ձայնը», 14. I. 1920:

²⁷ «Ժողովուրդի ձայնը», 10. I. 1920:

²⁸ «Ժողովուրդի ձայնը», 16. I. 1920:

ուների անկախությունն քան իր դրացիները, որոնք իրենց դատը չնոյնացուցին Դաշնակիցներու դատին հետ: Այո՛, մենք կը խոնարհինք Արարատի դրօշակին տակ, բայց Հայաստանի անկախությունը այն ատեն միայն իսկապէս իրագործուած պիտի ըլլայ, երբ այդ դրօշակը ծածանի նաև Տաւրոսի կատարին վրայ»²⁹:

Սա մտածողական կարևոր տեղաշարժ կարելի է համարել, որը ոչ միայն ընկալ առհասարակ հետազայում Հայաստանի պետականության շուրջ թեքեյանական մոտեցումների արդիականացման հիմքում, այլ նաև նպաստեց, անկախ միջկուսակցական հարաբերություններից, Սիյուռքում Հայաստանի Հանրապետության դրական կերպարի և ինքնին պետականության վերականգնման իբրև ազգային պատմական մեծագույն ձեռքբերման և արժեքի ընկալումների ձևավորմանը: Համընդհանուր այս փոխակերպման խորհրդանշական դրսևորումներն էին մամուլում 1920 թ. մայիսի 28-ը որպես անկախության վերականգնման տոնի վերախմաստավորումը: «Ինչ որ ալ եղած ըլլան – մեր դառնությունները և յուսախաբուծվածները մեծ պատերազմին վախճանէն ի վեր, և ինչ որ ալ ըլլան տխրությունները զորս ապագան կը վերապահէ թերեւս մեզի, կայ և պիտի մնայ սակայն մեծապանծ գերերջանիկ իրողություն մը, հայկական անկախությունը, Հայկական – Անկախ Պետության մը գոյությունը, և ասիկա կը բաւէ որպէսզի մեղմանայ մեր ցաւը անցեալին կորուստներուն համար՝ և վստահութեամբ նայինք ապագային», – գրում է Թեքեյանի «Արև»-ը 1920 թ. մայիսի 28-ին: Արդյունքում հետագա երկու ամիսների ընթացքում թերթը հետևողականորեն լուսաբանում է Սիյուռքի տարբեր համայնքներում Վիեննայից³⁰, Կ. Պոլսից³¹ մինչև Կարկաթա³², Անկախության օրը տոնելուն ուղղված հանդիսությունները: Այսինքն կարելի է փաստել, որ ոչ այնքան Հայաստանի առաջին Հանրապետության հռչակումն ու գոյություն երկու տարիներն են Սիյուռքում արմատավորել պետականատիրության զգացումները՝ իբրև ինքնության բաղադրիչներ, որքան Հանրապետության միջազգայնորեն ճանաչումը:

Եթե նկատի ունենանք, որ այս վերաբնակությունը տեղի էր ունենում Հայաստանի կառավարության և Ազգային պատվիրակության միջև ընթացող՝ կռաւիգիտ կառավարություն կազմելու շուրջ բանակցությունների տապալման ֆոնին, նման ընկալումները ներազգային դրվագային միասնականության որոշակի հենապատկերի դեր են կատարում:

Սակայն Փարիզի (1919–1920 թթ.), Լոնդոնի (1921 թ.) և Լոզանի (1922–1923 թթ.) կոնֆերանսներում Հայկական հարցի բովանդակային աստիճանական նահանջը՝ ազգային ինքնիշխան պետության ստեղծման ծրագրից դեպի փախտականների և Թուրքիայում մնացած հայերի կրոնական ու մշակութային իրավունքների պաշտպանություն, ինչպես նաև 1921 թ. քեմալաֆրանսիական համաձայնագրով Կիլիկիայի լիակատար զիջումը Թուրքիային³³, ինչն ուղեկցվեց հայության զանգվածային ելքով այդ տարածքից, արևմտահայության համար ձևավորեցին արմատապես նոր ճգնաժամային իրականություն:

²⁹ «Ժողովուրդի ձայնը», 10. I. 1920:

³⁰ «Արև», 25. VI. 1920:

³¹ «Արև», 14. VI. 1920:

³² «Արև», 21. VI. 1920:

³³ Հայկական հարց. հանրագիտարան. 1991, 146:

Նշված իրադարձություններից առաջացած հուսահատության նոր պլիքը ստիպում էր վերանայելու վերաբերմունքը եվրոպական երկրների խոստումների և, առհասարակ, Թրքահայաստանում հայկական պետականության վերականգնման հնարավորությունների, մեթոդաբանության նկատմամբ և առերեսվել իրական քաղաքականության հետ: 1922 թ. մարտին «Արև»-ի խմբագրականի հեղինակն արդեն դառնությունը գրում է. «Վերջապես Եւրոպան, միակը որ կը հաջողուի ներկայիս, — վար առաւ ... խտէալիսթի այն շողշողուն ու շլացուցիչ դիմակը զոր մեծ պատերազմին ատեն իր վաղնջական դէմքին անցուցեր էր լաւագոյնս խաբելու և իր կողմը քաշելու համար հին և նոր Աշխարհաց մեծագոյն ու փոքրագոյն ազգերը ...: Մեծագոյն գոհուածը — Բարիգի խորհրդածողովին մենք՝ Հայերս եղանք, ինչպէս եղած էինք մեծագոյն գոհր պատերազմին: Ինչո՞ւ: Որովհետեւ, ափսո՛ս, կը ներկայացնէինք մեր բախտին անօրէն տնօրէններուն համար նուազագոյն ուժը և փոքրագոյն շահը»³⁴:

Խմբագրականի նման շեշտադրումները, որոնք արտահայտում էին ինքնիշխան Հայրիկի «Թղթե չերեփի» գաղափարական հայեցումի նորօրյա արձանագրումները, վերահաստատում են, որ հանրային-քաղաքական միտքը չարունակում էր միջազգային քաղաքական իրողություններին զգացմունքային ընկալումներով, «չարի և բարու» բարոյաէթիկական չափումներով, «հավերժ բարեկամների և թշնամիների» գաղափարաբանությամբ մոտենալու և դրանց հիման վրա իր համար սպասելիքներ ձևավորելու, ժամանակից շուտ հաղթանակներով խանդավառվելու և դրանք չարդարանալու դեպքերում խորը անկումային տրամադրությունների մեջ թաղվելու պրակտիկան:

Նման ընկալումները ներհատուկ են ազգի ողբերգական ներկայով մտահոգ, սակայն իրավիճակի վրա ազդելու անզորությունը խորությունը ապրող անհատին, ով, տեսնելով իրավիճակի վրա ներգործելու ազգային ներուժի պակասը, ներքին անկազմակերպվածությունն ու պառակտվածությունը, հույսը կապում է արտաքին միջավայրի անշահախնդիր բարեկամեցողության պատրանքների հետ: Նման դեպքերում ակնկալիքների չարդարացումը շատ ավելի ցավոտ է լինում հենց նույն անհատների, քան մնացածների համար: Դրա արտահայտությունն էր նաև, որ 1922 թ. Կ. Պոլսից ստիպված հեռանալուց հետո Թեքեյանը, խորքային իմաստով ընկալելով նույն եվրոպական երկրների թողտվությունը քեմալականների կողմից Արևմտյան Հայաստանի և Կիլիկիայի լիակատար գրավման փաստի առաջացրած լրջագույն բացասական ազդեցությունը Հայկական հարցի լուծման վրա, սկսում է որոշ ժամանակով հեռանալ հրապարակազրական գործունեությունից՝ փորձելով ազգային հիմնահարցերին հետամուտ լինել կրթական, գրական-ստեղծագործական, որբախնամ ակտիվ գործունեությամբ:

Խորհրդայնացումը որպես գոյաբանական ընտրություն. համակերպման հնչերանգները քաղաքական իրատեսություն պայմաններում

Փարիզի, ապա Լոնդոնի (հետագայում նաև Լոզանի) կոնֆերանսների «քաղաքական գործարքներում» արևմտահայության ակնկալիքների չարդարացման փաստի հետ առերեսումը պատճառ է դառնում, որ 1920 թ. վերջերից, որպես

³⁴ «Արև», 31. III. 1922:

փրկողակ, արևմտահայ մտավորականությունը հայացքը դեպի Արևելյան Հայաստան ուղղի: Սակայն քաղաքական մտքի այդ շրջադարձը ոչ թե Հայաստանի Հանրապետության հռչակագրի հետ էր կապվում, այլ «չարյաց փոքրագույնն ընտրելու» սկզբունքով ազգային ազատագրության կամ փրկության հարցում բոլշևիկյան Ռուսաստանը քեմալական թուրքիայից նախընտրելի համարելու: «Քեմալիսթ մուրճը ստիպեց Հայաստանը Պոլշվիք սալին ձեռք առնել: Ասիկա ոչ ոքի համար չափազանց զարմանալի պիտի թուի: Մեզի համար՝ մաղթենք միայն որ մետաղը շատ թափթփուքներ ունեցած չըլլայ: Եթե պահած է իր յատկությունները, ան կրնայ օր մը մեր ուզած ձեռք ստանալ նորէն»³⁵, – 1920 թ. Հայաստանի առաջին Հանրապետության խորհրդայնացման սահմանագծին նշում է «Ժողովուրդի ձայնը» թերթին փոխարինելու եկած «Ժողովուրդի ձայն-ժամանակ» թերթի խմբագրականի հեղինակը: Դա է պատճառը, որ ռամկավարական մամուլը ոչ այնքան կենտրոնացավ 1920 թ. դեկտեմբերի սկզբին Հանրապետության անկախության կորստի վրա, որքան ռուսական ընտրության արդարացվածության հիմնավորման: Անկախության կորստի հարցը մամուլի էջերում սրվում էր հիմնականում հակադաշնակցական քարոզչության համատեքստում՝ չեչտելով պետական ինստիտուտների, հատկապես բանակի կառավարման անկարողությունը:

«... Կարսի առջեւ, սակայն, մեր բանակի բարոյական և ֆիզիքական սնանկություն հետ, անգամ մըն ալ յայտնի եղաւ թէ կառավարութիւնն ալ մնանկ էր և պատասխանատու ներկայ ու ապագայ բոլոր ճախողութիւններուն: ... Ահա այս պայմաններուն տակ էր որ եկան կամ հրաւիրւեցան պոլշեւիքները որոնք եթէ մինչեւ այսօր ոեւէ օգուտ չունեցան, գէթ փրկեցին հայ ժողովուրդը անխուսափելի վտանգէն ...», – նշվում է «Ժողովուրդի ձայն-ժամանակ» պարբերականի 1921 թ. հոկտեմբերի 14-ի համարում: Անկախության կորստի հարցում ռամկավարական հրապարակագրությունը, ակնհայտորեն ՀՀ դաշնակցական իշխանության և քեմալական թուրքիայի պատասխանատվությունն ընդգծելով, նրբորեն նվազեցնում էր բոլշևիկյան Ռուսաստանի ապակառուցողականության ու ագրեսիայի նշանակությունը: Ավելին՝ բռնի բոլշևիկացումը, ըստ էության, մատուցվում է որպես գոյաբանական ընտրություն. «... Եթէ Հայաստանի սահմաններուն վրայ պոլշեւիկներ չգտնուէին, անհրաժեշտ էր որ ստեղծուէր այդ կազմակերպութիւնը, գերութեան այդ վիճակը թեթեւցնելու համար»: Ուստի Հայաստանի խորհրդայնացումը դիտարկվել է որպես անխուսափելի և օրինաչափ երևույթ: «Հայաստանը խորհրդային է այսօր և կապուած Ռուսաստանին: Ոչ ոք կը մեղադրէ Հայաստանը իր այս քայլին համար: Հայ ժողովուրդը իր ֆիզիքական գոյութեան փրկութեան համար ուրիշ ճամբայ չունէր, քան հաշտուիլ իրականութեան հետ»³⁶:

Ընդ որում Հայաստանին ինքնիշխանությունից զրկելու բոլշևիկյան Ռուսաստանի ձգտումներին «բարոյական չահի» շղարշ էր հաղորդվում: Մասնավորապես 1920 թ. դեկտեմբերին «Ժողովուրդի ձայն-ժամանակ» թերթում գրվում է. «... Պոլշեւիզմի հայրենիքը այնչափ միամիտ չէ որ սպասէ մենէ համոզուած պոլշեւիքներ դառնալ: ... Անոր կը բաւեն Հայաստանը բնաջնջումէ

³⁵ «Ժողովուրդի ձայն-ժամանակ», 04. XII. 1920:

³⁶ «Ժողովուրդի ձայն-ժամանակ», 20. XII. 1920:

փրկուած ըլլալու բարոյական շահը՝ այսօր, և իր յետագայ ծրագրերուն համար քայլ մը յառաջ գացած ըլլալու գոհունակութիւնը»³⁷:

Թեքեյանն այս շրջանում ակտիվ հրապարակագրութեամբ չի զբաղվել, սակայն փորձել է Հայաստանի խորհրդայնացումն օգտագործել բոլշևիկյան Ռուսաստանի միջոցով Արևմտյան Հայաստանը փրկելու վերջին, հուսահատ նպատակի համար: Նրա ցուցումով ռամկավարական գործիչ Արտակ Դարբինյանը ժամանում է Թիֆլիս: Հանդիպելով Հայաստանի ԽՍՀ Ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի նախագահ Ալեքսանդր Մյասնիկյանին՝ Դարբինյանը նրան առաջարկում է սովետական իշխանութիւններին օժանդակութեամբ Խորհրդային Հայաստանին միացնել Սևրի պայմանագրով սահմանազღծված Արևմտյան Հայաստանի տարածքները: Սակայն առաջարկը Մյասնիկյանը մերժում է այն պատճառաբանութեամբ, որ Թուրքիան չի համաձայնի առանց պատերազմի որևէ տարածք զիջել, իսկ Խորհրդային Ռուսաստանը չի ցանկանա փչացնել հաբաբերութիւնները քեմալական Թուրքիայի հետ³⁸:

Այս անհույս փորձից հետո Կ. Պոլսում Թեքեյանի գործուն մասնակցութեամբ Ռամկավար-Ազատական կուսակցութեան առաջին ընդհանուր պատգամափորական ժողովն ընդունում է հիմնարար որոշում՝ քաղաքական անվերապահ աջակցութիւն ցուցաբերել Հայաստանում հաստատված խորհրդային կարգերին՝ «անոր տրամադրելու համար կուսակցութեան ոյժերը հայ ժողովուրդի ֆիզիքական գոյութիւնը պահպանելու, երկրի տնտեսութիւնը վերականգնելու և հակապետական արկածախնդրութիւններ արգիլելու նպատակաւ»³⁹: Սա կողմնորոշում էր, որին ինչպես ՌԱԿ-ը, այնպես էլ ողջ Սփյուռքի ոչ դաշնակցական հատվածը մնաց հավատարիմ ԽՍՀՄ-ի գոյութեան ողջ ընթացքում:

Ինքը՝ Թեքեյանը, Հայաստանի խորհրդայնացման անհրաժեշտութեան մասին հրապարակագրութեան ձեռնարկով խոսել է շատ ավելի ուշ: «Արև»-ի 1928 թ. մայիսի 29-ի համարում հստակ բացատրելով 1920-ականների սկզբին իր պրո-ռուսական կողմնորոշման ռացիոնալութիւնը՝ նա Առաջին Հանրապետութեան հիմնադրման 10-ամյակի առթիւ գրված խմբագրականում պարզաբանում է. «Քանի որ բացարձակ անկախութեամբ բացարձակ վտանգի մէջ էր հոն հաւաքուած մեր մէկ միլիոնի չափ բնակչութեան կեանքը, մենք, մեր ազգին այլևս ուժասպառ ու ճգնաժամային այս վիճակին մէջ նախընտրելով անոր կեանքը անոր անկախութեան, գոհ ենք իր ներկայ ըէժիմէն՝ որ իր գոյութեան ապահովութիւնն է այսօրուան համար ...»⁴⁰: Իսկ 1944 թ. նոյեմբերին Հայաստանի Խորհրդայնացման 24-ամյակի առթիւ նա «Արև»-ի իր առաջնորդող հոդվածում գրում է. «Հայաստան, ուրեմն, քսանըջորս տարի առաջ՝ ... իմաստուն և փրկարար քայլ մը միայն առած եղաւ այդ օրը, որուն համար ալ պէտք է ամէն հայրենասէր Հայ մեծ օրերու յատուկ լուրջ և խոր ուրախութիւնով պարուրուի ...»⁴¹:

Ավելի քան ականհայտ է, որ Թեքեյանի համար, աշխարհաքաղաքական ու տարածաշրջանային առկա իրողութիւնների պայմաններում, ռուսական հովա-

³⁷ «Ժողովուրդի ձայնը-Ժամանակ», 04. XII. 1920:

³⁸ Դ ա լ լ ա ք յ ա ն. 2004, 37:

³⁹ «Ժողովուրդի ձայնը-Ժամանակ», 21. VI. 1922:

⁴⁰ «Արև», 29. V. 1928:

⁴¹ «Արև», 29. XI. 1944:

նոցի ներքո հայրենիքի մի հատվածի ֆիզիկական փրկությունը՝ պետականության որոշակի բաղադրիչների պահպանմամբ, ավելի առաջնային է դիտվել, քան Հայաստանի առաջին Հանրապետության անկախությունը ցանկացած գնով պահպանելը՝ որպես հետագայում պետականության լիարժեք վերականգնման հնարավորության նախահիմք: Պատահական չէ, որ նույն առաջնորդող հոգվածում նա գրում է. «Ապագայի բոլոր գեղեցիկ կարելիություններուն հիմն ու խարիսխը՝ ներկայ Հայաստանի գոյությունն է ...»:

Այլ կերպ ասած՝ 1918-ին Առաջին Հանրապետության գոյության պատմաքաղաքական նշանակությունն իր անհամարձակ անդրադարձներով, ավելի ուշ պետական սովորենություն — ժողովրդի ինքնավերականգնություն կատեգորիաների միջև նախապատվությունների շուրջ հրապարակային մտահոսքի զարգացմամբ Թեքեյանն էական ներդրում է ունեցել հայկական իրականության մեջ պետականության գործառնական դերի վերազնահատման և այդ իմաստով քաղաքական մտածողության արմատավորման գործում:

Զսպվածության և պետականության վերազնահատումների համատեքստը

1918–1920 թթ. Հայաստանի անկախացման հարցում ավելի համարձակ և նախաձեռնողական լինելուն Թեքեյանին խանգարել է երկու հանգամանք: Առաջին՝ տարբեր երկրներում սփռված և ինքնահաստատման խնդիր լուծող արևմտահայությունը չունեի բավարար տեղեկատվություն ու պատկերացում այն պատմաքաղաքական ծանրագույն իրադրության և նախապայմանների մասին, որոնք ուղղակի ստիպեցին արևելահայ քաղաքական էլիտային զնալու Հայաստանի Հանրապետության հռչակման դժվարին որոշման կայացմանը: Դրա մասին է վկայում, օրինակ, Հայաստանի առաջին Հանրապետության վարչապետ Ալեքսանդր Խատիսյանի՝ Հայաստանի Հանրապետության ծագման ու զարգացման մասին աշխատության կապակցությամբ «Արև»-ում 1936 թ. մայիսի 28-ի խմբագրականում արտահայտված զարմանքն անկախության հռչակմանը նախորդած՝ Հայաստանի շուրջ տեղի ունեցած իրադարձությունների առթիվ: «... անկախութեան» հռչակման մանրամասնությունները պարզապես կը փշաքաղէ ոեւէ հայ ընթերցող: Այնքան զարհուրելի և յուսահատական պայմաններու մէջ է, որ կատարուած է «մայիս 28-ի աքթ»ը, իբրեւ առաջին յայտարարութիւն Հայաստանի «անկախութեան»⁴², – գրվում է խմբագրականում՝ ակամա բացահայտելով այդ առանցքային իրադարձություններից Թեքեյանի ունեցած տեղեկատվության անբավարարությունը: Դրանով կարելի է բացատրել, ինչպես ասվեց, Սարգսյանի հերոսամարտն աննկատ թողնելու, 1918 թ. մայիսյան ճակատագրական դեպքերը պատշաճ արժեւորման չենթարկելու Թեքեյանի վարքագիծը: Այս առումով էական դեր է ունեցել նաև այն փաստը, որ ընդհուպ 1918 թ. Հայաստանում մամուլի կայուն համակարգ չի եղել: Այն ձևավորվել է Հանրապետության կենսագործունեությունը հրնթացս:

Երկրորդ՝ արևմտահայ իրականությունում ՀՀ անկախության հռչակումն առավելապես ընկալվել է իբրեւ ՀՅԴ քաղաքական հավակնությունների բավարարման, իսկ ինքնիշխանության կորուստը՝ որպես հիմնականում ՀՅԴ կա-

⁴² «Արև», 28. V. 1936:

ռավարման անկարողության դրսևորում: Դա թույլ չի տվել իրադարձությունների զարգացումը գնահատել արտաքին ու ներքին բոլոր գործոնների օբյեկտիվ համադրման միջոցով: Մասնավորապես, «Արև»-ը Առաջին Հանրապետության անկախության կորստի պատճառ է մատնանշում 1919 թ. ՀՀ կառավարության ընդունած «Միացման ակտը»՝ դա նշելով որպես քեմալականների կողմից Հայաստանը թիրախավորելու և 1920 թ. Հայաստանի դեմ պատերազմ սանձազերծելու հիմնական պատճառ: «Պետական և միջազգային ըմբռնումով աւելի խախտողական և վտանգալուր «աքթ» կարելի էր երեւակայել: Ատիկա մարտահրաւէր մըն էր Թուրքիոյ մէջ ճշտորոտող և դաշնակիցներու դէմ ցցուող քէմալական շարժումին դէմ: ... Գիտենք թէ ի՞նչ հետեւանք ունեցաւ այդ անխորհուրդ «աքթը»: Թուրքերը յարձակեցան Հայաստանի վրայ՝ տարին չլրացած, գրաւեցին 1914ի սահմաններուն մէջ կազմուած Հայաստանի կէտը ...»⁴³: Թերթում, սակայն, անդրադարձ չկա, օրինակ, Հարավային Կովկասում բոլշևիկյան ներկայության ակտիվացման հետեւանքով ուժային հավասարակշռության խախտման, բոլշևիկների կողմից իրականացված կազմաքանդող քարոզչական գործունեության, Հայաստանում բնակվող մահմեդական տարրերի ջլատող ապստամբական գործունեության ազդեցության մասին:

Սակայն «Արև»-ում հետագայում Թեքեյանը վերաբերել է անկախ պետականության ձեռքբերումը պատմական հեռանկարի համատեքստում: 1928 թ., այսինքն՝ անկախության հռչակումից 10 տարի անց, անդրադառնալով մայիսի 28-ի խորհրդին, Թերթում խմբագիրը կատարում է կարևոր արձանագրում. «Տօնած ենք և կը տօնենք Մայիս 28ը, իբրեւ դարեր վերջ առաջին անգամ հայ երկրամասի մը վրայ ծագող ազատութեան նշոյլը՝ որ բաւական ուժով չէր տեսելու համար, և մեր ժողովուրդն, իր վարիչ կուսակցութիւնով, բաւական խելացի չէր զայն պահպանելու համար: Մենք զայն կը տօնենք համեստօրէն, իբրեւ պատմական իրողութիւն մը, այո՛, ուրախութեամբ մը որուն մէջ շատ ալ տխրութիւն կը մտնէ, և տխրութիւնը աւելի կենդանի է դժբախտաբար քան ուրախութիւնը»⁴⁴:

Թեքեյանի խմբագրած Թերթերը, ինչպես Հայաստանի անկախության, այնպես էլ հատկապես Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո մշտապես ուշադրության կենտրոնում են պահել երկրի սոցիալ-տնտեսական կյանքը՝ դրանց անդրադառնալով թեմատիկ խորագրերի ներքո: Բուն անկախության տարիներին տեղեկատվության հիմնական աղբյուր էին հանդիսանում հայրենական մամուլից հիմնականում ժողովրդական կուսակցության «Ժողովուրդ» Թերթը, ավելի ուշ՝ Հայաստանյան ռամկավարական օրգան «Հայաստանի ձայնը», ինչպես նաև արտերկրյա լրատվական օրգաններ, ինչպես օրինակ, «The Asiatic Review»-ն կամ «Reuters»-ը: Ձեռքը դրած Հայաստանի զարկերակին՝ Թեքեյանական խմբագրությունը լրատվաքարոզչական օրգանների հիմնական առաքելությունը, բացի զուտ վիրավոր հայրենիքից աշխարհասփյուռ հայրենակիցներին տեղեկատվության մատակարարումը, նաև երկրին օժանդակության ցուցաբերումն էր՝ համայնքներում հանգանակությունների խթանման, երբեմն

⁴³ «Արև», 28. V. 1936:

⁴⁴ «Արև», 29. V. 1928:

նաև կազմակերպման միջոցով: Վառ օրինակը այն հզոր տեղեկատվական արշավն էր, որ թերթում 1920 թ. օգոստոս-նոյեմբեր ամիսներին իրականացվեց Հայաստանի կառավարության կողմից Սիյուռքում մեկնարկած 20 մլն դոլարի փոխառության ծրագրին (թերթն այն համարից համար գլխագրում էր որպես «Անկախության փոխառության» ծրագիր) գովազդային ու տեղեկատվական լայն աջակցություն ցուցաբերելով⁴⁵: Առանձնակի խանդավառությամբ լուսաբանվում էր այդ նպատակով Ալեքսանդր Խատիսյանի շրջայցը հայկական համայնքներով, և դա հայրենանվիրումի ուրույն, ինքնաբերական անկեղծ դրսևորում էր:

Եզրակացություն

Վահան Թեքեյանի 1918–1922 թվականների հրապարակախոսությունը սիյուռքահայ ինքնության քաղաքական վերարտադրության համատեքստում հայկական պետականության վերականգնման, ինքնիշխանության ընկալմաների սինթեզումն է, որն արտացոլում է արևմտահայության և Սիյուռքի ներսում գոյություն ունեցող գաղափարական բևեռացումները:

Սկզբնապես քննադատաբար տրամադրված լինելով Հայաստանի առաջին Հանրապետության նկատմամբ՝ Թեքեյանը հետագայում աստիճանաբար անցում է կատարում առավել ընդգրկուն, հայաստանակենտրոն միավորող ընկալման՝ դրան մոտենալով որպես հայկական հարցի լուծման բանալու:

Մինչև 1920 թ. Հայաստանի միջազգային ճանաչման գործընթացի մեկնարկն ընկած ժամանակահատվածում Թեքեյանի մասամբ հրապարակադրական, մասամբ քաղաքական գործունեությունն ընդգծում է սիյուռքահայ քաղաքական մտքի և մայր հայրենիքի իշխանությունների միջև գոյություն ունեցած փոխհասկացվածության ճգնաժամը, որն իր կիզակետին է հասնում հատկապես արևմտահայաստանակենտրոն և արևելահայաստանակենտրոն միացյալ պետության տեսլականների բախման համատեքստում:

Թեքեյանի հրապարակախոսությունը սրում է պետականության գաղափարի շուրջ ազգային համերաշխության հիմնահարցը, ինչն արժևորվում է հատկապես քաղաքական բևեռացման առավել սուր պահերին նրա դրսևորած զուսպ ու հավասարակշռված վարքաբանությամբ:

Հայաստանի առաջին Հանրապետության խորհրդայնացումը Թեքեյանն անցկացնում է ոչ այնքան ինքնիշխանությունից զրկման, որքան որպես հայաբնակ աշխարհադրական տարածքի և հայրենիքի փրկության հարկադրված պատմական ընտրության ուսման ճանապարհ:

Սիյուռքահայության իդեալիստական սպասումների աստիճանական փոխակերպումը դեպի զգայուն քաղաքական իրատեսություն, Թեքեյանի հրապարակախոսության մեջ ստանալով հեղինակային ինքնատիպ ձևակերպում ու իմաստավորում, հանգեցնում է Արևելյան Հայաստանի և խորհրդային իշխանության նկատմամբ հարմարվողական վերաբերմունքի ձևավորմանը՝ որպես ազգային ինքնության պահպանման և հետագայում ինքնիշխան պետականության վերականգնման էական հնարավորություն:

⁴⁵ «Արև», 06. IX. 1920:

Գոր Աբրահամյան – ք. գ. թ., դոցենտ, ԵՊՀ Ժուռնալիստիկայի ֆակուլտետի մեդիաուսումնասիրությունների ու նշանագիտություն ամբիոնի դասախոս: Գիտական հետաքրքրությունները՝ հայ մամուլի պատմություն, սիյուռքահայ հրապարակախոսություն, հանրային հաղորդակցություն, նոր մեդիայի հիմնահարցեր, ժուռնալիստիկայի տեսություն: Հեղինակ է 2 ուսումնական ձեռնարկի և 5 հոդվածի: ORCID:0009-0009-8367-4257. gor.abrahamyan@ysu.am

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ազգային համագումարի նոր նստաշրջանը պետք է շարունակե նախորդին գործը. – «Ժողովուրդի ծայնը» (Կ. Պոլիս), 08. I. 1920:

Ալաթյաճեան Ա. 1988, Վահան Թեքեան, իբր հանրային մարդ և հրապարակագիր, Բեյրութ, Թեքեան Մշակութային Միության հրատարակություն, 400 էջ:

Այսօրուան տօնը . – «Արև» (Ալեքսանդրիա), 28. V. 1920:

Ավագյան Ա. 2018, Վահան Թեքեյան. ազնվական քերթողը, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 215 էջ:

Արամեան Հ. Կիլիկիան պիտի ըլլայ Հայաստանի ծանրության կեդրոնը. – «Ժողովուրդի ծայնը» (Կ. Պոլիս), 19. IX. 1919:

Արարատի անկախ հանրապետությունը. – «Արև» (Ալեքսանդրիա), 29. XI. 1918:

Արարատի դրոշակը պետք է ծածանի նաեւ Տաւրոսի կատարին. – «Ժողովուրդի ծայնը» (Կ. Պոլիս), 10. I. 1920:

Արծանագրուեցեք անկախութեան փոխառութեան. – «Արև» (Ալեքսանդրիա), 06. IX. 1920:

Բարիզի հայկական համագումարը. – «Ժողովուրդի ծայնը» (Կ. Պոլիս), 09. I. 1919:

Դալլաքյան Կ. 2004, Վահան Թեքեյան. քաղաքական-հասարակական գործիչը. – Հայոց պատմության հարցեր. գիտական հոդվածների ժողովածու, հ. 14, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, էջ 35–45:

Դիմակը վար առնուած. – «Արև» (Ալեքսանդրիա), 31. III. 1922:

Դշխոյեան Ն. Դեռ երես ալ ունին. — «Ժողովուրդի ծայնը–Ժամանակ» (Կ. Պոլիս), 14. X. 1921:

Թեքեան Վ. Ազգային կառավարություն. – «Արև» (Ալեքսանդրիա), 02. IV. 1917:

Թեքեան Վ. Ազգային պատուիրակությունն ու իր նախագահը. – «Արև» (Ալեքսանդրիա), 30. VIII. 1918:

Թեքեան Վ. Յոյսի եւ յուսալքման պատճառներ. – «Արև» (Ալեքսանդրիա), 25. XI. 1918:

Թեքեան Վ. Երեւանի բանակցութիւնները Ազգային պատուիրակութեան եւ հայ հանր. կառավարութեան միջեւ. – «Ժողովուրդի ծայնը» (Կ. Պոլիս), 21. XII. 1919:

Թեքեան Վ. Բացատրություն մը Երեւանի բանակցութիւններուն վրայ. ինչ ուզեցինք, ինչ ստացանք. – «Ժողովուրդի ծայնը» (Կ. Պոլիս), 15. I. 1920:

Ինչ վիճակի մէջ է Հայաստանի խնդիրը Բարիզի համագումարին շուրջը. տեսակցութիւն մը պուլկարահայ պատւիրակ պ. Հինդլեանի հետ. – «Ժողովուրդի ծայնը» (Կ. Պոլիս), 02. V. 1919:

Ինչու դուրս եկանք միութիւնէն. – «Ասպարէզ» (Ֆրեզնո), 04. IV. 1919:

Խորհրդային Հայաստանի 24-րդ տարեդարձը. – «Արև» (Ալեքսանդրիա), 29. XI. 1944:

Կիլիկիա պիտի ըլլայ Հայաստանի ծանրութեան կենդրոնը. – «Ժողովուրդի ձայնը» (Կ. Պոլիս), 19. IX. 1919:

Հակոբեան Յովի. Հայկական դատի ճգնաժամի օրերուն. մեր դիրքը Խորհրդային Հայաստանի հանդէպ. – «Ժողովուրդի ձայնը-ժամանակ» (Կ. Պոլիս), 20. XII. 1920:

Հայ ազգային համագումարի աշխատութիւններու եւ որոշումներու ամփոփումը. (պաշտօնական զեկույց). – «Ժողովուրդի ձայնը» (Կ. Պոլիս), 07. V. 1919:

Հայաստանը սալին և մուրճին մէջտեղ. – «Ժողովուրդի ձայնը-ժամանակ» (Կ. Պոլիս), 04. XII. 1920:

Հայաստանի անկախութեան բ տարեդարձը Պօլսոյ մէջ. – «Արև» (Ալեքսանդրիա), 14. VI. 1920:

Հայաստանի անկախութիւնը հռչակուած. – «Ասպարէզ» (Ֆրեզնո), 27. XII. 1918:

Հայաստանի անկախութիւնը հռչակուած. հեռագիր վսեմ. Պողոս Նուպար փաշայէ, ժողովուրդին խանդավառութիւնը. – «Արև» (Ալեքսանդրիա), 30. XII. 1918:

Հայաստանի անկախութիւնը պաշտօնապէս ճանչցուցուած. – «Ժողովուրդի ձայնը» (Կ. Պոլիս), 14. I. 1920:

Հայաստանն անկախ է, բայց Հայկական հարցը լուծուած չէ. – «Ժողովուրդի ձայնը» (Կ. Պոլիս), 16. I. 1920:

Հայկ. անկախութեան տարեդարձը Կալկաթայի մէջ. – «Արև» (Ալեքսանդրիա), 21. VI. 1920:

Հայկական հանրապետութեան տարեդարձը Բարիզի մէջ. – «Ժողովուրդի ձայնը» (Կ. Պոլիս), 02. V. 1919:

Հայկական հարց. հանրագիտարան. 1991, Հայկական հանրագիտարանի զխաւոր խմբագրութիւն, Երևան, 348 էջ:

Ղազարյան Ի. Ծ. Վրդ. 1984, Վահան Թէքէեան, Լոս Անջելէս, G. Printing, 138 էջ:

Մայիսի 28. տարեդարձ անկախութեան. – «Արև» (Ալեքսանդրիա), 29. V. 1928:

Մայիսի 28-ի մասին. – «Արև» (Ալեքսանդրիա), 28. V. 1936:

Մեծ հանդէս Վիեննայի մէջ Հայաստանի ազատութեան առթիւ. – «Արև» (Ալեքսանդրիա), 25. VI. 1920:

Միացյալ Հայաստանի անկախության հայտարարման ակտ. – «Աշխատանք» (Երևան), 03. VI. 1919:

Նոր ազգային պատուիրակութիւնը. – «Արև» (Ալեքսանդրիա), 18. IV. 1919:

Ռամկավար ազատական կուսակցութեան կիրակի հաւաքոյթին շուրջ. – «Ժողովուրդի ձայնը-ժամանակ» (Կ. Պոլիս), 21. VI. 1922:

Վերջին լուրը. – «Ասպարէզ» (Ֆրեզնո), 27. XII. 1918:

Bhabha H. K. 1994, The Location of Culture. London, Pub. House "Routledge", 285 p.

Hofmann T. 2011, One nation – three subethnic groups. The case of Armenia and her Diaspora. Yerevan, Pub. House "Narek", 106 p.

Горохов В. М. 1975, Закономерности публицистического творчества (пресса и публицистика). Москва, изд. «Мысль», 190 с.

Кройчик Л. Е. 2015, Диалоговые ресурсы публицистики. – «Вопросы теории и практики журналистики», Иркутск, т. 4, № 2, изд. «БГУ», с. 139–148.

Мисонжников Б. Я. 2000, Отражение действительности в тексте. – В кн.: Основы творческой деятельности журналиста. С. Петербург, изд. «Знание», с. 95–122.

Полонский А. В. 2008. Публицистика как особый вид творческой деятельности. – «Научные ведомости Белгородского государственного университета», № 11, с. 56–61.

ПЕРВАЯ РЕСПУБЛИКА АРМЕНИЯ И ПРОБЛЕМА ПОТЕРИ
НЕЗАВИСИМОСТИ В ПУБЛИЦИСТИКЕ ВАГАНА ТЕКЕЯНА
(1918–1922 ГГ.)

ГОР АБРАМЯН

Резюме

Ключевые слова: Ваган Текеян, публицистика, Первая Республика Армения, Армянский вопрос, Диаспора, национальная идентичность, Западная Армения.

Восприятие и интерпретация Первой Республики Армения в публицистике известного западноармянского, а затем диаспорального писателя, публициста, общественно-политического деятеля, яркого представителя армянского либерально-демократического политического течения Вагана Текеяна (1878–1945 гг.) рассматриваются в контексте Армянского вопроса, восстановления национальной государственности, а затем – утраты суверенитета. В рамках отношений между идентичностью армянской диаспоры и национальной государственностью особое внимание уделяется роли публицистики Текеяна в формировании политической культуры Диаспоры, определении национальных повесток, а также переоценке идеи всеармянской солидарности.

Исходя из социально-политической аналитической функции публицистики, выявляется эволюция идеологических позиций Текеяна – от первоначального критического отношения к Первой Республике Армения до признания её в качестве ключевого этапа в сохранении армянской идентичности и восстановлении государственности.

Сквозь призму публицистической точки зрения Текеяна также рассматриваются идеологическая поляризация западноармянской и восточноармянской идентичностей, утрата надежд на западные державы и формирование относительно лояльного отношения к советизации Армении. Эти тенденции свидетельствуют о развитии политической мысли Армянской диаспоры от идеализма к реализму, а также о становлении гибридных форм идентичности между Диаспорой и Родиной.

*Гор Абраамян – к. филол. н., доцент, преподаватель кафедры медиаисследований и семиотики факультета журналистики ЕГУ. Научные интересы: история армянской прессы, армяно-диаспоральная публицистика, массовые коммуникации, проблемы новых медиа, теория журналистики. Автор двух учебных пособий и пяти статей.
ORCID: 0009-0009-8367-4257. gor.abrahamyan@ysu.am*

GOR ABRAHAMYAN

Summary

The perception and interpretation of the First Republic of Armenia in the publicistic writings of Vahan Tekeyan (1878–1945), an outstanding Western Armenian and later Diaspora writer, publicist, socio-political figure, and a prominent representative of the Armenian liberal-democratic political movement, are examined in the context of the Armenian Question, the restoration of national statehood, and subsequently the loss of sovereignty. Within the framework of the relationship between the identity of the Armenian Diaspora and national statehood, particular attention is given to the role of Tekeyan's publicistic writings in shaping the political culture of the Diaspora, defining national agendas, and re-evaluating the concept of pan-Armenian solidarity.

Based on the socio-political analytical function of public discourse, the evolution of Tekeyan's ideological stance is revealed – from an initial critical attitude to the First Republic of Armenia to its recognition as a pivotal stage in preserving Armenian identity and restoring statehood.

From Tekeyan's perspective, attention is also drawn to the ideological polarization between Western and Eastern Armenian identities, the gradual erosion of hope in Western powers, and the development of a relatively loyal attitude toward the sovietization of Armenia. These trends reflect a shift in political thought of the Armenian Diaspora from idealism to realism, as well as the emergence of hybrid identity formations between the Diaspora and Homeland.

Gor Abrahamyan – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Lecturer at the Department of Media Studies and Semiotics, Faculty of Journalism, Yerevan State University. Scientific interests: history of the Armenian press, publicism in Armenian and Diaspora, mass communications, issues of new media, theory of journalism. Author of two textbooks and five articles. ORCID:0009-0009-8367-4257. gor.abrahamyan@ysu.am

ԱՐՑԱԽԻ ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԲԱՌԱԿԱԶՄԱԿԱՆ ԿԱՂԱՊԱՐՆԵՐԸ*

ԼՈՒՍԻՆԵ ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ Արցախ, տեղանուն, բառակազմություն, կաղապար, դասակարգում, տեղանվանական արմատ, պարզ, բաղադրյալ, ածանցավոր, բարդ:

Ամփոփում

Արցախի տեղանունների բառակազմական խմբերն առանձնացնելիս հիմք են ընդունվել տեղանունների բառակազմական կաղապարների դասակարգման դասական և ժամանակակից սկզբունքները, մասնավորապես՝ Ջահուկյանի մոտեցումը (հաշվի առնելով որոշ առանձնահատկություններ):

Ըստ այդմ՝ Արցախի տեղանունները խմբավորվել են հետևյալ կարգով.

Ա. Պարզ կամ արմատական տեղանուններ. դրանք դասակարգվում են.

ա) բուն արմատական տեղանուններ, երբ բառարմատն է տեղանունը,

բ) տեղանվանական արմատներ, այսինքն՝ իբրև այդպիսին մտածվող և արմատական ընկալվող տեղանուններ:

Տեղանվանական արմատները լինում են՝

ա) տեղանվանական արմատ՝ արմատական միավոր. ինչպես՝ Առաքել, Ռև, Ուլուքար,

բ) տեղանվանական արմատ՝ բաղադրյալ բառամիավոր, որի մինչտեղանվանական իմաստը միացնել է. ինչպես՝ Շուշի (Շուշ+ի), Գիշի (Գիշ+ի), Հադրուլ (Հա+դու+լուլ), Խաչմաչ (Խաչ+մաչ),

գ/ տեղանվանական արմատ՝ բաղադրյալ բառամիավոր, որի մինչտեղանվանական իմաստն ընկալելի է. ինչպես՝ Մարտունի, Շահումյան:

Բ. Բաղադրյալ տեղանուններն էլ ունեն հետևյալ մասնակաղապարները.

ա) բարդ տեղանուններ. դրանք խմբավորվում են՝ տեղանուն-բառակապակցությունների կամ հարադրական բարդությունների և համադրական բարդությունների (ծուլական և կցական),

բ) ածանցավոր տեղանուններ. նախաածանցավոր կազմություններ չկան Արցախի տեղանվանական համակարգում, իսկ վերջածանցավոր կազմությունները արմատական, բարդ կառույցների նկատմամբ ժամանակի ընթացքում

* Ներկայացվել է 17. VII. 2025 թ., գրախոսվել է 04. VIII. 2025 թ., ընդունվել է տպագրություն 17. XI. 2025 թ.: Հոդվածը որպես գեկուցում ընթերցվել է ՀՀ ԳԱԱ Հր. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտում 2025 թ. հունիսի 12–13-ին կազմակերպած «Ջահուկյանական ընթերցումներ» գիտական նստաշրջանում:

© Հեղինակ/ներ, 2025: Հասանելի է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ին համապատասխան:

թվական գերակշռություն են ստացել: Տեղանվանակերտ մայրենի ածանցներ են ի, ուտ / ոտ (от), ք և գործառություն վերջինիս նույնարժեք եր-ը, բազմաթիվ են նաև փոխառյալ վերջածանցները՝ -անդա, -ապառ, -կերտ, -ստան, -շատ, -չեն, -իկ, -ուկ, -ավան և այլն:

Դասակարգման մեթոդը նոր է, բայց դրա կիրառումը նոր մոտեցումով և նոր նյութի քննությամբ ապահովում է արդյունքների համեմատելիությունն ու համադրելիությունը հայոց տեղանվանական համակարգի տվյալներին՝ դրանք հարստացնելով նոր ենթակաղապարներով:

Նախաբան

Արցախի տեղանունների բառակազմական կաղապարների ուսումնասիրությունը տեղանվանական համակարգի առանձնահատկությունների ճանաչողության հնարավորություններից է. այն մի կողմից բացահայտում է բառակազմական օրինաչափությունների դրսևորումը Արցախի տեղանվանահամակարգում, վերհանում յուրաքանչյուր պատմաշրջանի բնորոշ բառակազմական իրողությունները, մյուս կողմից՝ ամբողջացնում հայկական տեղանվանահամակարգի բառակազմական իրողությունների քննությունը: Դա որոշակիորեն տարբերվում է բառապաշարային մյուս միավորների նույնական քննությունից: Տեղանունների բառակազմական կաղապարների քննությամբ հնարավոր է որոշել դրանց բառակազմական յուրահատկությունները ոչ միայն համաժամանակյա կտրվածքով, այլև պատմական զարգացման ընթացքի տարբեր փուլերում: Ռուս տեղանվանագետ Յու. Կարպենկոն նշում է, որ տեղանվան բառակազմական կառուցվածքը արտացոլում է հենց տեղանվան պատմությունը և կողավորած փոխանցում է դրա ծագման մասին տեղեկությունը¹:

Տեղանունների բառակազմության դասակարգման սկզբունքները

Տեղանունների կառուցվածքային խմբավորման ի՞նչ սկզբունքներ կան, և որո՞նք են մեր քննության առանցքում:

Ռուս տեղանվանագիտության մեջ խնդրո հարցի շուրջ կան մշակված որոշ սկզբունքներ, ըստ որոնց՝ մեթոդաբանական երկու մոտեցում է հատկանշվում.

ա) իմաստաբանական. արդեն խսկ ձևավորված, պատրաստի տեղանվան ուսումնասիրություն,

բ) անվանագիտական. տեղանվան կերտման գործընթացի ուսումնասիրություն:

Այսպես՝ ուսումնասիրության Վյաչեսլավ Նիկոնովը տեղանունները բառակազմորեն ներկայացնում է արմատական, ածանցավոր, բաղադրյալ կաղապարներով²: Լեզվաբան Ա. Սուպերանսկայան դրանք խմբավորում է մենաբառ և բազմաբառ կաղապարներում՝ մենաբառ խմբում առանձնացնելով պարզ արմատական, պարզ բաղադրյալ, բարդ կաղապարները³: Հետազոտող լեզվաբան Ելենա Յվետկովան հետևում է Սուպերանսկայային՝ տարբերակելով մենաբառ և

¹ Карпенко. 1962, 13.

² Никонов. 2011, 64–77.

³ Суперанская. 1969, 87–108.

բազմաբառ խմբերը, ապա և առանձնացնում է հիմնական 3 տիպ՝ պարզ, բարդ, բառակապակցական, որոնց նկարագրությունը տրվում է՝ ավանդական 5 կարգ առանձնացնելով⁴: Ձեխ լեզվաբան Վ. Շմիլաուերը, քննելով տեղանվանական միավորների կառուցվածքը, եզրակացնում է. 1) տեղանվան կառուցվածքային վերլուծությունը պետք է ներառի նաև իմաստային քննությունը. այսինքն՝ պիտի կատարել իմաստակառուցվածքային վերլուծություն, 2) պետք է հաշվի առնել, որ հատկանվան բառակազմությունը տարբերվում է հասարակ անունների բառակազմությունից⁵: Բոլոր տեսությունները քննելով՝ Ե. Ջերնյախովսկայան նշում է, որ տեղանվան կառուցվածքային քննությունը հիմնվում է 2 տարրերի՝ բաղադրիչների քանակի և դրանք կերտող միջոցների վրա: Ըստ այդմ՝ սկզբնապես պետք է դասակարգել ըստ բաղադրիչների քանակի, այսինքն՝ մենաբառ և բազմաբառ, ապա՝ հաշվի առնել դրանց ձևաբանական, շարահյուսական առանձնահատկությունները⁶:

Ըստ էության, ուստի տեղանվանագիտության մեջ նշված բոլոր տեղանվանագետները համակարծիք են հետևյալ հարցերում.

- ա) կարևոր է կառուցվածքային վերլուծությունը,
  - բ) առանձնացվում է կառուցվածքային 3 հիմնական տիպ՝ պարզ, բարդ, բառակապակցական,
  - գ) անհրաժեշտ է կառուցվածքային տիպերը տրոհել ըստ մասնակաղապարների,
  - դ) պետք է տրվի բազմակողմ՝ նաև իմաստային բնութագրություն:
- Հայերենի տեղանունները քննելիս Հ. Հյուբշմանը դրանք խմբավորում է պարզ, ածանցավոր, բարդ կաղապարներում⁷:

Ջահուկյանը բուն հայկական տեղանունները ըստ կազմության խմբավորում է 4 տիպերում՝

1. բաղադրյալ (տեղանուն-բառակապակցություններ)
2. բարդ
3. ածանցավոր
4. պարզ⁸:

Ն. Պողոսյանը, քննելով վերոնշյալ գրեթե բոլոր սկզբունքները, ճիշտ է համարում տեղանունները խմբավորել պարզ-արմատական և բաղադրյալ կաղապարներով, սակայն (իր իսկ մեկնաբանությամբ) հայերենագիտության մեջ ընդունված սկզբունքներից չչեղվելու նպատակով, այնուամենայնիվ, առանձնացնում է 4 խումբ՝ պարզ-արմատական, ածանցավոր, բարդ, բառակապակցական⁹: Ըստ էության, վերահաստատում է Ջահուկյանական սկզբունքը: Նույն սկզբունքով են քննված հայկական լեռնանունները Ս. Զաքարյանի «Հայոց լեռնանունների իմաստային և կառուցվածքային քննություն» թեկնածուական ատենախոսության մեջ¹⁰:

⁴ Цветкова. 2012, 106–109.

⁵ Шмиллауэр. 1963, 55–65.

⁶ Черняховская. 1970, 55–65.

⁷ Հյուբշման. 1907, 267:

⁸ Ջահուկյան. 1987, 412–413:

⁹ Պողոսյան. 1999, 8:

¹⁰ Զաքարյան. 2009, 20:

Արցախի տեղանունների բառակազմական խմբերը

Հիմք ընդունելով Ջահուկյանական մոտեցումները՝ Արցախի տեղանունների կառուցվածքային կաղապարները բնութագրելիս նպատակահարմար է խմբավորումը կատարել 2 տիպով՝ բաղադրյալ և պարզ։ Նախ՝ սա բառակազմական ընդհանուր կաղապարավորման սկզբունք է, որ տարածելի է բառապաշարային բոլոր միավորների վրա, այդ թվում՝ տեղանունների, այսինքն՝ այս դեպքում բառակազմական խմբերի դասակարգման սկզբունքների տարասեռություն չի առաջանում։ Իսկ պարզ և բաղադրյալ կաղապարները մասնակաղապարների տրոհելիս հիմք ենք ընդունում թե՛ բաղադրիչների ձևաբանական ու շարահյուսական հարաբերությունները, թե՛ տեղանվանակերտման գործընթացում դրանց առանձնահատկությունները՝ հասարակ անվան բառակազմական վերլուծության կաղապարը մեխանիկորեն չդարձնելով տեղանվան բառակազմական վերլուծության կաղապար։ Ընդ որում՝ ներկայացվող կաղապարներում ընդգրկվելու են ոչ միայն բուն հայկական, այլև փոխառյալ բաղադրիչներով տեղանունները՝ թե՛ հին, թե՛ նոր։

Այսպես՝ Արցախի տեղանուններն ըստ կազմության կարող են լինել.

1. Պարզ կամ արմատական տեղանուններ

Պարզ կամ արմատական տեղանունները կարելի է խմբավորել՝

1) բուն արմատական տեղանուններ, երբ բառարմատն է տեղանունը. Արցախի տեղանվանահամակարգում առավել քիչ են պարզ արմատական տեղանունները և սրանք հիմնականում հնագույն տեղանուններ են. ինչպես՝ Շոշ, Տող, Քերթ, Ագոխ, Հակ, Սոս, Սուս, Քիրս,

2) տեղանվանական արմատներ, այսինքն՝ իբրև այդպիսին մտածվող և արմատական ընկալվող տեղանուններ։

Տեղանվանական արմատները Ն. Պողոսյանը խմբավորում է 3 կարգում և տրամաբանորեն հիմնավորում իր մոտեցումը¹¹։ Ընդունելով նրա մոտեցումը՝ այնուամենայնիվ, տրվող ներխմբավորումը կատարել ենք տեղանվանական բառակազմական միջավայրում.

ա) տեղանվանական արմատ՝ արմատական միավոր է՝ այլ անվանումից առաջացած տեղանվանական արմատ. ինչպես՝ Առաքել, Ռե, Ուլուբաբ,

բ) տեղանվանական արմատ՝ բաղադրյալ բառամիավոր է, որի մինչտեղանվանական իմաստը միջանկ է, և այն ընկալվում ու գիտակցվում է իբրև առաջնային, արմատական տեղանուն։ Այս դեպքում բաղադրյալ կազմությունը տեղանվանակերտման արդյունք է. ինչպես՝ Շուշի (Շոշ+ի), Գիշի (Գիշ+ի), Հադրութ (Հա+դու+րու+թ), Խաչմաչ (Խաչ+մաչ),

գ) տեղանվանական արմատ՝ բաղադրյալ բառամիավոր է, որի մինչտեղանվանական իմաստն ընկալելի է, բայց բաղադրությունը տեղանվանակերտման հետևանք չէ, այլ պատրաստի բաղադրյալ բառամիավորը «ներբերվել է» տեղանվանական համակարգ. ինչպես՝ Մարտունի, Շահումյան։

2. Բաղադրյալ տեղանուններ. դրանք էլ ունեն հետևյալ մասնակաղապարները.

Ա) բարդ տեղանուններ,

Բ) ածանցավոր տեղանուններ։

¹¹ Պ ող ո ս յ ա ն. 1999, 9:

Ա) Բարդ տեղանունները խմբավորվում են՝

– տեղանուն-բառակապակցությունների կամ հարադրական բարդությունների, որոնք կարող են ունենալ նաև զուգահեռ համադրական ձևեր, ինչպես՝ Մեծ Առանք– Մեծառանք, Մեծ Կուանք–Մեծկուանք,

– համադրական բարդությունների:

Հարադրական բարդությունները կիրառական հաճախականությունը զիջում են համադրական բարդություններին. առաջիններն առավելապես մանրատեղանունների համակարգում են ակտիվ գործածական:

Համադրական բարդությունները բաժանվում են ձուլական և կցական բարդությունների:

Ձուլական բարդություններ են՝ Ակնադբյուր, Վարդաձոր, Մարիամաձոր, Ուխտաձոր:

Կցական բարդություններ են՝ Մանասինչեն, Նորչեն, Սարուչեն:

Տեղանվանական համակարգում բարդ տեղանունները դրսևորվում են 3 հիմնական կաղապարային սխեմաներով.

ա) որոշիչ-որոշյալ (ածական + գոյական) և (գոյական + գոյական),

բ) բացահայտիչ-բացահայտյալ (գոյական + գոյական),

գ) հատկացուցիչ-հատկացյալ (գոյական + գոյական):

ա) Առաջին՝ որոշիչ-որոշյալ (ածական + գոյական) կաղապարի վերլուծությունը հատկանշվում է՝

1. մի դեպքում՝ ածականը հանդես է գալիս տեղանվանական հատուկ գործածությունը՝ դառնալով տեղանվանակերտ բաղադրիչ: Այսինքն՝ այն, ավելանալով արդեն իսկ գոյություն ունեցող տեղանվանը, հակադրվում է և ստեղծում նոր տեղանուն. ինչպես՝ Մարաղա-Նոր Մարաղա, Այգեստան-Նոր Այգեստան, Թաղեր-Հին Թաղեր, Հոռաթաղ-Ներքին Հոռաթաղ, Թաղեր-Մեծ Թաղեր, Խերխան-Մեծ Խերխան, Փոքր Խերխան, Ճարտար-Գյուլնե Ճարտար, Ղուզե Ճարտար և այլն,

2. մյուս դեպքում՝ ածականը չունի տեղանվանակերտ գործառնություն, այն դառնում է տեղանվանական բարդության բաղադրիչ. տեղանունից նոր տեղանուն չի կերտում: Հին տեղանուններից Զահուկյանը թեականորեն Մեծ Առանք // Մեծառանքն ու Մեծ Կուանքը // Մեծկուանքն է այս կաղապարում նշում, որովհետև սրանց 2-րդ բաղադրիչների ստուգաբանությունը միանշանակ է:

Այս մանրակաղապարի շրջանակում են նաև քննելի Կարմիր չուկա, Կարմիր գյուղ, Մեծ չեն, Հին չեն կազմությունները, որովհետև դրանց գերադաս բաղադրիչը տեղանիչ է, իսկ անվանական արժեք ունեցողն առաջին բաղադրիչն է:

Երկրորդ՝ որոշիչ-որոշյալ (գոյական + գոյական) կաղապարը ներկայացնող կառույցների գերադաս բաղադրիչները սովորաբար աշխարհագրական եզրույթներ են, և դրանք հիմնականում հնդեվրոպական ծագման միավորներ են: Հայկական տեղանվանագիտությունը դա բնորոշ է: Արցախի տեղանվանական համակարգում այս կաղապարով բնութագրվող բնականուն-բառակապակցություններ չկան, մինչդեռ մանրատեղանուններում այդ բարդություններն ամենահաճախականն են. ինչպես՝ Ակն ախպուր, Քար ախպուր (գ. Ակնադբյուր), Մոռ ախպուր (գ. Հաղորտի):

բ) Բացահայտիչ-բացահայտյալ կաղապարը Գ. Ջահուկյանը մեկնաբանում է հետևյալ կերպ. « ... երկրորդ բաղադրիչները սովորաբար տեղանվանական տերմիններ են, իսկ առաջինները բուն տեղանուններ, որոնք կարող են նաև առանց երկրորդ բաղադրիչների գործածվել»¹², ինչպես՝ Թարթառ գետ-Թարթառ, Քիրս սար-Քիրս: Առաջին բաղադրիչի ճշգրտող, բացահայտող դերն ակնհայտ է, բայց և միաժամանակ այն որոշչային արժեք ունի, հատկապես երբ նույնանուն գետ ու բնակավայր կարող են լինել, ինչպես՝ Խոնաչեն գետ, Խոնաչեն բնակավայր, Խաչեն գետ, Խաչեն գյուղ:

Բացահայտիչ-բացահայտյալ կառույցը, կարծում ենք, տեղանվանական համակարգում տարածամասնակյա կտրվածքով է դիտարկվում: Ընդ որում՝ տարբեր ժամանակահատվածներում՝ տարբեր կառուցվածքով. ինչպես՝ Դունավարճ՝ Կարմիր գյուղ, Չայլու՝ Այգեստան՝ Նոր Այգեստան:

Համաժամանակյա կտրվածքով անմիջական հաղորդակցման դեպքում մասնական բացահայտիչ-բացահայտյալ կաղապարի օրինակներ կարող են արտահայտվել՝ Ճարտար՝ Գյուլեն ճարտար, Հոռաթաղ՝ Ներքին Հոռաթաղ:

գ) Հատկացուցիչ-հատկացյալ կաղապարը ամենակենսունակն էր բուն հայկական տեղանվանակազմիչ կաղապարներից: Ընդ որում՝ որպես հատկացյալ հանդես էին գալիս աշխարհագրական տեղանիչ եզրույթները: Մանրատեղանունների համակարգում դրանք մեծ թիվ են կազմում. ինչպես՝ Հրբեշդանց տափ, Խաչին տափ, Խրզագին սար, Խաչին ձոր, Մինասէն տափ, Խրթնուվարէն ավալուր և այլն:

Արցախի բնականուճանների կազմության մեջ այդ կաղապարի կենսունակությունը համադրական բարդություն մեջ է դրսևորվում. ինչպես՝ Սարինչեն, Սեյդիչեն, Սարգսաչեն:

Հատկանշելի է, որ բնականուճանները հիմնականում համադրական բարդություններ են, իսկ մանրատեղանունները՝ հարադրական. վերջիններիս գերադաս բաղադրիչը հիմնականում տեղանիչ եզրույթ է՝ բնիկ կամ փոխառյալ, որը բնութագրում է աշխարհագրական օբյեկտը, և դա ուղղորդում է նաև անձանոթին՝ նրան հայտնի դարձնելով օբյեկտի նշանակությունը. մանրատեղանուններում սա կարևոր հատկանիշ է:

Արցախի տեղանվանական համակարգում չկան տեղանուն-նախադասություններ. թերևս, վարկածային է Հաղորտի բնականունը: Մինչտեղանվանական իմաստը՝ հաղորդել (բնակավայրի անվան մեկնությունը հիմնականում այդպես են ներկայացնում բնակիչները)¹³ կամ ի+ուլի+որդ+ել, կամ ուղիղ+որդ+ել բայի հրամայականը՝ հաղորդի՛ր կամ հուղորդի՛ր, ուղղորդի՛ր. բոլոր տարբերակները բարբառային արտասանությամբ կլինեն՝ հըղ-որթէ:

Արցախի տեղանվանական համակարգում բարդ տեղանունները մեծ թիվ են կազմում, և դրանց սերող հիմքը հիմնականում տեղանիչ բնիկ միավորներ են՝ ձոր, թաղ, քար, սար, գոմ, հող, ջուր, աղբյուր, գետ, տեղ և այլն: Սերող փոխառյալ հիմքերի գործառական ակտիվությունը ժամանակային գործոնով լեզվական ազդեցությամբ է պայմանավորված, և ըստ դրա՝ կարող է ակտիվանալ կամ մարել. ինչպես, օրինակ՝ բերդ-ը կենսունակ սերող հիմք էր XIV-XVIII դդ.՝

¹² Ջահուկյան. 1987, 413:

¹³ Մելքոնյան. 1990, 238, Ավետիսյան. 2009, 6-9, Հարությունյան. 2009, 41:

պայմանավորված այդ պատմաչրջանում հերթափոխվող ու մշտական պայքարով (հակապարսկական, հակաարաբական, հակասելջուկյան, հակամոնղոլական): Օրինակ՝ Զրաբերդ, Խաչեն բերդ // Կաշաղակաբերդ // Հավքախաղաց բերդ, Հանդաբերդ, Լևոնաբերդ, Խանդաբերդ, Խոխանաբերդ, Հակառակաբերդ, Բերդաքար, Ականա բերդ, Ուլուպապաբերդ և այլն:

Բ) Ածանցավոր տեղանուններ: Քննելով Արցախի տեղանունների բառակազմական այդ խմբերը՝ ջահուկյանական սահմանումները վերահաստատվում են, ու նաև հետաքրքրական իրողություններ են բացահայտվում: Ջահուկյանը նշում է, որ բուն հայկական ծագման բարդ տեղանուններն ավելի հաճախակի են, քան ածանցավոր կազմությունները¹⁴: Այդ իրողությունը հետագայում փոխվել է. տեղանվանական համակարգի պատմական զարգացման ընթացքում ածանցավոր կազմությունների թիվը զգալապես մեծացել է ի հաշիվ վերջածանցավոր կազմությունների չարքում մեծաթիվ դարձած հիբրիդ տեղանունների:

Նախածանցավոր կազմություններ չկան Արցախի տեղանվանական համակարգում, իսկ վերջածանցավոր կազմությունները արմատական, բարդ կառույցների նկատմամբ ժամանակի ընթացքում թվական գերակշռություն են ստացել:

Այսպես՝ տեղանվանակերտ մայրենի ածանցներ են՝ ի, ուտ / ոտ (օտ), ք և գործառություն վերջինիս նույնարժեք երբ: Ի-ով վերջավորվող բնականությունների քննությունը ներկայացվել է առանձին հոդվածով (14 բնականուն)¹⁵:

Ուտ/ոտ (օտ) տաղանվանակազմիչ մասնիկի հնդեվրոպական ծագման հավանականությունն է նշում Ջահուկյանը¹⁶. այդ ածանցով բաղադրված բնականություններ են՝ Հյունոտ, Կոճողոտը, Թաղոտը (Թեղոտ), Խարխափոտը (Նոր Խարխափոտ), Եղեգնոտը, Գաղթոտը: Անկախություն ժամանակաշրջանում Արցախի բնականվանացանկում -ուտ ածանցով նոր բնականություններ են արձանագրվել՝ Վարդուտ, Քարուտ (Դաշի), Գիհուտ (Մոլալար), Տանձուտ (Կարբեղակ): Բնական է, որ մինչտեղանվանական իմաստները դեռևս հստակորեն տարրորջելի են:

Տեղանվանակերտ արժեք ունի նաև հոգնակերտ ք-ն: Այն կարող էր հանդես գալ թե՛ առանձին, թե՛ այլ կազմիչների հետ՝ արտահայտելով հավաքականության արժեք: Հետաքրքրական է, որ նոր բնականություններում չարունակում է կենսունակ լինել ոչ թե ք-ի տեղանվանակազմիչ դերով հանդես գալը, այլ երևույթը՝ հոգնակերտի՝ որպես տեղանվանակերտի գործածությունը: Հայտնի է, որ դեռևս հնագույն ժամանակներում ցեղանվան, անձնանվան կամ աշխարհագրական այլ անունների և հոգնակերտ մասնիկների բաղադրությունները կերտվում էին տեղանուններ¹⁷: Այսպես՝ պատմական Արցախի 12 գավառներից 7-ում հոգնակերտ -ք մասնիկն առկա է. Մեծ Առանք կամ Մեծ Իրանք, Մեծ Կուենք կամ Մեծ Կուանք, Հարճլանք, Մուխանք, Պիանք, Պարսականք, Վայկունիք:

Բ-ով տեղանունների տարբերակներն են հոգնակի հայցականով ս-ով, ձևերը: Ինչպես՝ Վակունիս, Հախաթաղ: Ջահուկյանը նշում է, որ այն չպետք է

¹⁴ Ջ ա հ ու կ յ ա ն. 1987, 415, Ջ ա հ ու կ յ ա ն. 1995, 137–150:

¹⁵ Տե՛ս «Լեզու և լեզվաբանություն», 2025, № 1, 63–80:

¹⁶ Ջ ա հ ու կ յ ա ն. 1987, 415:

¹⁷ Ջ ա հ ու կ յ ա ն. 1987, 412:

չփոխել վրացական սեռականից ծագող և հայերենում իս-ով հանդես եկող ձևերի հետ¹⁸:

Արցախի բնականուններում հոգնակերտ մասնիկի տեղանվանակերտություն այդ հատկանիշը պահպանվել է, և արդեն նոր կազմություններում -ել/-ներ հոգնակերտները գիտակցվում են որպես տեղանվանակերտ մասնիկներ, ինչպես՝ Հողեր, Թաղեր, Գոմեր, Զրադացներ, Խուփեր, Անձալներ, Եզնազումներ, Հարությունազումներ, Սողոմոնազումներ, Պողոսազումներ: Հին հայերենյան -ք հոգնակերտը, որը նաև Արցախի բարբառում կենսունակ հոգնակերտներից է, նոր բնականուններում չի առկայանում: Սա պայմանավորված է նրանով, որ այսօր ոչ թե բնական, այլ փաստաթղթային-իրավաբանական ճանապարհներով են բնականվանումներն առաջանում, և բարբառային իրողությունները գրեթե անթափանց են մնում նոր տեղանվանակոչումներում:

Տեղանվանակերտ փոխառյալ ածանցները Արցախի տեղանվանակազմությունում մեջ զգալիորեն մեծաթիվ են՝ -անդա, -ապատ, -կերտ, -ստան, -չատ, -չեն, -իկ, -ուկ, -ավան և այլն: Նշյալ տեղանվանակերտ մասնիկներով կազմությունների առանձին քննություն իրականացվել է և հոդվածներով հրատարակվել¹⁹:

Բոլոր ժամանակների լեզվահարաբերությունների արտահայտությունը տեսանկյնի է հիբրիդ տեղանունների քննության ժամանակ:

Եզրակացություն

Արցախի տեղանունների բառակազմական կաղապարների վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ Արցախի տեղանվանահամակարգում պարզ արմատական տեղանունները սակավաթիվ են և այլևս չեն համալրվում. բաղադրյալ միավորները տեղանունների համակարգի հիմնական միջուկն են կազմում, և տեղանվանակերտման գործընթացում դրանք աճման միտում ունեն: Տեղանունների բառակազմական ձևը միաժամանակ արտացոլում է պատմաքաղաքական պայմանները. յուրաքանչյուր բաղադրիչ կրում է տվյալ ժամանակաշրջանի լեզվամշակութային կնիքը:

Ներկայացված դասակարգման մեթոդը նորություն չէ, սակայն դրա կիրառումը նոր նյութի քննությամբ ապահովում է արդյունքների համադրելիությունն ու համեմատելիությունը հայ տեղանվանագիտության մեջ եղած տվյալների՝ ավելացնելով նոր մասնակաղապարներ:

Այսպիսով՝ Արցախի տեղանունների բառակազմական կաղապարների քննությունը մի կողմից՝ ներկայացնում է հայաշխարհի այդ հատվածի լեզվական իրականության զարգացման ընթացքը և արտացոլում տարածքի պատմամշակութային բազմաշերտությունը, մյուս կողմից՝ լրացնում ու ամբողջացնում է հայկական տեղանունների կառուցվածքի ընդհանուր պատկերը:

Լուսինե Մարգարյան — Բ. գ. թ., դոցենտ, ՀՀ ԳԱԱ Հր. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի արդի հայոց լեզվի բաժնի կրտսեր գիտաշխատող: Գիտական

¹⁸ Զ ա հ ու կ յ ա ն. 1987, 415:

¹⁹ Մ ա ր գ ա ր յ ա ն. 2016, 114–117, Մ ա ր գ ա ր յ ա ն. 2019, 133–137, Մ ա ր գ ա ր յ ա ն, 2025, 63–80:

Հետաքրքրությունները՝ Ղարաբաղի բարբառ և բանահյուսություն, Արցախի տեղանվանագիտություն: Հեղինակ է 2 գրքի և 31 հոդվածի:

ORCID:0009-0005-0028-8600. margaryan.lusine@yandex.com

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ավետիսյան Ն. 2009, Հաղորտի, Ստեփանակերտ, «Դիզակ պլուս», 266 էջ:

Ջաքարյան Ս. 2009, Հայոց լեռնանունների իմաստային և կառուցվածքային քննություն. – Բանասիրական գիտությունների թեկնածուի աստիճանի սեղմագիր, Երևան, 20 էջ:

Հարությունյան Լ. 2009, Նշխարներ Արցախի բանահյուսության, Չորրորդ գիրք, Ստեփանակերտ, «Դիզակ Պլուս», 388 էջ:

Հիւբշման Հ. 1907, Հին հայոց տեղւոյ անունները: Հայոց աշխարհի պատմական տեղեկագրութեան մասին ուսումնասիրութիւններով / Թարգմ.՝ Հ. Բ. Պիլէգիկճեան, Վիեննա, 448 էջ:

Մարգարյան Լ. 2016, Իրաներեն-ապատ եզրի իմաստագործառական բնութագիրը Արցախի բնականությունում. – «Արցախի պետական համալսարանի տեղեկագիր», էջ 114–117:

Մարգարյան Լ. 2019, Իրանական -šat/շատ և -šen/շեն բառարմատների իմաստագործառական բնութագիրը Արցախի բնականությունում. – «Արցախի պետական համալսարանի տեղեկագիր», № 2, էջ 133–137:

Մարգարյան Լ. 2025, Արցախյան բնակավայրերի –ի վերջնահնչյուն բաղադրիչով անվանումների քննություն. – «Լեզու և լեզվաբանություն», № 1, էջ 63–80:

Մելքոնյան Ս. Ա. 1990, Լեռնային Ղարաբաղ, Երևան, «Լույս», 303 էջ:

Պողոսյան Ն. 1999, Հայոց տեղանունների բառակազմությունը. – Բանասիրական գիտությունների թեկնածուի աստիճանի սեղմագիր, Երևան, 20 էջ:

Ջահուկյան Գ. Բ. 1987, Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային ժամանակաշրջան, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 748 էջ:

Ջահուկյան, Գ. Բ. 1995, Հին հայերենի վերջածանցների ծագումը. – ՊԲՀ, № 1, էջ 137–150.

Карпенко Ю. А. 1962. Топонимика и её место в лексическом составе языка. – Черновцы: Черновицкий государственный университет, 314 с.

Никонов В. А. 2011. Введение в топонимику. М., изд. ЛКИ, 180 с.

Суперанская А. В. 1969. Структура имени собственного (фонология и морфология). М., «Наука», с. 87–108.

Цветкова Е. В. 2012. К вопросу о структурно-словообразовательной характеристике топонимов. – «Вестник» КГУ им. Н. А. Некрасова, № 4, с. 106–109.

Черняховская Е. М. 1970. История разработки топонимических классификаций. – Развитие методов топонимических исследований. М., «Наука», с. 55–65.

Шмилауэр В. 1963. Введение в топономастику. Прага, Издательство Чехословацкой академии наук, 255 с.

СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ МОДЕЛИ ТОПОНИМОВ АРЦАХА

ЛУСИНЭ МАРКАРЯН

Р е з ю м е

Ключевые слова: Арцах, топоним, словообразование, модель, классификация, топонимический корень, простой, производный, сложный.

При выделении словообразовательных групп топонимов Арцаха в качестве основы принимаются классические и современные принципы словообразовательной классификации в топонимике, в частности, подход Джаукяна (с учетом некоторых особенностей).

А) По своему составу топонимы Арцаха подразделяются на простые или корневые, которые классифицируются как:

а) собственно корневые топонимы, когда основа слова является топонимом;

б) топонимические корни, т.е. топонимы, воспринимаемые в качестве корневых.

Топонимические корни подразделяются на:

а) топонимический корень – корневая единица, образованная от другого наименования (например, Аракель, Рев);

б) топонимический корень – сложное слово, первоначальное значение которого утрачено и воспринимается как первичный топоним (например, Шуши, Гиши, Гадрут);

в) топонимический корень – сложное слово с сохранившимся смыслом, но не являющееся результатом топонимообразования, а заимствованное в топонимическую систему как готовое сложное слово (например, Мартуни, Шаумян).

Б) Сложные топонимы включают следующие подмодели:

а) сложные топонимы делятся на топонимические словосочетания или синтаксические сложные слова и морфологические сложные слова (агглютинируемые и композитные);

б) аффиксальные топонимы;

Префиксальных образований в топонимической системе Арцаха нет, а суффиксальные образования со временем получили численное преимущество над корневыми и сложными структурами. Собственно армянскими словообразовательными суффиксами являются: *-и*, *-ут/от*, *-к* и эквивалентный по функции *-ер*; заимствованные суффиксы в топонимообразовании Арцаха многочисленны: *-анда*, *-апат*, *-керт*, *-стан*, *-шат*, *-шен*, *-ик*, *-ук*, *-аван* и др.

Анализ показывает, что в топонимической системе Арцаха простые корневые топонимы немногочисленны и больше не пополняются. Сложные образования составляют основное ядро и имеют тенденцию к увеличению

в процессе топонимообразования. Важно отметить, что словообразовательная форма топонимов отражает также историко-политические условия: каждый морфемный элемент свидетельствует о языково-культурных реалиях соответствующего периода. Хотя сам по себе представленный метод классификации не является новым, но его применение к новому материалу обеспечивает сопоставимость и сравнимость результатов с имеющимися в армянской топонимике данными, обогащая их новыми подмоделями.

Լուսինե Մարգարյան – ք. փիլոլ. ռ., դոցենտ, մладший научный сотрудник отдела современного армянского языка Института языка им. Р. Ачаряна НАН РА. Научные интересы: карабахский диалект и фольклор, топонимика Арцаха. Автор 2 книг и 31 статьи. ORCID:0009-0005-0028-8600. margaryan.lusine@yandex.com

WORD-FORMATION MODELS OF ARTSAKH TOPONYMS

LUSINE MARGARYAN

Summary

Keywords: Artsakh, toponym, word-formation, model, classification, toponymic root, simple, compound, complex.

When identifying word-formation groups of toponyms of Artsakh, classical and modern principles of word-formation classification in toponymics are adopted as basis, particularly, Jahukyan's approach (with consideration to some features).

A) According to their structure, toponyms of Artsakh are grouped into simple and root toponyms that are classified as follows:

- a) genuine root toponyms, when the word root is the toponym itself;
- b) toponymic roots, i.e., names that are conceived as root toponyms.

Toponymic roots are classified into:

- a) toponymic root: a root unit derived from another name (e.g., Arakel, Rev);
- b) toponymic root: a compound word, the pre-toponymic meaning of which is lost and is perceived as a primary toponym (e.g., Shushi, Gishi, Hadrut);
- c) toponymic root: a compound word with a preserved meaning, but which is not a result of toponymic word-formation, instead being incorporated as a ready-made compound word into the toponymic system (e.g., Martuni, Shahumyan).

B) Compound toponyms include the following submodels:

- a) compound toponyms are grouped as toponymic phrases or syntactic compounds and morphological compounds (agglutinative and compositional);
- b) affixal toponyms.

There are no prefixal formations in the toponymic system of Artsakh, whereas suffixal formations have gained quantitative prevalence over root and compound

structures over time. Native Armenian toponymic suffixes include: *-i*, *-ut/ot*, *-k*, and the functionally equivalent *-er*; borrowed suffixes in the toponymic word-formation of Artsakh are numerous: *-anda*, *-apat*, *-kert*, *-stan*, *-shat*, *-shen*, *-ik*, *-uk*, *-avan*, etc.

The analysis shows that in the toponymic system of Artsakh, simple root toponyms are few and are no longer replenished. The compound formations constitute the main core and demonstrate a trend of growth in the toponymic creation process. It is notable that the word-formation structure of toponyms also reflects historical and political circumstances: each morphemic element bears witness to the linguistic and cultural realities of the corresponding period. Although the presented classification method is not new in itself, but its application to new material ensures that the results are comparable with existing data in Armenian toponymy, enriching them with new submodels.

Lusine Margaryan – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Junior Researcher at the Department of Modern Armenian Language of the Hr. Acharyan Institute of Language, National Academy of Sciences of the Republic of Armenia. Scientific interests: Karabakh dialect and folklore, toponymy of Artsakh. Author of 2 books and 31 articles. ORCID:0009-0005-0028-8600. margaryan.lusine@yandex.com

ՊԱՐԱԿԵՐԵՆՈՒՄ ՎԿԱՅՎԱԾ ԵՎ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԲԱՐԲԱՌՈՒՄ ԱՌԿԱ ՈՐՈՇ ՁԻԱՆՈՒՆՆԵՐ*

ԶԱՐՈՒՀԻ ԽԱԶԱՏՐՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ Ղարաբաղի բարբառ, ձիանուններ, պարսկերեն, իրանական ծագում, արաբերեն, փոխառություն, իմաստային փոփոխություն, բառապաշար, բառարան:

Ամփոփում

Յուրաքանչյուր լեզվի բառապաշարի հանգամանալից քննությունը ոչ միայն կարևոր է լեզվի պատմական զարգացման, փոխառությունների, բառերի դասակարգման, ձևաբանական ու իմաստային փոխհարաբերությունների տեսանկյունից, այլ նաև նպաստում է բառապաշարի նախկինում չնկատված կամ աննշան համարվող, իմաստային նոր խմբերի բացահայտմանը, վերաիմաստավորմանը, տարբեր լեզուներում նույն թեմատիկ դաշտերի համադրմանը և այս ամենով հանդերձ լեզվի հարստության չափմանը:

Ընտանի կենդանիների անվանումները պարսկերենի բառապաշարի ամենահին և ամենակայուն շերտերից են: Դրանք իրանական լեզուների հիմնական բառաֆոնդի կարևոր մասն են կազմում: Պարսկերենի բառապաշարի ուսումնասիրությունն ակնհերձ է դարձնում, որ լեզվի մեջ ընտանի կենդանիների բազմաթիվ անվանումներում առանցքային տեղ են գրավում «ձի» և «ուղտ» նշանակող բառերը¹:

Ձիանունների իմաստային դաշտը պարսկերենում յուրահատուկ մի համակարգ է, որում արտացոլված են ժողովրդի լեզվամտածողությունը, պատմամշակութային, տնտեսական գործընթացները և այլն: Պարսկերենի բառապաշարում բազմաթիվ ձիանունների առկայությունը պայմանավորված է նաև նրանով, որ ձին իրանական ժողովուրդների շրջանում դարեր շարունակ պաշտամունքային և գործառական նշանակություն ունեցող հատուկ կենդանի է համարվել:

* Ներկայացվել է 21. IX. 2025 թ., գրախոսվել է 25. IX. 2025 թ., ընդունվել է տպագրության 17. XI. 2025 թ.:

© Հեղինակ/ներ, 2025: Հասանելի է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ին համապատասխան:

¹ Պարսկերենի բառապաշարում ընտանի կենդանիների անվանումների մեջ ձիանունների ընդհանուր թիվը հասնում է մոտավորապես 550-ի (կազմում է պարսկերենում ընտանի կենդանիների անվանումների շուրջ 36 %-ը), իսկ ուղտի անվանումները՝ մոտ 700-ի (շուրջ 41 %): Հարկ է նշել, որ երկուսն անձնական հետաքրքրությունից՝ ձիանուններին զուգահեռ ուսումնասիրվել է նաև ուղտի անվանումների թեմատիկ դաշտը
ج. ١٤ ، ١٣٧٢/١٩٩٣-١٩٩٤ . دهخدا պարսկերենում, որի քննության համար տե՛ս

Հայերենում և նրա բարբառներում նկատելի չերտ են կազմում այն ձիանունները, որոնք վկայված են նաև պարսկերենում (իրանական, արաբական և թյուրքական ծագման բառամիավորներ)²: Կան ձիանուններ, որոնք չեն հանդիպում պարսկերենում, սակայն այդ բառերի արմատը ստուգաբանորեն հանգում է իրանականին:

Մեզանում ձիանունների այս ամբողջ հատվածը գոյացել է թե՛ գրաբարյան բառամիավորներից, թե՛ նոր պարսկերենից՝ ուղղակի կամ վերջինիս միջոցով փոխառված արաբական ու թյուրքական ծագման բառերից: Այս վերջին դեպքում շատ դժվար է, իսկ հաճախ՝ անհնարին որոշարկել, թե արդյոք բառը հայերենին է անցել հենց պարսկերենի միջնորդությամբ, թե՛ ուղղակի՝ փոխառու լեզվից: Ասվածը հատկապես վերաբերում է թյուրքական ծագման ձիանուններին:

Նախաբան

Ղարաբաղի բարբառը հայ ամենամեծ ու տարածված բարբառներից մեկն է: Ինչպես նշում է Լ. Հովհաննիսյանը. «Մի շարք հանգամանքների բերումով հայ բարբառները զգալի ազդեցություն են կրել իրանական լեզուներից: Իրանական տարրը ավելի առատ է արևելյան բարբառներում, քանի որ այլ հանգամանքներից զատ, այստեղ առարկայանում է նաև սահմանակցային գործոնը: Ղարաբաղի բարբառում կարելի է առանձնացնել բազմաթիվ պարսկերեն բառեր, որոնք գործածական ու հաճախական են. արուռ «պատրվ», գուլ «վարդ», թախտ, թաղբանդ «կամարակապ շինություն», թէշտ «տաշտ», խուրդ ա՛ «մանր», խորագ «ճաշ» և այլն ...»³: Նույնն է վկայում նաև Գ. Մելիքյանը. «... բարբառում վկայված են նաև զգալի թվով պարսկական փոխառություններ, որոնց առկայությունը շատ բնական պետք է համարել, եթե հաշվի առնելու լինենք, որ Արցախն երկրամասը ոչ միայն աշխարհագրական առումով անմիջականորեն հարևան է Իրանի հյուսիսային շրջանների հետ, այլ նաև ապահովելով հայկական պետական ավանդույթի տեականությունն ու շարունակականությունը, հատկապես մեղիքությունների շրջանում ունեցել է բավականին ինտենսիվ շփումներ նաև պարսկերենը որպես պաշտոնական գրազրույթյան լեզու գործածվող իրանական պետական և վարչական կառույցների հետ»⁴:

Ղարաբաղի բարբառի քննությունը թույլ է տալիս ներկայացնելու հետաքրքիր ու յուրօրինակ մի բառաշար՝ ձիանուններ, որոնք վկայված են պարսկերենում: Պարսկերենում և հայերենում վկայված բոլոր ձիանունների, դրանց ենթաիմաստային խմբերի հանգամանալի ուսումնասիրության արդյունքում արձանագրվել է մոտավորապես մեկ տասնյակից ավելի առկայություն Ղարաբաղի բարբառում անբացարձեց, անտա, այդըն/այդըր, եդակ, թնդի/թագի, իլխա/իլխի/իլդի, խաթար, յաբու, յորդա/յորդա, յավաշ, ուաշ:

Պարսկերենի և հայերենի բառարանների, բարբառային նյութի հիման վրա փորձել ենք ավելի ընդգրկուն ներկայացնել այդ թեմատիկ խումբը՝ ուշադրություն դարձնելով բառիմաստների, գործածական յուրահատկությունների և այլ երևույթների վրա: Անդրադարձել ենք Ղարաբաղի բարբառում վկայված «ձի»

² Խ ա չ ա տ ր յ ա ն. 2021, 90–123:

³ Հ ո վ հ ա ն ն ի ս յ ա ն. 1990, 65:

⁴ Մ ե լ ի ք յ ա ն. 2016, 236:

նշանակությունը այն բառամիավորների ուսումնասիրությանը, որոնք հանդիպում են պարսկերենում, տվել դրանց հնարավորինս ամբողջական պատկերը, իմաստային տեղադրությունը, կիրառման հաճախականությունը:

Թեմայի ուսումնասիրության և աշխատանքի հետազոտության լեզվական հիմնական նյութի դուրսգրման, հավաքման գործում առաջնային են եղել պարսկերեն⁵, իրանական և թյուրքական մի շարք լեզուների, արաբերեն ու հայերեն բառարանագրական աղբյուրները, Յոզեֆ Կարստի «Միջին հայերենի գիտական բառարանի» ձեռագիրը Մաշտոցի անվ. Մատենադարանի արխիվից⁶, գրական գրավոր հուշարձանները և ձևամատյանները:

ԱՒՌԱՆԵ/ԱԲՐԱՇ⁷

Ղարաբաղի բարբառի բառարանում անբաց լրացված է հետևյալ իմաստներով. «1. Կոպիտ, տգեղ, ալլանդակ: Էս տղան սաղ աշխարհը չօւ ա կամ, վերջը մին անբաց փաշիգ՝ օղում: Բառը նույն իմաստով գործածական է նաև Հավարիկի և Բասենի բարբառներում: 2. Չարքաշ, շատ աշխատող: Ըտրան մին անբաց մարթ ա ինում ...»⁸:

«Հայոց լեզվի բարբառային բառարանը» տալիս է նաև արևաշ/արբաշ տարբերակները Բասենի և Համշենի բարբառներում՝ «ալլանդակ, տգեղ» նշանակությամբ և Ղարաբաղի բարբառում 2-րդ իմաստով արևաշ՝ «լծկանին (գտմեշ, եզ) տրվող անուն»⁹: Եզրը բարբառում հանդիպում է հեզնական նշանակությամբ դարձվածքի և բառակապակցության մեջ՝ ըբաշին քարը՝ «անգուլթ, անխիղճ, անտարբեր»¹⁰:

Միջին հայերենում վկայված է ապրաղ բառը՝ «սև ու սպիտակ պոտեր ունեցող, խայտախարիվ»¹¹ իմաստով: Այն Յ. Կարստի միջին հայերենի բառարանում արձանագրված է ապրաշ ձևով՝ «սպիտակ», ապրաշներ՝ «սպիտակներ»¹²: Կարստը բերում է նաև բառի թուրքերեն տարբերակը՝ abraş: Քննվող եզրը առկա է թուրքերենում՝ abraş. «1. Բծավոր, սպիտակավոր (ծիռ մասին), 2. Անգույն, գունատ (օր.՝ դեմքի, տերևների համար), 3. Բորոտ (խակց. թուրքերենում)» իմաստներով¹³:

Պարսկերենում abraş (ابرش) բառը արաբերենից փոխառյալ բաղման նշանակ ձևանուն է, որի բոլոր իմաստներում գերակշռող տարրն է «ճանճ-

⁵ Պարսկերեն բառարանագրության սկիզբը համարվում է X դարը, սակայն, համաձայն որոշ տեղեկությունների, այն սկզբնավորվել է ավելի վաղ շրջանում. տե՛ս Барышников. 1982, 218.

⁶ Կարստ. Մատենադարան, ց. № 62, թղթ. 249, վավ. 4:

⁷ Հոգվածում ա, ու, օ ձայնավորների քմային տարբերակները ներկայացված են հետևյալ տեսքով՝ ան, ու, օ:

⁸ Սարգսյան. 2013, 27:

⁹ Հայոց լեզվի բարբառային բառարան. 2001, հ. Ա, 2:

¹⁰ Սարգսյան. 2013, 27:

¹¹ Ղազարյան, Ավետիսյան. 2009, 72:

¹² Կարստ. ց. № 62, թղթ. 249, վավ. 4:

¹³ Баскаков и другие. 1977, 20.

կենը, պիսակավորը»։ «1. Սպիտակ պուտերով կարմիր ձի, 2. Շատ մանր պուտերով ձի, 3. Մաշկի գույնին հակառակ խառը գույներով պտավոր ձի, 4. Դեղնակարմրավուն պիսակներով աշխետածի, 5. Կարմիր, սև ու սպիտակ մագերով ձի, 6. Ծանծկեն, պիսակավոր նժույգ»¹⁴։ Եզրը ծագում է արաբ. brš «պտավոր լինելը» արմատից¹⁵։ Բառը պարսկերենում հաճախադեպ է։ Այն հիշատակվում է Օմար Խայամի «Nowruzname» (X դ.)¹⁶ և Օնսոր ալ-Մաալի Քեյ Քավուսի «Qābusnāme» (XI դ.)¹⁷ ստեղծագործություններում։ Միջնադարյան «Do farasnāme. Mansur o manzum» ձիամատյանում (1171 թ.) ձիուն անվանում են նաև fa'ufi, երբ «ձիու դեղնակարմրավուն երանգը հարում է սևին»¹⁸։ Բառամիավորը ձիանվան նույն նշանակությամբ վկայված է նաև պարսից լեզվի միջնադարյան Միր Զամալ ալ-Դին Հասան Էնջու Շիրազիի «Farhang-e Jahāngiri»¹⁹ (1595–1608 թթ.) և Մոհամադ Հոսեյն Խալաֆ-ե Թաբրիզիի «Borhān-e Qāte'»²⁰ (1651 թ.) հայտնի բառարանագրական աղբյուրներում²¹, իսկ ավելի ուշ չրջանի՝ Սեյյեդ Մոհամադ Ալիի (Դա'ալ-Էսլամ) «Farhang-e Nezām» (1878 թ.) բառարանում բառն արձանագրված է մեկ իմաստով. «Մաշկի գույնին

14 دهخدا. ۱۳۷۲/۱۹۹۳-۱۹۹۴، ج. ۱، ۲۴۱؛ معین. ۱۳۵۶/۱۹۷۷، ج. ۱، ۱۲۲؛ عمید. ۱۳۵۸/۱۹۷۹، ۱۲۱.

15 Արաբական ծագման ձիանունների բառարմատի քննության համար հիմք են ծառայել հետևյալ արաբերեն բառարանները՝ منظور، مکرم این محمد بن مکرم این، ۱۹۸۸؛ Баранов. 1989.

16 Օմար Խայամի «Nowruzname» ստեղծագործության «Yād kardan-e asp va honar-e u va ān če vājeb āyad» գլուխը ամբողջովին ձիու, նրա դերի և նշանակության մասին է։ Հեղինակը «Nāmā-ye aspān be zabān-e pārsi» վերնագրով առանձին բաժնում անդրադառնում է պարսից լեզվում վկայված ձիանուններին՝ հիշատակելով մոտ հինգ տասնյակի հասնող ձիու անվանումներ՝ ābgun, ablaq, aryun, bādxeng, behgun, bahārgun, bursār, banafsegun, tāzičarme, čarme, čašine, xeng, dize, zardraxš, zāqčāsm, sorxčarme, magasxeng, sabzxeng, samand, siyāhraxš, šabdiz, kommeyt, meygūn, nilgūn և այլն։ Գրքում հանգամանալից ներկայացվում են յուրաքանչյուր ձիու հատկությունները, գույնի, գունային նրբերանգների նկարագրությունը, ինչպես նաև ձիու բարեբեր կամ չարաբեր լինելը։ Հիշատակվում են նաև որոշ ձիանունների արաբերեն հոմանիշները պարսկերենում։ Այս երկը ձիանունների ուսումնասիրության ժամանակ մեզ հանդիպած առաջին հնագույն ստեղծագործությունն է, որտեղ մեկտեղված են պարսկերենում վկայված բազմաթիվ ձիանուններ։ Ստեղծագործության ձեռագիրը գտնվում է Բեռլինի ազգային գրադարանում. տե՛ս خيام. ۱۳۱۲/۱۹۳۳، ۵۴-۵۱.

17 کیکاووس. ۱۳۳۵/۱۹۵۶، ۱۰۷.

18 دو فرسنامه، منثور و منظوم. ۱۳۶۶/۱۹۸۷، ۱۹.

19 اینجو شیرازی. ۱۳۵۱/۱۹۷۲، ج. ۱، ۶۲۷.

20 خلف تبریزی. ۱۳۷۶/۱۹۹۷، ج. ۱، ۷۹.

21 Հնդկաստանում տպագրված Մոհամադ Հոսեյն Խալաֆ-ե Թաբրիզիի միջնադարյան խոշոր հուշարձանի հնգհատորյակում (չուրջ 19417 բառամիավոր, դարձվածքներ և կայուն բառակապակցություններ) գետեղված է պարսկերենի ընտանի կենդանիների, մասնավորապես իրանական ծագման նկարագրական ձիանունների, բավականին սովոր հասովածը։

Հակառակ խառը գույներով պտավոր ձի»²²: Abraš եզրը պարսկերենում կազմում է նաև burabraš բարդ բառը (bur- < հիբ. *baura- նախաձևից՝ «մուգ շագանակագույն, փայլուն դեղնակարմիր», «սպիտակ պուտերով հրակարմիր ձի»²³: Abraš, burabraš և siyāhabraš եզրերը միջնադարյան պարսկերեն ձիու բժշկարանում հիշատակվում են որպես «մանր պուտերով սև, կարմիր կամ սպիտակ ձի»²⁴: Նույն արմատին է հանգում նաև bariš (بريش) «1. Երկգույն ձի, 2. Մաշկի հիմնական գույնին հակառակ գույնի պտավոր ձի» բառամիավորը, ինչպես նաև ebrešāš «ձիու պտավոր դառնալ» անորոշ դերբայը²⁵: Քննվող արաբական փոխառությունը հանդիպում է նաև իրանական լեզուներից քրդերենում՝ ebreš «պուտերով ձի» և մազանդարաներենում՝ abreš «1. Երկգույն կենդանի, 2. Պտավոր» իմաստներով²⁶:

Ձիանվան գործածությունը հանդիպում է նաև պարսից դասական գրականության մեջ: Այն հիշատակվում է Ֆիրդուսի «Շահնամե» ստեղծագործությունից (4 անգամ)²⁷. «... Az ān abraš o xeng o bur o siyāh, ke didast šāhi ze āhan-e siyāh ...»²⁸ («... Եվ այն կարմրապուտ, սպիտակափայլ, շառատագույն ու սև նժույգներին, արքայի հետ երկաթե զրահ հագցրին ...»): Բառամիավորից է կազմված նաև burabraš «սպիտակ պուտերով հրակարմիր ձի» բարդությունը, որը դարձյալ հիշատակվում է Ֆիրդուսին. «... Yeki burabraš be pišeš be pāy, na ārām dārad to guyi be jāy ...»²⁹ («... Նրա մոտ բերեցին շիկակարմիր մի նժույգ, որ ո՛չ հանգիստ ունի և ո՛չ էլ դադար ...»): Abraš բառը «Շահնամեում» կիրառվում է նաև «գույնզգույն» փոխաբերական իմաստով³⁰, որը չի հանդիպում պարսից գրականության այլ հեղինակների մոտ (թերևս մեր ուսումնասիրությունների չըջանակներում): Քննվող եզրը ձիանվան իմաստով հանդիպում է նաև Խաղանի Շիրվանիի ստեղծագործության մեջ. «... Ātlas be rang-e ātaš va asl-e ’amāme azani, abraš čo bād-e neysān, tondi besān-e tondar ...»³¹ («... Բոցագույն ձի պուտավոր՝ քանց քամի և ամպրոպ ապրիլ ամսի ...»):

Ա.ԽՏԱ.

Ղարաբաղի բարբառում ախտա³² բառը նշանակում է «կորիզները հանած հոնի կամ սալորի չիր». հմմտ. պարսկերենում zoγāl āxte «հոն»: Առանց հոն-ն ու ախտա հավ չըն մաշիլ: Բարբառում հանդիպում է նաև ախտա անէլ «հոնը կամ սալորը կորիզներից անջատել և չորացնել» հարադիր բայը: Էնքան ախտա

²² داعی الاسلام. ۱۳۶۲/۱۹۸۳. ج. ۱، ۶۵.

²³ حسن دوست. ۱۳۹۳/۲۰۱۴. ج. ۱، ۵۲۷.

²⁴ دو فرسنامه، منتور و منظوم. ۱۳۶۶/۱۹۸۷. ۲۲.

²⁵ دهخدا. ۱۳۷۲/۱۹۹۳-۱۹۹۴. ج. ۱، ۲۴۱.

²⁶ فرهنگ لغات زبان مازندرانی. <https://www.tabarestan.ir> (գիտվել է՝ 22. VII. 2018 թ.)

²⁷ Wolff. 1935, 48.

²⁸ فردوسی. ۱۳۶۱/۱۹۸۲. ج. ۳-۴، ۱۶۱۰/۳۶۰.

²⁹ فردوسی. ۱۳۶۱/۱۹۸۲. ج. ۱-۲، ۹۰۱/۱۲۹۵.

³⁰ فردوسی. ۱۳۶۱/۱۹۸۲. ج. ۳-۴، ۱۱۶۷/۱۱۸۰.

³¹ خقانی شروانی. ۱۳۱۶/۱۹۳۷. ۱۹۵.

³² Ս ա Ր Գ ս յ ա ն. 2013, 35:

յա ըրալ, տընդ չօնէ, թա ածէ: Բառը հանդես է գալիս նաև որպես դարձվածքային միավոր՝ փստա խան «ամորձատված տղամարդ, որ հիմնականում ծառայում էր կանանոցում՝ ներքինի»³³: «Հայոց լեզվի բարբառային բառարանը» փստա բառի «ներքինացված, ամորձատված» իմաստն արձանագրում է Արարատյան և Ղարաբաղի բարբառային միավորներում «ախտաձի», երկրորդ՝ «զտած գինի» իմաստը վկայվում է Հավարիկի բարբառում³⁴, իսկ երրորդ իմաստը Մոկսի և Շատախի բարբառներում փստափանա բառը՝ «ձիանոց, ձիերի փստո» նշանակությամբ: Վերջինս հանդիպում է նաև իրանական լեզուներից մունջաներենում՝ axta-xâna՝ «զոմ, փստո»³⁵:

Բառամիավորը պարսկերենում բնիկ իրանական եզրույթ է. āxte/axte (اخته/اخته) «ամորձատ ձի կամ կենդանի»: Բառի արմատը ծագում է հիբ. *θanj- «ձգել, քաշել» նախաձևից³⁶. Հմմտ. նպր. axte «կրտած, մալած», axteči, նաև axtebig «այն անձնավորությունը, որը կատարում է այդ գործողությունը»³⁷: Զիանունը հանդիպում է նաև իրանական լեզուներից քրդերենում՝ exte³⁸, Մհրթ. քրդ. yaxta³⁹, Ամր. բրբռ. axda, փշթ. axta-ās: Վրացերենում ax'ta «մտրուկ» բառը նույնպես հանդիպում է իրանական արմատին⁴⁰:

Եզրը վկայված է հին թուրքերենում āqta > *aqt > at: Բառը axta at, aḡta/ақта «կրտած ձի» տարբերակներով տարածված է թուրքական բոլոր լեզուներում և հիշատակվում է XIV դարից հետո ստեղծված հուշարձաններում⁴¹:

ԱՅՂԸՈՒ/ԱՅՂԸՐ

Ղարաբաղի բարբառում քննվող բառը այղը/այղը⁴² տարբերակներով նշանակում է «1. Չամորձատած, բարձրակարգ ձի, որձ ձի, հովատակ, 2. փխբ. կնամող տղամարդ, 3. Տգեղ կին»: Էտ այղըը հինչ ափ, վեր օզալ ըս: «Հայոց լեզվի բարբառային բառարանը» Արարատյան և Կարինի բարբառներում բառն արձանագրում է այղը ձևով և այղը՝ Ղարաբաղի բարբառում՝ «չամորձատած բարձրակարգ ձի, հովատակ» իմաստով: Մի հրեղեն այղը ձի դուրս եկավ ջրի միջիցը⁴³: Ըստ Լ. Հովհաննիսյանի՝ բառը որոշ խոսվածքներում ունի էյղը ձևը⁴⁴: Այղը բառին Ս. Մալխասյանցը տալիս է «արու, չկրտած ձի,

³³ Ս ա Ր գ ս յ ա ն, Մ ի ն ա ս յ ա ն. 2017, 67:

³⁴ Հայոց լեզվի բարբառային բառարան. 2001, հ. Ա, 21:

³⁵ حسن دوست. ۱۳۹۳/۲۰۱۴. ج. ۱۰۹، ۲.

³⁶ حسن دوست. ۱۳۹۳/۲۰۱۴. ج. ۱۰۸، ۲.

³⁷ خلف تبریزی. ۱۳۷۶/۱۹۹۷. ج. ۱، ۱۱۷؛ دهخدا. ۱۳۷۲/۱۹۹۳-۱۹۹۴. ج. ۱، ۴۰؛ معین.

³⁸ ۱۳۵۶/۱۹۷۷. ج. ۱، ۱۶۹؛ عمید. ۱۳۵۸/۱۹۷۹. ج. ۱، ۸۴.

³⁹ کریم عارف ج. ۲۰۰۶، ۴۰.

⁴⁰ کلباسی. ۱۳۲، ۱۳۸۶/۲۰۰۷.

⁴¹ Morgenstierne. 1938, 195.

⁴² Щербак. 1961, 158; Севортян. 1974, 77.

⁴³ Ս ա Ր գ ս յ ա ն. 2013, 43:

⁴⁴ Հայոց լեզվի բարբառային բառարան. 2001, հ. Ա, 53:

⁴⁵ Լ. Հովհաննիսյանը հաղորդել է մասնավոր զրույցներից մեկի ժամանակ:

մատակախազ» նշանակությունը⁴⁵ այն համարելով փոխառություն տաճկերենից⁴⁶: Բառի «որձ ձի հովատակ» իմաստով գործածությունը վկայված է «Արդի հայերենի բացատրական բառարանում»՝ գվռ. նշումով⁴⁷:

Բառը համաթյուրքական է, ժամանակակից թյուրքական լեզուներում՝ ալթ., բաշկ., ղազ., թուրքմ., գազ., իսկս. և այլն, ունի «հովատակ» իմաստը, սակայն նախնական նշանակությունը եղել է «ցանկացած կենդանու արուն»⁴⁸: Բառն առկա է օսմաներենում՝ آيغر «մատակախազ ձի»⁴⁹: Այն թուրքերենում ունի նաև «մեկ հովատակին պատկանող ձիերի երամակ» նշանակությունը⁵⁰:

Айгор/аyгор եզրը ժամանակակից պարսկերենում, նաև e(a)ygar տարբերակներով⁵¹, լրացնում է լեզվի թյուրքական փոխառությունների շարքը. «1. Հովատակ, 2. Բեղմնավորման համար պահվող ձի, 3. Ազնվացեղ զտարյուն նժույգ, 4. Արագավազ նժույգ»⁵²:

ԵԴԱԿ

«Հայերենի բարբառային բառարանը» եղակ⁵³ բառը Ղարաբաղի բարբառում արձանագրում է հետևյալ իմաստներով. «1. Ձի, որին հեծյալը երասանից բռնած տանում է, որպեսզի հարկ եղած դեպքում փոխարինի հիմնական ձիուն, 2. Ուրիշ ձիու ետևից հոժարությամբ գնացող ձի»: Նույն իմաստներով բառը հանդիպում է նաև Գանձակի բարբառում: Քեսաբի և Հավարիկի բարբառներում բառը նշված նշանակությամբ օգտագործվում է իդակ ձևով: Եզրը Մուշի և Բաղեշի բարբառներում գործածական է «ավելորդություն» փոխաբերական նշանակությամբ:

Հ. Աճառյանը յետեկ բառամիավորի մասին գրում է. «ձի եկեալ յետուստ. այսինքն ձի ասպատանիկ, զոր ի յետուստ տանին ճանապարհորդք ի պէտս իւրեանց և իշխանաւորք առ ի զարդ»՝ բերելով բառամիավորի վկայությունը «Բառգիրք Հայկազեան լեզուի» բառարանում՝ համարելով թրք. yedek ձիանվան հոմանիշը⁵⁴:

Ս. Մալխասյանը «Հայերէն բացատրական բառարանում» եղակ բառն արձանագրում է «ձի, որի վրայ չեն հեծնում, այլ իրանց յետևից քաշում են պախուրցով. ընդհանրապէս ձի, որ յօժարութեամբ գնում է ուրիշ ձիու յետևից» նշանակությամբ⁵⁵: Գ. Ջահուկյանը եզրին տալիս է «պահեստի ձի» իմաստը⁵⁶:

Բառամիավորը թուրքերենում ունի yedek (-gi) «պահեստային», yedek at

⁴⁵ Մ ա լ խ ա ս ե ա ն ց. 1944, I, 80:

⁴⁶ Ա բ ի կ ե ա ն. 1892, 94:

⁴⁷ Ա դ ա յ ա ն. 1976, 42:

⁴⁸ Щербак. 1961, 87; Севортян. 1974, 108.

⁴⁹ Ա բ ի կ ե ա ն. 1892, 93:

⁵⁰ Радлов. 1905, I, 15–16.

⁵¹ عميد. ۱۱۵، ۱۳۵۸/۱۹۷۹.

⁵² دهخدا. ۱۳۷۲/۱۹۹۳-۱۹۹۴، ج. ۱، ۲۰۴.

⁵³ Հայոց լեզվի բարբառային բառարան. 2001, հ. Ա, 363:

⁵⁴ Ա ճ ա ո յ ա ն. 1977, հ. Գ, 397:

⁵⁵ Մ ա լ խ ա ս ե ա ն ց. 1944, III, 407:

⁵⁶ Ջ ա հ ու կ յ ա ն. 2010, 552:

(beygir) «օգնական, ձեռքի տակ եղած ձի»⁵⁷, օսմ. «նժույգ»⁵⁸, տաճ. «նժույգ, երկրորդական»⁵⁹ իմաստները:

Պարսկերենում yadak (يادك) բառը լրացնում է թյուրքական փոխառությունների շարքը՝ «1. Պահեստի ձի, 2. Առանց հեծյալի թամբած ձի, որը գնում է արքաների ու իշխանների ձիերին համընթաց, 3. Ձի, որին պահում են՝ արքաներին ընդառաջ գնալու համար, 4. Ձի, որին պահում են՝ հիմնական ձիուն համընթաց գնալու համար»⁶⁰: Բառը բազմահոմանիչ է պարսկերենում bālā/bālād/bālāda(-e)/bālāz/pālād/pālāda(-e)/bālāy/pālāy, janib, janibat, rekābi, kotal, kutāl, kutal, navbati/noubati: Պարսկերենում նույն բառից է բառաբարդված նաև yadakkeš եզրը՝ կազմված yadak և kešidan «քաշել» բայի keš - ներկայի հիմքից, այսինքն՝ «պահեստի ձի քաշող»:

ԹԱՂԻ/ԹԱԶԻ

Ղարաբաղի բարբառում թաղի/թազի⁶¹ (նաև թաղը) բառն ունի հետևյալ իմաստները. «1. Բարձրասրուն արագավազ որսի շուն: Մարթը միկա քլնում ա, տեսնում մին օվչի, թո՛ւվանգը ծէրքէն, թաղին հէտան, կիւմ ա: 2. փխբ. Փոքր ու նիհար շուն: Կո՛ւլը վէր ուռնամ ա, էտ թաղին պո՛ւնո՛ւմը կօջ ա կիւմ: 3. Շատ նիհար մարդ: Էտ թաղին հինջ բի՛ղի փուկ ըշխաղէ, վէր կարէ տօնը պահէ: Բառն արձանագրված է Արարատյան, Հավարիկի (նաև՝ տաճր), Նոր Նախիջևանի, Սեբաստիայի, Խոտուշուրի, Մուշի, Վանի բարբառներում թաղը, իսկ Շատախի բարբառում՝ տաճը տարբերակով: «Ղարաբաղի բարբառի բառարանում» վկայված են հետևյալ հարադիր բայերը. թաղի տը՛նալ, կըտըրէլ «1. Հնազանդ դառնալ, խեղճանալ, 2. Նիհարել» (Հմմտ. թրք. tazilamak «սաստիկ նիհարել, հյուժվել, չորանալ»)»⁶², թաղի չի՛նիլ «1. Հնազանդեցնել, խեղճացնել, 2. Նիհարեցնել»: Եզրը հանդիպում է նաև դարձվածքի մեջ. «Թաղին քըս տալալ ըլըբաստըրալ չի փըռնէլ», այսինքն՝ անիմաստ է մեկից իր ուժերին անհամապատասխան բան պահանջելը: Թաղին քըս տալալ ըլըբաստըրալ չի փըռնէլ, էտ տըղան դօխտուր տը՛նոսղը չի, նըհախ չըրչարվը մէլ»⁶³:

Եզրը Գորիսի բարբառում վիրավորական իմաստով կիրառվում է՝ «թաղի շոն»⁶⁴ արտահայտությունում:

Քննվող բառը Հավարիկի բարբառում ունի «արաբական նժույգ» իմաստը⁶⁵:

⁵⁷ Баскакови другие. 1977, 919.

⁵⁸ Կարապետյան. 1912, 945:

⁵⁹ Աբիկյան. 1892, 644:

⁶⁰ دهخدا. ۱۳۷۲/۱۹۹۳-۱۹۹۴ ج. ۲۱۰۱۲، ۱۴، معین. ۱۳۵۶/۱۹۷۷ ج. ۵۲۵۳، ۴.

⁶¹ Սարգսյան. 2013, 183:

⁶² Баскакови другие. 1977, 836.

⁶³ Սարգսյան, Մինասյան. 2017, 167:

⁶⁴ «Թաղի շոն» վիրավորական արտահայտությունը լսել եմ պապիկիցս՝ Վաղարշակ Մուսայելյանից (Գորիս, գյուղ Խնածախ): Կա նաև «թաղի թուլա» դարձվածքը. «1. Ամեն ստոր ծագում ունեցող մեկը, 2. Նվաստ, թշվառական և այլն» (դարձվածքը մասնավոր զրուցյներից մեկի ժամանակ հաղորդել է Մարո Բարամյանը (Գորիս, Տեղ գյուղ, հայոց լեզվի ուսուցչուհի):

⁶⁵ Հայոց լեզվի բարբառային բառարան. 2002, հ. Բ, 59:

Tāzi (تازی) եզրը պարսկերենում իրանական ծագման բառ է. «1. Արաբական արագավազ ձի, 2. Հայտնի ազնվացեղ ձի, 3. Թուրքական ձիուց ավելի նիհար ձի, 4. Որսի շան մի տեսակ, բարակ»⁶⁶: Բառը կարող է ունենալ հետևյալ բացատրությունները՝ առաջին. հանգում է պհլվ. tāzhîk, մպրս. tāčîk, ժպրս. tāzi «արաբ, արաբական» ձևերին, որը ծագում է *tāy-čik- նախաձևից (արաբ. طيّ tai ցեղանունից čik վերջածանցի կցմամբ), այսինքն՝ «արաբական, դրան պատկանող». Հմմտ. հյ. «տաճիկ»⁶⁷, երկրորդ բացատրությունը կապված է ժամանակակից պարսկերենի tāzi/tāzande «վազող, ասպատակող» բառաձևի հետ (tāxtan «վազել, ասպատակել» tāz- ներկայի հիմքով, որը հանգում է հիր. *tāk-՝ «վազք, վազել, ասպատակել» արմատին)⁶⁸: Եվ քանի որ արաբական ձիերին բնորոշ էին արագավազությունն ու դիմացկունությունը, բառամիավորը, ամենայն հավանականությամբ, կարող է նշանակել «արագավազ, սրարշավ ձի»: Պարսկերենում նույն իմաստն են արտահայտում նաև tāzyāni⁶⁹, tizi⁷⁰ բառաձևերը: Պարսկերենում առկա են նաև tāzičarme(-a) «ոչխարի բրդի նման մազերով ձի»⁷¹, ինչպես նաև asbtāz, asbtāzande «ձի վազեցնող» և asbtāz «հարթ ու ողորկ գետին՝ ձի վազեցնելու համար» բառաբարդված ձևերը⁷²:

Քննության առնված բառը Ղարաբաղի բարբառում վկայված է միայն «որսորդական շուն» իմաստով:

Գրաբարում է վկայված տաճիկ եզրը, որը որոշիչ է համարվել «արագընթաց, արագավազ ձիու և ուղտի» համար⁷³: Բառը հանդիպում է նաև «Գրաբարի բացատրական բառարանում»⁷⁴: Հ. Աճառյանն արձանագրում է բառի վկայությունները Բուզանդի և Սեբեոսի մոտ. «... բայց միայն Մերուժանն ՚ի տաճիկ ձի նստեալ փախչէր ...», «... ապա թագաւորն Պարսից, քանզի զայս լուեալ ՚ի քաւղէիցն, տաճիկ ուղտուք արձակէ ՚ի Հայս արս զհողոյ և զջրոյ ...», «... վաղիւ առաւաւտուն ցուցանեմ ձեզ փիղս վառս եւ երիվարս տաճիկս եւ երագունս ...»⁷⁵: Գրաբարում նույն արմատից է նաև թագել⁷⁶ բայը՝ «վազել, արշավել» իմաստով, որի մեկնությունը «Հայերեն արմատական բառարանը» հղում է «Նոր Հայկազյան բառարանին»:

XI դարի պատմիչ Ստեփանոս Ասողիկը ևս հիշատակում է բառը. «Իսկ

⁶⁶ Բառարան պարսկերէն ըստ կարգի հայկական այբուբենից ի Գէորգեայ դպրէ Տէր Թովհաննէսեան Պալատցոյ. 1826, 106; 1. ج. ۱۳۷۶/۱۹۹۷, ۵۴۰, ۵۴۱, ۵۴۲, ۵۴۳, ۵۴۴, ۵۴۵, ۵۴۶, ۵۴۷, ۵۴۸, ۵۴۹, ۵۵۰, ۵۵۱, ۵۵۲, ۵۵۳, ۵۵۴, ۵۵۵, ۵۵۶, ۵۵۷, ۵۵۸, ۵۵۹, ۵۶۰, ۵۶۱, ۵۶۲, ۵۶۳, ۵۶۴, ۵۶۵, ۵۶۶, ۵۶۷, ۵۶۸, ۵۶۹, ۵۷۰, ۵۷۱, ۵۷۲, ۵۷۳, ۵۷۴, ۵۷۵, ۵۷۶, ۵۷۷, ۵۷۸, ۵۷۹, ۵۸۰, ۵۸۱, ۵۸۲, ۵۸۳, ۵۸۴, ۵۸۵, ۵۸۶, ۵۸۷, ۵۸۸, ۵۸۹, ۵۹۰, ۵۹۱, ۵۹۲, ۵۹۳, ۵۹۴, ۵۹۵, ۵۹۶, ۵۹۷, ۵۹۸, ۵۹۹, ۶۰۰, ۶۰۱, ۶۰۲, ۶۰۳, ۶۰۴, ۶۰۵, ۶۰۶, ۶۰۷, ۶۰۸, ۶۰۹, ۶۱۰, ۶۱۱, ۶۱۲, ۶۱۳, ۶۱۴, ۶۱۵, ۶۱۶, ۶۱۷, ۶۱۸, ۶۱۹, ۶۲۰, ۶۲۱, ۶۲۲, ۶۲۳, ۶۲۴, ۶۲۵, ۶۲۶, ۶۲۷, ۶۲۸, ۶۲۹, ۶۳۰, ۶۳۱, ۶۳۲, ۶۳۳, ۶۳۴, ۶۳۵, ۶۳۶, ۶۳۷, ۶۳۸, ۶۳۹, ۶۴۰, ۶۴۱, ۶۴۲, ۶۴۳, ۶۴۴, ۶۴۵, ۶۴۶, ۶۴۷, ۶۴۸, ۶۴۹, ۶۵۰, ۶۵۱, ۶۵۲, ۶۵۳, ۶۵۴, ۶۵۵, ۶۵۶, ۶۵۷, ۶۵۸, ۶۵۹, ۶۶۰, ۶۶۱, ۶۶۲, ۶۶۳, ۶۶۴, ۶۶۵, ۶۶۶, ۶۶۷, ۶۶۸, ۶۶۹, ۶۷۰, ۶۷۱, ۶۷۲, ۶۷۳, ۶۷۴, ۶۷۵, ۶۷۶, ۶۷۷, ۶۷۸, ۶۷۹, ۶۸۰, ۶۸۱, ۶۸۲, ۶۸۳, ۶۸۴, ۶۸۵, ۶۸۶, ۶۸۷, ۶۸۸, ۶۸۹, ۶۹۰, ۶۹۱, ۶۹۲, ۶۹۳, ۶۹۴, ۶۹۵, ۶۹۶, ۶۹۷, ۶۹۸, ۶۹۹, ۷۰۰, ۷۰۱, ۷۰۲, ۷۰۳, ۷۰۴, ۷۰۵, ۷۰۶, ۷۰۷, ۷۰۸, ۷۰۹, ۷۱۰, ۷۱۱, ۷۱۲, ۷۱۳, ۷۱۴, ۷۱۵, ۷۱۶, ۷۱۷, ۷۱۸, ۷۱۹, ۷۲۰, ۷۲۱, ۷۲۲, ۷۲۳, ۷۲۴, ۷۲۵, ۷۲۶, ۷۲۷, ۷۲۸, ۷۲۹, ۷۳۰, ۷۳۱, ۷۳۲, ۷۳۳, ۷۳۴, ۷۳۵, ۷۳۶, ۷۳۷, ۷۳۸, ۷۳۹, ۷۴۰, ۷۴۱, ۷۴۲, ۷۴۳, ۷۴۴, ۷۴۵, ۷۴۶, ۷۴۷, ۷۴۸, ۷۴۹, ۷۵۰, ۷۵۱, ۷۵۲, ۷۵۳, ۷۵۴, ۷۵۵, ۷۵۶, ۷۵۷, ۷۵۸, ۷۵۹, ۷۶۰, ۷۶۱, ۷۶۲, ۷۶۳, ۷۶۴, ۷۶۵, ۷۶۶, ۷۶۷, ۷۶۸, ۷۶۹, ۷۷۰, ۷۷۱, ۷۷۲, ۷۷۳, ۷۷۴, ۷۷۵, ۷۷۶, ۷۷۷, ۷۷۸, ۷۷۹, ۷۸۰, ۷۸۱, ۷۸۲, ۷۸۳, ۷۸۴, ۷۸۵, ۷۸۶, ۷۸۷, ۷۸۸, ۷۸۹, ۷۹۰, ۷۹۱, ۷۹۲, ۷۹۳, ۷۹۴, ۷۹۵, ۷۹۶, ۷۹۷, ۷۹۸, ۷۹۹, ۸۰۰, ۸۰۱, ۸۰۲, ۸۰۳, ۸۰۴, ۸۰۵, ۸۰۶, ۸۰۷, ۸۰۸, ۸۰۹, ۸۱۰, ۸۱۱, ۸۱۲, ۸۱۳, ۸۱۴, ۸۱۵, ۸۱۶, ۸۱۷, ۸۱۸, ۸۱۹, ۸۲۰, ۸۲۱, ۸۲۲, ۸۲۳, ۸۲۴, ۸۲۵, ۸۲۶, ۸۲۷, ۸۲۸, ۸۲۹, ۸۳۰, ۸۳۱, ۸۳۲, ۸۳۳, ۸۳۴, ۸۳۵, ۸۳۶, ۸۳۷, ۸۳۸, ۸۳۹, ۸۴۰, ۸۴۱, ۸۴۲, ۸۴۳, ۸۴۴, ۸۴۵, ۸۴۶, ۸۴۷, ۸۴۸, ۸۴۹, ۸۵۰, ۸۵۱, ۸۵۲, ۸۵۳, ۸۵۴, ۸۵۵, ۸۵۶, ۸۵۷, ۸۵۸, ۸۵۹, ۸۶۰, ۸۶۱, ۸۶۲, ۸۶۳, ۸۶۴, ۸۶۵, ۸۶۶, ۸۶۷, ۸۶۸, ۸۶۹, ۸۷۰, ۸۷۱, ۸۷۲, ۸۷۳, ۸۷۴, ۸۷۵, ۸۷۶, ۸۷۷, ۸۷۸, ۸۷۹, ۸۸۰, ۸۸۱, ۸۸۲, ۸۸۳, ۸۸۴, ۸۸۵, ۸۸۶, ۸۸۷, ۸۸۸, ۸۸۹, ۸۹۰, ۸۹۱, ۸۹۲, ۸۹۳, ۸۹۴, ۸۹۵, ۸۹۶, ۸۹۷, ۸۹۸, ۸۹۹, ۹۰۰, ۹۰۱, ۹۰۲, ۹۰۳, ۹۰۴, ۹۰۵, ۹۰۶, ۹۰۷, ۹۰۸, ۹۰۹, ۹۱۰, ۹۱۱, ۹۱۲, ۹۱۳, ۹۱۴, ۹۱۵, ۹۱۶, ۹۱۷, ۹۱۸, ۹۱۹, ۹۲۰, ۹۲۱, ۹۲۲, ۹۲۳, ۹۲۴, ۹۲۵, ۹۲۶, ۹۲۷, ۹۲۸, ۹۲۹, ۹۳۰, ۹۳۱, ۹۳۲, ۹۳۳, ۹۳۴, ۹۳۵, ۹۳۶, ۹۳۷, ۹۳۸, ۹۳۹, ۹۴۰, ۹۴۱, ۹۴۲, ۹۴۳, ۹۴۴, ۹۴۵, ۹۴۶, ۹۴۷, ۹۴۸, ۹۴۹, ۹۵۰, ۹۵۱, ۹۵۲, ۹۵۳, ۹۵۴, ۹۵۵, ۹۵۶, ۹۵۷, ۹۵۸, ۹۵۹, ۹۶۰, ۹۶۱, ۹۶۲, ۹۶۳, ۹۶۴, ۹۶۵, ۹۶۶, ۹۶۷, ۹۶۸, ۹۶۹, ۹۷۰, ۹۷۱, ۹۷۲, ۹۷۳, ۹۷۴, ۹۷۵, ۹۷۶, ۹۷۷, ۹۷۸, ۹۷۹, ۹۸۰, ۹۸۱, ۹۸۲, ۹۸۳, ۹۸۴, ۹۸۵, ۹۸۶, ۹۸۷, ۹۸۸, ۹۸۹, ۹۹۰, ۹۹۱, ۹۹۲, ۹۹۳, ۹۹۴, ۹۹۵, ۹۹۶, ۹۹۷, ۹۹۸, ۹۹۹, ۱۰۰۰, ۱۰۰۱, ۱۰۰۲, ۱۰۰۳, ۱۰۰۴, ۱۰۰۵, ۱۰۰۶, ۱۰۰۷, ۱۰۰۸, ۱۰۰۹, ۱۰۱۰, ۱۰۱۱, ۱۰۱۲, ۱۰۱۳, ۱۰۱۴, ۱۰۱۵, ۱۰۱۶, ۱۰۱۷, ۱۰۱۸, ۱۰۱۹, ۱۰۲۰, ۱۰۲۱, ۱۰۲۲, ۱۰۲۳, ۱۰۲۴, ۱۰۲۵, ۱۰۲۶, ۱۰۲۷, ۱۰۲۸, ۱۰۲۹, ۱۰۳۰, ۱۰۳۱, ۱۰۳۲, ۱۰۳۳, ۱۰۳۴, ۱۰۳۵, ۱۰۳۶, ۱۰۳۷, ۱۰۳۸, ۱۰۳۹, ۱۰۴۰, ۱۰۴۱, ۱۰۴۲, ۱۰۴۳, ۱۰۴۴, ۱۰۴۵, ۱۰۴۶, ۱۰۴۷, ۱۰۴۸, ۱۰۴۹, ۱۰۵۰, ۱۰۵۱, ۱۰۵۲, ۱۰۵۳, ۱۰۵۴, ۱۰۵۵, ۱۰۵۶, ۱۰۵۷, ۱۰۵۸, ۱۰۵۹, ۱۰۶۰, ۱۰۶۱, ۱۰۶۲, ۱۰۶۳, ۱۰۶۴, ۱۰۶۵, ۱۰۶۶, ۱۰۶۷, ۱۰۶۸, ۱۰۶۹, ۱۰۷۰, ۱۰۷۱, ۱۰۷۲, ۱۰۷۳, ۱۰۷۴, ۱۰۷۵, ۱۰۷۶, ۱۰۷۷, ۱۰۷۸, ۱۰۷۹, ۱۰۸۰, ۱۰۸۱, ۱۰۸۲, ۱۰۸۳, ۱۰۸۴, ۱۰۸۵, ۱۰۸۶, ۱۰۸۷, ۱۰۸۸, ۱۰۸۹, ۱۰۹۰, ۱۰۹۱, ۱۰۹۲, ۱۰۹۳, ۱۰۹۴, ۱۰۹۵, ۱۰۹۶, ۱۰۹۷, ۱۰۹۸, ۱۰۹۹, ۱۱۰۰, ۱۱۰۱, ۱۱۰۲, ۱۱۰۳, ۱۱۰۴, ۱۱۰۵, ۱۱۰۶, ۱۱۰۷, ۱۱۰۸, ۱۱۰۹, ۱۱۱۰, ۱۱۱۱, ۱۱۱۲, ۱۱۱۳, ۱۱۱۴, ۱۱۱۵, ۱۱۱۶, ۱۱۱۷, ۱۱۱۸, ۱۱۱۹, ۱۱۲۰, ۱۱۲۱, ۱۱۲۲, ۱۱۲۳, ۱۱۲۴, ۱۱۲۵, ۱۱۲۶, ۱۱۲۷, ۱۱۲۸, ۱۱۲۹, ۱۱۳۰, ۱۱۳۱, ۱۱۳۲, ۱۱۳۳, ۱۱۳۴, ۱۱۳۵, ۱۱۳۶, ۱۱۳۷, ۱۱۳۸, ۱۱۳۹, ۱۱۴۰, ۱۱۴۱, ۱۱۴۲, ۱۱۴۳, ۱۱۴۴, ۱۱۴۵, ۱۱۴۶, ۱۱۴۷, ۱۱۴۸, ۱۱۴۹, ۱۱۵۰, ۱۱۵۱, ۱۱۵۲, ۱۱۵۳, ۱۱۵۴, ۱۱۵۵, ۱۱۵۶, ۱۱۵۷, ۱۱۵۸, ۱۱۵۹, ۱۱۶۰, ۱۱۶۱, ۱۱۶۲, ۱۱۶۳, ۱۱۶۴, ۱۱۶۵, ۱۱۶۶, ۱۱۶۷, ۱۱۶۸, ۱۱۶۹, ۱۱۷۰, ۱۱۷۱, ۱۱۷۲, ۱۱۷۳, ۱۱۷۴, ۱۱۷۵, ۱۱۷۶, ۱۱۷۷, ۱۱۷۸, ۱۱۷۹, ۱۱۸۰, ۱۱۸۱, ۱۱۸۲, ۱۱۸۳, ۱۱۸۴, ۱۱۸۵, ۱۱۸۶, ۱۱۸۷, ۱۱۸۸, ۱۱۸۹, ۱۱۹۰, ۱۱۹۱, ۱۱۹۲, ۱۱۹۳, ۱۱۹۴, ۱۱۹۵, ۱۱۹۶, ۱۱۹۷, ۱۱۹۸, ۱۱۹۹, ۱۲۰۰, ۱۲۰۱, ۱۲۰۲, ۱۲۰۳, ۱۲۰۴, ۱۲۰۵, ۱۲۰۶, ۱۲۰۷, ۱۲۰۸, ۱۲۰۹, ۱۲۱۰, ۱۲۱۱, ۱۲۱۲, ۱۲۱۳, ۱۲۱۴, ۱۲۱۵, ۱۲۱۶, ۱۲۱۷, ۱۲۱۸, ۱۲۱۹, ۱۲۲۰, ۱۲۲۱, ۱۲۲۲, ۱۲۲۳, ۱۲۲۴, ۱۲۲۵, ۱۲۲۶, ۱۲۲۷, ۱۲۲۸, ۱۲۲۹, ۱۲۳۰, ۱۲۳۱, ۱۲۳۲, ۱۲۳۳, ۱۲۳۴, ۱۲۳۵, ۱۲۳۶, ۱۲۳۷, ۱۲۳۸, ۱۲۳۹, ۱۲۴۰, ۱۲۴۱, ۱۲۴۲, ۱۲۴۳, ۱۲۴۴, ۱۲۴۵, ۱۲۴۶, ۱۲۴۷, ۱۲۴۸, ۱۲۴۹, ۱۲۵۰, ۱۲۵۱, ۱۲۵۲, ۱۲۵۳, ۱۲۵۴, ۱۲۵۵, ۱۲۵۶, ۱۲۵۷, ۱۲۵۸, ۱۲۵۹, ۱۲۶۰, ۱۲۶۱, ۱۲۶۲, ۱۲۶۳, ۱۲۶۴, ۱۲۶۵, ۱۲۶۶, ۱۲۶۷, ۱۲۶۸, ۱۲۶۹, ۱۲۷۰, ۱۲۷۱, ۱۲۷۲, ۱۲۷۳, ۱۲۷۴, ۱۲۷۵, ۱۲۷۶, ۱۲۷۷, ۱۲۷۸, ۱۲۷۹, ۱۲۸۰, ۱۲۸۱, ۱۲۸۲, ۱۲۸۳, ۱۲۸۴, ۱۲۸۵, ۱۲۸۶, ۱۲۸۷, ۱۲۸۸, ۱۲۸۹, ۱۲۹۰, ۱۲۹۱, ۱۲۹۲, ۱۲۹۳, ۱۲۹۴, ۱۲۹۵, ۱۲۹۶, ۱۲۹۷, ۱۲۹۸, ۱۲۹۹, ۱۳۰۰, ۱۳۰۱, ۱۳۰۲, ۱۳۰۳, ۱۳۰۴, ۱۳۰۵, ۱۳۰۶, ۱۳۰۷, ۱۳۰۸, ۱۳۰۹, ۱۳۱۰, ۱۳۱۱, ۱۳۱۲, ۱۳۱۳, ۱۳۱۴, ۱۳۱۵, ۱۳۱۶, ۱۳۱۷, ۱۳۱۸, ۱۳۱۹, ۱۳۲۰, ۱۳۲۱, ۱۳۲۲, ۱۳۲۳, ۱۳۲۴, ۱۳۲۵, ۱۳۲۶, ۱۳۲۷, ۱۳۲۸, ۱۳۲۹, ۱۳۳۰, ۱۳۳۱, ۱۳۳۲, ۱۳۳۳, ۱۳۳۴, ۱۳۳۵, ۱۳۳۶, ۱۳۳۷, ۱۳۳۸, ۱۳۳۹, ۱۳۴۰, ۱۳۴۱, ۱۳۴۲, ۱۳۴۳, ۱۳۴۴, ۱۳۴۵, ۱۳۴۶, ۱۳۴۷, ۱۳۴۸, ۱۳۴۹, ۱۳۵۰, ۱۳۵۱, ۱۳۵۲, ۱۳۵۳, ۱۳۵۴, ۱۳۵۵, ۱۳۵۶, ۱۳۵۷, ۱۳۵۸, ۱۳۵۹, ۱۳۶۰, ۱۳۶۱, ۱۳۶۲, ۱۳۶۳, ۱۳۶۴, ۱۳۶۵, ۱۳۶۶, ۱۳۶۷, ۱۳۶۸, ۱۳۶۹, ۱۳۷۰, ۱۳۷۱, ۱۳۷۲, ۱۳۷۳, ۱۳۷۴, ۱۳۷۵, ۱۳۷۶, ۱۳۷۷, ۱۳۷۸, ۱۳۷۹, ۱۳۸۰, ۱۳۸۱, ۱۳۸۲, ۱۳۸۳, ۱۳۸۴, ۱۳۸۵, ۱۳۸۶, ۱۳۸۷, ۱۳۸۸, ۱۳۸۹, ۱۳۹۰, ۱۳۹۱, ۱۳۹۲, ۱۳۹۳, ۱۳۹۴, ۱۳۹۵, ۱۳۹۶, ۱۳۹۷, ۱۳۹۸, ۱۳۹۹, ۱۴۰۰, ۱۴۰۱, ۱۴۰۲, ۱۴۰۳, ۱۴۰۴, ۱۴۰۵, ۱۴۰۶, ۱۴۰۷, ۱۴۰۸, ۱۴۰۹, ۱۴۱۰, ۱۴۱۱, ۱۴۱۲, ۱۴۱۳, ۱۴۱۴, ۱۴۱۵, ۱۴۱۶, ۱۴۱۷, ۱۴۱۸, ۱۴۱۹, ۱۴۲۰, ۱۴۲۱, ۱۴۲۲, ۱۴۲۳, ۱۴۲۴, ۱۴۲۵, ۱۴۲۶, ۱۴۲۷, ۱۴۲۸, ۱۴۲۹, ۱۴۳۰, ۱۴۳۱, ۱۴۳۲, ۱۴۳۳, ۱۴۳۴, ۱۴۳۵, ۱۴۳۶, ۱۴۳۷, ۱۴۳۸, ۱۴۳۹, ۱۴۴۰, ۱۴۴۱, ۱۴۴۲, ۱۴۴۳, ۱۴۴۴, ۱۴۴۵, ۱۴۴۶, ۱۴۴۷, ۱۴۴۸, ۱۴۴۹, ۱۴۵۰, ۱۴۵۱, ۱۴۵۲, ۱۴۵۳, ۱۴۵۴, ۱۴۵۵, ۱۴۵۶, ۱۴۵۷, ۱۴۵۸, ۱۴۵۹, ۱۴۶۰, ۱۴۶۱, ۱۴۶۲, ۱۴۶۳, ۱۴۶۴, ۱۴۶۵, ۱۴۶۶, ۱۴۶۷, ۱۴۶۸, ۱۴۶۹, ۱۴۷۰, ۱۴۷۱, ۱۴۷۲, ۱۴۷۳, ۱۴۷۴, ۱۴۷۵, ۱۴۷۶, ۱۴۷۷, ۱۴۷۸, ۱۴۷۹, ۱۴۸۰, ۱۴۸۱, ۱۴۸۲, ۱۴۸۳, ۱۴۸۴, ۱۴۸۵, ۱۴۸۶, ۱۴۸۷, ۱۴۸۸, ۱۴۸۹, ۱۴۹۰, ۱۴۹۱, ۱۴۹۲, ۱۴۹۳, ۱۴۹۴, ۱۴۹۵, ۱۴۹۶, ۱۴۹۷, ۱۴۹۸, ۱۴۹۹, ۱۵۰۰, ۱۵۰۱, ۱۵۰۲, ۱۵۰۳, ۱۵۰۴, ۱۵۰۵, ۱۵۰۶, ۱۵۰۷, ۱۵۰۸, ۱۵۰۹, ۱۵۱۰, ۱۵۱۱, ۱۵۱۲, ۱۵۱۳, ۱۵۱۴, ۱۵۱۵, ۱۵۱۶, ۱۵۱۷, ۱۵۱۸, ۱۵۱۹, ۱۵۲۰, ۱۵۲۱, ۱۵۲۲, ۱۵۲۳, ۱۵۲۴, ۱۵۲۵, ۱۵۲۶, ۱۵۲۷, ۱۵۲۸, ۱۵۲۹, ۱۵۳۰, ۱۵۳۱, ۱۵۳۲, ۱۵۳۳, ۱۵۳۴, ۱۵۳۵, ۱۵۳۶, ۱۵۳۷, ۱۵۳۸, ۱۵۳۹, ۱۵۴۰, ۱۵۴۱, ۱۵۴۲, ۱۵۴۳, ۱۵۴۴, ۱۵۴۵, ۱۵۴۶, ۱۵۴۷, ۱۵۴۸, ۱۵۴۹, ۱۵۵۰, ۱۵۵۱, ۱۵۵۲, ۱۵۵۳, ۱۵۵۴, ۱۵۵۵, ۱۵۵۶, ۱۵۵۷, ۱۵۵۸, ۱۵۵۹, ۱۵۶۰, ۱۵۶۱, ۱۵۶۲, ۱۵۶۳, ۱۵۶۴, ۱۵۶۵, ۱۵۶۶, ۱۵۶۷, ۱۵۶۸, ۱۵۶۹, ۱۵۷۰, ۱۵۷۱, ۱۵۷۲, ۱۵۷۳, ۱۵۷۴, ۱۵۷۵, ۱۵۷۶, ۱۵۷۷, ۱۵۷۸, ۱۵۷۹, ۱۵۸۰, ۱۵۸۱, ۱۵۸۲, ۱۵۸۳, ۱۵۸۴, ۱۵۸۵, ۱۵۸۶, ۱۵۸۷, ۱۵۸۸, ۱۵۸۹, ۱۵۹۰, ۱۵۹۱, ۱۵۹۲, ۱۵۹۳, ۱۵۹۴, ۱۵۹۵, ۱۵۹۶, ۱۵۹۷, ۱۵۹۸, ۱۵۹۹, ۱۶۰۰, ۱۶۰۱, ۱۶۰۲, ۱۶۰۳, ۱۶۰۴, ۱۶۰۵, ۱۶۰۶, ۱۶۰۷, ۱۶۰۸, ۱۶۰۹, ۱۶۱۰, ۱۶۱۱, ۱۶۱۲, ۱۶۱۳, ۱۶۱۴, ۱۶۱۵, ۱۶۱۶, ۱۶۱۷, ۱۶۱۸, ۱۶۱۹, ۱۶۲۰, ۱۶۲۱, ۱۶۲۲, ۱۶۲۳, ۱۶۲۴, ۱۶۲۵, ۱۶۲۶, ۱۶۲۷, ۱۶۲۸, ۱۶۲۹, ۱۶۳۰, ۱۶۳۱, ۱۶۳۲, ۱۶۳۳, ۱۶۳۴, ۱۶۳۵, ۱۶۳۶, ۱۶۳۷, ۱۶۳۸, ۱۶۳۹, ۱۶۴۰, ۱۶۴۱, ۱۶۴۲, ۱۶۴۳, ۱۶۴۴, ۱۶۴۵, ۱۶۴۶, ۱۶۴۷, ۱۶۴۸, ۱۶۴۹, ۱۶۵۰, ۱۶۵۱, ۱۶۵۲, ۱۶۵۳, ۱۶۵۴, ۱۶۵۵, ۱۶۵۶, ۱۶۵۷, ۱۶۵۸, ۱۶۵۹, ۱۶۶۰, ۱۶۶۱, ۱۶۶۲, ۱۶۶۳, ۱۶۶۴, ۱۶۶۵, ۱۶۶۶, ۱۶۶۷, ۱۶۶۸, ۱۶۶۹, ۱۶۷۰, ۱۶۷۱, ۱۶۷۲, ۱۶۷۳, ۱۶۷۴, ۱۶۷۵, ۱۶۷۶, ۱۶۷۷, ۱۶۷۸, ۱۶۷۹, ۱۶۸۰, ۱۶۸۱, ۱۶۸۲, ۱۶۸۳, ۱۶۸۴, ۱۶۸۵, ۱۶۸۶, ۱۶۸۷, ۱۶۸۸, ۱۶۸۹, ۱۶۹۰, ۱۶۹۱, ۱۶۹۲, ۱۶۹۳, ۱۶۹۴, ۱۶۹۵, ۱۶۹۶, ۱۶۹۷, ۱۶۹۸, ۱۶۹۹, ۱۷۰

Սմբատ ձիս տաճիկս և զուռնչս դիականցն առաքէ առ կայսրն Յունաց»⁷⁷: Այդ ժամանակ, հավանաբար, այնքան բարձր է գնահատվել արաբական ձին, որ Սմբատ Բագրատունին հարկ է համարել ընծայել Բյուզանդիայի կայսրին:

Զիռլ արտաքին առանձնահատկությունների և ազնվացեղ լինելու մասին է վկայում նաև «Գիրք վաստակոցը» (XII–XIII դդ.) «... և զխասն տաճիկ ձիոցն սահմանն»⁷⁸:

Քննվող բառը միջին հայերենում ունի «մահմեդական, արաբական և արաբերեն» իմաստները⁷⁹:

Եզրը հայերենում փոխառություն է պահպանել՝ tāčik (*taik/č - «վազել»): «1. Միջագետքի արաբ, 2. Արաբական, 3. Արաբավազ», պրս. tāzi, asb-e tāzi «արաբավազ ձի»: Այս բոլորի արմատն է իրանական tāč «վազել», պհլվ. taxtan, պրս. tāxtan «ասպատակել», որոնց այլ ցեղակիցներն են սնակրտ. tākti, ալբ. ndjek, ռուս. теку, тець «վազել, հոսել» և այլն⁸⁰:

Բառն արձանագրում է նաև Ղ. Ինճիճյանը. «Տաճիկ նժոյգ, այսինքն՝ արաբ-ընթաց երվար. մանաւանդ յԱրաբիս, զի Արապ՝ է երազ: Անունս Տաճկաստան ըստ խորենացւոյն է մի ՚ի գաւառացն Արաբիոյ. վասն որոյ և ասելն Տաճիկ ձի՝ է ասել Ձի արաբացի»⁸¹: Բառամիավորն արձանագրում է նաև Գ. Ջահուկյանը⁸²: «Տաճիկ ձին» հիշատակվում է նաև «Բազմավեպում». «Զհաստատած տաճիկ ձին այսպէս ճանաչէ. յառաջ պարտ է մեզ զգլխոյն նշաններն գրել և ապա զայսն ...»⁸³:

Լ. Հովհաննիսյանի «Գրաբարի բառարանում» (Նոր Հայկազյան բառարանում չվկայված բառեր) հանդիպում է նաև տաճկաձի բառաձևը՝ «1. Արաբավազ ձի, 2. Արաբական ձի, 3. Այդպիսի ձիեր հեծնողներ» իմաստներով⁸⁴: Նշենք նաև, որ հայերենում «արաբավազ ձի» իմաստն են արտահայտում նաև քաջաձի⁸⁵, սրաձի⁸⁶, օղազնաց⁸⁷ եզրերը:

ԻԼԽԱ/ԻԼԽԻ/ԻԼՂԻ

Իլխա⁸⁸ բառը Ղարաբաղի բարբառում նշանակում է «1. խառնիճաղանջ՝ խառն բազմություն՝ ամբոխ: Իլխան վէր կամ ա, փիս մարթիք շատ ըն ընում, հօրը չըրչարում ըն: 2. Նախիր, հոտ»: Պլտահում ըն մին վըխճարու

⁷⁷ Ստեփանոսի Տարօնեցւոյ Ասողկան. 1885, 124:

⁷⁸ Գիրք վաստակոց. 1877, 198, 203:

⁷⁹ Ղ ա գ ա ռ յ ա ն, Ա վ ե տ ի ս յ ա ն. 2009, 744:

⁸⁰ Ա ճ ա ո յ ա ն. 1979, հ. Դ, 365:

⁸¹ Ի ն ճ ի ճ ե ա ն. 1835, I, 200:

⁸² Ջ ա հ ու կ յ ա ն. 2010, 253:

⁸³ «Բազմավեպ» (Վենետիկ), 1867, 358:

⁸⁴ Հ ո վ հ ա ն ի ս յ ա ն. 2010, 271:

⁸⁵ Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի. 1836–1837, II, 985, Ղ ա գ ա ռ ե ա ն. 2000, II, 625:

⁸⁶ Ղ ա գ ա ռ յ ա ն, Ա վ ե տ ի ս յ ա ն. 2009, 719:

⁸⁷ Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի. 1836–1837, II, 1022, Ղ ա գ ա ռ ե ա ն. 2000, II, 648:

⁸⁸ Ս ա ռ գ ս յ ա ն. 2013, 224:

իլխու: Եզրը Ղարաբաղի բարբառում կազմում է իլխա անել «հավաքել» դարձ-վածքը: Էդ խօսման սաղ ապրրանքը իլխա յա անում, քըչո՞ւմ ո՞ւրանց շենը⁸⁹: Բառամիավորն արձանագրում է նաև «Հայոց լեզվի բարբառային բառարանը»։ Իլխա՝ Արարատյան, Ղարաբաղի, իլխի՝ Արարատյան, Ղարաբաղի, Կարինի, Համշենի, Մշո, Մոկսի բարբառում և այլն, իլղի՝ Մշո բարբառում «երամակ, ջոկ» իմաստով: Արաբատանու իլխիներիցն էլ լիներ, էլի ոտները ջուր կիջներն⁹⁰:

Պարսկերենում Ilxi (ایلیخی) բառը թյուրքական փոխառություն է . «1. Ձիերի երամակ, 2. Չորքոտանի կենդանիներ, որոնց ազատ բաց են թողնում դաշտում արածելու»⁹¹, նույնն է նաև yelxi⁹²: Եզրը հանդիպում է նաև Դեմավենդի բարբառում, որտեղ elxi է կոչվում «պետությունը պատկանող ձիերի երամակը»⁹³:

Բառը թուրքերենում վկայված է yilki «ձիերի երամակ» նշանակու-թյամբ⁹⁴: Թուրքերենում նույնիմաստ են ilx/ilxe/ilxah/yilki ձևերը⁹⁵:

ժամանակակից թյուրքական լեզուներում jütkü եզրը նաև ունի. «1. Երա-մակ, 2. Երամակի ձի, 3. Չհեծած ձի, 4. Ձի, 5. Ջամբիկ, 6. Մատակ, 7. Ձի, որն ուղևորափոխադրման համար չի օգտագործվում» իմաստները: Ելնելով նրա-նից, որ եզրը հին թյուրքական տեքստերում, բացի «ձի» կենդանու անվանու-մից, հակադրվում է մյուս բոլոր ընտանի կենդանիների անվանումներին, Ա. Շչերբակը կարծում է, որ այն առանձին առնչություն ունի հենց «ձի» բառի նշանակության հետ⁹⁶:

Պարսկերենում «ձիերի երամակի» իմաստով են հանդես գալիս նաև sile⁹⁷, fasile, fasila (-e)⁹⁸ արաբական փոխառությունները:

Հայերենում բառի իմաստային հոմանիշն է ուլուգ «ջոկ, երամակ» եզրը⁹⁹:

ԽԱԹԱՐ

Ղարաբաղի բարբառում խաթար¹⁰⁰ բառը նշանակում է «10–12 ձիերից կազմված խումբ՝ քարավան»: Ղըչըղնէն յըրա յըն պըրծընում էտ խաթա-րէն, թըլանում: Բառը նույնիմաստ կիրառություն ունի նաև Պարտիզակի բարբառում: «Հայոց լեզվի բարբառային բառարանը» բառի խառնիճա-դանջ, խառնիխուռն իմաստը վկայում է նաև Բուլանրիխի բարբառում¹⁰¹:

⁸⁹ Սարգսյան, Մինասյան. 2017, 187:

⁹⁰ Հայոց լեզվի բարբառային բառարան. 2002, հ. Բ, 167:

⁹¹ دهخدا. ۱۳۷۲/۱۹۹۳-۱۹۹۴, ج. ۳, ۳۲۰۴, ۳۲۰۳, معین. ۱۳۵۶/۱۹۷۷, ج. ۱, ۴۱۹, عمید. ۱۳۵۸/۱۹۷۹, ۲۶۹.

⁹² دهخدا. ۱۳۷۲/۱۹۹۳-۱۹۹۴, ج. ۱, ۲۱۰۹۰, ۴۱۹.

⁹³ علمدارى. ۱۳۸۴/۲۰۰۵, ۱۰۲.

⁹⁴ Баскакови другие. 1977, 927.

⁹⁵ Doerfer. 1963, 426.

⁹⁶ Щербак. 1961, 84.

⁹⁷ دهخدا. ۱۳۷۲/۱۹۹۳-۱۹۹۴, ج. ۸, ۱۲۲۵۱, معین. ۱۳۵۶/۱۹۷۷, ج. ۱, ۴۱۹.

⁹⁸ دهخدا. ۱۳۷۲/۱۹۹۳-۱۹۹۴, ج. ۱۰, ۱۵۱۳۵, معین. ۱۳۵۶/۱۹۷۷, ج. ۲, ۲۵۴۷.

⁹⁹ Աճառյան. 1977, հ. Գ, 593:

¹⁰⁰ Սարգսյան. 2013, 258:

¹⁰¹ Հայոց լեզվի բարբառային բառարան. 2002, հ. Բ, 263:

Քննվող բառամիավորի հետ կապված՝ նկատենք. պարսկերենում ընտանի կենդանիների անվանումներում բազմաթիվ են արաբերենից փոխառյալ «ուղտ» նշանակության բառերը: Ընտանի կենդանիների այդ խմաստային խմբում հանդիպում են նաև ուղտախմբերի անվանումներ, որոնց թիվը պարսկերենում հասնում է մոտավորապես մեկ տասնյակի¹⁰²: Հարկ է նշել, որ պարսկերենում արաբերենից փոխառյալ այդ անվանումների մեջ արձանագրված է xatr (خاطر) եզրը. «1. Ուղտերի խումբ, 2. Քառասուն, երկու հարյուր կամ հազար ուղտից բաղկացած խումբ» իմաստներով¹⁰³: Ամենայն հավանականությամբ, քննվող բարբառային եզրույթն այս բառից է, որը հայերենում հնչյունական և իմաստային մասնակի փոփոխության է ենթարկվել: Ենթադրելի է, որ բառամիավորը հայերենում հենց «ծիերի խումբ» նշանակությամբ պիտի ունենար՝ ի տարբերություն արաբերենի, որտեղ բազմաթիվ են ուղտերի անվանումները¹⁰⁴:

ՅԱԲՈՒ

«Ղարաբաղի բարբառի բառարանում» յաբու¹⁰⁵ բառը նշանակում է «նի-հար՝ քնձոտ ձի»: Ըտրրան էլ մին յաբու վա ինո՛ւմ, տանում ա ծախէ, հրդէննի ըստակում ա: Բարբառում այն ունի նաև «ծույլ՝ դանդաղաշարժ կին» անարգական նշանակությունը: Էդ յաբուն մինչը՛վ մին կօրծ ա անում, օրը մըլծնում ա:

«Հայոց լեզվի բարբառային բառարանը» ևս արձանագրում է բառը. «1. Հասարակ բեռնակիր ձի, 2. Հյուժված՝ ուժից ընկած քոտոտ ձի»: Եզրը վկայված է նաև Արարատյան, Նոր Բայազետի, Թբիլիսիի, Ուրմիայի, Մշո բարբառներում¹⁰⁶:

Yābu (يَابُو) բառը վկայված է պարսկերենում. «1. Գրաստ, բեռնակիր փոքր ձի, 2. Ոչ ազնվացեղ և ոչ արժեքավոր ձի»¹⁰⁷ իմաստներով: Մ. Հասանդուսթի արմատական բառարանում այն նույնացվում է թուրքերեն yabu բառի հետ¹⁰⁸: Բառամիավորը չի հանդիպում ժամանակակից թուրքերենի բառարաններում: Եզրն առկա է օսմաներեն-անգլերեն բառարանում՝ «խղճուկ, հոգնած, անօգնական ձի»¹⁰⁹ և Ամասիայի նահանգի Մերզիֆոն գյուղի բարբառում. «1. Ուղիղ, հետ ուղղված պողերով կենդանի, 2. Երկար, կախ ընկած ա-կանջներով կենդանի» նշանակությամբ¹¹⁰:

¹⁰² Խ ա չ ա տ ը յ ա ն. 2013, 299–305:

¹⁰³ دهخدا. ۱۳۷۲/۱۹۹۳-۱۹۹۴. ج. ۶, ۸۶۶۵.

¹⁰⁴ Կատարված ուսումնասիրությունների արդյունքում պարսկերենում վկայված ուղտերի անվանումները դասակարգվել են 21 ենթախմաստային խմբերի մեջ:

¹⁰⁵ Ս ա ը գ ս յ ա ն. 2013, 531:

¹⁰⁶ Հայոց լեզվի բարբառային բառարան. 2007, հ. Դ, 99:

¹⁰⁷ دهخدا. ۱۳۷۲/۱۹۹۳-۱۹۹۴. ج. ۱۴, ۲۰۹۱۱. معین. ۱۳۵۶/۱۹۷۷. ج. ۴, ۵۲۳۸. عمید. ۱۳۵۸/۱۹۷۹.

¹⁰⁸ حسن دوست. ۱۳۹۳/۲۰۱۴. ج. ۴, ۲۹۳۲.

¹⁰⁹ Sê'u Çağdaş Sözlük. <https://ingilizce.cagdasozluk.com/tafsil-285791-z22.html> (ղիտվել է՝ 14. IX. 2025 թ.).

¹¹⁰ Sê'u Sözcce. Yabu ne demek. <https://www.sozce.com/nedir/331210-yabu> (ղիտվել է՝ 14. IX. 2025 թ.).

Բառը նույն իմաստով հանդիպում է նաև իրանական լեզուներից բելուջերենում՝ ābū¹¹¹, քյալիմիում (Քյալիմի բարբառ)՝ yābu/aēb/aēm¹¹² և բախթիարիում «ոչ ազնվացեղ ձի»:

Պարսկերենի խոսակցական տարբերակում yabu-ն կիրառվում է վիրավորական նշանակությամբ՝ «տհաք, անկիրթ»¹¹³։ Հմմտ. Ղարաբաղի բարբառում «ծուլլ դանդաղաշարժ կին» անարգական նշանակության հետ։ Խոսակցական պարսկերենում բառը կազմում է նաև yabu'alafi բառակապակցությունը՝ «ցրված, անուշադիր մարդ» իմաստով։ Հմմտ. «Mesl-e yābu 'alafi /Yābu 'alafi»¹¹⁴, նՀվնդ. «Yābū, alef-i/Mes-e yābu,alef-i»¹¹⁵, բոց.՝ «Խոտակեր գրաստ», ալխինքն «Հիմար, անհասկացող մարդ»։ Պարսկերենում նույնն է նաև «Mesl-e yābu ast» կամ «Mesl-e yābu»¹¹⁶, բոց.՝ «Գրաստի (ոչ ազնվացեղ և ոչ արժեքավոր ձիու) նման», ալխինքն «անկիրթ, բթամիտ մարդ», հմմտ. նՀվնդ. «Mes-e yābū»¹¹⁷, որը կիրառվում է շատակեր ու քիչ աշխատող մարդուն բնորոշելու համար։ «Կամակոր, պնդաճակատ, անհնազանդ մարդ» իմաստով է կիրառվում «Mesl-e yābu-ye balxonī [balxī]», «Yābū-ye balxonī/balxī» դարձվածքը, բոց.՝ «Բալխի գրաստի նման», որը հանդիպում է նաև Նեհավենդի բարբառում՝ «Yābu balxonī/Mes-e yābu balxonī»¹¹⁸:

ՅԱՎԱՇ

Ղարաբաղի բարբառում յավաշ¹¹⁹ բառը ձիանվան նշանակությունն չունի։ «Ղարաբաղի բարբառի բառարանը» այն հղում է կամանց/կամաց-ին¹²⁰։ «1. Դանդաղ, ոչ արագ, առանց շտապելու, 2. Ցածրաձայն, ցածր, 3. Մեղմ, հուշիկ, հանգիստ, 4. Աստիճանաբար, հետզհետե, 5. Զգուշ»։ Բառարանն արձանագրում է նաև յրվըշ-յավաշ/յավաշ-յավաշ կրկնավոր բարդությունները¹²¹։ Եզրը նույն իմաստով վկայված է նաև Արարատյան, Շամախիի, Ուրմիայի, Նոր Նախիջևանի բարբառներում։ Քննվող բառը Նոր Նախիջևանի բարբառում մակդիր է «մեղմ, հանգիստ բնույթ ունեցող ձիու» համար յավաշ ձի «խոնարհ, հնազանդվող ձի»¹²²։ Հմմտ. «Յավաշ ձիին թեքման ամուր կրլա», ալխինքն՝ խոնարհ ձիու աքացին ուժեղ է կամ խոնարհ մարդու հարվածը անսպասելի է և ուժեղ։

Yavāš (یواش) բառամիավորը թյուրքական փոխառություն է պարսկերենում

¹¹¹ Korn. 2005, 344.

¹¹² کلیاسی. ۱۳۸۶/۲۰۰۷.

¹¹³ دهخدا. ۱۳۷۲/۱۹۹۳-۱۹۹۴. ج. ۲۰۹۱۲, ۱۴.

¹¹⁴ جمشیدپور. ۱۳۶۹/۱۹۹۰. ۲۱۳.

¹¹⁵ رستمی. ۱۳۹۱/۲۰۱۲. ج. ۱۵۸۶, ۱۴۹۸, ۲.

¹¹⁶ جمشیدپور. ۱۳۶۹/۱۹۹۰. ۲۳۴.

¹¹⁷ رستمی. ۱۳۹۱/۲۰۱۲. ج. ۱۵۸۶, ۱۴۹۸, ۲.

¹¹⁸ رستمی. ۱۳۹۱/۲۰۱۲. ج. ۱۵۸۶, ۱۴۹۸, ۲.

¹¹⁹ Սարգսյան. 2013, 533:

¹²⁰ Սարգսյան. 2013, 329:

¹²¹ Սարգսյան. 2013, 545:

¹²² Հայոց լեզվի բարբառային բառարան. 2007, հ. Դ, 109:

«ղանդաղ, հանգիստ, մեղմ»¹²³ նշանակությամբ: Եզրը «Farhang-e Nezām» բառարանում արձանագրված է «ձի» առանձին բառամիավորի նշանակությամբ՝ «1. Թամբած ձի, 2. Մանրաքայլ, հանդարտ քայլքին ընտելացրած ձի, որն արժանի է իշխանավորների հեծնելուն»¹²⁴: Այն թուրքերենում առկա է «հանգիստ, մեղմ, դանդաղ» իմաստներով¹²⁵: Բառի կիրառությունը հանդիպում է հետևյալ դարձվածքի մեջ. «Yavaş atın tekmesi pek olur», բռց. «Նույնիսկ հեզ ձին ցավոտ է հարվածում»։ Հմմտ. հյ. «Մարմանդ ջրից վախեցիր»¹²⁶:

Բառը ածականի խոսքիմասային իմաստով հանդիպում է օղուզական խմբի ժամանակակից թյուրքական լեզուներում, մասնավորապես ատրպատականյան թուրքերենում, որից էլ, ամենայն հավանականությամբ, մուտք է գործել պարսկերեն: Պարսկերենում ակնհայտ է, որ այս բառի դեպքում տեղի է ունեցել ոչ միայն իմաստային փոփոխություն, այլ նաև ածականից գոյական խոսքիմասային անցում:

ՅՈՐՂԱ/ՅՕՐՂԱ

Յորղա/յորղա¹²⁷ եզրը հայերենում բարբառային բառ է: Թեև այն լեզվում ձիանվան նշանակություն չունի, սակայն անմիջական կապ ունի այդ կենդանու քայլքի ու վազքի հետ. «1. Ձիու և մի քանի այլ կենդանիների արագ՝ սրունթաց վազք, որի ժամանակ մի կողմի զույգ ոտքերը միաժամանակ բարձրացնում ու դնում են, 2. Արագ վարձով ընթացող, սրարշավ, 3. փխբ. Շատ արագ քայլող»: Բառը հատուկ է նաև Թբիլիսիի, Ղարաբաղի, Արարատյան, Հավարիկի, Նոր Նախիջևանի, Վանի բարբառներին: Սրարշավ (քառասորոյի վարձ) ձիու մասին է բարբառներում հանդիպող յորղա-յորղա կրկնավոր բարդությունը:

Ղարաբաղի բարբառում յորղա¹²⁸ բառը նշանակում է «1. Ձիու թեթև, արագ ու համաչափ ընթացք: Էտ ծիլին յորղան թաքավելին շատ ա տուր կամ: 2. Թեթև, արագ և համաչափ ընթացող՝ վազող՝ քայլող»: Ղարաբաղի բարբառում է վկայված յորղա ըղնել դարձվածքը՝ «վարձով ընթանալ, վազել, քայլել, վարձել» նշանակությամբ: Ծին վել յորղա յա ըղնում, Մելիք-Շահնազարը ուրխանում ա¹²⁹:

Է. Աղայանը ևս արձանագրում է բառը՝ «1. Ձիու շորորուն քայլք, կողմնադնացք, 2. Այդպիսի քայլքով դնացող» իմաստներով¹³⁰. Հմմտ. «յորղա դնացող ձի»:

Yorğā բառը թյուրքական փոխառություն է պարսկերենում. «1. Արագ-ընթաց ձի, 2. Գրոհի համար վարժեցրած ձի»¹³¹: «Farhang-e Rašidi» բառարանը

¹²³ دهخدا. ۱۳۷۲/۱۹۹۳-۱۹۹۴. ج. ۱، ۱۱۰، ۱۴.

¹²⁴ داعی الاسلام. ۱۳۶۲/۱۹۸۳. ج. ۵، ۵۶۱.

¹²⁵ Баскакови другие. 1977, 533.

¹²⁶ Բեգիրյան. 2011, 420:

¹²⁷ Հայոց լեզվի բարբառային բառարան. 2007, հ. Դ, 118:

¹²⁸ Սարգսյան. 2013, 548:

¹²⁹ Սարգսյան, Մինասյան. 2017, 386:

¹³⁰ Աղայան. 1976, 1041:

¹³¹ خلف تبریزی. ۱۳۷۶/۱۹۹۷. ج. ۴، ۴۳۱؛ دهخدا. ۱۳۷۲/۱۹۹۳-۱۹۹۴. ج. ۴، ۲۲۲۵۸؛ داعی الاسلام. ۱۳۶۲/۱۹۸۳. ج. ۵، ۵۴۹.

հիշատակում է yarāy/yaray/yoruy տարբերակները¹³², որոնք, ըստ հեղինակի, հայտնի են yorȳa¹³³ ձևով՝ «1. Թեթև վարդով ձի, 2. Շորավարձ ձի, 3. Ավանակ, 4. Զիռ քայլքի տեսակ»¹³⁴:

Բառը վկայված է հին թուրքերենում yügrük(at) «չորավարձ (ձի)»¹³⁵, օսմաներենում՝ يورغه «1. Ընդոստ գնացք (ձիու), ընդոստում, 2. Ընդոստ ընթացող»¹³⁶, թուրք. yorga «մանրավազք, մանրավարձ», yorgalamak «մանրավարձ գնալ»¹³⁷, «չորավարձ ձի»¹³⁸, йорга թուրքմ. «արագավազ ձի», չուվ. çäpха, գադ. йӱрӱк «մրցումների համար նախատեսված ձի»¹³⁹:

Պարսկերենում պահպանվել է բառի փոխատու լեզվում եղած իմաստները:

ՌԱՇ

Ռաշ բարբառային բառամիավորը վկայված է Թբիլիսիի, Ղարաբաղի, Ղազախի, Արարատյան, Լոռվա բարբառներում. «1. Նժույգ: Մատաղ ենք մենք քո դրոշին, մեջքիդ թրին, տակիդ ուշին: 2. Առասպելական թևավոր նժույգ, հրեղեն ձի: Ռաշը գեղնի վրա չէ էլի ման գալի, հրեղեն թիվաուր է ըլում ու դիփ յիրգընքումըն է էլի ման գալի»¹⁴⁰:

Բառը «նժույգ» իմաստով (գվռ. նշումով) արձանագրում են նաև «Արդի հայերենի բացատրական բառարանը»¹⁴¹ և «Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարանը»¹⁴²:

Անշուշտ, դիտարկված բառը հենց բնիկ իրանական raxš (رخش) եզրույթի հնչյունափոխված տարբերակն է. «1. Նժույգ, երիվար, 2. Մուգ կարմիրը փայլուն սևին հարող ձի, 3. Սև ու կարմիր խառը գույներով պտավոր ձի, 4. Ազնվացեղ ձի»¹⁴³, բուք.՝ «փայլ, լույս, չիկակարմիր, կարմիր և սպիտակ գույների խառնուրդը, նաև՝ ձիու թույլը փայլուն սևի ու խարտյաչի, կարմիրի միջև»¹⁴⁴:

Եզրը հիշատակում է Գևորգ Դպիր Պալատացին. «... և ասին թէ հատուկ երիվարն Րիսթէմայ՝ էր կարմրերանգ, և ունէր պիսակս սպիտակ ՚ի վր իւր, և

¹³² تتوى. ۱۳۳۷/۱۹۵۸, ج. ۲, ۱۵۲۳.

¹³³ Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü. 1–12 c., Ankara, 1963–1982, TDK, 1993, 4402 s., http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_ttas&view=ttas (գիտվել է՝ 10. IX. 2018 թ.):

¹³⁴ دهخدا. ۱۳۷۲/۱۹۹۳–۱۹۹۴, ج. ۱۴, ۲۱۰۱۷, معین. ۱۳۵۶/۱۹۷۷, ج. ۴, ۵۲۵۵, ۵۲۵۷.

¹³⁵ Махмұд ал-Кашғай. 2005, 775.

¹³⁶ Կարապետեան. 1912, 951:

¹³⁷ Баскакови другие. 1977, 932.

¹³⁸ Севортян. 1974, 225.

¹³⁹ Губогло. 1971, 217–236.

¹⁴⁰ Հայոց լեզվի բարբառային բառարան. 2008, հ. Ե, 229:

¹⁴¹ Աղայան. 1976, 1259:

¹⁴² Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան. 1980, IV, 250:

¹⁴³ هندوشاه نخجوانی. ۱۳۵۵/۱۹۷۶, ۱۵۱; اینجو شیرازی. ۱۳۵۱/۱۹۷۲, ج. ۱, ۷۵۲; خلف تبریزی.

۱۳۷۶/۱۹۹۷, ج. ۲, ۹۴۲; داعی الاسلام. ۱۳۶۲/۱۹۸۳, ج. ۳, ۱۵۸; دهخدا. ۱۳۷۲/۱۹۹۳–۱۹۹۴, ج. ۱۴, ۲۱۰۱۷, معین. ۱۳۵۶/۱۹۷۷, ج. ۴, ۵۲۵۵, ۵۲۵۷.

۱۳۵۸/۱۹۷۹, ج. ۱, ۱۶۴۴; عمید. ۱۳۵۸/۱۹۷۹, ج. ۱, ۱۶۴۴; حسن دوست. ۱۳۹۳/۲۰۱۴, ج. ۳, ۱۴۳۴.

ի բազում գործածութէ բառս Ռախ՝ բացարձակապէս նշ՝ երիվար»¹⁴⁵: Գրիգոր Մազիստրոսը ձիանվան համար հիշատակում է Ռաշ բառաձևը. «Իսկ ոմն մերձ առ Դաբաւանդն կոչեցեալ լեառն, Ռոստոմն կոչեցեալ Սաճիկ, երիվար նմա ունել ասի Ռաշ այսինքն՝ աշխեն»¹⁴⁶:

Բառամիավորը հանգում է *raxša- նախաձևին < հիբ. rauka, rauča¹⁴⁷, ավստ. raoxšna «փայլուն, փայլող», հմմտ. սնակրտ. rākšā «նյութ, որից կարմիր գույն են ստանում», սողդ.՝ rγš «չառատագույն, թուփ կարմիր՝ սևին հարող կարմիր նժույգ», խրզմ. rxšyk «կարմիրին հարող սրճագույն», վախ. rakš «մոխրագույն, սրճագույն»¹⁴⁸, քրդ. rahš «դեղին», raš «սև», Ամորեի բարբառում raš «բաց կարմիր»¹⁴⁹: Դավանի բարբառում այսպես է կոչվում «սև խաղողը մինչև լրիվ հասունանալը»¹⁵⁰: Վրացերենի ըստի «աշխետ ձի» եզրը նույնպես հանգում է իրանականին¹⁵¹:

Raxš ձիանունը հիշատակում է Ֆիրդուսին: Raxš էին անվանում «Շահնամերի» հայտնի դյուցազն Ռոսթամի նժույգին:

Ստորև ներկայացնում ենք պարսկերենում վկայված և Ղարաբաղի բարբառում առկա ձիանունների աղյուսակային պատկերը.

1. Իրանական ծագման ձիանուններ

Բառ	Պարսկերենում	Ղարաբաղի բարբառում
ԱԽՏԱ	Ամորձատ ձի կամ կենդանի	1. Կորիզները հանած հոնի կամ սպորի չիր 2. Ներքինացված, ամորձատված
ԹԱՂԻ /ԹԱՂԻ	1.Արաբական արագավազ ձի 2. Ձիու հայտնի ազնիվ ցեղատեսակ 3. Արագավազ բարակ	1. Բարձրարուն արագավազ որսի շուն 2. փխբ. Շատ նիհար մարդ
ՌԱՇ	1. Նժույգ, երիվար 2. Ազնվացել ձի	1. Նժույգ 2. Առասպելական-թեւալոր նժույգ, հրեղեն ձի

¹⁴⁵ Բառարան պարսկերէն ըստ կարգի հայկական այբուբենից ի Գէորգեայ դպրէ Տէր Յովհաննէսեան Պալատցոյ. 1826, 459:

¹⁴⁶ Գրիգոր Մազիստրոսի թղթերը. 1910, 126:

¹⁴⁷ حسن دوست. ج. ۱۳۹۳/۲۰۱۴, ۱۴۳۴, ۲.

¹⁴⁸ Стеблин-Каменский. 1999, 293.

¹⁴⁹ عادلخانی. ج. ۱۳۸۰/۲۰۰۱, ۵۸, ۱.

¹⁵⁰ سلامی. ج. ۱۳۸۱/۲۰۰۲, ۲۵۹.

¹⁵¹ Ա ճ ա ո յ ա ն. 1973, հ. Բ, 39:

2. Արաբական ծագման ձիանուններ

Բառ	Պարսկերենում	Ղարաբաղի բարբառում
ԱՐԲԱՆՇ/ ԱՐԲԱՇ	1. Սպիտակ պուտերով կարմիր ձի 2. Շատ մանր պուտերով ձի 3. Մաշկի գույնին հակառակ խառը գույներով պտավոր ձի 4. Դեղնավարմալուն պիսակներով աշխետաձի, 5. Կարմիր, սև ու սպիտակ մազերով ձի 6. Ճանձկեն, պիսակավոր նժույգ	1. Կոպիտ, տգեղ, այլանդակ 2. Չարքաշ, շատ աշխատող
ԽԱԹԱՐ	Ուղտերի խումբ (40, 200 կամ 1000 ուղտից բաղկացած)	10–12 ձիերից կազմված խումբ՝ քարավան

3. Թյուրքական ծագման ձիանուններ

Բառ	Պարսկերենում	Ղարաբաղի բարբառում
ԱՅՂԸՈՒ/ԱՅՂԸՐ	1. Չամորձատած ձի 2. Հովատակ	1. Չամորձատած, բարձրակարգ ձի, հովատակ 2. փխբ. Կնամոլ տղամարդ 3. Տգեղ կին
ԵԴԱԿ	1. Պահեստի ձի 2. Առանց հեծյալի թամբած ձի	1. Ձի, որին հեծյալը պարանից բռնած տանում է որպես պահեստային փոխարինող 2. Ուրիշի ձիու ետևից հոծաբուլթյամբ գնացող ձի
ԻԼԽԱ/ԻԼԽԻ/ ԻԼՂԻ	1. Ձիերի երամակ 2. Չորքոտանի կենդանիներ, որոնց ազատ են թողնում արածելու	1. Խառնիճաղանջ խառն բաղմուլով ձի 2. Նախիր, հոտ
ՅԱԲՈՒ	1. Գրաստ 2. Բեռնակիր փոքր ձի 3. Ոչ ազնվացեղ և ոչ արժեքավոր ձի 4. ՏՀաս, անկիրթ	1. Նիհար՝ քնձուռտ ձի 2. Ծուլ՝ դանդաղաշարժ կին (անարգական նշանակություն)
ՅՈՐՂԱ/ՅՈՐՂԱ	1. Արագընթաց ձի 2. Գրոհի համար վարժեցրած ձի	1. Ձիու թեթև, արագ ու համաչափ ընթացք 2. Թեթև, արագ և համաչափ ընթացող՝ վազող՝ քայլող

ՅԱՎԱՇ	1. Դանդաղ, հանգիստ, մեղմ 2. գոյ.՝ Թամբած ձի, մանրաքայլ, հանդարտ քայլքին ընտելացրած ձի	1. Դանդաղ, ոչ արագ 2. Ցածրաձայն 3. Մեղմ, հուշիկ, հանգիստ

Եզրակացություն

Ձիանունների թեմատիկ դաշտի ուսումնասիրությունը Ղարաբաղի բարբառում, համարելով այն պարսկերենի հարուստ բառապաշարի հետ, վկայում է լեզվական փոխազդեցության, փոխառությունների և իմաստային զարգացումների խորքային ու բազմաշերտ գործընթացների մասին: Պարսկերենից, թյուրքական լեզուներից, ինչպես նաև, հնարավոր է, պարսկերենի կամ թուրքերենի միջնորդությամբ արաբերենից Ղարաբաղի բարբառ մուտք գործած ձիանունները ոչ միայն պահպանվել են բարբառում, այլ նաև ենթարկվել բառ-իմաստային փոփոխության, տեղայնացվել համապատասխանեցվելով տեղի գործառույթներին և լեզվամտածողությանը՝ ձևավորելով յուրահատուկ իմաստային ենթահամակարգ:

Ձիանունների քննությունը ոչ միայն կարող է նպաստել Ղարաբաղի բարբառի ուսումնասիրման չրջանակների ընդլայնմանը, այլև ընձեռել նոր հնարավորություններ բացահայտելու մինչև այժմ չնկատված իմաստային խմբերը, վերհանելու դրա առանձնահատկությունները և ամբողջացնելու բարբառի ընդհանրական պատկերը:

Զարուհի Խաչատրյան — բ. գ. թ., ԵՊՀ արևելագիտության ֆակուլտետի իրանագիտության ամբիոնի դասախոս, ասիստենտ: Գիտական հետաքրքրությունները՝ ձիանունները պարսկերենում և հայերենում, ձիու դերն ու նշանակությունը իրանական ժողովուրդների շրջանում, Իրանի Գիլան նահանգի տեղանունները: Հեղինակ է 1 գրքի և 13 հոդվածի:

ORCID:0009-0009-8436-0890. zara.khachatryan@ysu.am

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ալստ. — Ավեստայի լեզու

ալբ. — ալբաներեն

ալթ. — ալթայերեն

Ամր. բրբռ. — Ամրեի բարբառ

բաշկ. — բաշկիրերեն

բռց. — բառացի

գաղ. — գաղաուզերեն

գվռ. — գավառական

թրք. — թուրքերեն

թուրքմ. — թուրքմեներեն

ժպրս. — ժամանակակից պարսկերեն

խկս. — խակասերեն

խրգմ. — խորեզմերեն

հիբ. — հին իրանական

հմմտ. — համեմատել

հյ. — հայերեն

ղազ. — Ղազախերեն

Մհրբղ. քրդ. — Մհրաբաղի քրդերեն

մպրս. — միջին պարսկերեն

նհվնդ. — նեհավենդի (Նեհավենդի բարբառ)

նպրս. — նոր պարսկերեն

չուվ. — չուվաշերեն

պհլվ. — պահլավերեն

պրս. — պարսկերեն

ռուս. — ռուսերեն

սնսկրտ. — սանսկրիտ

սողդ. — սողդերեն

վախ. — վախաներեն

տաճ. — տաճկերեն

փխբ. — փոխաբերական

փշթ. — փաշթու

քրդ. — քրդերեն

օսմ. — օսմաներեն

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Աբիկեան Մ. 1892, Ընդարձակ բառարան տաճկերէն հայերէն, Կ. Պոլիս, Փորագրիչ Սերվիչէն տպագրութիւն եւ վիճագրութիւն, 671 էջ:

Աղայան Է. 1976, Արդի հայերենի բացատրական բառարան, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1610 էջ:

Աճառյան Հ. 1973, Հայերեն արմատական բառարան, հ. Բ, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 687 էջ:

Աճառյան Հ. 1977, Հայերեն արմատական բառարան, հ. Գ, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 635 էջ:

Աճառյան Հ. 1979, Հայերեն արմատական բառարան, հ. Դ, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 623 էջ:

Բառարան պարսկերէն ըստ կարգի հայկական այբուբենից ի Գէորգեայ դպրէ Տէր Յովհաննէսեան Պալատոյ. 1826, 'Ի Կոստանդնուպօլիս, Յօրթագեօղ, 'Ի տպարանի Պօղոսի Արապեան, 715 էջ:

Բեդիրյան Պ. 2011, Հայերեն դարձվածքների ընդարձակ բացատրական բառարան, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1410 էջ:

Գիրք վաստակոց. 1877, Վենետիկ, Վանք Մխիթարայ ի Ս. Ղազար, 263 էջ:

Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը. 1910, Աղէքսանդրապօլ, Տպարան Գէորգ Մանուկեանցի, 352 էջ:

Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան. 1980, հ. IV, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 828 էջ:

Ինձիճեան Ղ. 1835, Հնախօսութիւն աշխարհագրական Հայաստանեայց աշխարհի, հ. I, Ի Վենետիկ, Ի տպարանի Սրբոյն Ղազարու, 475 էջ:

Խաչատրյան Զ. 2013, Ուղտի որոշ ընդհանրական անվանումներ ժամանակակից պարսկերենում. – «Արևելագիտության հարցեր», № 8, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 431 էջ:

Խաչատրյան Զ. 2021, Չիանունները պարսկերենում և հայերենում. համեմատական ուսումնասիրություն. – Ատենախոսություն բանասիրական գիտությունների թեկնածուի, Երևան, 231 էջ:

Խաչատրյան Լ. 2003, Գրաբարի բացատրական բառարան (Ձևաբանորեն տարրօժեք բառեր), Երևան, «Ձանգակ» հրատ., 384 էջ:

Կարապետեան Պ. Ջէքի. 1912, Մեծ բառարան օսմաներէնէ հայերէն, Տպագրութիւն Արշակ Կարօեան, Կ. Պոլիս, 968 էջ:

Կարստ Յ. Միջին հայերենի գիտական բառարանի ձեռագիրը Մատենադարանի արխիվից, (անոտացիայի ենթարկեց՝ Ա. Ադամյանը 1963 թ.), ցուցակ № 62, թղթ. 249, վավ. 4, էջերի քանակ 174:

Հայոց լեզվի բարբառային բառարան. 2001, հ. Ա, Երևան, «Գիտություն» հրատ., 451 էջ:

Հայոց լեզվի բարբառային բառարան. 2002, հ. Բ, Երևան, «Գիտություն» հրատ., 451 էջ:

Հայոց լեզվի բարբառային բառարան. 2007, հ. Դ, Երևան, «Գիտություն» հրատ., 451 էջ:

Հայոց լեզվի բարբառային բառարան. 2008, հ. Ե, Երևան, «Գիտություն» հրատ., 420 էջ:

Հայր Գաբրիել Աւետիքեան, Հայր Խաչատուր Սիրմէլեան, Հայր Սկրտիչ Աւգերեան. 1836-1837, Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, II, Վենետիկ, Տպարան ի Սրբոյն Ղազարու, 1037 էջ:

Հյուբշման Հ. 2003, Հայերենի քերականություն, 1 մաս, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 604 էջ:

Հովհաննիսյան Լ. 1990, Ղարաբաղի բարբառում իրանական մի քանի փոխառությունների մասին, հ. 11, Երևան. – «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 94 էջ:

Հովհաննիսյան Լ. 2010, Գրաբարի բառարան (Նոր Հայկազյան բառարանում չվկայված բառեր), Երևան, «Էդիթ Պրինտ» հրատ., 294 էջ:

Ղազարեան Ռ. 2000, Գրաբարի բառարան, I, 685 էջ, II, 659 էջ, Երեւան, Երեւանի համալսարանի հրատ.:

Ղազարյան Ռ., Ավետիսյան Հ. 2009, Միջին հայերենի բառարան, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 835 էջ:

Մախասեանց Ս. 1944, Հայերէն բացատրական բառարան, I, 608 էջ, III, 614 էջ, Երեւան, Հայկական ՍՍՌ պետական հրատ.:

Մելիքյան Գ. 2016, «Փիյաթաթախ փիլը դանդաղում» Արցախի բարբառում մի քանի պարսկական փոխառությունների շուրջ, հ. XII. – «Արևելագիտության հարցեր», ԵՊՀ հրատ., 367 էջ:

Մեր նախնեացմէ ձեռնընթիս հասած ծիարութեան երկու գրուածքներ. 1867, «Բազմավէպ», ՌՅԺԷ, դեկտեմբեր, Վենետիկ, Սուրբ Ղազար, 353–384 էջ:

Ջահուկյան Գ. 2010, Հայերեն ստուգաբանական բառարան, Երևան, «Ասողիկ» հրատ., 820 էջ:

Սարգսյան Ա. 2013, Ղարաբաղի բարբառի բառարան, Երևան, «Էդիթ Պրինտ» հրատ., 848 էջ:

Սարգսյան Ա., Մինասյան Շ. 2017, Ղարաբաղի բարբառի դարձվածաբանական բառարան, Երևան, «Էդիթ Պրինտ», 567 էջ:

Ստեփանոսի Տարօնեցոյ Ասողկան. 1885, Պատմութիւն տիեզերական, Ի Ս. Պետերբուրգ, Ի տպարանի Ի. Ն. Սկորոխոգովի, 438 էջ:

اینجو شیرازی ح. ۱۳۵۱/۱۹۷۲، فرهنگ جهانگیری، ج. ۱، مشهد، موسسه چاپ و انتشارات دانشگاه مشهد، ۱۳۳۵ ص.

تنوی ع. ۱۳۳۷/۱۹۵۸، فرهنگ رشیدی، ج. ۲، تهران، انتشارات "بارانی"، ۷۵ + ۱۵۳۲ ص.

جمشیدپور ی. ۱۳۶۹/۱۹۹۰، ضرب المثلهای شیرین فارسی، تهران، انتشارات "فروغی"، ۲۹۵ ص.

حسن دوست م. ۱۳۹۳/۲۰۱۴، فرهنگ ریشه شناختی زبان فارسی، ج. ۱، ۵۸۵ ص، ج. ۲، ۱۴۱۰ ص، ج. ۳، ۲۰۸۰ ص، ج. ۴، ۲۹۵۴ ص، تهران، فرهنگستان زبان و ادب فارسی، نشر "آثار".

خقانی شروانی. ۱۳۱۶/۱۹۳۷، دیوان، تهران، شرکت چاپخانه سعادت، ۹۷۹ ص.

خلف تبریزی م. ۱۳۷۶/۱۹۹۷، برهان قاطع، ج. ۱، ۵۵۰ ص، ج. ۲، ۱۲۱۹ ص، ج. ۴، ۲۴۶۹ ص، تهران، انتشارات "امیرکبیر".

خیام ع. ۱۳۱۲/۱۹۳۳، نوروزنامه، تهران، کتابخانه کاوه، مبنی بر نسخه منحصر بفرد محفوظ در کتابخانه عمومی برلین، ۱۴۸ ص.

داعی الاسلام س. ۱۳۶۲/۱۹۸۳، فرهنگ نظام، ج. ۱، ۸۰۷ ص + ۲۷ ص، ج. ۲، ۶۲۷ ص، ج. ۳، ۷۵۸ ص، ج. ۵، ۵۶۴ ص، تهران، انتشارات "دانش".

دهخدا ع. ۱۳۷۲/۱۹۹۳-۱۹۹۴، لغتنامه دهخدا، ج. ۱، ۱۵۳۲ ص، ج. ۲، ۳۰۶۷ ص، ج. ۳، ۴۶۱۶ ص، ج. ۴، ۶۱۷۰ ص، ج. ۵، ۷۷۲۲ ص، ج. ۶، ۹۲۷۴ ص، ج. ۷، ۱۰۸۲۶ ص، ج. ۸، ۱۲۳۷۸ ص، ج. ۱۰، ۱۵۴۷۲ ص، ج. ۱۴، ۲۲۵۰۶ ص، تهران، موسسه چاپ و انتشارات دانشگاه تهران.

- دو فرسنامه، منثور و منظوم. ۱۳۶۶/۱۹۸۷، مجموعه تاریخ علوم در اسلام ۳، تهران، انتشارات موسسه مطالعات اسلامی دانشگاه مک گیل شعبه تهران، ۲۱۱ ص.
- رستمی م. ۱۳۹۱/۲۰۱۲، شرح امثال و حکم نهاوندی، ج. ۲، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۷۸۸-۱۶۸۸ ص.
- سلامی ع. ۱۳۸۱/۲۰۰۲، فرهنگ گویش دوانی، تهران، فرهنگستان زبان و ادب فارسی، ۵۴۰ ص.
- عادلخانی ح. ۱۳۸۰/۲۰۰۱، فرهنگ آمره، ج. ۱، اراک، ناشر "فرتاب" ۲۴۲ ص.
- علمداري م. ۱۳۸۴/۲۰۰۵، گویش دماوندی، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۲۲۵ ص.
- عمید ح. ۱۳۵۸/۱۹۷۹، فرهنگ فارسی عمید، تهران، انتشارات "سگه"، ۱۲۵۶ ص.
- فردوسی ا. ۱۳۶۱/۱۹۸۲، شاهنامه، ج. ۲-۱، ۹۹۲ ص، ج. ۴-۳، ۲۰۰۲-۹۹۳ ص، تهران، موسسه مطبوعاتی علی اکبر علمی.
- فرهنگ لغات زبان مازندرانی. <https://www.tabarestan.ir>. (۲۲. VII. 2018 ր.)
- کریم عارف ح. ۲۰۰۶، فرهنگ فارسی کردی، اربیل، ۷۰۶ ص.
- کلباسی ای. ۱۳۸۶/۲۰۰۷، گویش کلیمیان اصفهان، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۲۴۰ ص.
- کیکاووس ز. ۱۳۳۵/۱۹۵۶، قابوس نامه، تهران، انتشارات "ابن سینا"، ۲۳۹ ص.
- معین م. ۱۳۵۶/۱۹۷۷، فرهنگ فارسی معین، ج. ۱، ۱۳۷۲- ص، ج. ۲، ۲۷۷۴- ص، ج. ۴، ۵۲۷۷-۴۲۴۰ ص. + ۳۱۷ ص، تهران، انتشارات "امیرکبیر".
- هندوشاه نخجوانی م. ۱۳۵۵/۱۹۷۶، صحاح الفرس ("صحاح الفورس")، تهران، انتشارات بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۳۶۳ ص.
- محمد بن مکرم ابن منظور. ۱۹۸۸، لسان العرب، م. ۲، ۴۶۲ ص، م. ۴، ۴۳۷ ص، بیروت، النشر دار المعارف.
- Баранов Х. 1989, Арабско-русский словарь. М., «Русский язык», 939 с.
- Барышников А. 1982, Лексикология и фразеология персидского языка. М., «Военный Краснознаменный институт», 235 с.
- Баскаков А. и другие. 1977, Турецко-русский словарь. М., «Русский язык», 966 с.
- Губогло М. 1971, Гагузская терминология по скотоводству, Тюркская лексикология и лексикография. М., «Наука», 312 с.
- Радлов В. 1905, Опыт словаря тюркских наречий, т. 1, ч. 1. СПб., «Императорская академия наук», 967 с.
- Севортян Э. 1974, Этимологический словарь тюркских языков (Общетюркские и межтюркские основы на гласные). М., «Наука», 767 с.
- Стеблин-Каменский И. 1999, Этимологический словарь ваханского языка, СПб., «Петербургское востоковедение», 480 с.
- Щербак А. 1961, Названия домашних и диких животных в тюркских языках. – Историческое развитие лексики тюркских языков. М., Академии наук СССР, 466 с.
- Махмұд ал-Кāшғари. 2005, Дивāн Лугāt ат-Турк. Алматы, «Дайк-Пресс», 1288 с.
- Çağdaş Sözlük. – <https://ingilizce.cagdasozluk.com/tafsil-285791-z22.html> (դիւնվել է՝ 14. IX. 2025 ր.).
- Sözce. Yabu ne demek. – <https://www.sozce.com/nedir/331210-yabu> (դիւնվել է՝ 14. IX. 2025 ր.).
- Türkiyede Halk Ağzından Derleme Sözlüğü. 1–12 c., Ankara, 1963-1982, TDK, 1993, 4402 s. – http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_ttas&view=ttas (դիւնվել է՝ 10. IX. 2018 ր.).
- Korn A. 2005, Towards a Historical Grammar of Balochi, Wiesbaden, Dr. Ludwig Reichert Verlag, 469 p.
- Morgenstierne G. 1938, Indo-Iranian frontier languages, V. II, Oslo, 564 + 66 p.

Doerfer G. 1963, Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen, Wiesbaden, Franz Steiner Verlag GMBH, 557 S.

Wolff F. 1935, Glossar Zu Firdosis Schahname, Berlin, Gedruckt in der Reichsdruckerei, 933 S.

РЯД ЛОШАДИНЫХ ИМЕН, ЗАСВИДЕТЕЛЬСТВОВАННЫХ В ПЕРСИДСКОМ ЯЗЫКЕ И ИСПОЛЪЗУЕМЫХ В КАРАБАХСКОМ ДИАЛЕКТЕ

ЗАРУИ ХАЧАТРЯН

Р е з ю м е

Ключевые слова: Карабахский диалект, названия лошадей, персидский язык, иранское происхождение, арабский язык, заимствование, семантические изменения, лексика, словарь.

Карабахский диалект является одним из самых самобытных диалектов армянского языка. Наряду с исконно армянскими словами, он содержит значительное количество заимствований из персидского языка, имеющих иранское происхождение, а также арабское и тюркское. Это вполне естественно, учитывая географическую близость Арцаха к северным регионам Ирана и интенсивные контакты с иранскими государственными и административными структурами в период меликств.

В статье рассматриваются лексемы, обозначающие лошадей, которые засвидетельствованы в персидском языке и встречаются в Карабахском диалекте: *Абраш, Ахта, Айгыр/Айгыр, Едак, Тази/Та:зи, Илха/Илхи/Илги, Хатар, Ябу, Йорга/Йорга, Яваш, Раиш*, а также анализируются фонетические и семантические особенности этих слов, частота их употребления в персидском языке и Карабахском диалекте, семантические изменения и другие лингвистические характеристики.

Заруи Хачатрян – к. филол. н., преподаватель кафедры иранистики факультета востоковедения Ереванского государственного университета, ассистент. Научные интересы: названия лошадей в персидском и армянском языках, роль и значение лошади среди иранских народов, топонимы провинции Гилян (Иран). Автор 1 книги и 13 статей. ORCID:0009-0009-8436-0890. zara.khachatrian@ysu.am

SOME HORSE NAMES ATTESTED IN PERSIAN AND FOUND
IN THE KARABAKH DIALECT

ZARUHI KHACHATRYAN

S u m m a r y

Keywords: Karabakh dialect, horse names, Persian, Iranian origin, Arabic, borrowing, semantic change, vocabulary, dictionary.

The Karabakh dialect is one of the most distinctive Armenian dialects. Alongside original Armenian words, it contains a substantial number of borrowings from Persian, which have Iranian origin as well as Arabic and Turkic. This is quite natural, given the geographical proximity of Artsakh to the northern regions of Iran and intensive contacts with Iranian state and administrative structures during the period of melikdoms.

The article focuses on the lexemes denoting “horses” that are attested in Persian and are found in the Karabakh dialect, such as *Abraš*, *Axtā*, *Āyyor/ayyor*, *Yedak*, *Tazi/Tāzi*, *Ilxa/Ilxi/Ilyi*, *Xatar*, *Yabu*, *Yoryā*, *Yavaš*, and *Raš*. The article also examines the phonetic and semantic characteristics of these words, the frequency of their use in both Persian language and Karabakh dialect, semantic shifts and other linguistic features.

Zaruhi Khachatryan – Candidate in Philology, Lecturer and Assistant Professor at the Department of Iranian Studies of the Faculty of Oriental Studies, Yerevan State University (YSU). Scientific interests: horse names in Persian and Armenian, the role and significance of a horse among the Iranian peoples, toponyms of Gilan province (Iran). Author 1 book and 13 articles. ORCID:0009-0009-8436-0890. zara.khachatrian@ysu.am

ՍՅՈՒՆՅԱՑ ԳԱՀԱԿԱԼ ԻՇԽԱՆՆԵՐԻ ԱՐԵՎԻՔԻ ՃՅՈՒՂԸ*

ԱՇՈՏ ՄԱՆՈՒՉԱՐՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ Սյունիք, Արևիք, Մեղրի, գահակալ, իշխան, եկեղեցի, խաչքար, վիմագիր:

Ամփոփում

ՀՀ Սյունիքի մարզի Մեղրու տարածաշրջանում վիմագրագիտական հավաքչական գործունեության, չրջագայությունների ընթացքում ընդօրինակված արձանագրությունների շարքում առանձնանում են X դարի առաջին կեսի չորս խաչքարային հիշատակագրություններ, որոնցում, ըստ էության, հիշատակվում են Սյունյաց լեռնաշխարհի պատմական Արևիք գավառի գահակալ իշխաններ: Նրանց մասին պատմագիրները լռում են:

Նախաբան

«Որտեղ լռում են պատմագիրները, այնտեղ աղաղակել են սկսում վեմերը»¹, – տնտեսագետ, հայագետ, պատմաբան Թադևոս Ավդալբեգյանի այս դիպուկ արտահայտությունը, կարծես, վերաբերում է ներկայացվող նյութին: Մեղրու տարածաշրջանում Արևիք պատմագրավառում, զարգացած միջնադարի վաղ փուլում (IX–X դդ.) գործած Սյունյաց իշխանների մասին, որքան էլ տարօրինակ է, պատմիչները լռում են, նախևառաջ՝ Սիսական աշխարհի պատմագիր Ստեփանոս Օրբելյանը: Լռության պատճառը, հավանաբար, նախընթաց մատենագրական տեղեկությունների բացակայությունն է, նաև վիմագրերին պատշաճ ուշադրություն չդարձնելը, թեև Օրբելյանը համարվում է առաջին պատմագիրը, ով որպես սկզբնաղբյուր օգտագործել է վիմական հիշատակագրությունները: Չենք կարծում, թե Սյունյաց մետրոպոլիտ, Հայոց Մեծաց պոտոֆրոնտէս² Ստ. Օրբելյանը չի չրջագայել Արևիք գավառում. դեռևս Սսի

* Ներկայացվել է 05. XI. 2025 թ., գրախոսվել է 11. XI. 2025 թ., ընդունվել է տպագրության 17. XI. 2025 թ.:

© Հեղինակ/ներ, 2025: Հասանելի է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ին համապատասխան:

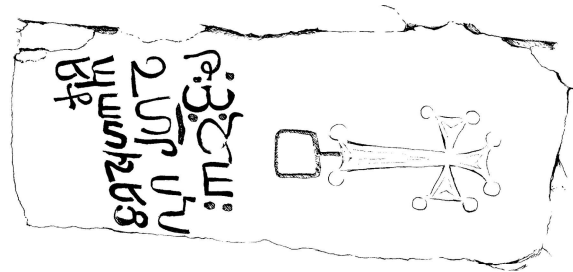
¹ Ավդալբեգյան. 1927, 34:

² Պոտոֆրոնտէս նշանակում է «Նախաթու պատրիարք» (Մալխասեանց. 1945, IV, 121), «առաջին աթոռակալ, եպիսկոպոսապետ» (Օրբելյան. 1986, 8): Ստ. Օրբելյանը, 1286 թ. եպիսկոպոս ձեռնադրվելով Կիրիկիայում, միաժամանակ ստանում է պոտոֆրոնտեսի կարգավիճակ, որով իրավունք է ձեռք բերում Բուն Հայաստանում Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի անունից կատարելու եպիսկոպոսական ձեռնադրություններ, որպեսզի վերջ տրվի այն արգահատելի երևույթին, երբ տեղի հոգևորա-

1243 թ. Բ կանոնական ժողովի ԺԲ կանոնով թեմակալ եպիսկոպոսը պարտավոր էր տարին երկու անգամ շրջել իր թեմում³: Կարծում ենք՝ Ստ. Օրբելյանի աչքից պարզապես վրիպել են ներկայացվող վիմագրերը:

Արևիք գավառի Հայտնի առաջին գահակալը

Պատմաբան Հայկարամ Ութմազյանի մակաբերած Սյունիքի ինքնուրույն գահակալ իշխանների հինգ ճյուղերին⁴ ժամանակներ առաջ հավելել ենք վեցերորդը՝ Արևիք գավառին⁵: Որպես կույան ներկայացրել էինք Մեղրու Վանք գյուղի 1554 թ. վերականգնված Ս. Ստեփանոս եկեղեցու արևելյան պատի հարավային անկյունում արտաքուստ թեքությունով ագուցված հետևյալ խաչքարի արձանագրությունը:

ԹՎԻՆ՝ :ՅԾԱ: (902), / Զ ՏՐ՝ ՍՆ/ՊԱՏ ԻՇԵՑ/ԵՔԶ:

Թվականի տասնավորը կիսաեղծ է: Գրել ենք նաև, որ «Առաջին Հայացքից թվում է, թե Մնպատը (Սմբատը) հոգևորական է, քանի որ նրա անունը պատվի է արժանացած Տէր բառով: Բայց դա այդպես չէ»⁷: Հիշյալ ժամանակներում Տէր պատվանվամբ աղբյուրներում հիշատակվում են թեմակալ առաջնորդները և ըստ Հ. Ութմազյանի՝ գահակալ իշխանները⁸, հետևապես Տէր Մնպատը Արևիք գավառի գահակալ իշխանն է: Հիրավի, Տաթևի վանքի 839–881 թթ. բոլոր կալվածագրերում, ինչպես նշել ենք⁹, Տէր պատվանունով հանդես են գալիս միայն թեմական առաջնորդ եպիսկոպոսները (Տէր Դաւիթ, Տէր Սողոմոն) և մի շարք իշխաններ¹⁰: Նաև նշել ենք՝ «Ինչ վերաբերում է առուծախի ու նվիրատվությունների վկա հոգևորականներին, ապա նրանք բոլորն անխտիր վերոհիշյալ կալվածագրերում հիշատակվում են միայն իրենց հոգևոր կոչումներով՝

կանները, պատճառ բռնելով Կիրիկիայի հեռավորությունը, տարածաշրջանում պարբերաբար ծագող ուղղմական բախումների հետևանքով ճանապարհների անվտանգությունը, երբեմն գնում ու եպիսկոպոս էին ձեռնադրվում Աղվանից Հայրապետից, և որ ավելի վատթար է՝ Աղթամարի բանադրված քահանայապետից:

³ Օրմառնեան. 2001, Բ, 1904:

⁴ Ութմազյան. 1958, 26–27:

⁵ Մանուչարյան. 2015, 57:

⁶ Մանուչարյան. 2015, 57:

⁷ Մանուչարյան. 2015, 57:

⁸ Ութմազյան. 1958, 152:

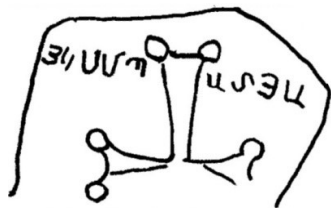
⁹ Մանուչարյան. 2015, 57:

¹⁰ Օրբելյան. 1910, 205–210, 216:

երէց, աւագերէց, քահանայ, վանական, հայր (վանահայր), քորեպիսկոպոս՝ առանց «տէր» անվանապատվի»¹¹:

Ենթադրելի է, որ 906 թ. Տաթևի վանքի Ս. Պողոս-Պետրոս եկեղեցու նավակառուցի մասնակից Հայոց թագավոր Սմբատ I Բագրատունին (890–914) Մեղրաձորի Կարճավան մեծ ավանը (ներկայիս Կարճևան գյուղը) գնել է ու նվիրել հիշյալ մենաստանի կաթողիկեին¹² Արևիք գավառի գահակալ իշխան այս Սմբատից:

Սմբատը երկրորդ անգամ հիշատակվում է Լիճքվազ գյուղատեղիում, որտեղ մի խաչքարի վերնամասում պահպանվել է մեկ տող թերի արձանագրություն.

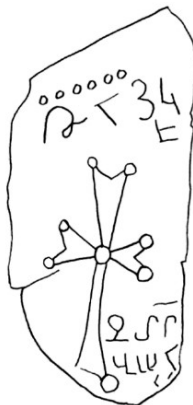
ՅԻ (911) ՍՄՊԱՏ ՅԱ ...¹³:

Արձանագրությունն ամբողջությամբ կարելի է վերականգնել հետևյալ կերպ.

ՅԻ (911), ՍՄՊԱՏ, ՅԱՂԱԻԹՍ ԻՇԵՑԷՔ Ի ՏՐ՝:

Սմբատին հաջորդած գահակալ իշխանները

Վանք գյուղում գտնվում է Սմբատին Արևիքի գահակալի պաշտոնում հաջորդած իշխանի խաչքարը՝ Ս. Ստեփանոս եկեղեցի տանող ճանապարհի ճախ եզրին¹⁴.

ԹՎԻՆ՝ ՀԱՅՈՑ՝ ՅԻ/Է (918),
/ ԶՏՐ ՎԱՀՂԱՆ / ԻՇԵՑԷՔ՝:

¹¹ Մ ա ն ո լ չ ա ղ ա ն. 2015, 57:

¹² Օ Ր Բ Է Լ ե ա ն. 1910, 210:

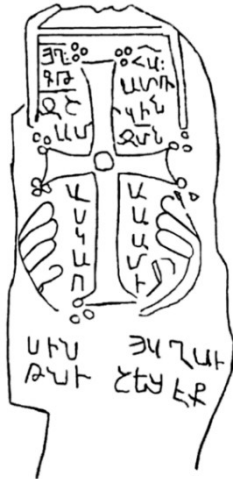
¹³ Ա բ բ ա հ ա մ յ ա ն. 2021, № 16, 16:

¹⁴ Խաչքարը տեղում մեզ ցույց է տվել պատմաբան, Մեղրու տարածաշրջանի հնությունների հմուտ գիտակ Նաիրա Հայրապետյանը, որին հայտնում ենք մեր խորին երախտագիտությունը:

երկու դեպքում էլ ՅԻՇԵՑԷՔ ճիշտ ձևի փոխարեն վերականգնել ենք՝ ԻՇԵՑԷՔ՝ հավատարիմ մնալով տեղի գրչական առանձնահատկություններին:

Վերոհիշյալ Լիճքվազում է գտնվում հետևյալ խնդրակատար խաչքարը (գյուղատեղիի կենտրոնից կես կմ արևելք՝ դաշտի մեջ)՝ 11 տող արձանագրությամբ:

ՅՂ (941) ՀԱՅՈՑ : / ԳԹԱՏՈՒ, / ԶՇԱՄ / ՏՂԻԿԻՆ /
Զ ՏՆ ՎԱՍԱԿԱ ԱՄՈՒՍԻՆ, ՅԱՂԱԻԹՆ ԻՇԵՑԷՔ:

Այս արձանագրությունն ավելի վաղ հրատարակել է է. Աբրահամյանը՝ աղճատումներով¹⁵:

Արձանագրությունն արժեքավոր է նաև նրանով, որ առաջին անգամ հիշատակվում է Արևիքի իշխանուհին՝ տիկին Շամը: Տիկնոջ անունը՝ Շամ, կարծում ենք, ծագում է արաբերեն «աշամ»՝ شام բառից, որ նշանակում է «հպարտ»¹⁶:

Եզրակացություն

Արևիք գավառի գահակալ իշխաններից առայժմ նշվածներն են հայտնի՝ Սմբատ (902, 911), Վահան (918), Վասակ (941). բոլորն էլ X դ. առաջին կես: Ենթադրում ենք, որ նրանք եղել են հայր, որդի, թու: Ուշադրության արժանի է այն փաստը, որ երեքն էլ կրում են Սյունյաց իշխանների անուններ: Դա էլ պատահականություն չէ, քանի որ սերում են Սյունյաց մեծ նահապետ Վասակից:

Այս շրջանում Արևիքի գահակալների իշխանանիստը Թաղամայրին (Թաղամիր) էր¹⁷ (գտնվում է Վանք գյուղից 3 կմ արևմուտք), քորեպիսկոպոսանիստը՝ Վանքը, Լեհվազը, հնարավոր է՝ ամառանոցը: Այդ ժամանակ Մեղրու բերդը ղեկավարում էր:

¹⁵ Աբրահամյան. 2021, № 16, 16:

¹⁶ Баранов. 1977, 415.

¹⁷ Թաղամիր ստուգաբանվում է՝ «Թաղ» + «ամիր» (ամիր՝ արաբ. «իշխան» - أمير) = Իշխանաթաղ (տե՛ս Մանուչարյան. 2015, 58):

Աշոտ Մանուչարյան – պ. գ. թ., դոցենտ, ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի վիճակագրության բաժնի ավագ գիտաշխատող: Գիտական հետաքրքրությունները՝ վիճակագրագիտություն, Միջնադարյան Հայաստանի քաղաքական պատմություն, Հայոց եկեղեցու պատմություն: Հեղինակ է 8 գրքի և շուրջ 90 հոդվածի: ORCID:0009-0007-7783-8580.
ashot.manucharyan.1959@mail.ru

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

- Աբրահամյան Է. 2021, Լիճքվագի հուշարձանները. – «Վարձք», № 16, էջ 14–17:
- Ավդալբեգյան Թ. 1927, Մի գաղտնիք հայ վիճական արձանագրության մեջ ու նրա նշանակությունը Հայաստանի տնտեսական զարգացման պատմության համար, Երևան, ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ., 34 էջ:
- Մալխասեանց Ստ. 1945, Հայերեն բացատրական բառարան, IV, Երեւան, ՀՍՍՌ Պետհրատ, 646 էջ:
- Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանեան. 2001, Ազգապատում, հ. Բ, Ս. Էջմիածին, Մայր Աթոռի հրատ., 1871–3894 պլոն:
- Մանուչարյան Ա. 2015, Վիճագրերը որպես Հայաստանի քաղաքական պատմության սկզբնաղբյուրներ (IX–XIV դդ.), Երևան, ԵՊՀ հրատ., 240 էջ:
- Պատմութիւն նահանգին Սիսական, արարեալ Ստեփաննոսի Օրբէլեան արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց. 1910, Թիֆլիս, Ելեքտրաշարժ տպ, Օր. Ն. Աղանեանցի, 618 էջ:
- Ստեփանոս Օրբելյան. 1986, Սյունիքի պատմություն (թարգմ., ներած. և ծանոթագր. Ա. Ա. Աբրահամյանի), Երևան, «Սովետական գրող», 616 էջ:
- Ուրմազյան Հ. 1958, Սյունիքը IX–X դարերում, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 380 էջ:
- Баранов Х. К. 1977, Арабско-русский словарь. М., изд. «Русский язык», 944 с.

АРЕВИКСКАЯ ВЕТВЬ СЮНИКСКИХ ПРЕСТОЛЬНЫХ КНЯЗЕЙ

АШОТ МАНУЧАРЯН

Резюме

Ключевые слова: Сюник, Аревик, Мегри, престольный, князь, церковь, хачкар, надпись.

В результате проведенных исследований к пяти ветвям правящих престольных князей Сюника нами была добавлена шестая – ветвь князей провинции Аревик. Основанием для этого послужила надпись на хачкаре, установленном в южном углу восточной стены церкви Св. Степаноса в селе Мегри Ванк, отреставрированной в 1554 году. В этой надписи, датированной 902 годом, упоминается «Владыка Смбат». Согласно исследованиям и купчим Татевского монастыря 839–891 годов, на данном историческом отрезке титул «Владыка» носили епархиальные епископы и престольные

князья. Тот же Смба́т упомянут на хачкаре, датированном 911 годом и установленном в сельской местности Личкваз в Мегринском регионе.

В селе Ванк имеется еще один хачкар 918 года, на котором указан «Владыка Ваган». А в Личквaze находится великолепный хачкар 941 года в память о «Владыке Васак». Надпись примечательна тем, что в ней отмечена княгиня Шам провинции Аревик. Полагаем, имя Шам происходит от арабского слова «ашамм» أَشَمّ, означающего «гордый».

Итак, приведем перечень престольных князей провинции Аревик: Смба́т (902, 911), Ваган (918), Васак (941). Все они наречены именами сюникских князей и, возможно, являются представителями одного рода – отцом, сыном и внуком.

В этот период княжеским центром Мегринской провинции был Тагамир, расположенный в 3 километрах к западу от села Ванк, название которого этимологически восходит к армянскому слову «таг» («околоток») и арабскому слову «ами́р» - أمير – «князь». Духовным центром провинции Аревик было село Ванк.

Ашот Манучарян – к. и. н., доцент, старший научный сотрудник отдела эпиграфики Института археологии и этнографии НАН РА. Научные интересы: эпиграфика, политическая история средневековой Армении, история Армянской церкви. Автор 8 книг и около 90 статей.

ORCID: 0009-0007-7783-8580. ashot.manucharyan.1959@mail.ru

AREVIK BRANCH OF THE SYUNIK THRONAL PRINCES

ASHOT MANUCHARYAN

Summary

Keywords: Syunik, Arevik, Meghri, throne, prince, church, khachkar, inscription.

In the result of the conducted research, we added the sixth branch to the five ones of the ruling royal princes of Syunik – branch of princes of the province of Arevik. The basis for this was the inscription on the khachkar installed in the southern corner of the eastern wall of the Church of St. Stepanos in the village of Vank restored in 1554, Meghri region. This inscription, dated 902, mentions “Lord Smbat”. According to the research and purchase contracts of the Tatev Monastery for the period from 839 to 891, the title of “Lord” was borne by diocesan bishops and throne princes. The same Smbat is mentioned on the khachkar, dated 911, which was erected in the rural area of Lichkvaz in the region of Meghri.

In the village of Vank, there is another khachkar from 918, with the mention of “Lord Vahan”. And in Lichkvaz there is a beautifully carved khachkar from 941 in the memory of “Lord Vasak”. The inscription is also notable for its

Thus, we have the following line of throne princes of the province of Arevik: Smbat (902, 911), Vahan (918), Vasak (941). All of them were named after Syunik princes and, possibly, were representatives of the same family- father, son, and grandson.

During this period, the princely center of the Meghri province was Taghamir, located three kilometers to the west of the Vank village, the name of which etymologically comes from the Armenian word “tagh” (“neighborhood”) and the Arabic word “amir” - أمير - “prince”. The spiritual center of the Arevik province was the village of Vank.

Ashot Manucharyan – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Senior Researcher at the Institute of Archeology and Ethnography of NAS RA. Scientific interests: epigraphy, political history of medieval Armenia, history of the Armenian Churchs. Author of 8 books and about 90 articles. ORCID: 0009-0007-7783-8580. ashot.manucharyan.1959@mail.ru

ՀՆԴԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ՊԱՏԱՆԵԿԱՆ «ՍԵՎ»
ԵԴՐԱՅՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ, ԱՌԱՍՊԵԼԱԿԱՆ ԵՐԿՎՈՐՅԱԿՆԵՐԸ
ԵՎ ՔԱՂԱՔՆԵՐԻ ՀԻՄՆՈՒՄԸ*

ԱՐՄԵՆ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ Հնդեվրոպական պատանեկան եղբայրություններ, Հնդեվրոպական առասպելաբանություն, Հնդեվրոպական անվանաբանություն, Հայ վիպական բանահյուսություն, Արմավիր, Ռոմովե, Հռոմ:

Ամփոփում

Հնդեվրոպաբանության մեջ վերականգնվում է պատանի ռազմիկների եղբայրությունների ինստիտուտը: Նրանք, ավագ առաջնորդների ղեկավարությամբ, որսորդությամբ և ավազակությամբ մի քանի տարի ապրում էին ցեղի տարածքի ծայրամասերում: Միայն դրանից հետո, նվիրագործության ծեսն անցնելով, պատանիները կարող էին դառնալ ցեղի լիիրավ անդամներ, ամուսնանալ և ունենալ իրենց սեփականությունը: Այդ եղբայրությունները կարևոր դեր են կատարել նվրասիայում Հնդեվրոպացիների տարածման գործում: Նրանց ասպատակությունները և նվաճումները հանգեցրել են նոր բնակավայրերի հիմնադրմանը և այդտեղ իրենց ցեղի մարդկանց նոր խմբերի վերաբնակեցմանը: Եղբայրությունների տարբերակիչ առանձնահատկությունը նրանց կապն էր սև/մուգ գույնի հետ: Եվ որոշ ավանդույթներում իրենք՝ պատանիները և նրանց ղիցաբանական անձնավորումները կարող էին կոչվել ուղղակի Հնդեվրոպական *h₂reh₂mo- «սև, մուգ գույն» արմատով: Հայտնի են երկվորյակային կերպարների կողմից նոր քաղաքների հիմնադրման Հնդեվրոպական մի շարք լեգենդներ, որտեղ նրանք հանդես են գալիս որպես այդ եղբայրությունների ղիցաբանական անձնավորումներ, իսկ քաղաքները կարող են կոչվել «սև» կամ այս կամ այն կերպ կապված լինել «սևի» հետ (Արմավիր, Սասուն, Հռոմ և այլն): Այդ առասպելությունի տարածվածությունը կարող է վկայել նրա համահնդեվրոպական բնույթը (թերևս բացառությամբ անատոլիական ավանդույթի):

Նախաբան

Հնդեվրոպական համեմատական առասպելաբանությունն ուսումնասիրում է Հնդեվրոպական ժողովուրդների առասպելները՝ դրանց համեմատության և վերլուծության միջոցով պարզելով հին Հնդեվրոպացիների ղիցաբանական և

* Ներկայացվել է 07. IX. 2025 թ., գրախոսվել է 31. X. 2025 թ., ընդունվել է տպագրության 17. XI. 2025 թ.:

© Հեղինակ/ներ, 2025: Հասանելի է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ին համապատասխան:

կրոնական պատկերացումները, աշխարհայացքը և այլն: Բայց հին առասպելներն ու լեգենդները, լեզվական փաստերի համադրությամբ, հնարավորություն են տալիս ուսումնասիրել նաև այլ երևույթներ, այդ թվում՝ դրանց ազդագրությունը՝ հասարակության կառուցվածքը, սոցիալական խմբերը և այլն: Եղած նյութը թույլ է տվել պարզել, որ մինչև հասարակության լիիրավ անդամ դառնալը պատանիները որոշակի ժամանակ պետք է լինեին որսորդ-ռազմիկների եղբայրության անդամներ և ապա նոր՝ նվիրագործության ծեսն անցնելուց հետո, դառնային ցեղի լիարժեք անդամներ: Այդ եղբայրություններն էական դեր են կատարել հնդեվրոպացիների կյանքում և իրենց հետքերը թողել տարբեր ժողովուրդների առասպելներում: Հատկապես ուշագրավ են եղբայրություններն անձնավորող երկվորյակային տիպի հերոսների կողմից նոր քաղաքների հիմնման լեգենդները, որոնց համադրությունը թույլ է տալիս հասնել համահնդեվրոպական վերակազմության: Ընդհանրապես, հնդեվրոպական առասպելաբանության ուսումնասիրություններում հայկական նյութը չափազանց քիչ է օգտագործվում: Սա բացառիկ է այն խմաստով, որ լավագույն և ամենահարուստ նյութը տալիս է հայ վիպական ավանդույթը (ազգածին ավանդություն, «Վիպասանք», «Տարոնի պատերազմ», «Սասնա ծռեր»):

Հնդեվրոպական պատանեկան եղբայրությունները

Հնդեվրոպաբանության մեջ վերականգնվում է *koryos տերմինը, որով կոչվում էին միմյանց և իրենց աստծու հետ երդմամբ կապված պատանի ռազմիկների եղբայրությունները: Եղբայրության անդամները, ավագ առաջնորդ-դաստիարակների ղեկավարությամբ, որսորդությամբ ու թալանով, հաճախ գալլի վարքագիծն ընդօրինակելով, մի քանի տարի ապրում էին ցեղի տարածքի ծայրամասերում՝ հաճախ անտառներում: Դրանից հետո միայն, նվիրագործության ծեսն անցնելով, նրանք կարող էին դառնալ ցեղի լիիրավ անդամներ, ունենալ սեփականություն և ամուսնանալ: Ի տարբերություն հասուն զինվորների, նրանք կոչվում էին մերկ կամ կենդանիների մորթով ծածկված, թեթև զինված և հաճախ գիշերը: Առասպելներում նրանք բնութագրվում են մեծ ուժով, ցավի նկատմամբ անտարբերությամբ ու վախի բացակայությամբ: Մարտի մեջ նրանց պատում էր վայրի, գալլային կատաղությունը, որն իբր մեծացնում էր նրանց բնական ուժը¹:

Այդ եղբայրությունների ղեցաբանական արտացոլումներն են, օրինակ, ուղղրաները և մարուտները՝ հնդկական աստվածներ Ռուդրայի ու Ինդրայի հետևորդները, էյնհերինները՝ սկանդինավյան Օդին աստծու բանակը, Ֆիանան՝ իռլանդացի հերոս Ֆիննի որսորդ-զինվորների խումբը և այլն²: Պատանի ռազմիկների ղեցաբանական առաջնորդը ռազմի աստված էր, որը երբեմն նույնացվել է ամպրոպի աստծու հետ: Այդպիսի աստվածներ էին, օրինակ, հնդկական

¹ Այս եղբայրությունների մասին տե՛ս McCone. 1987; Sergent. 2003, 16–19; Lincoln. 1991, 131; Mallory, Adams. 1997, 6–7, 531, 632–633; Kershaw. 2000; Mallory. 2007. Տե՛ս նաև Kórios հոդվածն անգլերեն Վիքի-պեդիայում: Սկանդինավյան բերսերկների և նմանատիպ հնդեվրոպական «խենթ/կատաղի» ռազմիկների վերաբերյալ տե՛ս Speidel. 2002.

² Տե՛ս Puhvel. 1987, 242.

Ինդերան և Ռուդերան, իրանական Միթրան, հունական Ապոլոնը, լատինական Մարսը, արևմտասլավոնական Սվանտովիտը, գերմանասկանդինավյան Վոդան/Օդինը³։ Եղբայրություններին կարևոր դեր է հատկացվում Եվրասիայով մեկ հնդեվրոպացիների տարածման գործում։ Նրանց ասպատակություններն ու նվաճումները հանգեցրել են նոր բնակավայրերի հիմնման, ապա ցեղերի ավելի մեծ խմբերի, այդ թվում՝ մեծահասակների, կանանց և երեխաների վերաբնակեցման⁴։

Եղբայրություններին բնորոշ էր կապը սև/մուգ գույնի հետ և որսորդությունն ու ռազմական գործողությունները գիշերային խավարում⁵։ Այսպես՝ ավենական էֆեբոսները (պատանիները) սև թիկնոց էին կրում և նրանց, ի տարբերություն չափահաս ռազմիկների, հատուկ էին գիշերային որսորդությունն ու ռազմական գործողությունները⁶։ Հին հնդկական Ինդրան և Ռուդրան՝ եղբայրությունների հովանավոր աստվածները, կրում էին սև հագուստներ⁷։ Տակրիտտի հիշատակած գերմանական հարիները (Harii), որոնք մարտի էին գնում գիշերը՝ ներկված մարմիններով ու սև վահաններով, հավանաբար, եղել են լուգի ցեղի պատանի ռազմիկները⁸։ Կորյուսի և սևի/մթության այս կապը հանդես է գալիս հին Իրանում, Հայաստանում, Սկյութիայում, Թրակիայում, Գերմանիայում, Իռլանդիայում, Բրետանում։ Եղբայրության դիցաբանական առաջնորդը, ինչպես նաև զինվորները, կարող էին պարզապես կոչվել «սև»։ օրինակ, կորյուսի աստվածներից հնդկական Կրիշնայի անունը նշանակում է ուղղակի «սև»⁹ (իսկ հայոց «սև» Արամի և «թուխ մանուկների» մասին տե՛ս ստորև)։ Հունական ավանդությունում սև ու սպիտակ հերոսների հակադրությունը և հերթազայությունը արտացոլում են պատանի և հասուն ռազմիկների հարաբերությունները¹⁰, ինչը, այսպես թե այնպես, հատուկ պիտի լիներ նաև մյուս հնդեվրոպական ցեղերին։

Պատանի ռազմիկների մյուս առանձնահատկությունը նրանց հատուկ սանրվածքն էր՝ մազափունջը կամ մազերի հյուսքերը¹¹։ Այդպես էին պատկերացվում նաև նրանց դիցաբանական անձնավորումները՝ հնդկական Ինդրան, Ռուդրան և Կրիշնան, հունական էֆեբոսների առաջնորդ Թեսևսը, իրանական հերոս Կրրեսասպան, հայկական Գիսանեն և նրա հետևորդները։

Երիտասարդական եղբայրությունների արտացոլումները հայկական բանահյուսությունում մեջ

Հայոց նախաքրիստոնեական կրոնի ամպրոպի և ռազմի աստվածն էր Վահագնը։ Ազգաթանգեղոսի պատմության մեջ Տրդատ թագավորի խոսքում

³ Kershaw. 2000, 182–192.

⁴ Տե՛ս Kershaw. 2000, 172–174; Sergent. 2003, 23.

⁵ Vidal-Naquet. 1986; Sergent. 2003, 17; Mallory. 2007, 94; Petrosyan. 2011.

⁶ Vidal-Naquet. 1986.

⁷ Kershaw. 2000; Petrosyan. 2011, 345.

⁸ Kershaw. 2000, 42–43.

⁹ Այս առումով տե՛ս В а с и л ь к о в. 2019, 141.

¹⁰ Vidal-Naquet. 1986, 112; Petrosyan. 2002, 43–77.

¹¹ Kershaw. 2000, 48–50.

ասվում է. «... և քաջութիւն հասցէ ձեզ ի քաջէն Վահագնէ»¹²: Այսպիսով քաջ «արի/խիզախ, քաջ մարդ» բառը Վահագնի մակդիրն էր: Բայց քաջերը միայն քաջ ռազմիկները չէին. այդպես էր կոչվում նաև դիցաբանական էակների մի ամբողջ դաս (ժամանակակից հայերեն՝ քաջք): Ամենամեծ քաջը՝ Վահագնը, որն իր հիմնում ծնվում է որպես պատանեկիկ, հենց պատանեկան եղբայրության քաջ ռազմիկների աստվածային անձնավորումն էր ու առաջնորդը, ինչպես, ասենք, Ինդրան ու Ռուդրան էին մարուտների ու ռուդրաների համար¹³:

Հայկական ավանդական պատկերացումներում գայլը ոչ միայն կենդանի է, այլև երկոտանի դե: Նրա թաթերը չրջված են հետ, ինչպես քաջքերինը, նա, ինչպես քաջքերը, ծնվում է անձրևի ժամանակ՝ արևոտ եղանակին, և կայծակը, բոլոր չարքերի ու դեերի հետ, ոչնչացնում է նաև գայլերին¹⁴: Այսպիսով կարելի է ասել, որ քաջքերը, որոնք ծնվում, ապրում ու մեռնում են գայլերի պես, համընկնում են պատանի «գայլային» ռազմիկի կերպարի հետ: Իսկ որ Վահագնը նման «գայլերի» եղբայրության առաջնորդն էր, վկայում է VIII դարի հայ պատմիչ Հովհան Մամիկոնյանի «Տարոնի պատմություն» մեծ հերոս, զորավար Գայլ Վահանի կերպարը, որի անունը հենց Վահագնի ձևափոխություններից մեկն է¹⁵:

Հայ բանահյուսության մեջ Հայտնի է թուխ մանուկի կերպարը: Այդ անունով են կոչվել բազմաթիվ քրիստոնեական ուխտավայրեր՝ մատուռներ կամ գերեզմաններ հիշեցնող կառույցներ¹⁶, սակայն թուխ մանուկները, ինչպես քաջքերը, ժողովրդական բանահյուսության մեջ երբեմն հանդես են գալիս որպես ոգիներ, ինչը ցույց է տալիս, որ նրանք ծագում են հեթանոսական ժամանակներից¹⁷: Հայերենում թուխ նշանակում է «սև, մուգ գույն», իսկ մանուկ՝ «սողա, պատանի, ռազմիկ»: Այսպիսով միայն անունով իսկ նրանք արդեն համեմատելի են պատանեկան եղբայրությունների անդամների հետ: Եվ այս կերպարի առաջին հետազոտողը՝ Ա. Մնացականյանը, դրանք արդեն համարել է պատանեկան այդ եղբայրությունների հիշողություն, որի արձագանքները Հայաստանում պահպանվել էին մինչև միջնադար¹⁸: Ի դեպ, օտերենում էլ կա այդ անվան համարժեքը՝ sau læppu «սև սողա/պատանի», որոնց կերպարը համեմատվում է ռուսական բանահյուսության добрый молодец «բարի պատանի/երիտասարդ, կտրիճի» հետ¹⁹: Կարևոր է նշել, որ բանահյուսության մեջ թուխ մանուկները հաճախ հանդես են գալիս որպես երկվորյակներ²⁰: Ակնհայտ է, որ պատանեկան եղբայրությունը հեշտությամբ կարող է անձնավորվել երկվորյակների կերպարներով:

¹² Ա գ ա թ ա ն գ ե ղ ո ս . 1983, 8:

¹³ Քաջքերի և Վահագնի՝ որպես նրանց առաջնորդի մասին տե՛ս Petrosyan. 2018.

¹⁴ Ա բ ե ղ յ ա ն . 1975, 87, 89, 92:

¹⁵ Ա ճ ա ո յ ա ն 1962, 9, Schmitt. 1984, 322–323.

¹⁶ Մ ն ա ց ա կ ա ն յ ա ն . 1976:

¹⁷ Ա լ ի շ ա ն . 1895, 217, Մ ն ա ց ա կ ա ն յ ա ն . 1976, 191.

¹⁸ Մ ն ա ց ա կ ա ն յ ա ն . 1976, 193–195:

¹⁹ Абаев. 1979, 42–43, 96–47.

²⁰ Հ ա Ր Ո Ւ Թ յ Ո Ւ Ն յ ա ն . 2000, 353–355:

Հայ վիպական հերոսները պատանեկան եղբայրության անդամներ

«Ազգածին ավանդություն»։ Արամ նահապետը, իր հիսուն հազարանոց նորատի (դեռատի, նորահասակ, ջահել) ռազմիկներով, բոլոր կողմերից ընդլայնում է Հայաստանի սահմանները²¹։ Հիշատակվում են նրա հաղթանակները Մարաստանում, Ասորեստանում և Կապադոկիայում։ Ազգածին ավանդությունը, լինելով հնդեվրոպական առասպելաբանության մի վառ դրսևորում, եզակի է այն բանով, որ նրանում, ի տարբերություն հնդեվրոպական այլ առասպելների ու էպոսների, հակառակորդ առաջնորդները գործառութային առումով²² համապատասխանում են իրար (այսպես՝ Հայկը և Բելը, որոնք իշխում են և ոչ ոքի չեն ենթարկվում, տիրակալության գործառութի կրողներ են, Արամը և Բարչամը՝ ռազմական, իսկ Արա Գեղեցիկն ու Շամիրամը՝ սիրո և պտղաբերության կերպարներ են)²³։ Ընդ որում՝ Արամի առաջին հակառակորդ մեղացիների առաջնորդը, ինչպես և երկրորդը՝ Բարչամը, նույնպես ռազմիկ էր ու հիշվում է որպես «պատերազմասեր», նրա բանակը, ինչպես և Արամին, կազմված էր երիտասարդ ռազմիկներից, և Արամը հաղթում է նրանց արևածագից առաջ, այսինքն՝ գիշերվա խավարում²⁴։ Այսպիսով բախումը ներկայանում է որպես մի գիշերային մարտ պատանի ռազմիկների երկու թշնամական եղբայրությունների միջև։ Անանիա Շիրակացու (VII դար) փոխանցած ավանդության համաձայն՝ հայերի նախնի Վահագնը մի անգամ դաժան ձմռանը ծղոտ է գողանում ասորիների նախնուց՝ Բարչամից, ինչի արդյունքում առաջանում է Ծիր Կաթինը կամ հայերեն՝ «Հարդագողի ճանապարհը»²⁵։ Վահագնը հեթանոս աստված է, ոչ թե հայերի նախնին, իսկ Բարչամն ազգածին առասպելում հանդես է գալիս որպես ասորիների առաջնորդ, որը սպանվում է Արամի հետ կռվում և ասորիների կողմից աստվածացվում իր քաջագործությունների համար (Բարչամ ձևը աղավաղումն է արևմտասեմական Բաալչամին՝ «երկնքի տիրակալ» դիցանվան, որով սկզբնապես կոչել են ամպրոպի աստված Հադադին)²⁶։ Ակնհայտ է, որ լեգենդում Վահագնը փոխարինել է Արամ նահապետին, ինչը կրկին

²¹ Խ ո Ր Ե Ն Ա Գ Ի. 1991, 42–44։

²² Ըստ նոր համեմատական առասպելաբանության հիմնադիր Ժ. Դյումեզիլի՝ հնդեվրոպական առասպելաբանությունը ձևավորված է երեք հիմնական տիրակալության, ռազմական և պտղաբերության գործառությունների շուրջ։ Այս «եռամաս գաղափարախոսությունը», անվերջանալիորեն կրկնվելով, ի հայտ է գալիս աստվածների և հերոսների համակարգերում, կերպարներում, նրանց հերթագայության մեջ, առասպելներում, էպոսներում, գոհաբերություններում, օրհնանքներում, անեծքներում, երկնային ու երկրային գոտիների, հասարակության դասակարգումներում և այլուր։ Դա, ըստ հեղինակի, հնդեվրոպական մշակութային բնորոշ, առանձնահատուկ հատկանիշն է՝ կապված հասարակության եռամաս դասային կառուցվածքի հետ (տե՛ս, օրինակ, Dumézil. 1992, հատկապես՝ էջ 81–115)։ Մեր նպատակներից դուրս է այդ տեսության վերաբերյալ թեր և դեմ կարծիքները ներկայացնելը։ Անկախ ամեն ինչից, Դյումեզիլի ու նրա հետևորդների ներկայացրած հսկայական նյութը կասկածից վեր է դարձնում դրա, առնվազն որպես քննության մեթոդ, կիրառելիությունը։

²³ Ahyan. 1982.

²⁴ Խ ո Ր Ե Ն Ա Գ Ի. 1991, 42–44։

²⁵ Ղ ա ն ա լ ա ն յ ա ն. 1969, 7։

²⁶ Healey. 2001, 124.

ցույց է տալիս, որ Արամը ամպրոպի աստծու էպիկական փոխակերպումն էր, ինչպես և իր հակառակորդ Բարչամը:

«Տարոնի պատերազմը»: Պատանի ռազմիկների և նրանց ջոկատների հիշողությունն առավել ցայտուն է երևում Հովհան Մամիկոնյանի «Տարոնի պատմության» մեջ²⁷: Ըստ ավանդության՝ հայոց թագավորը Տարոն գավառի իշխանությունը տալիս է Հնդկաստանից եկած Գիսանե և Դեմետր եղբայրներին: Գիսանե անունը բացատրվում է որպես «գէս» (երկար մազեր, մազափունջ, մազերի հյուսք) ունեցող», իսկ եղբայրների ու նրանց հետևորդների մասին ասվում է որ նրանք «սեւք էին եւ գիսաւորք եւ զազրատեսիլք, զի ցեղով ի Հնդկաց էին»²⁸: Նրանց սերունդների շրջանում ընդունված էր տղաների գլխին թողնել միայն ճակատի խոպուպը կամ հյուսքը, որը, ինչպես ասվեց, հնդեվրոպական պատանի ռազմիկների բնորոշ հատկանիշն էր: Ընդ որում՝ այդ գեսը, ըստ սովորության, կրել են բոլոր հայ պատանիները²⁹: Եվ որքան էլ շեշտվի, որ Գիսանեն, Դեմետրը և նրանց ուղեկիցները հնդիկներ էին, իրականում սա հնագույն՝ մոռացված հնդեվրոպական իրողությունների մի հիշողություն է: Իսկ Սուրբ Կարապետը (այսինքն՝ Հովհաննես Մկրտիչը) այս երկում հայոց բանակի երկնային առաջնորդն է, ամպրոպային Վահագնի քրիստոնեական ժառանգը, և ներկայացվում է որպես «այդ մի գիսաւոր ընդ ամպս որոտացեալ»³⁰ (ինչից հետևում է, որ Վահագնը ինքն էլ գիսավոր է պատկերացվել):

«Ասանա ծուեր»: Կարելի է ասել, որ այս էպոսի մեծ հերոսները պատանի ռազմիկների եղբայրության անդամների վիպական ժառանգներ են³¹: Այսպես՝ իրենց գրեթե բոլոր սխրանքները նրանք կատարում են մանկության կամ պատանեկության շրջանում: Հերոսների կենսագրությունը, փաստորեն, հանգեցվում է այդ տարիներին և ավարտվում ամուսնությունով ու որդու ծննդով, որից հետո հերոսին մնում է մեռնել կամ զոհվել իր վերջին մարտում (այսինքն՝ երբ հերոսն անցնում է հաջորդ սոցիալական դաս, էպոսը, փաստորեն, կորցնում է հետաքրքրությունը նրա նկատմամբ): Հերոսի գիտակիցները, եթե այդպիսիք առկա են, չհասունացած պատանիներ են: Հերոսը (Դավիթը կամ Փոքր Մհերը) զվարճանում ու նույն գինի է խմում 40 չամուսնացած տղաների և 40 չամուսնացած աղջիկների հետ: Գլխավոր հերոսների բոլոր սերունդների մշտական խորհրդատուն՝ քեռի Թորոսը, համեմատելի է *koryos-ի դաստիարակի կերպարի հետ: Հերոսների ծուռ «խենթ, կտրիճ» մակդիրը կարող է բնորոշել նրանց խենթ մոլեգնության հասնելու ունակությունը, որը վանում է մահվան վախը և հաղթանակ ապահովում մարտում³²:

Ար(ա)մ- տարրը ազգածին ավանդության մեջ

Ազգածին ավանդությունը պատմություն է հայոց առասպելական նախնի Հայկի և նրա ժառանգների յոթ սերունդների մասին, որոնք, ըստ առասպելի

²⁷ Հ ա Ր Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Յ ա ն. 2000, 121–131:

²⁸ Զ ո Վ հ ա ն Մ ա մ ի կ ո ն ե ա ն. 1941, 107:

²⁹ Փ ա վ ս տ ո ս Բ ու զ ա ն դ. Ե, խգ, տե՛ս Հ ա Ր Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Յ ա ն. 2000, 125:

³⁰ Հ ա Ր Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Յ ա ն. 2000, 121–123, 141–144:

³¹ В а с и л ь к о в. 2019, 141–144.

³² В а с и л ь к о в. 2019, 143–144.

տերմինաբանություն, կոչվում են «արք ազգածինք»։ Հայերի հայ ինքնանվանումը համարվում է ծագած Հայկի անունից։ Ըստ պատմահայր Խորենացու³³ արմեն և նման ցեղանունները, որով մյուս ժողովուրդները կոչում են հայերին, ծագում է Հայկից հետո յոթերորդ նահապետի՝ Արամի անունից (որը, ինչպես վայել է *koryos-ի իսկական առաջնորդին, բոլոր կողմերից ընդարձակում է Հայաստանի սահմանները և այդպիսով ստեղծում մի նոր Հայաստան), իսկ ըստ հայոց «նախնական պատմության»՝ հայտնի Սեբեոսի գրքից, Հայկի որդի Արամանյակի անունից³⁴։ Ինչևէ, չորս նահապետների՝ Արամանեակի, Արամայի (այս անունները հաղորդվում են նաև Արմանեակ/Արմէնակ ու Արմայիս ձևերով), Հարմայի և Արամի անունները պարունակում են ար(ա)մ- տարրը։ Կարելի է ենթադրել, որ այդ տարրով սկզբնապես կոչվել է հնագույն հայերի մի ենթաէթնիկ խումբ, որը նշանակալի դեր է խաղացել հայ ժողովրդի ձևավորման մեջ։

Ազգածին առասպելի գլխավոր հերոսները՝ Հայկը, Արամը և Արա Գեղեցիկը, ծագում են հայոց հնագույն աստվածների կերպարներից³⁵։ Հայկը վիպական փոխակերպումն է դիցարանի գլխավոր աստծու՝ աստվածների ընտանիքի նահապետի, Արամը՝ ավանդության միակ ռազմատենչ կերպարը՝ ռազմի, իսկ նրա որդի Արա Գեղեցիկը՝ մեռնող և հառնող աստծու։ Հաշվի առնելով Արամի՝ նորատի ռազմիկների առաջնորդի կերպարը՝ պետք է կարծել, որ նա, ինչպես հնդեվրոպական որոշ նման կերպարներ, համատեղում էր ամպրոպի աստծու և պատանի ռազմիկների եղբայրության առաջնորդի գործառույթները։ Հնդեվրոպական համատեքստում Արամի անվան լավագույն համապատասխանությունները Ռամա անունով հնդկական հերոսներն են և հատկապես նրանցից առաջինը՝ Պարաշուրաման՝ «Կացնով Ռաման»³⁶։ Ռամա (Rāma) անունը ստուգաբանվում է հնդեվրոպական *h₂reh₁mo- «սև, թուխ» արմատով³⁷։ Այդ ստուգաբանությունը հաստատվում է այդ Ռամայի Արջունա անունով հերոսի նկատմամբ տարած հաղթանակի առասպելով (Arjuna, հնդեվրոպական *h₂erg'- «սպիտակ, փայլուն» արմատից)³⁸։ *H₂reh₁mo- և *h₂erg'- արմատներով կազմված այս առասպելությամբ աշխարհի ժողովուրդների առասպելներում և էպոսներում լայնորեն տարածված «սևի ու սպիտակի» թեմայի դրսևորումներից մեկն է³⁹։ Կա նաև կարևոր նմանություն մեկ այլ Ռամայի՝ «Ռամայանա» էպոսի հերոսի ու Արամի միջև։ Այս Ռաման, ինչպես Արամը, ամպրոպի աստծու էպիկական փոխակերպումն է⁴⁰։ Նրա վտարումը իր երկրից ու երկվորյակ եղբոր և կապիկների ու արջերի անհամար բանակի հետ Լանկան նվաճելու նրա հեռավոր արշավանքը հիշեցնում են պատանեկան եղբայրությունների ռազմական արկածները (որի անդամները երբեմն կրում էին գազանների, այդ թվում՝ արջի մորթի,

³³ Խորենացի. 1991, 42։

³⁴ Մանրամասն տե՛ս Սարգսյան. 1998, 123։

³⁵ Պետրոսյան. 2020, 38–42։

³⁶ Petrosyan. 2002, 44–45.

³⁷ Mayrhofer. 1996, 449.

³⁸ Puhvel. 1987, 90.

³⁹ Petrosyan. 2002, 43–77, 107–115.

⁴⁰ Puhvel. 1987, 92–93.

Համտ. սկանդինավյան բերսերկների անվան «արջի մորթի հագած» մեկնաբանությունը) և կարող են ակնարկել նրա առասպելում համապատասխան ենթաշերտի գոյությունը: Յ. Վասիլկովի հաղորդման համաձայն՝ այդ մասին կարող է վկայել նաև Շրի Լանկայի նվաճման զուգահեռ պատմությունը, որի հերոսը Վիջայան է՝ իր պատանեկան ջոկատով⁴¹:

«Սև ու սպիտակի» թեման Արամի պատմության մեջ: Արամի երրորդ և վերջին՝ դիցաբանորեն ամենանշանակալի հաղթանակը տեղայնացվում է Կապադոկիայում՝ Արգեոս լեռան շրջանում (Հունարեն՝ Argaios/Argeos, ներկայիս թուրք. Erciyes), որտեղ Արամի տոհմակից Մշակը կառուցում է Մաժաք քաղաքը (հետագայում՝ Կեսարիա)⁴²: Այն Փոքր Ասիայի ամենաբարձր և ամենապաշտելի լեռն էր, առասպելների ու լեգենդների հզոր կենտրոն, որը դեռևս խեթական ժամանակներում կապված էր ամպրոպի աստծու հետ և հայտնի էր որպես Harga (հնդեվրոպական *h₂erg՝ - «սպիտակ» արմատից)⁴³: «Սևի ու սպիտակի» առասպելի համատեքստում այդպես կարող էր կոչվել ամպրոպի աստծու հակառակորդը: Լեռն իր տեղում զոհված դիցաբանական կերպարի անունով կոչելու համար Համտ., օրինակ, նեմրոթ (= նեբրոթ) և Արա լեռնանունները կոչված իբր այդ վայրերում սպանված կերպարների անուններով⁴⁴: Արամի այս հաղթանակի առասպելը Յ. Մարկվարտը համեմատում է Ջևհի և Տիփոնի մենամարտի հետ, որը տեղի է ունեցել «Արիմբում» (Իլիականում՝ ein Arimois «Արիմներում»)⁴⁵: Հաշվի առնելով, որ Արգեոսը համարվել է այդ մենամարտի հնարավոր տեղայնացումներից մեկը, նա Արամին համադրել է ամպրոպային Ջևհի, իսկ արիմներին՝ նույնացրել վաղնջահայերի հետ⁴⁶: Արիմքը համարվել է այրված, հրաբխային մի վայր, որտեղ շանթարձակ Ջևհը կայծակնահարել է Տիփոնին և նրա շուրջը գտնվող երկիրը: Այն տեղայնացվել է բազմաթիվ վայրերում, այդ թվում՝ Փոքր Ասիայի մի սև, այրված երկրամասում, որտեղ մի ժամանակ իբր իշխել է լեգենդար Արիմուս արքան⁴⁷:

«Սևի ու սպիտակի առասպելի» մեկ այլ դրսևորում է խուռիական ամպրոպի աստված Թեշուբի և Արծաթ աստվածությունների մենամարտի առասպելը⁴⁸, ընդ որում՝ այս աստծու անունը ծագում է *h₂erg՝ - արմատից⁴⁹: Եվ քանի որ Արգեոս լեռը վաղնջական ժամանակներից կապված է եղել ամպրոպի աստծու հետ, հնարավոր է, որ հենց այնտեղ է եղել նրա և Արծաթի կռվի տեղայնացումներից մեկը:

Այս առասպելի անունները հետքեր են թողել նաև Ուրարտուի վաղ շրջանի անվանաբանության վրա: Այսպես՝ ուրարտական առաջին արքայի Արամու

⁴¹ Vassilkov. 2015, 242–243.

⁴² Markwart. 1928, 216–217; Petrosyan. 2002, 43–44.

⁴³ Laroche. 1985, 88–89.

⁴⁴ Ղ ա ն ա լ ա ն յ ա ն. 1969, 166–167:

⁴⁵ Հ ո մ եր ո ս. 1955, 73:

⁴⁶ Markwart. 1928, 215–217.

⁴⁷ Страбон. 1964, 588–589. Արիմների տեղայնացումների վերաբերյալ տե՛ս Vian. 1960, 19–24.

⁴⁸ Petrosyan. 2002, 46–50.

⁴⁹ Hoffner. 1988, 163; Puhvel. 1991, 242; Համտ. նույնարմատ հայ. արծաթ, լատ. argentum բառերը:

անունը համեմատելի է Արամ նահապետի անվան հետ (հնագույն հայ. *Արամո, սեպագրում նշաններ չկան օ-ի համար և այն հաղորդվում է որպես ու), ընդ որում՝ և՛ առասպելական Արամը, և՛ պատմական Արամուն ժամանակագրվում են որպես Ասորեստանի Շամիրամ թագուհու (իշխել է մ. թ. ա. IX դ. վերջին տասնամյակում) ավագ ժամանակակիցներ: Ակնհայտ է, որ առասպելական Արամի կերպարը յուրացրել է պատմական Արամու արքայի հատկանիշները, որն ինքը, հավանաբար, կոչվել է հնագույն հայոց ամպրոպի աստծու՝ *koryos-ի առաջնորդի «սև» մակդիրով: Արամուի արքայական քաղաքը Aršašku(n)-ն էր, հավանաբար, հետագա հայ. Արճեշը (< *h₂erg'-)՝ Վանա լճի հյուսիսում, այն շրջանում, որտեղից, ըստ առասպելի, Հայկի որդի Ար(ա)մանեակը և նրա տոհմը տեղափոխվել են Արարատյան դաշտ⁵⁰: Պատմական և դիցաբանական անունների միջև այս կապը պետք է բացատրվի մարդկանց և աշխարհագրական օբյեկտները առասպելաբանական անուններով կոչելու սովորությունը (հմմտ. Հոռմի հիմնադրման առասպելում հայկականի հետ նույնարմատ հնդեվրոպական անվանումների գոյությունը՝ երկվորյակները լքում են իրենց հայրենի «սպիտակ» քաղաքը և նոր վայրում կառուցում իրենց «սև» քաղաքը):

Հնդեվրոպական *h₂reh₁mo-ի կանոնավոր արտացոլումը հայերենում կլինի արիմ-, իսկ դրա *h₂roh₁mo- և *h₂rh₁mo ձայնդարձային տարբերակները՝ համապատասխանաբար՝ արում- և արամ-, որոնք ածանցյալ ձևերով կվերածվեն արմ-ի: Առաջին հայկազունների՝ Հայկի որդու և թոռան Արամանեակի ու Արամայիսի անունները կարելի է կլինել համարել Արամ անվան ածանցյալներ, սակայն իբր Արամայիսի անունով կոչված Արմավիրի անվան մեջ ունենք արմ-, այլ ոչ թե արամ-, բացի այդ, առասպելում Արամը Հայկի յոթերորդ սերունդն է, և անտրամաբանական է, թե ինչու պետք է նրա հեռավոր նախնիները տոհմի երկրորդ ու երրորդ ներկայացուցիչները, կոչվեին նրա անունով: Հետևաբար ամենահավանական մեկնաբանությունը հետևյալն է. իսկական ձևերը Արմանեակ-ն ու Արմայիս-ն են, որոնք ծագում են արիմ- (գուցե և արում-) արմատից, իսկ երկրորդ վանկում -ա- ունեցող ձևերը երկրորդական են՝ ձևափոխված Արամի՝ տոհմի ամենաականառու ներկայացուցչի անվան ազդեցությամբ: Դա կարող է վկայել նաև ասորեստանյան և ուրարտական արձանագրություններից հայտնի Erimena անձնանունը (հավանաբար հայ. Ար(ի)մենա)⁵¹: Ըստ այդմ՝ արմեն ցեղանունը ևս, ամենայն հավանականությամբ, արիմ- արմատի ածանցյալ մի ձև է (հիշենք նաև Մարկվարտի կողմից վաղնջահայերի նույնացումը Արիմքի հետ):

Հայկական ավանդական վեպերին բնորոշ է հերոսների հետևյալ ծննդաբանական շարքը. 1. տոհմի հիմնադիր՝ աստվածային կերպար, 2. դիցաբանական երկվորյակներ, 3. գլխավոր հերոս՝ վիշապամարտիկ, 4. մեռնող և հարություն առնող հերոս⁵²: Դիցաբանական երկվորյակներին բնորոշ է նրանց անունների նույնարմատ կամ ուղղակի նման լինելը (օրինակ՝ Հայկական Սանասար և Բաղդասար, Երվանդ ու Երվազ, Խուռիական Թեշուբ և Թաշմիշու, Հոռմեական

⁵⁰ «Անի ու սպիտակի» առասպելի համատեքստում այս և նման հնդեվրոպական տեղանունների մասին տե՛ս Petrosyan. 2002, Petrosyan. 2018a, 126–129.

⁵¹ Զ ա հ ու կ յ ա ն. 1987, 431–432:

⁵² Petrosyan. 2002, 115–121.

Remus ու Romulus, ուելսյան Llud և Llefelis): Երկվորյակներից մեկին հաճախ տրվում է ավելի կարևոր դեր, և հիերարխիկ տարբերությունների արդյունքում նրանք երբեմն փոխակերպվում են ավագ ու կրտսեր եղբայրների կամ հոր և որդու: Այսպես՝ «Տարոնի պատմության» մեջ Գիսանեն ու Դեմետրը հիշատակվում են մեկ որպես եղբայրներ, մեկ՝ որպես հայր ու որդի, իսկ իրանական էպոսում հայր և որդի Լուհրասպն ու Գուշտասպը ծագում են երկվորյակների կերպարներից⁵³: Ար(ա)մանեակն ու Ար(ա)մայիսը, դատելով ծննդաբանական շարքում նրանց գրաված դիրքից (տոհմի հիմնադրից անմիջապես հետո) և անունների նմանությունից, նույնպես պիտի ծագեին երկվորյակային կերպարներից⁵⁴:

Նոր քաղաքի հիմնման առասպելը

Ազգածին ավանդություն: Հայկի որդի Ար(ա)մանեակը լքում է Վանա լճի հյուսիս-արևմուտքում գտնվող հոր ուստանը և հաստատվում Արարատյան դաշտում՝ Արագած լեռան ստորոտում, որտեղ նրա որդի Ար(ա)մայիսը կառուցում է հայոց առաջին մայրաքաղաքը և իր անունով այն անվանում Արմավիր⁵⁵: Հաշվի առնելով այդ հերոսների անունների մասին ասվածը՝ քաղաքանունը կարող է մեկնաբանվել որպես Արմ-ա-ւիր, որտեղ արմ-ը ծագում է *h₂reh₁mo-/*h₂roh₁mo-ից, -ա-ն հոգակապ է, իսկ վիր-ի ամենահավանական ստուգաբանությունը հանգում է այն խեթերեն pir՝ «տուն/բնակավայր» արմատին (հմմտ. իտրենացու և Սեբեոսի վկայությունները Արամայիսի կողմից Արմավիր քաղաքի՝ որպես «տուն բնակութեան» հիմնադրման մասին), որտեղ -ւ-ն միջձայնավորային -ր-ի հայերեն կանոնավոր արտացոլումն է⁵⁶:

Ակնհայտ է հետևյալ վերակազմությունը: Երկվորյակ եղբայրները, որոնք անձնավորում են պատանի ռազմիկների եղբայրությունն ու նրանց առաջնորդներին, լքում են իրենց հոր երկիրը և ինչ-որ տեղ՝ հեռվում, կառուցում իրենց նոր բնակավայր/քաղաքը, որն անվանում են «Սև տուն/բնակավայր»՝ ըստ եղբայրությանը բնորոշ գույնի, ընդ որում՝ Ար(ա)մանեակ և Ար(ա)մայիս անունները ևս ծագում են ամպրոպի ու պատանի ռազմիկների աստծո «սև» մակդիրից, իսկ իրենք՝ հերոսներն էլ այդ աստծու վիպական փոխակերպումներն են:

«Վրպասանք»: Այսպես է կոչվում հայոց հին արքայատոհմի՝ Երվանդունիների և նրա ճյուղի՝ Արտաշիսյանների դարաշրջանի էպոսը, որից շատ հատվածներ են պահպանվել իտրենացու մոտ: Այստեղ, ինչպես ազգածին ավանդության մեջ, գլխավոր գործողությունները տեղի են ունենում Արարատյան դաշտում ու մերձակալքում: Արքայական ծագում ունեցող մի կնոջ և ցլի անբնական հարաբերությունից ծնվում են Երվանդ ու Երվազ եղբայրները, որոնցից առաջինը դառնում է արքա, իսկ երկրորդը՝ քրմապետ: Հայագիտության մեջ նրանք համարվում են երկվորյակների տիպական կերպարներ⁵⁷: Երվանդը ակնհայտորեն Երվանդունիների տոհմի գլխաբանական հիմնադիրն է, որին իտրե-

⁵³ Wikander. 1950, 317–318.

⁵⁴ Պետրոսյան. 2020, 12:

⁵⁵ Խորենացի. 1991, 39, Սեբեոս. 1939, 5:

⁵⁶ Petrosyan. 2012, 275–277.

⁵⁷ Հարությունյան. 2000, 105–111, 341–348:

նացին, փոխելով էպոսի ժամանակագրությունը, տարել է ավելի ուշ ժամանակներ⁵⁸: Ընդ որում՝ երվանդը կառուցում է երկրի նոր մայրաքաղաքը՝ Երվանդաշատը: Նրա կերպարը բնութագրվում է ամպրոպի աստծու հատկանիշներով⁵⁹, և ցույց է առնում խորհրդանշան էր հին հնդեվրոպական ու մերձարևելյան ավանդույթներում⁶⁰:

«Տարոնի պատմություն»: Եղբայրներ կամ հայր և որդի Գիսանեն ու Դեմետրը, ինչպես և իրենց հետևորդները, իշխանություն են ստանում Տարոնում և կառուցում են Վիշապ քաղաքը: Տարոնը պաշտամունքի կենտրոնն էր ամպրոպային Վահագն աստծու, որը, ինչպես իր հնդեվրոպական համապատասխանությունները, առասպելում կոչվում ու հաղթում է օձ-վիշապին: Ընդ որում՝ նրա բնորոշ մակդիրն էր վիշապաքաղ, իսկ Գիսանեն ինքը, ինչպես տեսանք, Վահագնի մի վիպական փոխակերպումն է: Վիշապ քաղաքի առթիվ նշենք, որ առասպելներում նոր կառույցները՝ բնակավայրեր, տաճարներ և այլն, հաճախ հիմնվում են աստծու հակառակորդ վիշապի կամ նման մի կերպարի սպանությունից հետո ու կոչվում նրա անունով (Համտ. և Նեմրոթ լեռան մասին ասվածը):

«Սանաա ծուր»: Երկվորյակներ Սանասարն ու Բաղդասարը լքում են իրենց երկիրը և հեռվում՝ Սև սարի վրա, կառուցում իրենց նոր քաղաք Սասունը⁶¹, որը դառնում է հերոսների հաջորդ սերունդների օրրանը: Սև սարի իրական անվանումը Սիմ է, որը ծագում է հնդեվրոպական *k'iehmo- «սև, մուգ գույն» արմատից⁶²: Սանասարը իրեն համեմատում է ամպրոպաբեր սև ամպի հետ, այսինքն՝ նա ոչ միայն ամպրոպային հերոս է, այլև, ինչպես Արամը և ուրիշները՝ «սև» հերոս և, ընդհանուր առմամբ, շատ ավելի ցայտուն ձևով, քան Արամանեակը, Արամն ու Երվանդը, ներկայացնում է ամպրոպի աստծու վիպական փոխակերպումը⁶³, ինչը ցույց է տալիս, որ նրա աստվածային նախորդը՝ հին հայոց ամպրոպի աստվածը, երկվորյակ էր, ինչպես հնդկական Ինդրան և խուեփական Թեշուբը⁶⁴:

Քաղաքի հիմնման հիշյալ չորս դեպքերում (Արմավիր, Երվանդաշատ, Վիշապ, Սասուն) նկատելի են ընդհանուր գծեր, որոնցից կարելի է նշել հետևյալները.

1. բոլոր օրինակները կապված են ամպրոպային առասպելի հետ. Ար(ա)մանեակ և Ար(ա)մայիս անունները ծագում են ամպրոպի աստծու՝ *koryos-ի առաջնորդի մականվան արմատից: Երվանդը, Սանասարը և Գիսանեն ամպրոպի աստծու վիպական փոխակերպումներ են: Վիշապ քաղաքը կոչվել է ամպրոպի աստծու հակառակորդի անունով:

2. նոր քաղաքի (մայրաքաղաքի կամ վիպական կենտրոնի) հիմնումը վերագրվում է երկվորյակներին, երկվորյակատիպ հերոսներին կամ նրանցից մեկին (Արամայիս, Երվանդ, Գիսանե և Դեմետրե, Սանասար ու Բաղդասար):

⁵⁸ Ղ. Ե. չ. յ. ա. ն. 2012, 48:

⁵⁹ Հ. Բ. Բ. թ. յ. Բ. յ. ա. ն. 2000, 105–112:

⁶⁰ ИВАНОВ. 1980.

⁶¹ Ա. Բ. Ե. յ. ա. ն. 1966, 333:

⁶² Martirosyan. 2010, 683, 812.

⁶³ Ա. Բ. Ե. յ. ա. ն. 1966, 417, 1975, 72–76:

⁶⁴ Պ. Ե. Բ. Բ. յ. ա. ն. 2020, 19–21, 43, 47–51:

3. քաղաքի հիմնադիրները կապված են սև գույնի հետ (Արամանեակ և Արամայիս, Գիսանե ու Դեմետր, Սանասար):

4. քաղաքի կամ լեռան (բլրի) անունը, որի վրա կառուցվում է քաղաքը, նույնպես կարող է կապված լինել «սևի» հետ (Արմավիր, Սասուն):

Հնդեվրոպական զուգահեռներ

Հնդեվրոպական ժողովուրդների առասպելներում կան պատմական օրինակներ և առասպելներ երիտասարդական եղբայրությունների կողմից քաղաքների ու երկրամասերի հիմնադրման և դրանք իրենց անուններով կոչելու մասին: Առանձին կարելի է նշել «գալլ» նշանակող ցեղանուններն ու տեղանունները, քանի որ դրանց գոնե մի մասի ծագումը կարող է կապ ունենալ պատանի ռազմիկների այդ կենդանական սիմվոլի հետ⁶⁵: Ստորև ներկայացվում են մի քանի ակնհայտ Հնդեվրոպական օրինակներ, որոնք ցույց են տալիս պատանի ռազմիկների կողմից քաղաքի հիմնադրման առասպելի տարածվածությունը:

Հնդկաստան: «Մահաբհարատայում» որպես պատանեկան եղբայրության վիպական արտացոլում կարող են դիտվել էպոսի հինգ գլխավոր հերոսները՝ Պանդավա եղբայրները (որոնցից երկուսը երկվորյակներ են): Հոր մահից հետո նրանք մեծանում են իրենց հորեղբայր Դհրտարաշտրա արքայի արքունիքում, նրա որդիների՝ Կաուրավա եղբայրների հետ մշտական տարածայնությունների մեջ: Հերոսների՝ պատանեկան եղբայրության անդամներ լինելը բացահայտվում է այն դրվագում, որտեղ նրանք, զրկված թագավորությունից, այլևայլ սխրանքներ գործելով թափառում են անտառներում: Կա նաև նոր քաղաքի կառուցման պատմություն. Պանդավաները լքում են իրենց երկիրը և հեռավոր մի թագավորություն հիմնում, որտեղ կառուցում են մայրաքաղաք Ինդրապրաստհան («Ինդրայի հարթավայրը»)՝ այն դարձնելով քաղաքներից լավագույնը⁶⁶:

Պրուսիա և Լիտվա: Ըստ տեղական ժամանակագիր Պիտեր Ֆոն Դուբուրգի (XIV դ.)՝ պրուսների և ողջ բալթյան աշխարհի հեթանոս կրոնական առաջնորդը, որին նա համեմատում է Հռոմի պապի հետ, ապրել է Պրուսիայի Ռոմովե կոչվող վայրում, ընդ որում՝ Ռոմովեն էլ համարում է ծագած լատիներեն Ռոմա «Հռոմ» անունից: Պրուսները բալթիական լիտվացիներին և լատվիացիներին ազգակից ցեղեր էին, որոնք ապրում էին ներկայիս Գերմանիայի, Լեհաստանի և Ռուսաստանի Կալինինգրադի մարզի տարածքներում: Իսկ պրուսական ժամանակագիր Սիմոն Գրունաուի (XVI դ.) վկայությամբ՝ Պրուսիայի առասպելական հիմնադիրները՝ Վիդեուտ և Բրուտեն եղբայրները, եկել են Կիմբրիայից (ժամանակակից Դանիայի տարածք) ու բնակություն հաստատել Պրուսիայում: Վիդեուտը հիմնադրել է պրուսների աշխարհիկ իշխանությունը և դարձել արքա, իսկ Բրուտենը հիմնել է գլխավոր պաշտամունքային կենտրոնը (այսինքն՝ Ֆոն Դուբուրգի Ռոմովեն), որն այս հեղինակը կոչում է Ռիկոյոտո, այդտեղ կառուցել բնակավայր իր աստվածների ու իր համար և դարձել գլխավոր քուրմ: Նշված վայրում մի մեծ կաղնու վրա, եղել են տեղի երեք աստվածների կուռքերը՝ ամպրոպի աստված Պերկունոյի գլխավորությամբ: Վիդուլուտի

⁶⁵ Kershaw. 2000, 133–142.

⁶⁶ Васильков. 2019.

դրոշի վրա Պերկունոն պատկերված է եղել որպես սև մորուքավոր տղամարդ, իսկ մյուս երկուսը համապատասխանաբար՝ անմորուս երիտասարդ ու մահվան պես գունատ ծերունի⁶⁷: Վ. Վ. Իվանովի և Վ. Ն. Տոպորովի կարծիքով՝ Վիդևուտը և Բրուտենը դիցաբանական երկվորյակներ են: Եղբայրների գալուստը հեռուներից, նոր բնակավայրի հիմնումը և սեփական սպիտակի հակադրությունն այստեղ ակնհայտ են: Ըստ այդմ՝ այս պատմությունը կարելի է դիտել պատանեկան եղբայրությունների արչավանքների ու քաղաքների հիմնման մասին հնդեվրոպական լեգենդների համատեքստում, և Ռոմովեն էլ՝ որպես այն տեղանուններից մեկը, որոնք ծագում են *h₂roh₁mo-ից (բալթյան լեգուններում կոկորդային h₂-ը և h₁-ը հետքեր չեն թողել):

Լիտվայի մայրաքաղաք Վիլնյուսի հիմնադրման լեգենդը պատմում է, որ գլխավոր քուրմ Կրիվե-Կրիվայտիսի որդին՝ Լիզդեյկան, մեծանալով ինքն է դառնում Կրիվե-Կրիվայտիս՝ գլխավոր քուրմ և գուշակ, Լիտվայի մեծ իշխան Գեդիմինասի՝ Վիլնյուսի հիմնման մասին երազի մեկնաբանողը: Ըստ Իվանովի և Տոպորովի՝ այս լեգենդը Ռոմովեի հիմնման պրոտոսական ավանդության մի ուշ գուգահեռն է:

Իտալիա: Այս համատեքստում հայ-իտալական կապերն անհամեմատ ավելի խորն են ու հարուստ: Հանրահայտ է երկվորյակների կողմից Հռոմի հիմնման ավանդությունը: Երկվորյակ եղբայրներ Հռեմոսն ու Հոմուլոսը (լատ. Remus և Romulus) Ալբա Լոնգա քաղաքի արքա Նումիտորի դստեր և պատերազմի գալյային աստված Մարսի որդիներն էին: Նրանց մայրը սպանվում է, Նումիտորին գահընկեց է անում իր եղբայր Ամուլիոսը, նորածին երկվորյակներին կերակրում է Մարսի ուղարկած էգ գալլը, ապա նրանց գտնում և մեծացնում է մի հովիվ: Եղբայրները մեծանալով դառնում են պատանեկան խմբերի առաջնորդներ և զբաղվում թալանով՝ անասնաբուծությամբ, այսինքն՝ *koryos-ի տիպիկ ներկայացուցիչներ են⁶⁸: Նրանք սպանում են Ամուլիոսին և իրենց պապին վերադարձնում գահին, ապա որոշում կառուցել իրենց նոր քաղաքը: Քաղաքի տեղի հարցում վիճաբանության պատճառով Հոմուլոսը սպանում է Հռեմոսին, հիմնում քաղաքը, այն անվանում իր անունով Հռոմ (լատիներեն՝ Rōma), դառնում նրա տիրակալը և այն բնակեցնում տարբեր ծագում ունեցող մարդկանցով (լատիններ, էտրուսկներ ու սաբիններ):

Կարծիք կա, որ Ժ. Դյումեզիլի ամենակարևոր ներդրումը գիտության մեջ բացահայտումն է այն իրողության, որ Հռոմի վաղ շրջանի արքաների ողջ կամ համարյա ողջ ավանդական պատմությունը իրականում պատմականացած հնդեվրոպական առասպել է⁶⁹: Շատ հատկանշական է, որ հայկական վիպական հերոսների ծննդաբանական շարքի բնութագրերը (լատ. Դյումեզիլի գործառույթների) շատ մոտ են Հռոմի առաջին թագավորների շարքին⁷⁰: Ընդ որում՝ Հռոմում կարելի է գտնել նաև հնդեվրոպական արմատներով կազմված «սեփական» առասպելի հետքեր: Այսպես՝ Հին Հռոմի կենտրոնական փողոցներից

⁶⁷ Puhvel. 1974; Иванов, Топоров. 1983. 170–175.

⁶⁸ Bremmer. 1987, 32–34.

⁶⁹ Littleton. 1982, 70.

⁷⁰ Petrosyan. 2002, 118–122.

մեկը կոչվում էր Argiletum «Արգոսի մահ»: Ապա Հռոմուլոսը Հռոմը հիմնադրում է Տիրեր գետի ափին, որի վտակներից մեկը սկիզբ է առնում Ալբա «Ապիտակ» լճից: Այդ գետը սկզբնապես կոչվել է Albula < h₂elbh- (Ալբա անվան նվազականը), իսկ Հռոմուլոս անունը կարելի է հանգեցնել հնդեվրոպական *h₂roh₁mo- «սև» արմատին՝ նույն -ul- նվազական վերջածանցով, որը վկայում է այդ անունների՝ առասպելաբանաստեղծական համատեքստում որոշակի կապի մասին: Նույն առասպելությունի մեկ այլ դրսևորում է հռոմեական երկվորյակների ծագումը Ալբա Լոնգա («Սպիտակ երկար») քաղաքից և հետագայում այս քաղաքի ու Հռոմի պատերազմը: Որոշվում է, որ պատերազմը պետք է փոխարինվի հռոմեացի և ալբացի եռվորյակ եղբայրների՝ Հորացիոսների ու իրենց զարմիկ Կուրիացիոսների միջև մարտով: Մարտի սկզբում երկու Հորացիոս եղբայրները զոհվում են, սակայն երրորդ եղբորը հաջողվում է խորամանկորեն մեկուսացնել իր հակառակորդներին և մեկ առ մեկ սպանել նրանց: Հետագայում Ալբա Լոնգան ոչնչացվում է հռոմեացիների կողմից⁷¹:

Այսպիսով կարելի է ասել, որ Հռոմի հիմնադրման լեգենդում երկվորյակ հերոսները՝ քաղաքի հիմնադիրները, պատանեկան եղբայրությունների տիպիկ ներկայացուցիչներ են, և այստեղ ևս, ինչպես հայկական էպոսներում, ի հայտ են գալիս հնդեվրոպական «սևի ու սպիտակի» առասպելի արձագանքները: Գիտություն մեջ առավել հավանական է համարվել Հռոմ տեղանվան էտրուսկյան ծագումը: Ըստ Լ. Դերուայի և Մ. Մուլոնի տեղանունների բառարանի Rōma (Հռոմ) անվան ծագումը պարզ չէ: Լավագույն վարկածի համաձայն՝ այն լատինականցումն է էտրուսկյան Ruma ձևի, որը վկայված է էտրուսկյան Cneve Tarχunies Rumaχ «Հռոմեացի Գնեոս Տարկվինիոս» արձանագրության մեջ⁷²: Սակայն, հաշվի առնելով վերևում ասվածը, այն կարող է ստուգաբանվել որպես *h₂roh₁mo- «սև» նախածեղի կանոնավոր լատինական արտացոլումը (h₂-ը հետք չի թողել, h₁-ը պատճառ է դարձել o-ի երկարության, իսկ -a-ն վերջավորություն է): Իհարկե, Հռոմի նախապատմությունը դժվար և բարդ խնդիր է: Հաշվի առնելով էտրուսկյան ենթաշերտի հավանականությունը՝ կարելի էր ենթադրել, որ էտրուսկյան անունը վերաիմաստավորվել է ըստ հիմնադիր երկվորյակների հնդեվրոպական առասպելի: Սակայն հնդեվրոպական, հատկապես հայկական ակնհայտ զուգահեռները ցույց են տալիս հենց հնդեվրոպական ստուգաբանության հավաստիությունը:

Հռոմի հիմնման լեգենդը մի շարք զուգահեռներ ունի հին իտալյան ցեղերի պատմության և առասպելների մեջ: Օրինակ՝ հայտնի է, որ լուկանիացի երիտասարդ ռազմիկները, ստորին դասերի ներկայացուցիչների հետ, կարողացել են հարևաններից տարածք նվաճել և մ. թ. ա. 356 թվականին այնտեղ հիմնադրել իրենց սեփական քաղաքը⁷³: «Սուրբ զարնան» (լատ. ver sacrum) ծեսը հայտնի էր գրեթե բոլոր իտալյան ցեղերի մեջ, սակայն լավագույն օրինակները հայտնի

⁷¹ Այս մասին՝ «սևի ու սպիտակի» առասպելի համատեքստում, տե՛ս Petrosyan. 2002, 75: Առասպելի հայկական տարբերակի մասին, որտեղ «սպիտակը» կոչվում է h₂elbh- արմատով, տե՛ս Petrosyan. 2002, 66–67.

⁷² Deroy, Mulon. 1992, 409, տե՛ս նաև Ernout, Meillet. 1932, 830; Поспелов. 2002, 352.

⁷³ Kershaw. 2000, 134.

են սաբիններին: Ըստ ծիսակարգի՝ զարնանը իբր պատանեկան ջոկատների և պատերազմի աստծո՝ Մարսի (նրան նվիրված կենդանու տեսքով) ղեկավարությամբ 20–21 տարեկան երիտասարդները լքում էին իրենց հողերը և, տեղափոխվելով այլ վայրեր, դուրս էին մղում տեղի բնակիչներին ու հիմնում իրենց բնակավայրերը: Իտալիայի ցեղերի մեծ մասը և շատ բնակավայրեր ունեին իրենց պատմությունները, որոնք սկսվում էին *ver sacrum* արշավանքների լեգենդից, իսկ Պրենեստե քաղաքի հիմնադրման պատմության մեջ առկա են նաև երկվորյակ կերպարներ (հիմնադրի ավագ ազգական-դաստիարակները, ինչը կարող է դիտվել որպես հիմնադիր երկվորյակների առասպելություն մի փոխակերպումը)⁷⁴: Այդ ծեսի մասին հաղորդում են մի շարք հին հեղինակներ (Ֆեստոս, Լիվիոս, Ստրաբոն, Դիոնիսիոս Հալիկաոնացի և այլք): Ստեղծված նոր քաղաք/հանրությունները երբեմն կոչվել են այն կենդանիների անունով, որոնք «գլխավորել» են սրբազան արշավը (օրինակ՝ գալլն ու փայտփորիկը, որոնք նվիրված էին Մարսին, ինչպես նաև ուրուրը, ձին և ցուլը), բայց եղել են նաև այնպիսիք, որոնք կոչվել են հենց Մարսի անունով (Marsi, Marricini, Mamertini): Ինչպես տեսանք, Ինդրապրաստհա, Արմավիր, ինչպես նաև Արմենիա «Հայաստան» երկիրը անվանակոչվել են նույն սկզբունքով (հմտ. Ինդրան, Արամանյակն ու Արամը՝ որպես պատանի ռազմիկների առաջնորդներ): *Ver sacrum*-ի նման ավանդություններ հայտնի են նաև հնդեվրոպական այլ ժողովուրդների չրջանում⁷⁵: Պետք է նշել, որ թեև *ver sacrum* ծեսը բացահայտ կերպով չի նշվում Ռոմուլոսի լեգենդում⁷⁶, սակայն նրա նմանությունը Հռոմի հիմնման ավանդությանն ակնհայտ է:

Այստեղ նպատակահարմար է նշել հնդկական, հայկական և հռոմեական երկվորյակների միջև ընդհանուր ծագումը ցույց տվող ևս մի քանի համապատասխանություններ: Մայրը Սանասարին ու Բաղդասարին հղանում է կախարդական «կաթնաղբյուրից» խմած մեկուկես բուռ ջրից, ընդ որում՝ Սանասարը ծնվում է մեկ, իսկ Բաղդասարը՝ կես բուռ ջրից: «Ռամայանայում» թագավորի երեք կանայք խմում են պայաս (կաթնային ըմպելիք է կամ չիլա): Թագավորի առաջին կինը՝ Ռամայի մայրը, խմում է պայասի կեսը, երկրորդը՝ մնացածի կեսը, երրորդը՝ երկրորդից հետո մնացածի կեսը, իսկ վերջին մնացորդը նորից տրվում է երկրորդ կնոջը: Արդյունքում ծնվում են Ռաման և նրա երեք եղբայրները: Երկրորդ կինը ծնում է երկվորյակներ, որոնք բեղմնավորվել են պայասի մեկ քառորդ և մեկ ութերորդ մասերից: Նրանցից առաջինը դառնում է Ռամայի (նրանց բեղմնավորման պայասների հարաբերակցությունը նույնպես 2:1 է), իսկ երկրորդը՝ երրորդ կնոջ որդու ուղեկիցը: Ակնհայտ է, որ կերպարները կրկնապատկելու և բազմապատկելու հնդկական բնորոշ միտումից բացի, հնդիկ ու հայ հերոսների ծննդյան պատմությունները գրեթե նույնական են⁷⁷: Սանասարն ու Բաղդասարը ուշ չրջանի անուններ են, և նրանց բնիկ նախատիպերը ազգածին ավանդության Արամանյակն ու Արամայիսն են, որոնց, ինչպես

⁷⁴ Dumézil. 1970, 253.

⁷⁵ Dumézil. 1970, 208; Kershaw. 2000, 136–137, 172–174.

⁷⁶ Momigliano. 1989, 58.

⁷⁷ Гринцер. 1974, 214–215; Ա հ յ ա ն. 1985, 33, Petrosyan. 2002, 64.

Ռամայի և Հռոմուլոսի անունները, կապված են հնդեվրոպական *h₂reh₁mo- «սև»-ի հետ:

Սասունի և Հռոմի հիմնման պատմություններում կան մի շարք այլ համընկնումներ՝ նշված Դյումեզիլի կողմից⁷⁸: 1. Երկվորյակներն արքայի թոռներն են, նրա դստեր որդիները, 2. նրանք ծնվում են գերբնական կերպով, 3. ազատում են իրենց պապին թշնամուց, 4. և իրենց մորը՝ նույն բռնակալից, 5. հրաժարվում են իրենց պապի քաղաքում մնալուց, 6. հիմնում են ապագայի նոր քաղաքը, 7. որը բնակեցնում են կամավորներով: Այս համընկնումները պարզապես աչքի են զարնում և, կարելի է ասել, եզակի են հնդեվրոպական առասպելաբանության մեջ: Սանասարի և Բաղդասարի մերձավորությունը հնդկական ու հռոմեական հերոսներին ակնհայտորեն ծանրակշիռ փաստարկ է Rōma < *h₂roh₁mo - ստուգաբանության օգտին:

Այլ զուգահեռներ: Կան այլ հնդեվրոպական վկայություններ առասպելական երկվորյակների կողմից քաղաքների հիմնման մասին: Հունական ավանդույթում երկվորյակ Դիոսկուրոսները հիմնադրել են Սպարտան և Դիոսկուրիա (ներկայիս Սոփուս), իսկ Ամփիոնն ու Ջեթուսը կառուցել են Թեբեի պարիսպները: Մի լեգենդի համաձայն՝ Հյուսիսային Իռլանդիայի մայրաքաղաք Էմայն Մախան՝ «Մախայի երկվորյակները», հիմնվել է այն տեղում, որտեղ Մախա անունով հերոսուհին երկվորյակներ է ծնել: Նույն քաղաքների կապակցությամբ ի հայտ են գալիս նաև «սևի ու սպիտակի առասպելի» հետքեր՝ Սպարտայի արքաների երկվորյակ նախնիների մոր անունն էր Արգիա, Էմայն Մախայի մասին մեկ այլ լեգենդում հիմնադիր Մախայի և նրա ամուսնու նախնիներն էին Արգեստմալն ու Արգեստմորը (հմմտ. *h₂erg- «սպիտակ»)⁷⁹: Այս տվյալները կարելի է դիտել որպես առաջարկվող վերակազմությանն աջակցող փաստարկներ, սակայն դրանք հավելյալ նյութ է են տալիս վերակազմության համար:

Եզրակացություն

Այսպիսով վերականգնվում է երկվորյակների՝ պատանեկան եղբայրության անդամների կողմից քաղաքի հիմնման հնդեվրոպական առասպելը: Լավագույն համընկնումները հանդիպում են հայկական և հռոմեական ավանդույթներում: Հնդեվրոպական համատեքստում հայերենին ամենամոտ լեզուն հունարենն է⁸⁰, ինչը լավ համապատասխանում է հնագենետիկական վերջին տվյալներին⁸¹, մինչդեռ լատիներենը և իտալյան մյուս լեզուները բավականին

⁷⁸ Dumézil. 1994, 119–120.

⁷⁹ Երեք հարյուր սպարտացիների առասպելական կոփվր երեքհարյուր արգոսցիների հետ (Հ ե ռ ո դ ո տ ո ս. 1986, 36–37): Ակնհայտորեն համապատասխանում է հռոմեացի և պլաացի երեքական երկվորյակ եղբայրների կոփին, ուր հակառակորդ քաղաքներից մեկի «սպիտակ» անվանումը ակնարկում է մյուսների՝ Սպարտայի ու Հռոմի կապը սևի հետ: Հատկանշական է, որ այդ կոփից հետո իբր արգոսցիները սկսել են սափրել իրենց գլուխները, իսկ սպարտացիները, ընդհակառակը, վարսեր պահել, որտեղ սափրված և մազածածկ հակադրությունը համադրելի է «սպիտակ» ու «սև» հատկանիշների հետ. տե՛ս Petrosyan. 2002, 76.

⁸⁰ Martirosyan. 2013, տե՛ս նաև Kassian et al. 2021.

⁸¹ Petrosyan, Palyan. 2025.

Հեռու են: Հնդկական, հայկական, բալթյան և հռոմեական զուգահեռների առկայությունը վկայում է առասպելի համահնդեվրոպական բնույթը (հավանաբար՝ բացառությամբ անատոլիական ավանդույթի):

Արմեն Պետրոսյան – բ. գ. դ., ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի բանահյուսության բաժնի գլխավոր գիտաշխատող: Գիտական հետաքրքրությունները՝ հայ ժողովրդի ծագում, նախապատմություն, մշակույթ, տարածաշրջանի հին կրոններ և էպոսներ, հնդեվրոպական առասպելաբանություն, հայ վիպական բանահյուսություն, լեզվաբանություն: Հեղինակ է 15 գրքի և շուրջ 300 հոդվածի: ORCID:0000-0002-1982-5593. alpehist@gmail.com

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Աբեղյան Մ. 1966, Երկեր, հ. Ա, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 572 էջ:

Աբեղյան Մ. 1975, Երկեր, հ. Ե, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 604 էջ:

Ագաթանգեղոս. 1983, Հայոց պատմություն, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 486 էջ:

Ալիշան Ղ. 1895, Հին հավատք կամ հեթանոսական կրոնք հայոց, Վենետիկ, Մխիթարյան տպարան, 524 էջ:

Ահյան Ս. 1985, «Սասնա ծռեր» հայկական էպոսը և հնդեվրոպական երեք ֆունկցիաները. – ՊԲՀ, № 1, էջ 32–46:

Աճառյան Հ. 1962, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Ե, Երևան, Պետական համալսարանի հրատ., 384 էջ:

Խորենացի. 1991, Պատմություն հայոց. քննական բնագիրը և ներածությունը Մ. Աբեղյանի և Ս. Հարությունյանի, Երևան, ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ., 486 էջ:

Հարությունյան Ս. 2000, Հայ առասպելաբանություն, Բեյրութ, «Վ. Սէթեան» հրատ., 528 էջ:

Հերոդոտոս. 1986, Պատմություն 9 գրքից, թարգմ. Ս. Կրկյաշարյան, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 651 էջ:

Հոմերոս. 1955, Իլիական, թարգմ. Հ. Համբարձումյան, Երևան, Հայպետհրատ, 512 էջ:

Ղանալանյան Ա. 1969, Ավանդապատում, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 534 էջ + 33 ներդիր:

Ղռեշյան Լ. 2012, Երկվորյակների առասպելը և դրա տարբեր դրսևորումները հայ վիպական ավանդության համակարգում, Երևան, «Գիտություն», 151 էջ:

Մնացականյան Ա. 1976 Թուխ մանուկ հուշարձանների մասին. – ՊԲՀ, № 2, էջ 189–204:

Յովհան Մամիկոնեան. 1941, Պատմություն Տարօնոյ, Երևան, Մատենադարան, 300 էջ:

Պետրոսյան Ա. 2020, Հայկական էպոսի հնագույն ակունքները 2, Երևան, ՀԱԻ հրատ., 264 էջ:

Զահուկյան Գ. 1987, Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային ժամանակաշրջան, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 748 էջ:

Սարգսյան Գ. 1998, Խորենացու «Հայոց պատմությունը» և սեպագրական աղբյուրները. – ՊԲՀ, № 2–3, էջ 27–50:

Սարգսյան Գ. 1998, Հատուկ անունների ստուգաբանությունը Մովսես Խորենացու պատմության մեջ. – ՊԲՀ, № 1–2, էջ 113–128:

Սեբեոս. 1939, Սեբեոսի եպիսկոպոսի պատմություն, Երևան, ԽՍՀՄ ԳԱ հայկական ֆիլիալ, 218 էջ:

Փավստոս Բուզանդ. 1987, Փավստոսի Բուզանդացու պատմություն հայոց, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 456 էջ:

Абаев В. И. 1979, Историко-этимологический словарь осетинского языка, т. 3. М.–Л., «Наука», 254 с.

Васильков Я. В. 2019, Армянский эпос о неистовых сасунцах и индийская «Махабхарата»: сходство этнографического субстрата. – «Археология, этнография и антропология Евразии», с. 140–147.

Гринцер П. А. 1974, Древнеиндийский эпос: генезис и типология. М., «Наука», 448 с.

Иванов В. В. 1980, Бык. – «Мифы народов мира», т. 1. М., «Советская энциклопедия», с. 203.

Иванов В. В., Топоров В. Н. 1974, Исследования в области славянских древностей. М., «Наука», 340 с.

Иванов В. В., Топоров В. Н. 1983, К проблеме лтш. Юмис и балтийского близнечного культа. – «Балто-славянские исследования 1982», с. 140–175.

Поспелов Е. М. 2002, Географические названия мира: топонимический словарь. М., «Астрель», 608 с.

Страбон. 1964, География (в 17 книгах). Пер. Стратановского Г. А. М., «Наука», 944 с.

Ahyan S. 1982, Les débuts de l'histoire d'Arménie et les trois fonctions indo-européennes. – «Revue de l'histoire des religions», № 199/3, p. 251–271.

Bremmer J. N. 1987, Romulus, Remus and the Foundation of Rome. – «Roman Myth and Mythography». London, «Institute of Classical Studies», p. 25–48.

Deroy L., Mulon M. 1992, Dictionnaire de noms de lieux. Paris, «Le Robert», 531 p.

Dumézil G. 1970, Archaic Roman Religion. Vol. I. Chicago, «University of Chicago Press», 394 p.

Dumézil G. 1992, Mythes et dieux des indo-européens: textes réunis et présentés par Hervé Coutau-Bégarie. Paris, «Flammarion», 322 p.

Dumézil G. 1994, Le roman des jumeaux. Paris, «Gallimard», 337 p.

Ernout A., Meillet A. 1932, Dictionnaire étymologique de la langue latine. Paris, «Kliencksieck», 1108 p.

Healey J. F. 2001, The Religion of the Nabataeans: A Conspectus. «Brill», 242 p.

Hoffner, H. A. 1988, Hittite Myths. Tr. by H. A. Hoffner. Atlanta, Georgia, «Scholars Press», 92 p.

Kassian A. S. et al. 2021, Rapid radiation of the inner Indo-European languages: an advanced approach to Indo-European lexicostatistics. – «Linguistics», № 59 (4), p. 949–979.

Kershaw K. 2000, The One-eyed God: Odin and the (Indo-) Germanic Männerbünde. Washington DC, Institute for the study of Man, 306 p.

Laroche E. 1985, Toponymes hittites ou pre-hittites dans la Turquie moderne. – «Hethitica», 6, p. 83–102.

Lincoln B. 1991, Death, War, and Sacrifice. Chicago, London, «Chicago University Press», 289 p.

Littleton S. C. 1982, The new comparative mythology: an anthropological assessment of the theories of Georges Dumézil. Berkeley, Los Angeles, London, «University of California Press», 319 p.

- Mallory J. P. 2007, Indo-European warfare. – “War and sacrifice: studies in the archaeology of conflict”. Leiden, Boston, “Brill”, p. 77–98.
- Mallory J. P., Adams D. Q. 1997, Encyclopedia of Indo-European Culture. London, Chicago, “Fitzroy Dearborn Publishers”, 829 p.
- Markwart J. 1928, Le berceau des arméniens. – “Revue des études arméniennes”, № 8, p. 210–232.
- Martirosyan K. 2010, Etymological Dictionary of the Armenian Inherited Lexicon. Leiden, Boston, “Brill”, 988 p.
- Martirosyan H. K. 2013, The Place of Armenian in the Indo-European Language Family: the Relationship with Greek and Indo-Iranian. – “Journal of Language Relationship”, № 10, p. 85–139.
- Mayrhofer M. 1996, Etymologisches Wörterbuch des Altindoarischen 2. Heidelberg, “C. Winter”, 865 S.
- McCone K. 1987, Hund, Wolf und Krieger bei den Indogermanen. – “Studien zum Indogermanischen Wortschatz”. Innsbruck, Institut für Sprachwissenschaft der Universität Innsbruck, S. 101–154.
- Momigliano A. D. 1989, The Origins of Rome. – “The Cambridge Ancient History”, vol 7, part 2, The Rise of Rome to 220 B. C., “Cambridge University Press”, p. 52–112.
- Petrosyan A. Y. 2002, The Indo-European and Ancient Near Eastern Sources of the Armenian Epic, Washington DC, Institute for the study of Man, 236 p.
- Petrosyan A. Y. 2011, Armenian Traditional Black Youths: the Earliest Sources. – “Journal of Indo-European Studies”, p. 342–354.
- Petrosyan A. Y. 2012, First Capitals of Armenia and Georgia: Armawir and Armazi (Problems of Early Ethnic Associations). – “Journal of Indo-European Studies”, p. 265–288.
- Petrosyan A. Y. 2018, From Armenian Demonology: the K’aĵs. – “Journal of Indo-European Studies”, p. 206–218.
- Petrosyan A. Y. 2018a, The problem of Armenian origins. Washington DC, Institute for the Study of Man, 232 p.
- Petrosyan A. Y., Palyan A. I. 2025, The problem of Armenian origins in the light of recent archaeogenetic data. – “Matenadaran: Medieval and Early Modern Armenian Studies”, № 2, p. 69–94.
- Puhvel J. 1974, Indo-European Structure of the Baltic Pantheon. – “Myth in Indo-European Antiquity”. Berkeley, Los Angeles, London, “University of California Press”, p. 75–85.
- Puhvel J. 1987, Comparative mythology. Baltimore, London, “Johns Hopkins University Press”, 302 p.
- Puhvel J. 1991, Hittite etymological dictionary. Vol. 3, Berlin, New York, “de Gruyter”, 461 p.
- Sergent B. 2003, Les troupes de jeunes hommes et l’expansion indo-européenne. – “Dialogues d’histoire ancienne”, № 29, p. 9–27.
- Schmitt R. 1984, Iranische Namensschichten und Namentypen bei altarmenischen Historikern. – “Beiträge zur Namenforschung”, № 19, S. 317–331.
- Speidel M. 2002, Berserks: A history of Indo-European ‘mad warriors’. – “Journal of World History”, № 13/2, p. 253–290.
- Vassilkov Y. V. 2015, Animal symbolism of warrior brotherhoods in Indian epic, history and culture. – “The volatile world of sovereignty: the Vratya problem and kingship in South Asia”. New Delhi, p. 231–253.

Vian F. 1960, Le myth de Typhé et le problème de ses origines orientales. – «Eléments orientaux dans la religion grecque ancienne». Paris, PUF, p. 17–37.

Vidal-Naquet P. 1986, The Black Hunter. Baltimore, London, “The John Hopkins University Press”, 392 p.

Wikander S. 1950, Sur le fonds commun indo-iranien des épopées de la Perse et de l’Inde. – “La Nouvelle Clio”, № 1, p. 310–329.

ИНДОЕВРОПЕЙСКИЕ «ЧЕРНЫЕ» ЮНОШЕСКИЕ БРАТСТВА, МИФОЛОГИЧЕСКИЕ БЛИЗНЕЦЫ И ОСНОВАНИЕ ГОРОДОВ

АРМЕН ПЕТРОСЯН

Резюме

Ключевые слова: индоевропейские юношеские братства, индоевропейская мифология, индоевропейская ономастика, армянский эпический фольклор, Армавир, Ромове, Рим.

В индоевропеистике восстанавливается существование братств юных воинов, которые под руководством наставников, занимаясь охотой и грабежами, в течение нескольких лет жили на окраинных территориях племени. Лишь после этого, пройдя ритуал инициации, молодые люди могли стать полноправными членами племени, жениться и иметь имущество. Именно этим братствам отводится ключевая роль в распространении индоевропейцев по всей Евразии. Их набеги и завоевания территорий привели к созданию там поселений, а затем к переселению туда новых групп людей, включая взрослых, женщин и детей. Отличительной особенностью юных воинов братства была связь с черным/темным цветом. И в некоторых традициях сами юнцы и их мифологические воплощения могли называться «черными», на основе индоевропейского корня **h₂reh₁mo-* «черный, темный цвет». Известны индоевропейские легенды об основании поселений/городов близнецами героями, выступающими в качестве мифологических персонификаций юношеских братств, притом города также могут называться «черными» на основе этого же корня. Наличие армянских, балтийских, римских и других параллелей свидетельствует об общеиндоевропейском характере данного мифа (возможно, за исключением анатолийской традиции).

*Армен Петросян – д. филол. н., главный научный сотрудник отдела фольклора Института археологии и этнографии НАН РА. Научные интересы: происхождение, древняя история и культура армянского народа; древние религии и эпосы региона; индоевропейская мифология; армянский героико-эпический фольклор; лингвистика. Автор 15 книг и около 300 статей.
ORCID:0000-0002-1982-5593. alpehist@gmail.com*

INDO-EUROPEAN “BLACK” YOUTH FRATERNITIES,
MYTHOLOGICAL TWINS, AND FOUNDATION OF CITIES

ARMEN PETROSYAN

Summary

Keywords: Indo-European youth fraternities, Indo-European mythology, Indo-European onomastics, Armenian epic folklore, Armavir, Romove, Rome.

In Indo-European studies, the existence of fraternities of young warriors was restored; they, under the guidance of mentors, were engaged in hunting and plundering and lived in the outlying territories of the tribe for several years. Only after this, having undergone the initiation ritual, the young men could become full members of the tribe, get married, and own property. These brotherhoods played a key role in the spread of Indo-Europeans throughout Eurasia. Their raids and conquests of territories led to the establishment of settlements, and then to the resettlement of new groups of people, including adults, women and children. The distinctive feature of the young warriors of the brotherhoods was the association with black/dark color. In some traditions the young people themselves, or their mythological incarnations, could be called “black” on the basis of the Indo-European root **h₂reh₁mo-* “black, dark color”. A number of legends are known in which cities are founded by twin heroes who appear as mythological personifications of youth fraternities, moreover, the cities can also be called “black” based on the same root. The Armenian, Baltic, Roman, and other parallels attest to the pan-Indo-European nature of this myth (perhaps with the exception of Anatolian tradition).

Armen Petrosyan – Doctor of Philological Sciences, Senior Researcher at the Department of Folklore, Institute of Archaeology and Ethnography, National Academy of Sciences of Armenia. Scientific interests: origin, prehistory, and culture of the Armenian people; ancient religions and epics of the region, Indo-European mythology, Armenian heroic-epic folklore, linguistics. Author of 15 books and about 300 articles. ORCID:0000-0002-1982-5593. alpehist@gmail.com

ՎՐԱՍՏԱՆԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՆԱԽԱՐԱՐ
ԱԿԱԿԻ ՉԽԵՆԿԵԼԻԻ ՆԱՄԱԿԸ ԵՎ ՀԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՍԱՀՄԱՆԱՅԻՆ ՀԱՐՑԵՐԻ ՇՈՒՐՋ
(1918 թվական, սեպտեմբեր)*

Բանալի բառեր՝ Ակ. Չխենկելի, Վրաստան, Հայաստան, Օսմանյան կայսրություն, Ախալցխա, Ախալքալաք, Բաթումի համաժողով, սահմանների հաստատում, Բրեստ-Լիտովսկ:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի վերջին փուլում 1918 թ., Անդրկովկասը վերաձևավորվում էր որպես աշխարհաքաղաքական նոր կենտրոն՝ ազատագրվելով նախկին կայսրությունների ազդեցությունից ու ձգտելով ձևավորել անկախ պետական կազմավորումներ: Ռուսական կայսրության փլուզման հետևանքով ստեղծված նորանկախ պետությունները՝ Վրաստանը, Հայաստանն ու Ադրբեջանը, հայտնվել էին միաժամանակյա ճնշման տակ՝ ինչպես տարածաշրջանային ռազմական գործողությունների, այնպես էլ համաշխարհային գերտերությունների շահերի պատճառով: Այս բարդ ժամանակահատվածում կարևորվում էին դիվանագիտական այն քայլերը, որոնք արտացոլում էին ոչ միայն այդ երկրների ինքնորոշման ձգտումը, այլև փոխհարաբերություններն արտաքին խաղացողների հետ:

Այդ տեսակետից ուշագրավ է Վրաստանի արտաքին գործերի նախարար Ակակի Չխենկելիի¹ 1918 թ. սեպտեմբերի 22-ի նամակը ուղղված գերմանական կառավարությանը, որը հիմնականում վերաբերում է Ախալցխայի և Ախալքալաքի գավառների խնդրին: Նամակում նա հանդես է գալիս կտրուկ ընդդիմություն օսմանյան կայսրության տարածքային նկրտումներին և մերժում հանրաքվե անցկացնելու առաջարկը՝ այն բնորոշելով որպես սկզբունքների «աբսուրդացման» դրսևորում: Վրաստանի համար այս գավառներն ընկալվում էին որպես երկրի «օրգանական» մաս՝ հիմնավորված պատմական, իրավական ու ազգագրական փաստարկներով: Հղում է արվում 1783 թ. Գեորգիեյան պայմանագրին, ինչպես նաև Գերմանիայի կողմից Վրաստանի տարածքային ամբողջականության ճանաչման մասին 1917–1918 թթ. հավաստագրերին:

* Ներկայացվել է 02. V. 2025 թ., ընդունվել է տպագրության 17. XI. 2025 թ.:

¹ Ակակի Չխենկելի (1874–1959) – վրացի քաղաքական գործիչ և հրապարակախոս, ով եղել է Ռուսաստանի ու Վրաստանի մենչևիկյան շարժման առաջնորդներից մեկը: 1918 թ. փետրվարի 14-ին Չխենկելին դարձել է Անդրկովկասյան Դեմոկրատական Փեղերատիվ Հանրապետության արտգործնախարարության պետի տեղակալը: Վրաստանի Դեմոկրատական Հանրապետության անկախացումից հետո ստանձնել է Արտաքին գործերի նախարարի պաշտոնը (տե՛ս Տաթևադեղոս Զիոգրադցու լեյքսիզոն. տծիլոսի, 1919, թթ. 15).

Վրաստանի այս մոտեցումը, սակայն, ամբողջությամբ չի համընկնում տարածաշրջանի մյուս երկրների դիրքորոշումների հետ: Հայկական կողմը, որը նույնպես հավակնում էր նույն տարածքներին՝ մասնավորապես ազգաբնակչության կազմով և մշակութային ժառանգությամբ պայմանավորված, առերեսվում էր և՛ օսմանյան ռազմական սպառնալիքին, և՛ վրացական տարածքային պահանջներին: Հայկական քաղաքական վերնախավի մոտեցումները՝ մասնավորապես Հայաստանի Առաջին Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարության դիրքորոշումները, շեշտադրում էին այդ գավառներում հայ բնակչության գերակշռությունը, ինչը հիմք էր տալիս խոսել հայերի ինքնուրույն իրավունքի և պատմական արդարության մասին:

Մյուս կողմից՝ Օսմանյան կայսրությունը, որպես տարածաշրջանում փաստացի գերիշխող ռազմական ուժ, ճնշում էր գործադրում Վրաստանի ու Հայաստանի վրա՝ փորձելով իրավական տեսք տալ իր նկատառումներին: Օսմանյան դիվանագիտությունը հրապարակավ ընդունում էր 1918 թ. մարտի 3-ի Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրով սահմանված դրույթները, սակայն իրականում խախտում էր դրանք՝ գրավելով Բաթումից Կարս ձգվող տարածքները: Այդ ընթացքում Թուրքիան, օգտվելով Անդրկովկասի երկրների անկախության հռչակումից և հրաժարվելով Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրն ընդունելուց, շարունակում էր իր ագրեսիվ քայլերը՝ ռազմաքաղաքական գործողություններ նախապատրաստելով: Այդ առիթով վրաց ամենափորձառու քաղաքական գործիչներից մեկը՝ Նոյ Ժորդանիան, իր հուշերում գրել է. «Կարիք չկար երկար սպասելու հետևանքներին. Թուրքերը ներխուժեցին Վրաստան և գրավեցին Ախալքալաքի գավառը և Հայաստանի երեք քառորդ մասը»²:

Ինչպես երևում է թե՛ Ջիսենկելիի նամակից, թե՛ հայկական հայտնի արձագանքներից, օսմանյան դիրքորոշումն աչքի էր ընկնում անորոշությամբ՝ մի կողմից՝ խոստանալով ճանաչել նորանկախ պետությունների սահմանները, մյուսից՝ աշխատելով ռազմական ներկայության միջոցով փոխել դրանք:

Հայտնի է, որ Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրն էական շրջադարձ էր Անդրկովկասի ժողովուրդների համար: Այն ոչ միայն թուլացրեց ռուսական ազդեցությունը տարածաշրջանում, այլ նաև ստիպեց հայերին ու վրացիներին ինքնուրույն որոշել իրենց ճակատագիրը: Պայմանագրի պայմանները նպաստեցին մի կողմից Օսմանյան կայսրության ներխուժմանը տարածաշրջան, մյուս կողմից՝ անկախ պետությունների ձևավորմանը:

«Վրաստանի, Հայաստանի և Օսմանյան կայսրության միջև սահմանների հաստատման և Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի պայմանների պահպանման վերաբերյալ» խորագրով Ակ. Ջիսենկելիի նամակը՝ ուղղված գերմանական կառավարությանը, պահվում է Վրաստանի ազգային արխիվում (ՎԱԱ)՝ Ֆոնդ 1864, ցուցակ 2, գործ 47: Ստորև առաջին անգամ հրապարակվող նամակին կից ներկայացվում է նաև նրա հայտարարության բնօրինակը՝ ուղղված դաշնակից կառավարություններին: Վավերագրերը վրացերենից հայերեն ենք թարգմանել բնագրին հնարավորինս հարազատ: Կատարված հավելումները բերվում են ուղղանկյուն փակագծերում [ ]:

ՋԵՆՆԻ ԹԱՄԱՐՅԱՆ

² Տե՛ս Н. Жордания. Моя жизнь. Станфорд, 1968, с. 85.

ՎՐԱՍՏԱՆԻ, ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՄՐՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋԵՎ,
ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԻ ՀԱՍՏԱՏՄԱՆ ԵՎ ԲՐԵՍՏ-ԼԻՏՈՎՍԿԻ ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԻ
ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԻ ՊԱՀՊԱՆՄԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ

22 սեպտեմբերի 1918 թ.
ք. Բեռլին

Ձերդ գերազանցություն*

Ինչպես պարզվել է, այս օրերին վճռվելու է Կովկասի և Օսմանյան կայսրության միջև սահմանների հարցը: Անհնար է թաքցնել այն փաստը, որ ինձ համար ստեղծվել է խիստ անհարմար և նույնիսկ ամոթալի իրավիճակ, քանի որ հնարավորություն չունեմ անձամբ մասնակցելու դաշնակից չորս պետությունների միջև ընթացող այն բանակցություններին, որոնք ուղիղ առնչվում են նաև Վրաստանի կենսական շահերին:

Իմ և Օսմանյան կայսրության մեծ վեզիրի³ անձնական հանդիպման ընթացքում վերջինս առաջարկեց Ախալցխայի գավառում կազմակերպել հանրաքվե: Ձեռն կարող չհայտնել իմ մտահոգությունն այն կապակցությամբ, որ այս նախաձեռնությունը կարող է լուրջ թյուրիմացության առիթ տալ: Նախևառաջ հարկ եմ համարում ընդգծել, որ Վրաստանի կառավարությունը որևէ կերպ չի կարող համարվել բոլշևիկյան, ինչպես ո՛չ էլ մեր դաշնակից պետությունների կառավարությունները, ուստի մեզ համար անընդունելի է ամեն սկզբունք հասցնել աբսուրդի, հատկապես՝ պետական կառավարման հարցերում: Ճանաչելով ինքնորոշման իրավունքի արժեքը՝ միաժամանակ պետք է արձանագրել, որ երբ այդ սկզբունքը հավասարապես տարածվում է ինչպես ամբողջ ժողովրդի, այնպես էլ յուրաքանչյուր քաղաքի և նույնիսկ տան վրա, այն դառնում է հակասական ու վտանգավոր պետության ամբողջականության տեսանկյունից: Ախալցխայի⁴ և Ախալքալաքի⁵ գավառները կազմում են Վրաստանի անբաժա-

* Նամակն ուղղված է գերմանական կառավարությանը, մասնավորապես արտաքին գործերի նախարարին:

³ Նկատի ունի Մեհմեդ Թալեաթին (Թալեաթ փաշա, 1874–1921), ով 1913–1918 թվականներին զբաղեցրել է Օսմանյան թուրքիայի ներքին գործերի նախարարի պաշտոնը:

⁴ Ախալցխա, Ախալցխիս [վրաց. ახალციხე, թարգմանաբար՝ Նոր ամրոց, հին անունները՝ «ლომსია» – «Լոմսիա» և «ხიხაკა»] – քաղաք ներկայիս Վրաստանի հարավում, Ախալցխայի շրջկենտրոն, Սամցխե-Ջավախք մարզի վարչական կենտրոն (տե՛ս օղոյա Քաջքաջաძის სახელობის საქართველოს ეროვნული ბიბლიოთეკის მონაცემთა ბაზა. – https://www.nplg.gov.ge/wikidict/index.php/%E1%83%9B%E1%83%97%E1%83%90%E1%83%95%E1%83%90%E1%83%A0%E1%83%98_%E1%83%92%E1%83%95%E1%83%94%E1%83%A0%E1%83%93%E1%83%):

⁵ Ախալքալաք [վրաց. ახალქალაქი [Ախալքալաքի], թարգմանաբար՝ Նոր քաղաք] – քաղաք ներկայիս Վրաստանում, Սամցխե-Ջավախք մարզի կազմի մեջ մտնող համանուն շրջանի շրջկենտրոն, Ջավախք երկրամասի [պատմական Մեծ Հայքի Գուգարք նահանգի Վերին Ջավախք գավառի տարածք] կենտրոն (տե՛ս օղոյա Քաջքաջაძის სახელობის საქართველოს ეროვნული ბიბლიოთეკის მონაცემთა ბაზა):

ների մասը: Դրանք կարող են գոյություն ունենալ միայն Վրաստանի միասնական տարածքում, ուստի անհրաժեշտ է հենց Վրաստանից՝ որպես ամբողջական պետությունից հարցնել՝ արդյոք ընդունելի՞ է իր տարածքային ամբողջականության խախտումը:

Այս հարցին արդեն անդրադարձել եմ իմ նախորդ գրավոր դիրքորոշմամբ⁶, որտեղ շեշտել եմ Ախալցխան Վրաստանի դարպասն է: Նույն տեքստում նշել եմ նաև, որ Օսմանյան կառավարությունն այժմ պատրաստվում է հենց այդ դարպասն ապամոնտաժել՝ փաստացի կասկածի տակ դնելով Վրաստանի գոյությունը իր ծննդյան օրից ի վեր: Այդ մոտեցումը, բացի Վրաստանը մշտապես սպառնալիքի և վախի մթնոլորտում պահելու փորձից, որևէ այլ նպատակ չի կարող հետապնդել, քանզի Ախալցխան ինքնին ռազմավարական կամ տնտեսական նշանակալի արժեք չի ներկայացնում:

Ի լրումն վերոնշյալի՝ հիշեցնեմ 1783 թ. պայմանագիրը, որը կնքվել է ռուսական կայսրուհի Եկատերինա II-ի⁷ և վրաց թագավոր Հերակլ II-ի⁸ միջև: Այդ փաստաթղթում, ի թիվս այլ դրույթների, սահմանված էր Ռուսաստանի պարտավորությունը՝ ձեռնարկել բոլոր հնարավոր միջոցները Վրաստանի գավառները՝ Սամցխե-Սաաթաբադոն⁹, Բաթումը, Արդահանը¹⁰, Օլթիսը¹¹, ինչպես նաև Ախալցխան ու Ախալքալաքը Վրաստանին վերադարձնելու ուղղությամբ:

Ժամանակի ընթացքում Ռուսաստանի կառավարությունը հետևողականորեն շարունակեց իր քաղաքական ուղղվածությունը. չնայած սկզբնական մտադրություններին՝ նա վերացրեց Վրաստանը որպես անկախ պետական միավոր: Այնուամենայնիվ, 1829 թ. Ախալցխան և Ախալքալաքը միացվեցին Վրաստանին, իսկ Բաթումը, Արդահանն ու Օլթիսը Վրաստանի կազմից 1878–

⁶ Այդ գրությունը մեզ հայտնի չէ:

⁷ Եկատերինա II (Եկատերինա Ալեքսեևնա, 1729–1796) – Ռուսական կայսրության ամենաերկար կառավարող կայսրուհին, ում օրոք կայսրությունն էլ ավելի հզորացավ ու ընդարձակվեց:

⁸ Հերակլ II-րդ (1720–1798) – Կախեթի (1744 թ.), ապա՝ Քարթլի-Կախեթի (1762 թ.) թագավոր: Խուսքը Գեորգիևսկի (քաղաք Հյուսիսային Կովկասում) պայմանագրի մասին է, որով Վրաստանը ճանաչել է Ռուսաստանի հովանավորությունը և հրաժարվել ինքնուրույն արտաքին քաղաքականությունից:

⁹ Սամցխե-Սաաթաբադո – ֆեոդալական իշխանություն հարավարևմտյան Վրաստանում XIV դարի առաջին կեսից մինչև XVII դարը (տե՛ս օղոյա Քաջազադեի «Սաքելոբոյ»-ի խմբագրման լուսաբանությունը, Երևան, 1980, էջ 409):

¹⁰ Արդահան – քաղաք Մեծ Հայքի Գուգարք աշխարհի Արդահան գավառում, հետագայում՝ Արևելյան Հայաստանում, Կարսի մարզի Արդահանի գավառում, Կուրի վերին հոսանքի շրջանում (տե՛ս Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 1, Երևան, 1980, էջ 409):

¹¹ Օլթի, Օլթիս (թուրքերեն՝ Oltu) – քաղաք Էրզրումի մարզում, համանուն շրջանի շրջկենտրոնը: Տեղակայված է ձորիս գետի աջակողմյան վտակ Օլթիի ափին: Նախքան Հայոց ցեղասպանությունը Օլթին, որն այն ժամանակ գտնվում էր Ռուսական կայսրության կազմում, ունեցել է 1090 տուն բնակչություն, որից մոտ 1000 հայեր էին (տե՛ս օղոյա Քաջազադեի «Սաքելոբոյ»-ի խմբագրման լուսաբանությունը, Երևան, 1980, էջ 409):

1918 թթ. դուրս մնացին՝ Գերմանիայի Համաձայնությունումը՝ ցավալիորեն կորսված լինելով վրաց պետականության համար:

Այսպիսով՝ Վրաստանը կորցրեց ոչ միայն Արդաճանի ու Օլթիսի շրջանները, որոնց բնակչությունն արդեն իսկ լիովին ինտեգրված էր՝ տիրապետելով վրացերենին, այլև իսկապես վրացական Բաթումի նահանգը: Անհնար է հավատալ, որ նույն Գերմանիայի Համաձայնությունումը կարող էր տեղի ունենալ ներխուժում Վրաստանի Ախալցխայի և Ախալքալաքի գավառներ: Նման զարգացումները բացասական լուրջ ազդեցություն կունենան վրաց ազգի ինքնագիտակցության վրա, քանի որ ակամայից կձևավորվի հետևյալ մտահոգիչ համեմատությունը. Ռուսաստանի հետ մերձեցումը հանգեցրեց կորցրած գավառների վերադարձին, մինչդեռ Գերմանիայի հետ մերձեցումը՝ դրանց կորստին:

Կիսնդրեի Ձերդ գերագանցությունն անդրադառնալ Գերմանիայի կայսերական նախկին դեսպան բարոն Ֆոն Վանգենհայմ¹²՝ Ստամբուլում 1918 թ. (14/91) թվագրված գրավոր հայտարարությանը, որը նա փոխանցել է Վրաստանի կոմիտեի մի անդամի: Այս փաստաթղթով Գերմանիայի կառավարությունը պարտավորվում էր ճանաչել Վրաստանի անկախությունը նրա նախապատերազմյան սահմաններում՝ ներառյալ վերը նշված գավառները: Այս հայտարարությունը հաստատվում է երկրորդ՝ համառոտ գրավոր հավաստմամբ, որը, ըստ տեղեկությունների, տրամադրվել է Բեռլինում գործող վրացական կոմիտեին 1917 թ. դեկտեմբերի 17-ին՝ Գերմանիայի պետքարտուղարի տեղակալ Freiherr von dem Bussche¹³-ի (Ֆրեյհեր Ֆոն դեմ Բուշ) կողմից: Տվյալ փաստաթղթերը հիմք են տալիս մտահոգվելու, որ Վրաստանի օրգանական տարածքների գավթումը կարող է լրջորեն խաթարել Գերմանիայի հեղինակությունը ողջ Կովկասում: Վրաց ժողովրդի համար սա կլինի անհասկանալի և անընդունելի, քանի որ միայն անկախ և կայուն Վրաստանը կարող է դառնալ Կովկասում կենտրոնական դերակատարություն ստանձնող պետություն և կամուրջ դեպի Ասիա:

Ցավալիորեն, օսմանյան կառավարությունը, ինչպես պարզ է դառնում, չի նկատում այս կարևոր հանգամանքը: Այնինչ՝ դեռևս Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության պայմանագրից առաջ՝ դաշնակից պետության հետ փոխանակված հատուկ նոտայում, Օսմանյան կայսրությունը ճանաչել էր Վրաստանի անկախությունը նրա ազգագրական սահմանների շրջանակներում, ինչը, բացի ամենից, բխում էր նաև իր իսկ շահերից:

Նրան բավական էր, Բրեստ-Լիտովսկի զինադադարին հակառակ, զենքի ուժով գրավել Բաթումի, Արդաճանի ու Կարսի տարածքները և Բաթումում սպառնալիքի ներքո պայմանագիր կնքել Վրաստանի կառավարության հետ,

¹² Հանս Ֆրայհեր Ֆոն Վանգենհայմ (1859–1915) – գերմանացի դիվանագետ: 1912–1915 թթ. եղել է Գերմանիայի դեսպանը Թուրքիայում:

¹³ Փաստաթղթում տվյալ անունն է՝ գերմաներենով, սակայն 1917 թ. Գերմանական կայսերական կառավարության արտաքին գործերի գերատեսչության պետքարտուղարի պաշտոնը զբաղեցրել է կայսերական իսկական գաղտնի խորհրդական Ռիխարդ Ֆոն Կյոլմանը (1873–1948): Նա աչքի ընկավ, մասնավորապես, Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ՝ 1917 թ. օգոստոսից 1918 թ. հուլիսը, և երբ գերմանական պատվիրակության ղեկավարն էր Բրեստ-Լիտովսկի բանակցություններում:

և նա կգրկվեր Ախալցխայի ու Ախալքալաքի գավառներից: Նրա բանակը երկաթուղային ճանապարհով ներթափանցեց Կովկասյան Հայաստանի խորքերը՝ Ալեքսանդրապոլից մինչև Ջուլֆա, ինչը հանգեցրեց մի քանի հարյուր հազար տեղացի բնակչության զանգվածային գաղթին դեպի Վրաստան՝ վտանգի տակ դնելով նաև Վրաստանի անվտանգությունն այս օրհասական պահին:

Այդ հանգամանքների լույսի ներքո Վրաստանի պետական շահը միանշանակ պահանջում էր Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրով նշված սահմանների անխախտ պահպանություն ոչ միայն Վրաստանի, այլև Հայաստանի համար: Միայն այդ պարագայում գաղթած հայերը հնարավորություն կունենան վերադառնալ իրենց հայրենիքը: Նման մոտեցումը համապատասխանում էր նաև Օսմանյան կայսրության կենսական շահերին: Կայսրության կառավարությունն անուշտ գիտակցում էր, որ որևէ քաղաքական ուժ Կովկասը չի դիջի Օսմանյան կայսրությանը, ուստի վերջինիս կենսական շահերից էր բխում, որ Կովկասի ժողովուրդները ձևավորեն ինքնիշխան պետություններ՝ կայսրության սահմաններում: Այդ պետությունների կայացումը, սակայն, հնարավոր է միայն այն դեպքում, երբ Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի սահմանները մնան անփոփոխ:

Վրաստանում և ընդհանրապես Կովկասում Գերմանիայի ունեցած մեծ շահերին ես չեմ անդրադառնա, քանի որ դրանք Ձերդ գերազանցությանն ավելի լավ են հայտնի, քան ինձ: Սակայն թույլ տվեք նշել, որ Հայկական հարցը, Գերմանիայի պատշաճ ուղղորդության բացակայության դեպքում, կարող է վերածվել Կովկասյան Բելգիայի հարցի: Բացի այդ, Ալեքսանդրապոլ-Ջուլֆա ճանապարհը, որն անցնում է Հյուսիսային Պարսկաստանի միջով և առաջնային տնտեսական նշանակություն ունի Գերմանիայի համար, չպետք է անցնի Օսմանյան կայսրության վերահսկողության տակ: Անկախ Հայաստանը, լինելով այդ ճանապարհի երկայնքի երկու կողմերում, կարող է լինել առավել նպատակահարմար գործընկեր: Այդ համատեքստում Պարսկաստանում Գերմանիայի ազդեցության ուժեղացումն առավել քան ցանկալի է:

Միևնույն ժամանակ Պարսկաստանը, որտեղ Գերմանիան վայելում էր լայն համակրանք դեռևս հեղափոխության առաջին օրերից, հնարավոր է երես դարձնի վերջինից, եթե Ալեքսանդրապոլ-Ջուլֆա-Թավրիզ ուղղությամբ օսմանցիներն ընդլայնեն իրենց քաղաքական ներկայությունը: Անկախ Հայաստանի ստեղծումը կարող է նաև վճռորոշ դեր ունենալ Բաքվի ապագայի հարցում: Այդ դեպքում վրացիների միջնորդությամբ հնարավոր կլինի հասնել համաձայնության հայերի ու թաթարների միջև, ինչը կհանգեցնի Բաքվում իրավիճակի կայունացմանը: Այս պայմաններում այնտեղ ապրող հայերը կվերադառնան իրենց կովկասյան կողմնորոշմանը և կհրաժարվեն արտաքին ուժերից փրկություն ակնկալելու մտքից:

Վերոնշյալ բոլոր հանգամանքները, իմ խորին համոզմամբ, միանշանակ հուշում են, որ Օսմանյան կայսրությունը պետք է խուսափի անցյալի սխալների կրկնումից: Վրաստանն իր անկախությունը պահպանել է գրեթե երկու հազար տարի: 1783 թվականին՝ օսմանյան և պարսկական կայսրությունների միջև չղաղարող հակամարտությունների պայմաններում, նա ստիպված եղավ միավորվել Ռուսաստանի հետ, ինչն էլ հանգեցրեց ողջ Կովկասի վերջինիս կողմից բռնակցմանը: XX դարում Վրաստանը վերագտել է իր անկախությունը՝ վստահ լինելով, որ Օսմանյան կայսրությունը բարեկամաբար կմոտենա

իր նոր կարգավիճակին, քանի որ հենց այդպիսի վերաբերմունքը լավագույնս համահունչ է նաև նրա սեփական կենսական շահերին:

Արտաքին գործերի նախարար՝ Ակակի Չխենկելի:

Վ.Ա.Ա., ֆ. 1864, ց. 2, գ. 47, թթ. 33–40 շրջ.: Բնագիր: Մեքենագիր:

ԴԱՇՆԱԿԻՑ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՆ ՈՒՂԱՐԿՎԱԾ
ԱԿԱԿԻ ՉԽԵՆԿԵԼԻԻ ՀԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ԲՆՕՐԻՆԱԿԸ

Ձեր առաջարկով, փոխքարտուղար պարոն Բ. Շտոմդի միջնորդությամբ, թույլ տվեք անդրադառնալ մի հարցի, որի շուրջ կցանկանայի ներկայացնել գրավոր դիտարկում: Խոսքը վերաբերում է Ախալցխայի և Ախալքալաքի շրջաններին, որոնց Վրաստանին պատկանելության փաստը օսմանյան կառավարությունը վիճարկում է՝ առանց որևէ հիմնավոր պատճառաբանության:

Աշխարհագրորեն նշված շրջանները կազմում են Թիֆլիսի նահանգապետության մասը և հանդիսանում են Վրաստանի անբաժան բաղադրիչը: Միևնույն ժամանակ, նրանք բնականորեն առանձնացված են Բալթում-Կարս-Արդահան տարածաշրջանից՝ լեռնաշղթաներով: Օսմանյան կառավարությունը, սակայն, ձգտում է դրանք իր տարածքին միացնել:

Աշխարհագրական այս առանձնահատկությունը բերում է կարևոր հետևանքի. նշված շրջանների բնակչության տնտեսական կյանքը կապված է Վրաստանի հետ: Նրանց առևտրատնտեսական հարաբերությունները կենսունակ են հատկապես Թիֆլիսի հետ, ուր բերում են իրենց արտադրանքը՝ հացահատիկ, միրգ, մեղր, փայտանյութ, բուրդ, անասուններ, կաշվե իրեր, պանիր, կարագ և այլն: Պատասխանաբար ստանում են համապատասխան փոխհատուցում: Նշված շրջանների ռազմավարական նշանակությունը Վրաստանի համար բացառիկ կարևորություն ունի: Վրաստանը՝ որպես պետություն, «տուն է առանց դարպասի»։ մի իրողություն, որը ճանաչված է թե՛ Վրաստանում, թե՛ Օսմանյան կայսրությունում: Նախկինում, երբ Ախալցխան գտնվում էր օսմանյան տիրապետության ներքո, Վրաստանը փաստացի բաժանված էր Արևելյան ու Արևմտյան հատվածների, ինչը ծանր հարված էր նրա քաղաքական միասնությանը և տնտեսական զարգացմանը:

Ազգագրական տեսանկյունից ևս օսմանյան հավակնությունները չունեն արդարացում: Ախալցխայի 96.000 բնակչից միայն 14.000 են մահմեդական ու քրիստոնյա վրացիներ, իսկ մեծամասնությունը՝ հայեր են: Ախալքալաքում 108.000 բնակչից շուրջ 72.000-ը հայեր են, մնացածը՝ վրացիներ: Օսմանյան օկուպացիայի հետևանքով ավելի քան 100.000 քրիստոնյա դարձել են փախստականներ Վրաստանում՝ ենթարկվելով խիստ զրկանքների. նրանց տները ավերված են:

Վերոնշյալը հանգեցնում է միակ եզրակացության. Ախալցխայի և Ախալքալաքի շրջանների նկատմամբ օսմանյան կառավարության հավակնությունները զուրկ են թե՛ աշխարհագրական, թե՛ ազգագրական, թե՛ տնտեսական և թե՛ ռազմավարական որևէ հիմքից: Քաղաքական տեսանկյունից սա վկայում է օսմանյան կառավարության ազդեցիկ դիրքորոշման մասին Վրաստանի նկատ-

մամբ, քանի որ հայտնի է՝ խաղաղ ապրել թիֆլիսիում ու Քուլթայիսիում հնարավոր չէ, եթե Ախալցխայում և Ախալքալաքում իշխում է օտար ուժ:

Օսմանյան կողմի այս դիրքորոշումը վկայում է, որ այն չի ընդունում Վրաստանի անկախությունը և չի ձգտում բարիգրացիական հարաբերություններ հաստատմանը: Սա, իր հերթին, անարդար վերաբերմունք է մի ժողովրդի նկատմամբ, որի քաղաքական գործիչները մշտապես հանդես են եկել Օսմանյան կայսրության հետ բարեկամական համագործակցության օգտին¹⁴:

Ձեռ խորանա այն հանգամանքի մեջ, որ Ախալցխայի և Ախալքալաքի անջատումը Վրաստանից հակասում է Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրին, որը ստորագրել է նաև Օսմանյան կայսրությունը: Թույլ տվեք Ձերդ գերազանցության ուշադրությունը հրավիրել մեկ կարևոր հանգամանքի վրա. հիշյալ շրջանները գտնվում են Վրաստանի և Բաթումի, Արդահան-Կարսի տարածաշրջանի միջև, հետևաբար՝ դրանց միացումը Օսմանյան կայսրությանը կնշանակի նաև վերջիններիս ճակատագրի կանխորոշում՝ ի նպաստ օսմանցիների, ինչը խախտում է Բրեստ-Լիտովսկի համաձայնագրի պայմանները: Բաթում-Արդահանի, Կարսի վերաբերյալ արդեն ներկայացրել եմ հատուկ գրություն՝ թիվ 141 սույն ամսվա 26-ի ամսաթիվով:

Ուշադրության է արժանի նաև այն հանգամանքը, որ Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրով Վրաստանին է հատկացվել Բաթումի շրջանը՝ իր նավահանգստով, գրեթե 8000 քառ. կմ տարածքով, պղնձի հանքերով, թեյի արտադրությամբ և 90 տոկոս վրաց բնակչությամբ: Իսկ, այժմ, օսմանյան կառավարության գործողության արդյունքում, վտանգ կար որ մոտ 5000 քառ. կմ տարածք կկորսվեր՝ ներառյալ Ախալցխայի ու Ախալքալաքի շրջանները՝ ստեղծելով խառնաշփոթ:

Թեև պնդում են, որ դա հեղինակության հարց է օսմանյան կառավարության համար, սակայն դրան ես համամիտ չեմ: Ընդհակառակը՝ այս շրջանների միացումը Օսմանյան կայսրությանը կարող է վնասել ոչ միայն նրա, այլև Գերմանիայի հեղինակությանը Կովկասում ու նրա սահմաններից դուրս:

Ինչ վերաբերում է Վրաստանին, ապա համոզված եմ հազիվ թե գտնվի գեթ մեկ քաղաքացի, ով կհավատա, որ նշյալ տարածքները կորսվել են առանց դիտավորության: Ախալցխայի և Ախալքալաքի հարցը բարձրացվել է հենց օսմանյան կառավարության պահանջով Բաթումի համաժողովի ընթացքում, որին ներկա էինք նաև ես ու Գերմանիայի ներկայացուցիչ գեներալ Ֆոն Լոսսովը¹⁵: Եթե ընդունեինք օսմանյան կառավարության պահանջը, գեներալ Լոսսովը և ես ստիպված չէինք լինի շտապ մեկնել Բեռլին ու սկսել բանակցություններ Ստամբուլում համաժողով կազմակերպելու շուրջ:

Վրաց ժողովուրդը մեծ հույսեր է կապում Ստամբուլի համաժողովի հետ՝ վստահ լինելով, որ Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը ստորագրած երկրները կպահեն իրենց ստանձնած պարտավորությունները:

¹⁴ Տե՛ս А. Закарян. Малоизвестный исторический документ (грузино-турецкое соглашение 1914 г.). – ИФЖ, 2005, № 3, с. 254–257.

¹⁵ Օտտո Հերման Ֆոն Լոսսով (1868–1938) – գերմանացի սպա, գեներալ-լեյտենանտ: 1908 թ. մայրիկ կոշումով ծառայել է Բեռլինի գլխավոր շտաբում: 1911 թվականից փոխգնդապետ Լոսսովը ծառայել է որպես թուրքական բանակի գլխավոր շտաբի ռազմական խորհրդական և մասնակցել Բալկանյան պատերազմներին:

Ձերդ գերազանցություն, վստահ եմ, հիշում եք Անդրկովկասյան Հանրապետության կարճատև պատմությունը, որը հիմնադրվել էր վրաց քաղաքական առաջնորդների նախաձեռնությամբ և միավորում էր տարածաշրջանի բոլոր ժողովուրդներին՝ ներառյալ լեռնականները: Նախատեսվում էր ստեղծել ոչ սլավոնական ազգերից բաղկացած Կովկասյան համադաշնություն, որն իր էությունով չափավոր կլիներ հենց օսմանյան կառավարության համար՝ որպես հյուսիսային հարևանությամբ կայուն պետություն: Ցավոք, օսմանյան կառավարությունը ոչ միայն չգնահատեց այդ հնարավորությունը, այլ՝ նաև Բաթումի համաժողովում դրեց այնպիսի անընդունելի պահանջներ, որոնք Անդրկովկասյան Հանրապետության գոյությունը դարձրին անհնար: Այնուհետև օսմանյան զորքերը գրավեցին Հայաստանն ու Ադրբեյջանը, և Անդրկովկասի Սեյմը ստիպված եղավ արձանագրել այդ պետության լուծարումը: Վրաստանը ստիպված հռչակեց իր անկախությունը: Չնայած անցած փորձություններին՝ Վրաստանի կառավարությունը դեռևս հույս ունի, որ Կովկասի ժողովուրդները կկարողանան միավորել իրենց ջանքերը և ձևավորել դաշնային պետություն: Սակայն դա հնարավոր կլինի միայն այն դեպքում, երբ օսմանյան կառավարությունը ճանաչի իր սխալները և վերադառնա Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրով սահմանված դիրքերին:

Վ.Ա.Ա., ֆ. 1864, ց. 2, գ. 47, թթ. 40–46 շրջ.: Բնագիր: Մեքենագիր:

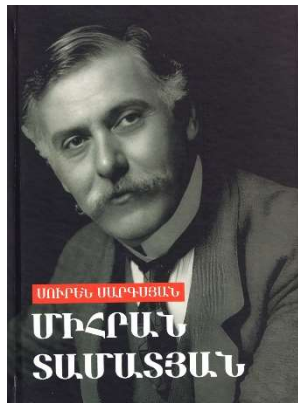
ՀՏԴ: 929:32(479.25)Սարգսյան+ 929:32(479.25)Տամատյան

DOI: 10.54503/0135-0536-2025.3-230

ՍՈՒՐԵՆ ՍԱՐԳՍՅԱՆ. Միհրան Տամատյան, Երևան, «Անտարես» հրատ., 2025, 416 էջ*:

Բանալի բառեր՝ Միհրան Տամատյան, ազգային-ազատագրական պայքար, քաղաքական գործիչ, Հայկական հարց, անկախություն, Կիլիկիա, Վերակազմյալ Հնչակյան, ռամկավար, հիմնադիր, հայոց պայքարի նահապետ:

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի Նոր դարի պատմության բաժնի առաջատար գիտաշխատող, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Սու-

րեն Սարգսյանի գիտական ուսումնասիրությունների շրջանակը բավական լայն է: Նա գնահատելի աշխատանք է կատարում ուսումնասիրելով հայ ազգային կուսակցությունների և պարբերական մամուլի պատմությունը, XIX դ. վերջի արևմտահայ ազգային-ազատագրական պայքարի գաղափարախոսության հեղինակների ու շարժման երևելի գործիչների կյանքը և հասարակական-քաղաքական գործունեությունը: Նրա «Հայ սահմանադրական ռամկավար կուսակցություն (1908–1921 թթ.)», «Հայ ազգային ու Անդրկովկասի սոցիալիստական կուսակցությունների պատմության ակնարկներ (1885–1914 թթ.)», «Արևելահայ ռամկավար մամուլը (1918–1920 թթ.)», ««Արմենիա»

պարբերականը ազատագրական գաղափարախոսության ակունքներում», ««Մկրտիչ Փորթուգալյանի հասարակական-քաղաքական կյանքը և «Արմենիա» պարբերականը» աշխատությունները նոր խոսք են հայ պատմագիտությունում: Այս շարքը վերջերս համալրել է նրա հեղինակած «Միհրան Տամատյան» ուշագրավ մենագրությունը: Խմբագիրը՝ ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, պրոֆ. Ալբերտ Խառատյանն է, տպագրվել է Երևանի «Գլաձոր» համալսարանի և Սևծովյան-Կասպյան տարածաշրջանի քաղաքական և սոցիալական հետազոտությունների ինստիտուտի գիտական խորհուրդների երաշխավորությամբ:

Արևմտահայ հասարակական-քաղաքական նշանավոր գործիչ, հրապարակախոս, գրող, թարգմանիչ, մանկավարժ Միհրան Տամատյանի կյանքն ու գործունեությունը մեզանում հանգամանորեն ուսումնասիրված չէ: Թերևս բացառություն է կազմում սփյուռքահայ Պ. Տեփոյանի՝ «Միհրան Տամատյան (1863–1945)» աշխատությունը (Բեյրութ, 1964 թ.), որը, սակայն, ամբողջությամբ չի լուսաբանում նրա գործունեության բոլոր ոլորտները:

Ս. Սարգսյանը մենագրությունում նշում է, որ Տամատյանը, լինելով արևմտահայ ազգային զարթոնքի ու ազատագրական պայքարի գաղափարախոս և

* Ներկայացվել է 05. VIII. 2025 թ., ընդունվել է տպագրության 17. XI. 2025 թ.:

գործնական պայքարի մշտական մասնակից, որն առանց չափազանցությունների կարևոր դերակատարում ունեցավ այդ պայքարում, մեզանում հանիրավի կիսամոռացված նվիրյալ է, ում մասին ավելի շատ խոսվել է, քան գրվել: Այդ բացը լրացնելու նպատակով նա տարիներ շարունակ իր գիտական ուսումնասիրությունների շրջանակում է պահել Միհրան Տամատյանի բազմաբնույթ գործունեության գիտական վերլուծությունը: Դրա վկայությունը Մ. Տամատյանին նվիրված նրա բազմաթիվ հոդվածներն են և «Միհրան Տամատյանի հրապարակախոսությունը» մենագրությունը, որտեղ հեղինակը քննախույզ մոտեցմամբ վերլուծում է նրա հրապարակումները: Դրանց վերլուծության հիման վրա Մ. Սարգսյանը հանգել է այն եզրակացության, որ Մ. Տամատյանը Հայկական հարցին, Հայկական անկախ պետականություն ունենալու, Հայ կամավորական շարժման, գաղթականության և կենսական այլ խնդիրներին նվիրված հրապարակումներում հանդես է եկել որպես Հայության ապագայով մտահոգ գործիչ և հայորդի վեր կանգնելով անձնական և կուսակցական շահերից ու մտայնությունից:

«Միհրան Տամատյան» մենագրությունը Մ. Սարգսյանի տարիների քրտնաջան աշխատանքի ու պրպտումների արդյունքն է, որտեղ համակողմանիորեն ներկայացնում է գործչի հասարակական-քաղաքական գործունեության կարևորագույն և արժանահիշատակ բոլոր դրվագները, որոնք անկողմնակալ ու անաչառ վերլուծում և գնահատում է:

Սույն աշխատանքը Մ. Սարգսյանն իրականացրել է արխիվային բազմաթիվ նյութերի, աղբյուրների, հուշագրությունների, Հայ և օտարալեզու պատմագիտական ուսումնասիրությունների, XX դ. սկզբի տասնյակ Հայ պարբերականների հրապարակումների հիման վրա, որոնց մեծ մասը գիտական շրջանառության մեջ է դրվում առաջին անգամ: Մենագրությունը բաղկացած է ներածությունից, ութ գլխից և օգտագործված աղբյուրների ու գրականության ցանկից:

Ներածությունում հեղինակն արձանագրում է, որ Մ. Տամատյանի ազգային, քաղաքական-հասարակական գործունեությունը գնահատելիս նրա թե՛ համախոհները և թե՛ ընդդիմադիրները երբեք նրա հասցեին բացասական արտահայտություններ թույլ չեն տվել: Դա վկայում է այն մասին, որ Տամատյան գործիչը, ազգային-ազատագրական պայքարի գաղափարախոսն ու առաջամարտիկը երբեք չի դավաճանել իր հավատամքին, իր գործն ու գրիչը միշտ ծառայեցրել է Հայ ժողովրդի շահերի պաշտպանությանը, մշտապես հավատացել է Հայության լուսավոր ապագային, որին նվիրաբերել է գիտակցական ողջ կյանքը:

Մենագրությունում Մ. Սարգսյանը ներկայացնում է Մ. Տամատյանի ծագումը, կենսագրության արժանահիշատակ դրվագները, հասարակական, քաղաքական անցած ուղին, գրական ճանապարհը և Հայրենասիրական գործունեությունը: Նրա բնութագրմամբ՝ Տամատյանը XIX դարավերջի և XX դարասկզբի այն երևելի դեմքերից էր, որոնք իրենց գիտելիքները, կարողությունները, կյանքն ու գործունեությունն անմնացորդ նվիրեցին արևմտահայության ազատագրման գործին: Մ. Տամատյանի նման գործիչները դարձան մտավորական հեղափոխականի և ղեմադրական-կամավորական պայքարի արձանացած խորհրդանիշներ: Նա ազգային-ազատագրական պայքարի գաղափարախոսն ու քաղաքական գործիչ էր, այդ պայքարի լուսավոր դեմքերից, աննկուն և անզիջում մարտիկ գաղափարախոսական պայքարում, ինքնապաշտպանության կազմակերպիչ, խորաթափանց ու գործնական մտքի տեր կուսակցական գործիչ, ազգային մի

շարք ծրագրերի հեղինակ, Կիրիկիայի Հանրապետության հռչակման կազմակերպիչ և վարչապետ: Քաղաքական գործունեությունից զատ՝ Մ. Տամատյանն ազգապահպանության ջատագով էր, հայտնի հրապարակախոս, մի քանի պարբերականների հիմնադիր, գրող և մանկավարժ: Նա մարդկային բարձր արժանիքներով օժտված անձնավորություն էր, ուղղամտության, պարկեշտության և ճշմարտության ջատագով, արդարամիտ, խսկական հայրենասեր, ուժ սիրանքներով լեցուն կյանքն անմնացորդ նվիրված էր հայությանն ու հայրենիքին:

Մ. Տամատյանի քաղաքական և մարդկային դիմանկարը ներկայացնելիս Ս. Սարգսյանը նրա կյանքն ու գործունեությունը բաժանում է հետևյալ վեց փուլերի: Առաջին 1880–1889 թթ., նախակուսակցական տարիներ, երբ նա հայրենասիրական գործունեություն է ծավալում Մուշում, Տարոնում, Սասունում և Կ. Պոլսում: Երկրորդ՝ 1889–1896 թթ., կուսակցական գործունեության տարիներ, երբ 1889–1896 թթ. անդամագրվում է Հնչակյան, իսկ 1896–1906 թթ.՝ Վերակազմյալ Հնչակյան կուսակցություններին: Երրորդ՝ 1896–1906 թթ., անկուսակցական տարիներ: Չորրորդ՝ 1906–1908 թթ., կրկին կուսակցական տարիներ, 1906–1908 թթ.՝ Վերակազմյալ Հնչակյան կուսակցության անդամ, 1908 թ.՝ Հայ սահմանադրական ռամկավար կուսակցության անդամ: Հինգերորդ՝ 1918–1920 թթ., Ազգային պատվիրակության ներկայացուցիչ Կիրիկիայում: Վեցերորդ՝ 1920–1945 թթ., համախմբման և հայապահպանության, կուսակցական ու հասարակական-քաղաքական գործունեության տարիներ:

Փաստագրական հարուստ նյութերի հիման վրա Ս. Սարգսյանը ցույց է տալիս, որ նախակուսակցական տարիներին Մ. Տամատյանը մանկավարժական գործունեության ընթացքում գալիս է այն համոզման, որ արևմտահայության սոցիալական ծանր ու անտանելի վիճակը փոխելու համար հարկավոր է պայքարել: 1886 թ., որդեգրելով այդ ուղին, նա ակտիվ գործունեություն է ծավալել հեղափոխական գաղափարների խանձարուր համարվող երեք օջախներում՝ Վանի, Կարինի և Բաղեշի (Մուշ, Սասուն) վիլայեթներում:

1889 թ. անդամագրվելով Հնչակյան կուսակցությանը՝ Մ. Տամատյանը որպես կուսակցության Վարիչ մարմնի անդամ, իր ընկերների հետ նախապատրաստում է 1890 թ. մայիսի 15-ին Կ. Պոլսի Գում Գափու թաղամասում կայացած զանգվածային ցույցը: 1891–1893 թթ. նա հեղափոխական-քարոզչական գործունեություն է ծավալում Մուշում և Սասունում, որի համար ձերբակալվում է: 1894 թ. մայիսին ազատ արձակվելով՝ Մ. Տամատյանը Հնչակյան կուսակցության մի խումբ գործիչների հետ 1895 թ. սեպտեմբերին Կ. Պոլսում նախապատրաստում է Բաբ Ալիի ցույցը:

1896 թ. օգոստոս-սեպտեմբերին Լոնդոնում կայացած Հնչակյան կուսակցության ընդհանուր ժողովում գաղափարական տարաձայնությունների պատճառով պառակտում տեղի ունեցավ, որի հետևանքով հոկտեմբերի 16-ին Մ. Տամատյանը մի խումբ համախոհների հետ հիմնեց Հինգ հոգուց բաղկացած Կենտրոնական վարչություն՝ սկիզբ դնելով Վերակազմյալ Հնչակյան կուսակցությանը: Նա այն համոզմանն էր, որ Հնչակյան կուսակցության ծրագրից անհրաժեշտ է հանել սոցիալիզմի մասին դրույթը. կուսակցության միակ նպատակը պետք է համարվի արևմտահայության քաղաքական անկախության համար պայքարը, իսկ թուրքական բռնատիրությունից ազատագրված Հայաս-

տանի կառավարման հարցի լուծումը թողնել ապագային: Ս. Սարգսյանը մենագրությունում արձանագրում է, որ Մ. Տամատյանի համոզմամբ՝ կուսակցությունը ծրագրից պետք է հանել այն ամենը, ինչը կարող է վնասել ազգի համախմբմանը:

Աշխատությունը հեղինակը հանգամանորեն ներկայացնում է ներկուսակցական հարցերում Մ. Տամատյանի և Ա. Արփիարյանի գաղափարական տարաձայնությունները, Հնչակյան կուսակցությունը Հայ հեղափոխական դաշակցություն կուսակցության հետ միավորելու նրանց փորձերը, 1898 թ. հոկտեմբերին կուսակցությունից Տամատյանի հեռանալու պատճառները և ութ տարվա մեկուսացումից հետո կրկին կուսակցության շարքերը համալրելը:

Ս. Սարգսյանը կարևորում է Մ. Տամատյանի խաղացած դերը 1908 թ. հոկտեմբերին Ալեքսանդրիայում Հայ հեղափոխական միացյալ կազմակերպության հիմքի վրա Հայ սահմանադրական ռամկավար կուսակցություն ստեղծելու և կուսակցության ծրագրային հիմնադրույթները կազմելու գործում: Նա ցույց է տալիս, որ Տամատյանի հեղինակած ծրագրում կուսակցության քաղաքական նպատակը համարվում էր օսմանյան սահմանադրությունը վերածել ռամկավարական սահմանադրության՝ պահպանելով Օսմանյան կայսրության ամբողջականությունը և այն վերափոխելով դարձնել սահմանադրական միապետություն ու լայն ինքնավարություն շնորհել տեղական և ազգային իշխանություններին: Ծրագրի ազգային նպատակն էր պահպանել հայոց ազգային իրավունքներն ու սովորույթները, արևմտահայոց սահմանադրությունը հարմարեցնել ժամանակի պահանջներին, ստեղծել ազգային և կրթական միացյալ վարչություն, զարգացնել հայոց լեզուն, պատմությունն ու մշակույթը: Նշվում էր, որ կուսակցությանը կարող է անդամակցել յուրաքանչյուր հայ առանց դավանանքի և դասակարգի խտրության, որը նյութապես կնպաստեր ծրագրի կենսագործմանը:

Մ. Տամատյանի և նրա համախոհների համառ ջանքերի շնորհիվ հնարավոր դարձավ ՀԱՌԿ կենտրոնը Ալեքսանդրիայից տեղափոխել Կ. Պոլիս, որտեղ հիմնվեցին մի քանի ակումբներ, իսկ կուսակցության անդամների թիվը հասավ հազարի:

Մենագրության մեջ Ս. Սարգսյանն իրավացիորեն կարևորում է Մ. Տամատյանի գործունեությունը Կիլիկիայում: Բալկանյան պատերազմի առաջին օրերին եգիպտոսում նրա գործուն մասնակցությամբ մի խումբ ռամկավար, հնչակյան, դաշնակցական և վերակազմյալ հնչակյաններ ստեղծեցին «Ազգային պաշտպանության կոմիտե»: 1912 թ. հոկտեմբերին կոմիտեն տարածեց մի հայտարարություն, որը կազմել էր Մ. Տամատյանը: Հայտարարությունը Կիլիկիայի հայերի կացությունը համարում էր «ավելի քան երբևէ տագնապալի»՝ նկատի ունենալով, որ 1909 թ. Ադանայի հայերի զանգվածային կոտորածից հետո նրանց անվտանգությունը երաշխավորված չէ:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Մ. Տամատյանը գտնում էր, որ Անտանտի գործերի ավհանումը Կիլիկիայում նոր հնարավորություններ կբացեր Հայկական հարցի լուծման համար: Նա Լևոն Մկրտչյանի հետ հիմնեց եգիպտահայոց ազգային միություն, որը հայությունը կոչ արեց համախմբել ուժերը հակաթուրքական պայքարում: 1917 թ. մարտին Մ. Տամատյանը Բոստոնում մասնակցեց Ամերիկայի Հայ ազգային միության ստեղծմանը, որը

նպատակ էր հետապնդում ԱՄՆ-ում հայանպաստ քարոզչություն իրականացնել և ամերիկահայության նյութական աջակցությամբ նպաստել Հայաստանի ու Կիլիկիայի ազատագրմանը: 1918 թ. Մ. Տամատյանը, Հայ ազգային պատվիրակության ղեկավար Պողոս Նուբար փաշայի խորհրդականի կարգավիճակով, Իտալիայում հայանպաստ գործունեություն ծավալեց, այնուհետև մասնակցեց Ազգային պատվիրակության՝ Փարիզում կայանալիք համագումարին, իսկ 1919 թ մայիսին որպես Ազգային պատվիրակության լիազոր ներկայացուցիչ մեկնեց Կիլիկիա:

Ս. Սարգսյանը 1919–1920 թթ. Կիլիկիայում ի շահ հայության Մ. Տամատյանի ծավալած բուռն գործունեությունը և, հատկապես, իր վարչապետությունում 1920 թ. օգոստոսի 4-ին Կիլիկիան անկախ հանրապետություն հռչակելն իրավամբ համարում է նրա կենսագրության լուսապսակը: Պատմաբանը արխիվային նյութերի, աղբյուրների, մամուլի հրապարակումների, հայ և օտարալեզու գրականության վերլուծությամբ եզրակացնում է, որ տվյալ պահին Կիլիկիայում առկա իրարաբախ քաղաքական խառնարանի պայմաններում Տամատյանը հաջողություն չէր ունենալու: Ս. Սարգսյանի կարծիքով՝ նա թեև փորձառու, շրճահայաց և բազմաբեղուն գործիչ էր, հարգանք ու համակրանք էր վայելում տեղի քրիստոնյա և մահմեդական բնակչության, անգամ թուրքական որոշ շրջանակների կողմից, այնուամենայնիվ, չունենալով անհրաժեշտ ռազմական, նյութական և քաղաքական լիարժեք ռեսուրսներ՝ հազիվ թե հաջողեր իր առաքելությունում, քանի որ ստիպված էր գործել միայն սեփական նախաձեռնությամբ ու միջոցներով: Մյուս կողմից՝ Կիլիկիայում գործող հայ ազգային կուսակցությունները, Մ. Տամատյանի գլխավորած Ազանայի ազգային խորհուրդը չէին նկատում կամ անտեսում էին Փրանս-քեմալական մերձեցումը, գերազնահատում էին դաշնակից տերությունների հնարավորությունները և թյուրիմացաբար գտնում, թե Ֆրանսիայի շահերը պահանջում են հանդես գալ հայության օգտին: Այդ քաղաքական կարճատեսությունը 1921 թ. հանգեցրեց Կիլիկիայի կորստին:

Մենագրության մեջ Ս. Սարգսյանն անդրադառնում է նաև Մ. Տամատյանի չափածո, լեզվագիտական ստեղծագործություններին ու հրապարակախոսությունը: Նա նշում է, որ Մ. Տամատյանը՝ որպես գրչի մարդ, լրագրող, լամբագիր, հրապարակախոս, բանաստեղծ, թատերական գործերի թարգմանիչ, իր ուրույն հետքն է թողել հայ գրական մշակույթի համայնապատկերում: «Փյունիկ», «Արև», «Լուսաբեր-Արև», «Զարթոնք» և այլ թերթերում Մ. Տամատյանի հրապարակումները թեև ոչ միշտ են առանձնանում վերլուծական, գրական-գեղարվեստական բարձր մակարդակով, սակայն իրենց ուղղվածությամբ և թեմատիկայով նպաստում են արևմտահայության ազգային ինքնագիտակցության բարձրացմանը:

Հանրագումարի բերելով իր ուսումնասիրությունը՝ Ս. Սարգսյանը եզրակացնում է, որ Մ. Տամատյանն արևմտահայ ազգային-ազատագրական շարժման լուսավոր դեմքերից էր, ազգի նվիրյալ, մարդ, ով իր համեստ անձով մարմնավորում էր մի կողմից՝ պայքարի գաղափարախոսի, տեսաբանի, կուսակցական գործչի, մյուս կողմից՝ մարտնչող ազատաստենչ, աննկուն մարտիկի: Ս. Սարգսյանի բնութագրմամբ՝ Տամատյանի կյանքն ու գործունեությունն արևմտահայության արդարացի պայքարին անմնացորդ նվիրվելու լավագույն օրինակ է: Նա ազգային, քաղաքական այնպիսի գործիչ է, որը երիտասարդ տարիքում

անվարան անդամագրվեց Օսմանյան կայսրության դեմ հայ ժողովրդի բողոքի ցամառն ու ընդվզմանը: Նա հայ ժողովրդի պայքարի այն սակավաթիվ ռազմա-րաններից է, ով իր կոչմանն ու առաքելությանը հավատարիմ մնաց մինչև կյանքի վերջին օրերը՝ երբեք չկորցնելով հավատը հայության ապագայի նկատմամբ:

Ս. Սարգսյանը Մ. Տամատյանին համարում է քաղաքական պայքարի և կուսակցական գործունեության հմուտ գործիչ, Ռամկավար ազատական կուսակցության հիմնադիր-ղեկավար, ում իր համախոհներն ու գործընկերներն անվանում էին կուսակցության նահապետ: Նա ակնառու գաղափարախոս էր, համագլխի, համահայկական երևելի դեմք, իսկական հայրենասեր, մեկն այն սակավաթիվ ազգային նվիրյալներից, ովքեր իրենց գործերով պատմություն են կերտում: Պատմաբանի դիտարկմամբ՝ Մ. Տամատյանը, հեղինակավոր քաղաքական դեմք և քաջակորով հայրենասեր լինելուց զատ, քննախույզ, խորաթափանց, գործնական մտքի տեր գործիչ էր, ուղղամտության, պարկեշտության և ճշմարտության ջատագով, խոսքի ու գործի մարդ: Կյանքի վերջին տարիները Բեյրութում անցկացրած Տամատյանն անձնավեր ու անբասիր հանրային գործչի, հայության ճակատագրով մտահոգ հայրենասերի համբավ ուներ, որին շատերն ընկալում էին գրեթե կատարելատիպ: Դրա վկայությունը նրան վերջին հրաժեշտ տալու ազգային հուղակավորությունն էր ու մարմինը Վահան Թեքեյանի կողքին ամփոփելը:

Ս. Սարգսյանի «Միհրան Տամատյան» մենագրությունը գիտական կարևոր ուսումնասիրություն է: Միաժամանակ հարկ ենք համարում նշել, որ այն ավելի կշահեր, եթե հեղինակը հիմնավորեր Մ. Տամատյանի ծննդյան տարեթիվի վերաբերյալ իր մոտեցումը: Նա գրում է, որ այդ կապակցությամբ որոշակի տարակարծություն կա: Մ. Տամատյանի կենսագիր Պ. Տեփոյանը նրա ծննդյան տարեթիվը համարում է 1863 թ., որը մեզանում ընդունված է և տեղ է գտել հանրագիտարաններում: Մ. Տամատյանին նվիրված հրապարակումներում Վ. Ղազարյանը և Ա. Յափուճյանը նրա ծննդյան թիվը համարում են 1864 թվականը, որը Ս. Սարգսյանը չի հերքում՝ հենվելով իր «անձնական դիտարկումների, համեմատությունների և վերլուծությունների» վրա: Ցանկալի կլիներ, որ նա իր դիրքորոշումը հիմնավորեր համապատասխան փաստարկներով, որը կներկայացներ մենագրության առաջին գլխում՝ Տամատյանի ծագումը ներկայացնելիս, կամ մնացած գլուխներում՝ նրա հասարակական-քաղաքական գործունեությանն անդրադառնալիս: Սա ամենևին չի ստվերում Ս. Սարգսյանի կատարած աշխատանքը, որն իր արժանի տեղը կունենա XIX դ. վերջի և XX դ. սկզբների արևմտահայության ազգային-ազատագրական պայքարի, հայ քաղաքական ու հասարակական մտքի պատմության մեջ:

ՖԵԼԻՔՍ ՄՈՎՍԻՍՅԱՆ

Պ. Գ. Գ., Վանաձորի Հովհ. Թումանյանի անվան պետական համալսարանի պատմության ամբիոնի պրոֆեսոր: Գիտական հետաքրքրությունները՝ XVIII–XIX դդ. ամերիկյան, եվրոպական հեղափոխություններ, ազգային-ազատագրական շարժումներ և դրանց վերաբերյալ հայ հասարակական մտքի ու պարբերական մամուլի գնահատական, արևմտահայ հասարակական կազմակերպություններ, մասոնություն պատմություն: Հեղինակ է 4 մենագրության և 80-ից ավելի հոդվածի: felmov@mail.ru

ԱՐՑԱԽԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԵՐԸ ԸՍՏ ՍԿՋԲՆԱՂԲՅՈՒՐ-ՆԵՐԻ ԵՎ ՊԱՏՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ (հոդվածների ժողովածու). Երևան, «Լուսակն», 2025, 428 էջ*:

Բանալի բառեր՝ Արցախ, պատմություն, սկզբնաղբյուր, պայքար, հիմնա-հարց, ժամանակաշրջան, համակարգ:

Վերջերս ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ հրատարակվել է «Արցախի պատմության հիմնահարցերը ըստ սկզբնաղբյուրների և պատմագիտական գրականության» վերնագրով հոդվածների ժողովածուն, որը կարելի է համարել հայ պատմագիտության ձեռքբերումներից մեկը վերջին տասնամյակներում:

Ժողովածուն համակողմանիորեն ներկայացնում է Արցախի պատմության ուսումնասիրության ներկա վիճակը՝ հիմնվելով պատմական սկզբնաղբյուրների քննության և գիտական ժամանակակից մոտեցումների համադրման սկզբունքի վրա: Գրքի գաղափարական առանցքը այն գիտական համոզմունքն է, որ Արցախի պատմության ընկալումը պետք է կառուցվի բացառապես փաստական ու սկզբնաղբյուրային հիմքերի վրա:

Ժողովածուն առանձնանում է իր մեթոդաբանական բազմակողմանիությամբ, որտեղ կիրառվում են ոչ միայն դասական պատմագրական մեթոդներ, այլև միջգիտակարգային մոտեցումներ՝ համադրելով պատմական աշխարհագրության, հնագիտության, իրավագիտության և մշակութաբանության տվյալները:

Այդ նպատակով հեղինակները լայնորեն օգտագործում են հայ միջնադարյան մատենագրությունը (Մովսես Կաղանկատվացի, Նղիշե, Ղազար Փարպեցի, Ստեփանոս Օրբելյան), ինչպես նաև արաբական, պարսկական, բյուզանդական ու ռուսական տարեգրությունները: Աղբյուրագիտական այս բազմազանությունը հնարավորություն է տալիս համեմատական վերլուծությամբ բացահայտել Արցախի պատմական պատկանելության և ինքնության ձևավորման հիմնական փուլերը:

Այսպես, Վահրամ և Մելանյա Բալայանների համահեղինակած հոդվածը գիտականորեն հիմնավորված ուսումնասիրություն է, որն ի ցույց է հանում Շուշի քաղաքի պատմական պատկերն ըստ ժամանակագրական սկզբնաղբյուրների՝

* Ներկայացվել է 11. XI. 2025 թ., ընդունվել է տպագրության 17. XI. 2025 թ.:

ապացուցելով հայկական ներկայության շարունակականությունը տարածաշրջանում: Այն առանձնանում է իր աղբյուրագիտական խստությունը, փաստական վերլուծության համակողմանիությունը և հայ պատմագրական ավանդույթի գիտական պաշտպանությունը:

XIX դարի գրավոր վկայություններին է անդրադառնում Արմեն Սարգսյանի և Շողեր Մինասյանի հոդվածը՝ ցույց տալով Արցախի բարբառի և բանահյուսական ավանդույթի արտացոլումը ժամանակի գիտական, գրական ու ազգագրական աղբյուրներում: Այն հիմնված է լեզվաբանական համեմատական վերլուծության և բանահյուսական տեքստերի աղբյուրագիտական քննության վրա՝ փաստելով Արցախի բարբառի ինքնատիպությունը ու դրա դերը հայերենի արևելյան բարբառախմբի ձևավորման գործընթացում:

Արցախի միջնադարյան վանական ճարտարապետության՝ հատկապես Դադիվանքի և Գանձասարի հայկական ծագումնաբանությունը խեղաթյուրելու աղբյուրների պատմագրության փորձերն է գիտականորեն բացահայտել Վարդգես Սաֆարյանը: Հեղինակն աղբյուրագիտական և արվեստաբանական քննությամբ ապացուցում է այս հուշարձանների անբեկանելի հայկական ինքնությունը՝ հիմնվելով արձանագրությունների, ճարտարապետական ձևերի ու պատմական վկայությունների վրա: Ուսումնասիրությունը գիտականորեն հերքում է մշակութային յուրացման փորձերը՝ ընդգծելով հայկական հոգևոր և արվեստային ավանդույթի շարունակականությունը:

Գևորգ Ստեփանյանի հոդվածը բացահայտում է հայկական համայնքների ներդրումը կրթության, արհեստագործության և եկեղեցաշինության ոլորտներում՝ ընդգծելով դրանց ազդեցությունը Շիրվանի բազմազգ միջավայրում: Այն առանձնանում է գիտական ճշգրտությամբ և պատմական փաստերի համակարգված մեկնաբանությամբ՝ միաժամանակ վեր հանելով հայկական ներկայության քաղաքակրթական ժառանգությունը Կովկասյան տարածաշրջանում:

Համադրական աղբյուրագիտական վերլուծության վրա է հիմնված Գևորգ Խուզիյանի հոդվածը՝ նպատակ ունենալով վերականգնել արցախահայության ռազմական ու քաղաքական դերակատարությունը Լոռու ինքնապաշտպանական շարժումներում: Այն առանձնանում է իր փաստական հենքի ճշգրտությամբ և պատմական գործընթացների փոխկապակցված մեկնաբանությամբ՝ ընդգծելով արցախահայության ազատագրական իղձերի շարունակականությունը:

Մարինե Հարությունյանն ուսումնասիրում է «Տարազ» պարբերականի հրապարակումները՝ բացահայտելով Արցախի կրթական քաղաքականության և ազգային դաստիարակության XIX դ. երկրորդ կեսին ձևավորված գաղափարական խոսույթը:

Աղբյուրագիտական արդի պատմագրության այն մոտեցումներն է քննադատում Ստեփան Դադայանը, որոնք փորձում են արդարացնել Արցախի ներառումը Աղբյուրների կազմում: Հեղինակը գիտականորեն բացահայտում է խորհրդային և հետխորհրդային պատմագրության ազդեցությունը պատմական պատումի ձևավորման վրա՝ հակադրելով դրանք փաստաթղթային և միջազգային իրավական աղբյուրների վկայություններին: Հոդվածը կարևոր ներդրում է պատմական ճշմարտության վերականգնման ու տարածաշրջանային պատմագրական մանրալույսաթիաների բացահայտման գործում:

Փաստավավերական և աղբյուրագիտական հիմքով Նունե Սարումյանը վերլուծում է Աղբյուրների պետական կառույցների կողմից համակարգված էթնիկ գտման քաղաքականության ընթացքն ու մեխանիզմները Լեռնային Ղարաբաղում: Հեղինակն օգտագործում է արխիվային նյութեր և միջազգային

փաստաթղթեր՝ ցույց տալով հայ բնակչության դեմ իրականացված ճնշումների իրավաքաղաքական բնույթը: Հոդվածն առանձնանում է իր փաստագրական հիմնավորվածությամբ ու պատմական իրադարձությունների օբյեկտիվ գիտական մեկնաբանությամբ:

Միջազգային և սահմանադրական իրավունքի սկզբնաղբյուրների համադրական վերլուծության վրա է հիմնված Ալեքսանդր Մանասյանի հոդվածը՝ նպատակ ունենալով բացահայտել Արցախի հակամարտության իրավաքաղաքական բնույթը: Հեղինակը գիտականորեն հիմնավորում է կոնֆլիկտի իրավական բարդությունը՝ առաջարկելով իրավաքաղաքական գնահատականների օբյեկտիվ ու սկզբնաղբյուրային մոտեցում:

Հայկական պատմագրության աղբյուրների և ժամանակակից հետազոտությունների համադրության վրա է հիմնված Մհեր Հարությունյանի հոդվածը, որն ի ցույց է դնում Արցախի պաշտպանական համակարգի ձևավորման ու զարգացման պատմությունը: Հեղինակն ընդգծում է բանակի ռազմաքաղաքական գործունեության պատմական ու զաղափարական նշանակությունը՝ համադրելով փաստական վկայությունները պատմագրական մեկնաբանությունների հետ և ներկայացնելով հայկական ռազմամշակութային ավանդույթների շարունակականությունը Արցախում:

Պատմաաղբյուրագիտական և համեմատական վերլուծության սկզբունքով Իսկուհի Ավանեսյանը ներկայացնում է կանանց ակտիվ դերակատարությունն ազգային-ազատագրական շարժումներում: Հեղինակն օգտագործում է մատյաններ, թերթեր, հիշատակություններ ու ժամանակակից պատմագրական ուսումնասիրություններ՝ վկայելով կանանց ռազմական, քաղաքական և սոցիալ-մշակութային ներգրավվածությունը պայքարի կազմակերպման ու իրականացման գործընթացներում:

Պատմագրության վերլուծության հենքի վրա Տարոն Հակոբյանի և Նինեստա Ադամյանի համահեղինակած հոդվածը ներկայացնում է Արցախի պետականության ձևավորման գործընթացի պատմական ու քաղաքական դաշտը: Հեղինակներն ընդգծում են 1991–1996 թվականների ընթացքում իրականացված պետական ինստիտուտների ստեղծման, օրենսդրական ու վարչատարածքային կառուցվածքի ամրապնդման, ինչպես նաև անվտանգության ապահովման գործընթացները:

Ալբերտ Նաուստյանի, Մարիամ Հովսեփյանի և Արմեն Կարապետյանի համատեղ աշխատանքն աղբյուրագիտական մեթոդաբանությամբ ներկայացնում է Շուշիի առանձին հրաձգային գումարտակի անցած մարտական ուղին՝ փաստաթղթային վկայությունների միջոցով: Հոդվածը գիտական կարևոր արժեք ունի, քանի որ համակարգում է մատչելի և ոչ մեծաթիվ աղբյուրները, համադրաբար ներկայացնում ռազմական գործողությունների կազմակերպման մեխանիզմները և ընդգծում Շուշիի պաշտպանական ավանդույթի շարունակականությունը հայ ռազմամշակութային համատեքստում:

Արփինե Բաբլումյանի հոդվածում դիտարկվում են արցախյան պատերազմի լուսաբանման հիմնախնդիրներն ու առանձնահատկությունները միջազգային լրատվամիջոցներում: Այն արժեւորվում է աղբյուրագիտական խստությունը, միաժամանակ առաջարկում համատեքստային օբյեկտիվ վերլուծություն՝

կարևորելով տեղեկատվական դաշտի դերը միջազգային դատապարտման, հանրային կարծիքների ձևավորման ու հակամարտության պատմագրական ընկալումների ձևավորման գործընթացներում:

Իր ուսումնասիրության մեջ Արմինե Խաչատրյանն անդրադառնում է Արցախի հարցի ներկայացմանն ու մեկնաբանությանն աղբյուրական պատմագիտական խոսույթում՝ հատկապես Առաջին Հանրապետության շրջանի իրադարձությունների համատեքստում: Հոդվածը, կարելի է ասել, նպաստում է հայ և աղբյուրական պատմագրական մոտեցումների համեմատական ուսումնասիրությանը՝ բացահայտելով պատմության քաղաքականացման ազդեցությունը Արցախի հարցի գիտական ընկալման վրա:

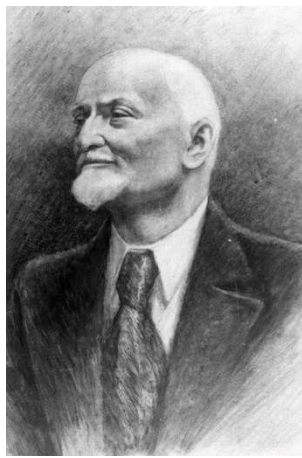
Ամփոփելով պետք է նշել, որ խնդրո առարկա ժողովածուն կարևոր նշանակություն ունի հայ պատմագիտության համար: Այն ոչ միայն ամրապնդում է Արցախի պատմության փաստական հիմքերը, այլև նպաստում է գիտական մտածողության նոր մշակույթի ձևավորմանը՝ հիմնված աղբյուրագիտական ճշգրտության, միջգիտակարգային մեթոդաբանության և միջազգային գիտական չափանիշների վրա:

Ամփոփենք. որպես ռազմավարական գիտական առաքելություն՝ ժողովածուն փաստարկված ամրապնդում է Արցախի պատմական պատկանելության գիտական հիմքերը և միաժամանակ ծառայում իբրև վստահելի հակազդեցություն աղբյուրական պատմագրական զեղծարարություններին:

ՀՈՎԻԿ ՄՈՒՍԱՅԵԼՅԱՆ

Բ. գ. դ., ՀՀ ԳԱԱ Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի արտասահմանյան գրականության, գրականության տեսության և գրական կապերի բաժնի գիտաշխատող: Գիտական հետաքրքրությունները՝ հայ և արտասահմանյան գրականություն, գրականության տեսություն, մշակութաբանություն: Հեղինակ է 2 գրքի և 30 հոդվածի: ORCID:0009-0001-5860-3352.
h.musaelyan@rambler.ru

ՍՏԵՓԱՆ ԼԻՍԻՑՅԱՆ
(Ծննդյան 160-ամյակի առթիվ)*

Ականավոր հայագետ, ազգագրագետ, աշխարհագրագետ, պատմաբան, գրականագետ, մանկավարժ, մանկական գրող, թարգմանիչ, գիտությունների վաստակավոր գործիչ, պրոֆեսոր Ստեփան Դանիելի Լիսիցյանը կյանքի գրեթե 60 տարին նվիրել է գիտությունը և հայ ժողովրդի լուսավորության գործին:

Ստեփան Լիսիցյանը ծնվել է 1865 թ. սեպտեմբերի 23-ին Թիֆլիսում, հասարակական գործիչ, գինավորական բժիշկ, 1853–1856 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի մասնակից, գեներալ Դանիել Բրիստափորի Լիսիցյանի ընտանիքում:

1884 թ. Թիֆլիսի առաջին արական գիմնազիան ավարտելով արժաթե մեդալով և «բազմակողմանի հարցասիրություն» գնահատությամբ՝ Ստ. Լիսիցյանն ընդունվում է Վարչակալի համալսարանի պատմաբանասիրական ֆակուլտետը, որն ավարտում է 1889 թ. գերազանցության դիպլոմով և ստա-

նում պատմական գիտությունների թեկնածուի աստիճան: Տոգորված իր ժողովրդին ծառայելու գաղափարով՝ նա հրաժարվում է համալսարանում աշխատելու հեռանկարային առաջարկից և վերադառնում է հայրենիք: Նույն տարում հրավիրվում է Վաղարշապատ օրպես Գևորգյան ճեմարանի դասախոս:

Ստ. Լիսիցյանի երկարամյա ստեղծագործական կյանքը բաժանվում է երկու հիմնական փուլի՝ Վաղարշապատ-Թիֆլիսյան (1889–1924 թթ.) և երևանյան (1924–1947 թթ.):

Գևորգյան ճեմարանում Ստ. Լիսիցյանը դասավանդել է ընդհանուր և Ռուսաստանի պատմություն, աշխարհագրություն և ռուս գրականության պատմություն առարկաները: Օգտվելով Սբ. Էջմիածնի մատենադարանի հարուստ ձեռագրերից՝ դասավանդմանը զուգահեռ զբաղվել է նաև գիտական ուսումնասիրություններով: Նա մեծ սեր և հարգանք էր վայելում իր աշակերտների շրջանում, որոնց հետ բազմամյա համագործակցությունը, բարեկամությունն ու մտերմությունը շարունակեց մինչև իր կյանքի վերջը: Նրա աշակերտներից շատերը (Կոմիտաս, Ն. Աղոնց, Ավ. Իսահակյան, Լ. Շանթ և ուրիշներ) հետագայում հայ մշակույթի և գիտության նշանավոր գործիչներ դարձան: 1891 թ. Ստ. Լիսիցյանը ճեմարանի ուսանողների բողոքի ելույթները խրախուսելու մեղադրանքով հեռացվում է ճեմարանից՝ «վասն անհանգիստ բնավորութեան»:

* Ներկայացվել է 22. V. 2025 թ., ընդունվել է տպագրության 17. XI. 2025 թ.:

Նույն թվականին տեղափոխվում է ծնողների մոտ՝ Թիֆլիս: Այստեղ նա ծավալում է գիտական, մանկավարժական, հրատարակչական և հասարակական լայն գործունեություն:

1892–1893 թթ. Ստ. Լիսիցյանն աշխատակցում է «Տարազ» շաբաթաթերթին, միաժամանակ որպես մանկական գրող և թարգմանիչ ակտիվորեն մասնակցում «Աղբյուր» պատկերազարդ հանդեսի հրատարակմանը:

Ստ. Լիսիցյանն Անդրկովկասում հայ հրատարակչական գործի կազմակերպիչներից էր: Տասր տարուց ավել (1892–1903 թթ.) եղել է Թիֆլիսի Հայոց հրատարակչական ընկերության խմբագրական հանձնախմբի քարտուղարը: Ցարական իշխանությունների կողմից ընկերությունը փակելուց հետո նա կազմակերպում է «Ստ. Լիսիցյան և ընկերություն» հրատարակչությունը (1903–1905 թթ.), որը հայերեն էր հրատարակում եվրոպական առաջադեմ (Է. Զոլա, Գ. Հատուտման, Է. Վոյնիչ և ուրիշներ) և հայ գրողների (Հովհ. Թումանյան, Լ. Շանթ, Դ. Դեմիրճյան, Ղ. Աղայան) երկերը: 1917 թ. փետրվարյան հեղափոխությունից հետո նա իր հրատարակչությունն ամբողջությամբ տրամադրում է հայ գրողների «Կովկասի հայոց հրատարակչական ընկերություն»՝ մինչև 1921 թ. մնալով նրա ակտիվ անդամ:

Թիֆլիսում Ստ. Լիսիցյանը ծավալում է նաև մանկավարժական եռանդուն գործունեություն: 1894–1915 թթ. Ներսիսյան դպրոցում անընդմեջ դասավանդում է պատմական առարկաներ: Այստեղ նրան աշակերտել են Ա. Միկոյանը, Կ. Հալաբյանը, Գ. Սևակը, Դ. Դեմիրճյանը և անվանի շատ այլ գործիչներ:

Ի սկզբանե նա ձգտում էր ստեղծել իր դպրոցն ու մանկական հանդեսը, որն այն պայմաններում, հատկապես՝ 1885 թ. հայկական դպրոցների փակվելուց հետո, բավականին բարդ խնդիր էր, քանի որ Լիսիցյանն ուներ «անբարեհույս անձի կարգավիճակ»: 1898 թ. նա թույլտվություն է ստանում կնոջ՝ մանկավարժ և հասարակական գործիչ Կատարինե Լիսիցյանի (Ախաչյան) հետ (վերջինիս անունով) բացելու հայկական երկսեռ տարրական դպրոց, որը ցարիզմի պայմաններում հազվադեպ երևույթ էր: 1911–1921 թթ. դպրոցն ունեցել է գիմնազիայի կարգավիճակ, 1921–1924 թթ.՝ Վրաստանում խորհրդային կարգեր հաստատվելուց հետո, այն վերափոխվել է աշխատանքային դպրոցի, հետագայում՝ տեխնիկումի: Ստ. Լիսիցյանն այդ հաստատության անփոխարինելի տնօրենն էր ու պատմության ուսուցիչը: Օգտագործելով ձեռք բերած փորձն ու գիտելիքները՝ նա ձգտել է գործնականում իրականացնել ուսուցման եվրոպական առաջադեմ գաղափարներն ու մեթոդները՝ հաշվի առնելով տեղական առանձնահատկությունները, պայքարել է հանրային կրթության գիտական հիմքի, դրա ժողովրդավարացման և աշխարհիկ բովանդակության համար: Նորարարական գիմնազիան մեծ հետք թողեց ոչ միայն Թիֆլիսի մշակութային-լուսավորչական կյանքում, այլև հայ ժողովրդի կրթության պատմության մեջ:

Ստ. Լիսիցյանի մանկավարժական-լուսավորչական գործունեության կարևոր ներդրումը լայն ճանաչում ստացած պատկերազարդ «Հասկեր» մանկական հանդեսի հրատարակումն է (1905–1917 թթ., 1922 թ.), որի 120-ամյակը լրանում է այս տարի: Նրան հաջողվում է հանդեսի շուրջ համախմբել հայ գրականության և արվեստի նշանավոր ներկայացուցիչներին (Հովհ. Թումանյան, Ավ. Իսահակյան, Շիրվանզադե, Ղ. Աղայան, Հովհ. Հովհաննիսյան, Ա. Խնկոյան, Վ. Փափազյան, Հ. Հայրապետյան, Գ. Բաչինջադյան, Վ. Սուրենյանց, Փ. Թերլեմեզյան, Ե. Թադևոսյան, Վ. Ախիկյան և ուրիշներ): Նրանցից շատերն իրենց ստեղծա-

գործական ուղին սկսեցին հենց «Հասկերից»։ Ստ. Լիսիցյանը ոչ միայն խմբագրում և սեփական միջոցներով հրատարակում էր ամսագիրը, այլև դրա էջերում հանդես էր գալիս որպես մանկական գրող։ Մանկական բազմաթիվ գործերից առանձնապես հայտնի դարձավ 1905–1906 թթ. տպագրված գիտահանրամատչելի «Հայերենի առասպելներից և վեպերից» շարքը, որը լույս տեսավ նաև առանձին գրքով (Թիֆլիս, 1907 թ.), իսկ հետագայում վերահրատարակվեց երեւանում (1940 թ., և 1995 թ.), Վարչապետ (2014 թ., լեհերեն), կազմեց «Ծաղկաքաղի» կարևոր բաժինը (Երևան, 1969 թ., 2015 թ.)։ Նրա «Աբու Հասանի մաշիկները (Արևելյան գրույց)» հեքիաթը («Հասկեր», 1908 թ.) դարձավ քրեատոմատիկական և բազմիցս վերահրատարակվեց (Երևան, 1938, 1946, 1959, 1969, 1977, 1979 թթ.), թարգմանվեց նաև ռուսերեն (Երևան, 1973 թ.)։ Դրա հիման վրա նաև մոլոտֆիլմ նկարահանվեց (Հայֆիլմ, 1974 թ.)։ Սակայն ցարական գրաքննության պայմաններում իր բազմաթիվ մանկական ստեղծագործությունները Ստ. Լիսիցյանը ստիպված տարբեր ծածկանուններով էր ստորագրում¹։

Մեծ է «Հասկեր»-ի դերը մանկավարժ մասնագետներ պատրաստելու գործում։ Ամսագրի «Մանկավարժական գրադարան» (26 պրակ) հավելվածում Ստ. Լիսիցյանը հանդես է եկել ռուսերենից և եվրոպական մի շարք լեզուներից մանկավարժության ու մանուկների դաստիարակության խնդիրներին վերաբերող հոդվածների թարգմանությամբ։

Հայագետի գիտամանկավարժական գործունեության մեջ կարևոր տեղ է գրավում 1907–1922 թթ. Հովհ. Թումանյանի ու Լ. Շանթի հետ կազմած և Թիֆլիսում հրատարակած «Այբբենարանը» և I–V դասարանների հայոց լեզվի «Լուսաբեր» դասագիրքը։ Վերջինս համապատասխանում էր ժամանակի առաջադեմ գիտամանկավարժական գաղափարներին արտացոլելով «Լիսիցյան» գիմնազիայում կիրառվող կրթության և դաստիարակության դեմոկրատական սկզբունքները։ Այս դասագիրքն ամեն տարի վերամշակվում և կատարելագործվում էր։ Ստ. Լիսիցյանը Լ. Շանթի օգնությամբ իրականացրեց նաև դասագրքի արևմտահայերեն գրական լեզվով հրատարակությունը Կ. Պոլսում, որտեղ այն լույս տեսավ 1911 թ. մինչև 1950-ական թվականների կեսերը, իսկ 1945 թ. տպագրվեց Բուխարեստում, ապա նաև 1954 թ. Բեյրութում։ Ուսուցման արդյունավետությունը բարձրացնելուն նպաստեցին դասագրքին կից տպագրվող «Լուսաբերի ուղեցույց» և «Գրավոր վարժություններ» ուսումնամեթոդական ձեռնարկների հրատարակումը։ «Լուսաբերը» Անդրկովկասում 1907–1922 թթ. հայոց լեզվի գրեթե միակ դասագիրքն էր, որը մեծ դեր խաղաց հայ երեխաների կրթության և դաստիարակության գործում ու երկար ժամանակ օգտագործվեց նաև Սփյուռքի հայկական դպրոցներում²։ Ե՛վ «Լուսաբերը», և՛ «Հասկերը» աչքի էին ընկնում անթերի ոճով, բովանդակությամբ, լեզվով, գեղարվեստական նուրբ ու բարձր ճաշակի ձևավորումով և նկարագրաբանությամբ, որոնց հեղինակներն էին Յ. Ռոտտերը և Վ. Ախիկյանը։

Գիտամանկավարժական և հրատարակչական գործունեությունը Ստ. Լիսիցյանը զուգակցում էր գրականագիտական աշխատանքների հետ։ Տակավին XIX դ. վերջերին և XX դ. սկզբին նա հանդես եկավ գրականագիտական մի շարք

¹ Մատենագիտություն «Հասկեր» ամսագրի 1905–1917, կազմ.՝ Հ. Ավանեսյան, խմբ.՝ Հ. Դ. Դանիելյան, Երևան, 1981, 306 էջ։

² Հ. Մ ա ր տ ի ր ո ս յ ա ն. Ստ. Լիսիցյանը մանկավարժ, Երևան, 1989, էջ 56–62։

Անդրկովկասում խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո Հայաստանի կառավարության հրավերով Ստ. Լիսիցյանը 1924 թ. Թիֆլիսից տեղափոխվում է Երևան, որտեղ սկսվում է նրա կյանքի մի նոր, բեղմնավոր ժամանակաշրջան: Նա ամբողջովին նվիրվում է գիտությունն ու գիտամանկավարժական գործունեությանը:

1924 թ. մինչև կյանքի վերջը Ստ. Լիսիցյանը Երևանի պետական համալսարանի դասախոս էր, 1937–1947 թթ.՝ ֆիզիկական աշխարհագրության ամբիոնի վարիչ: Նա կարդում է Հայաստանի ու Անդրկովկասի ֆիզիկական և պատմական աշխարհագրություն, գավառագիտություն, հետազայում նաև ազգագրության դասընթացներ, դեկավարում է ասպիրանտների աշխատանքը, դասավանդում ՀԽՍՀ լուսժողկոմատին կից Երևանի կուսդպրոցում (1925–1929 թթ.) և Երևանի հայկական մանկավարժական ինստիտուտում (1938–1943 թթ.):

Ստ. Լիսիցյանը մեծ ներդրում ունի հայ ազգագրություն առարկան Հայաստանի բարձրագույն դպրոցում հաստատելու գործում: Այդ տարիներին ազգագրությունը չուներ պարտադիր ուսումնական առարկայի կարգավիճակ: Սակայն իր դասախոսությունների ընթացքում նա հատուկ տեղ էր հատկացնում դրան և 1930-ական թվականներից սկսած կարդում իր իսկ կազմած «Աշխարհի ժողովուրդները», «Ազգագրություն» և հայ ազգագրությանը նվիրված ֆակուլտատիվ դասընթացներ: Նա բազմիցս դիմել է Հայաստանի և միութենական վերադաս մարմիններին՝ հիմնավորելով ազգագրության կարևորությունն ու անհրաժեշտությունը: Ծնորհիվ գիտնականի բացառիկ եռանդի և գիտակազմակերպչական ակտիվ գործունեության ԵՊՀ պատմության և աշխարհագրության ֆակուլտետներում հիմք դրվեց ազգագրական կանոնավոր կրթությանը՝ հետագայում ազգագրական ամբիոն բացելու նախադրյալներ ստեղծելով:

Փորձառու մանկավարժն առանձնակի հոգատարություն էր ցուցաբերում իր սաների ուսանողների և ասպիրանտների նկատմամբ: Երկարամյա դասախոսական աշխատանքի ընթացքում նա բազմաթիվ մասնագետներ պատրաստեց համալսարանի և այլ բուհերի համար:

Ստ. Լիսիցյանը, հաշվի չառնելով իր տարիքն ու ծանրաբեռնվածությունը, միշտ ակտիվորեն մասնակցում էր համալսարանի գիտական ու հասարակական կյանքին՝ ֆակուլտետի գիտխորհրդի և բազմաթիվ հանձնաժողովների նիստերին, ելույթներով ու զեկուցումներով հանդես էր գալիս գիտական նստաշրջաններում և այլն: Նա մեծ հեղինակություն ու հարգանք էր վայելում թե՛ ուսանողների և թե՛ դասախոսների շրջանում:

Որպես ՀԽՍՀ լուսժողկոմատին կից մեթոդական խորհրդի անդամ (1925 թ.) և Կենտրոնական գավառագիտական բյուրոյի գիտական քարտուղար (1925–1928 թթ.)՝ Ստ. Լիսիցյանը 1920-ական թվականներին մեծ դեր է խաղացել հանրապետությունում գավառագիտական (հայրենագիտական) աշխատանքի կազմակերպման գործում: Նրա ակտիվ մասնակցությամբ Հայաստանի բոլոր շրջաններում ստեղծվել է գավառագիտական կազմակերպությունների (ընկերությունների, խմբակների, բջիջների, թանգարանների) և թղթակիցների լայն ցանց: Դրանց նպատակապես և արդյունավետ աշխատանքի համար նա կազմել և հրատարակել է գավառագիտության բնագավառների ուսումնասիրությանը նվիրված մեթոդական մի շարք հրահանգներ ու ձեռնարկներ:

Անգնահատելի է Ստ. Լիսիցյանի ներդրումն ազգագրական գիտության կազմակերպման և զարգացման գործում: Նա, հիրավի, համարվում է հայ

ազգագրության դպրոցի հիմնադիրը⁶: Ազգագրության բնագավառում նրա աշխատանքները ծավալվեցին երեք հիմնական ուղղությամբ՝ հավաքչական, գիտահետազոտական և գիտակազմակերպական, որոնք սերտորեն զուգակցված էին:

Ազգագրությամբ Ստ. Լիսիցյանը սկսել է զբաղվել դեռևս 1920-ական թվականներին՝ մինչև 1930-ական թվականների կեսերը լինելով Թիֆլիսի Կովկասյան պատմահնագիտական ինստիտուտի գիտական աշխատակից: Այդ տարիներին նա դաշտային հավաքչական լայն գործունեություն է ծավալել: Ազգագրական գիտարշավներ է իրականացրել Լեռնային Ղարաբաղում (1924 թ.), Մեղրիում (1926 թ.), Նախիջևանում (1928 թ.)՝ հավաքելով ազգագրական ու բանահյուսական հարուստ նյութեր, հաշվառելով ճարտարապետական հուշարձաններ և գրառելով վիմագիր արձանագրություններ: Ստ. Լիսիցյանն առաջինն էր, որ ուշադրություն դարձրեց հայկական գյուղական տան «գլխատան» ճարտարապետական կառուցվածքի և հայոց պաշտամունքային կառույցների ծագումնաբանական ընդհանրություններին:

1920–1930-ական թվականներին գիտնականն ազգագրական հարուստ նյութեր գրանցեց Շատախի, Մոկսի, Սասունի, Ալաշկերտի ու Արևմտյան Հայաստանի այլ շրջանների գաղթականներից: Լիսիցյանը քաջ գիտակցում էր ընթացիկ այդ գործի կարևորությունը (ավանդական մշակույթի սրընթաց ձևափոխումը 1920–1930 թվականների «սոցիալիստական արմատական վերափոխումների» փուլում) և, «մինչև որ տեղափոխվածները չեն միաձուլվել վերջնականապես նոր էթնոգրաֆիկ միջավայրի հետ», նրանց ազգագրական, բանահյուսական նյութերի ու բարբառի գրառումն առաջնահերթ ու անհետաձգելի խնդիր էր համարում: Այդ նպատակով գիտարշավներին զուգընթաց, նա շրջաններում թղթակիցների լայն ցանց է ստեղծում:

Ստ. Լիսիցյանը մեծ նշանակություն էր տալիս նաև գաղթականներից կենցաղային իրերի հավաքմանը, որի շնորհիվ դրանք փրկեց կորստից՝ հարստացնելով Հայաստանի Մայր թանգարանը: Այդ աշխատանքները նպատակադրաց կազմակերպելու համար 1930-ական թվականների կեսին նա մեթոդական հրահանգ մշակեց՝ չեղտելով հայրենագիտական միությունների դերն այդ կարևոր գործում, իսկ 1932 թ. բաց նամակով դիմեց ամերիկահայերի աջակցությանը [Հայաստանի թանգարանի համար. – «Պալքար» (Բոստոն), 04. XII. 1932]:

1928 թ. Ստ. Լիսիցյանը նշանակվում է Հայաստանի պատմության պետական թանգարանի ազգագրության բաժնի վարիչ և այն գլխավորում մինչև կյանքի վերջ: Բաժինը «բառային վիճակի մեջ ընդունելուց» հետո նա կանգնեց թանգարանային հավաքածուն շտապ և բազմակողմանի լրացնելու անհրաժեշտությունը լրացնելու և ազգագրական նյութերը գրանցելու համակարգելու, հավաքածուները լրացնելու և ազգագրական նյութերը գրանցելու համար նա «գավառեգավառ» կազմակերպում է գիտարշավներ՝ Սյունիք (1931–1932 թթ.), Լոռի (1934–1935 թթ.), Զափախք (1936 թ.), Սևանի ավազան, Աշտարակ (1938 թ.) և այլն: Նույն տարիներին նա տարբեր շրջաններից ու երևանի փակվող եկեղեցիներից ընտրում և թանգարան է տեղափոխում պատմամշակութային արժեք ունեցող բազմաթիվ նմուշներ: Շնորհիվ Ստ. Լիսիցյանի բացառիկ եռանդի,

⁶ Л. М. Варданян. Степан Данилович Лисициан: основатель этнографической школы в Армении. – Выдающиеся отечественные этнологи и антропологи XX века. М., 2004, с. 544–576.

խորը գիտելիքների և կազմակերպական ունակությունների՝ նրա ղեկավարած բաժինը կարճ ժամանակում համալրվում է արժեքավոր հավաքածուներով, և արդեն 1930-ական թվականների վերջերին ստեղծվում է ազգագրական ֆոնդ:⁷ Դա իր ամբողջությամբ և լայն ընդգրկմամբ, ինչպես նաև գիտական բարձր մակարդակով կազմված ու համակարգված քարտարաններով նախապատեւրագմյան տարիներին դառնում է խորհրդային երկրի՝ նման պրոֆիլի առաջատար հիմնարկություններից:

Հայ ազգագրության զարգացման համար անգնահատելի ներդրում է Ստ. Լիսիցյանի 1946 թ. հրատարակած «Ազգագրական հարցարանը»: Օգտվելով իր նախորդների մասնավորապես Գ. Սրվանձտյանցի և Գ. Խալաթյանցի ծրագրերից ու սեփական հարուստ դաշտային փորձից՝ նա կազմեց մեթոդական ձեռնարկ, որը տեսական և գործնական խոշոր նշանակություն ունեցավ դաշտային նյութերի գրանցման աշխատանքները ճիշտ կազմակերպելու համար: Այս եղակի լիակատար հարցարանն ամենայն մանրամասնությամբ և ճշգրտությամբ ընդգրկում է հայոց ավանդական կենցաղի և նիստուկացի բոլոր կողմերը: Հարցարանի հրատարակումը համընկավ 1946 թ. հայրենադարձության հետ և նպաստեց հայրենադարձների միջավայրում համակողմանի հավաքչական աշխատանքներ ծավալելուն: Հեղինակի մահից երկու ամիս առաջ հրատարակված հարցարանը, ինչպես նկատվել է, «ասես կտակ հանդիսացավ Հայաստանի ազգագրագետների նոր սերնդի համար» և ծառայում է նաև մեր օրերում:

Գիտնականի դաշտային աշխատանքների ու նյութերի գրանցման բազմամյա աշխատանքի արգասիքը հանդիսացան նրա հիմնարար մենագրությունները՝ «Զանգեզուրի հայերը» (1969 թ.), «Լեռնային Ղարաբաղի հայերը. ազգագրական ակնարկ» (1981 թ.: հայերեն, 1992 թ. ռուսերեն): Նա լուսաբանել է Սյունիքի և Արցախի հայերի տնտեսական, հասարակական ու հոգևոր կյանքի բոլոր կողմերը, բացահայտել դրանց տեղական առանձնահատկությունները որպես հայ ժողովրդի պատմամշակութային յուրահատուկ ժառանգություն:

Ստ. Լիսիցյանի հիմնարար գործերից է նաև «Ակնարկներ նախահեղափոխական Հայաստանի ազգագրության» աշխատությունը (1955 թ., ռուսերեն): Ի մի բերելով հայ ազգագրության նվաճումները՝ նա հնարավորինս ամբողջական ու բազմակողմանի է ներկայացրել հայոց տնտեսական զբաղմունքների, նյութական ու հոգևոր մշակույթի և սոցիալական կյանքի ընդհանուր պատկերը, որը բարձր գնահատանքի է արժանացել որպես խոշոր ներդրում գիտության մեջ⁷:

Ականավոր գիտնականն առաջինն էր, որ առաջադրեց հայ ազգագրությանը նվիրված մի շարք ծրագրեր, որոնցից շատերը իրականացան հետագայում: Դրանցից էին հայ գաղթականներից ազգագրական և բանահյուսական նյութերի գրառումը, Հայաստանի ազգագրական շրջանացման, ազգագրական քարտեզներ կազմելու անհրաժեշտությունը, նյութական ու հոգևոր ժողովրդական մշակույթի տիպաբանությունը՝ ավանդական «գլխատան» և տարազի օրինակով, սեռատարիքային խմբերի սոցիալական ու հասարակական նշանակությունն ավանդական կենցաղում, ազգային փոքրամասնությունների կյանքի ուսումնասիրության անհրաժեշտությունը, տնտեսության մեջ և կենցաղում

⁷ С. Д. Лисициан. Очерки этнографии дореволюционной Армении. — Кавказский этнографический сборник, т. I. М., 1955, с. 182–264.

տեղի ունեցող փոփոխությունների ուսումնասիրության կարևորությունը և այլն⁸:

Մտահոգված լինելով հայ ազգագրական գիտության կարգավիճակով և ճակատագրով՝ Ստ. Լիսիցյանը բազմիցս է անդրադարձել այդ խնդրին: 1920–1930-ական թվականներին Հայաստանի ազգագրական միակ կենտրոնը Մայր թանգարանի ազգագրության բաժինն էր, որը մի շարք չլուծված կադրային, ֆինանսական ու կարևոր այլ հարցերի պատճառով չէր կարող համապատասխան ձևով լուծել գիտահետազոտական և գիտակազմակերպչական բոլոր խնդիրները: 1935 թ. ՍՍՀՄ ԳԱ հայկական մասնաճյուղի, իսկ 1943 թ.՝ Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի ստեղծումից հետո ազգագրությունը իր տեղը չգտավ այդ կառույցներում: 1930-ական թվականների կեսերից ելնելով իր բազմամյա գիտական և կազմակերպչական հարուստ փորձից՝ Ստ. Լիսիցյանը բազմիցս բարձրացնում է ազգագրության կարգավիճակի և մասնագետներ պատրաստելու հարցերը: Մի շարք ուղիներ նշելով՝ նա դիմում է ԳԱ ղեկավարությանը, ՀԿ(Բ)Պ կեննկոմին և վերադաս այլ մարմիններին՝ հիմնավորելով Ակադեմիայում հատուկ ազգագրության բաժին, ինչպես նաև ասպիրանտուրա բացելու կարևորությունն ու անհրաժեշտությունը: Նրա վաղեմի երազանքն ազգագրական գիտահետազոտական կենտրոնի ստեղծումն էր, որն իրականացավ 1959 թ. Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի հիմնադրմամբ, որի ազգագրության բաժնի հիմնական կորիզը կազմեցին նրա սաները (Վ. Բդոյան, Կ. Մելիք-Փաշայան, Ա. Օդաբաշյան, Դ. Վարդումյան և ուրիշներ):

Ստ. Լիսիցյանի ազգագրական գործունեությունն անխցելիորեն կապված էր աշխարհագրականի հետ: Հայաստանի ազգագրությանը և պատմությանը վերաբերող իր հետազոտություններում նա կարևոր տեղ է հատկացրել աշխարհագրական գործոնին: Նա մանրամասնորեն ուսումնասիրել է Հայկական լեռնաշխարհի ու հարևան շրջանների աշխարհագրությունը, անձամբ հետազոտել հանրապետության բոլոր շրջանները: Նրա բազմամյա գործունեության արդասիքն էր «Հայկական ՍՍՀ ֆիզիկական աշխարհագրություն. դեմոգրաֆիայով» ձեռնարկը (1940 թ.), որը տվյալ հարցին վերաբերող նյութի առաջին մշակումներից է (իսկ ամբողջ Հայկական լեռնաշխարհի ընդհանուր տեսությունը մնաց ձեռագիր): Նա հրատարակեց նաև պատմաաշխարհագրական բնույթի մի շարք հոդվածներ՝ «К исторической географии Мокуса» (1928 թ.), «Պոմպեոսի ուղին Անդրկովկասում» (1946 թ.) և այլն:

Նշանակալից է Ստ. Լիսիցյանի դերը Հայկական աշխարհագրական ընկերության ստեղծման գործում (1935 թ.): 1937–1939 թթ. նա դրա վարչության նախագահի տեղակալ էր, մինչև կյանքի վերջը՝ վարչության անդամ:

Երկար տարիների ընթացքում Ստ. Լիսիցյանը հարուստ նյութ է հավաքել հայոց պատմության, հատկապես՝ աքեմենյան, սելևկյան և հռոմեական ժամանակաշրջանների վերաբերյալ: Այդ հետազոտությունների արդյունքը հանդիսացան մի շարք հոդվածներ, որոնցից է «Տիգրան Մեծն ըստ դրամների» (1941 թ.,

⁸ Л. Варданян. Степан Лисициан и основные проблемы армянской этнографии. – ИФЖ, 2015, № 2, с. 208–228.

ուսանողներն) հոգւածը: Նա առաջինը վերծանեց Գառնու հունարեն արձանագրութիւնը (1945 թ.) և մեկնաբանեց Սիսիանի Զորաց քարեր հուշարձանը (1938 թ.):

Ստ. Լիսիցյանը թողեց հարուստ և բազմակողմանի ժառանգութիւն: Նրա արխիւում պահպանվել են մի շարք անտիպ աշխատութիւններ և հոգւածներ, դաշտային օրագրեր, գրառումներ, գծանկարներ, լուսանկարներ ու դասախոսական գործունեութեան հետ կապված նյութեր (դասախոսութիւնների ձեռագրեր, կարծիքներ՝ կուրսային, դիպլոմային, ատենախոսական և ասպիրանտների աշխատանքների վերաբերյալ), բազմաթիւ փաստաթղթեր, նրա կազմած մատենագիտութիւնը, ընծայագրերով գրականութիւնը և այլ արժեքավոր նյութեր: Մեծ և հարուստ է նամականիւն, որը հատուկ ուսումնասիրութեան կարիք ունի⁹:

Գիտամանկավարժական գործունեութեան ասպարեզում և կադրերի պատրաստման գործում ունեցած վաստակի համար Ստ. Լիսիցյանին 1941 թ. շնորհվել է պրոֆեսորի, իսկ 1945 թ. ՀԽՍՀ գիտութեան վաստակավոր գործչի կոչում: 1945 թ. լայնորեն նշվել է գիտնականի ծննդեան 80 և գիտամանկավարժական գործունեութեան 60-ամյակները: 1946 թ. գիտնականը պարգևատրվել է «Հայրենական մեծ պատերազմի ժամանակ 1941–1945 թթ. աշխատանքային արիութեան համար» մեդալով, հետագայում ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի բազմաթիւ պատվոգրերով:

Դեռևս գիտնականի կենդանութեան օրոք Երևանի թիւ 34 միջնակարգ դպրոցը կոչվել է նրա անունով: 1982 թ. դպրոցի առջև կանգնեցվեց Ստ. Լիսիցյանի կիսանդրին՝ Լ. Թոքմաճյանի հեղինակութեամբ:

Ստ. Լիսիցյանը վախճանվեց 1947 թ. հունվարի 4-ին Երևանում: Նշանավոր գիտնականի և մանկավարժի հիշատակը հավերժացնելու նպատակով մահից անմիջապէս հետո Հայաստանի պատմութեան պետական թանգարանի ազգագրութեան բաժինը կոչվեց նրա անունով: Սահմանվեցին նաև անվանական կրթութեան կենտրոններ՝ Երևանի պետական համալսարանի աշխարհագրութեան ֆակուլտետի ուսանողների և ԳԱ պատմութեան ինստիտուտի ասպիրանտների համար:

Ստ. Լիսիցյանն իր ամբողջ կյանքը և ավելի քան կեսդարյա գործունեութիւնը նվիրաբերեց Հայաստանում ազգագրութեան, աշխարհագրութեան ու մանկավարժութեան զարգացման գործին՝ իր հիմնարար աշխատութիւններով անգնահատելի ավանդ ներդնելով հայոց նյութական ու հոգեւոր մշակութի գանձարանում:

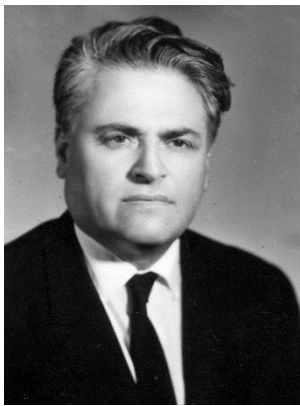
ԼԻԼԻԱ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

Պ. Գ. Դ.: Գիտական հետաքրքրութիւնները՝ հայ ազգագրութեան պատմութիւն, հայ ժողովրդի ավանդական կենցաղ, համայնք, ընտանիք, տարիքային խմբեր, ընտանեկան ծեսեր, տարագ: Հեղինակ է 4 մենագրութեան և ավելի քան 100 գիտական հոգւածի: liliavardanyan@gmail.com

⁹ Ստ. Լիսիցյանի արխիւի ազգագրական ժառանգութեան դասակարգումն ու մանրամասն նկարագիրը տե՛ս Մ. Մ. Վարդանյան. Степан Лисициан и истоки армянской этнографии. Ереван, 2005, с. 35–48, 358–373.

ԱԿԱԴԵՄԻԿՈՍ ՄԿՐՏԻՉ ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ
(Ծննդյան 115-ամյակի առթիվ)*

Լրացավ «Պատմաբանասիրական հանդես»-ի հիմնադիր խմբագիր, ակադեմիկոս Մկրտիչ Գեղամի Ներսիսյանի ծննդյան 115-ամյակը:

Մ. Ներսիսյանը ծնվել է 1910 թ. նոյեմբերի 25-ին ՀՀ Աշտարակի շրջանի Փարպի գյուղում: 1927 թ. Երևանի Խ. Աբովյանի անվան միջնակարգ դպրոցն ավարտելուց հետո ընդունվել է Երևանի համալսարանի պատմա-բանասիրական ֆակուլտետը՝ այն ավարտելով 1931 թ.: Պաշտպանելով ատենախոսություն «Նարոդնիկական խմբակներն Անդրկովկասում 1870–1880 թվականներին» թեմայով ստանում է պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճան: 1941–1943 թթ. նա Հայրենական պատերազմի ռազմաճակատներում էր՝ իր մասնակցությունը բերելով Փաշիզմի դեմ մեր ժողովրդի մղած պայքարին: 1944–1947

թթ. երիտասարդ գիտնականն աշխատում է իբրև Հայկական ԽՍՀ նորաստեղծ ԳԱ պատմության ինստիտուտի փոխտնօրեն, իսկ 1946–1955 թթ.՝ ղեկավարում մայր բուհի հայ ժողովրդի պատմության ամբիոնը: Մ. Ներսիսյանի հետագա աշխատանքային գործունեությունը ևս անխզելիորեն կապվում է Երևանի համալսարանի և Հայաստանի ակադեմիայի հետ, որտեղ լիովին ի հայտ են եկել նրա գիտական և գիտակազմակերպչական գործունեության արդյունքները: 1946 թ. նա պաշտպանել է ատենախոսություն «Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ 1850–1870 թթ.» թեմայով, որի համար նրան շնորհվել է պատմական գիտությունների դոկտորի գիտական աստիճան: Այս աշխատությունը, հիմնված հեղաբեկող նշանակություն ունեցավ ժամանակի հայ (այլև խորհրդային հայագիտության ու թուրքագիտության) պատմագիտության համար և նախանշեց վերջինիս զարգացման միտումներն ու ուղղությունները տասնամյակներ ի վեր և առ այսօր: Խոր հայրենասիրություն ու գիտական սկզբունքայնություն էր հարկավոր՝ վերանայելու հայ և խորհրդային պատմագիտության քաղաքական կաղապարների մեջ ձևավորված մի շարք դրույթներ, դրանք փոխարինելու պատմական ճշմարտություններից բխող անաչառ տեսակետներով, ինչն այդ աշխատությամբ իրականացրեց Մ. Ներսիսյանը: Պատահական չէ, որ նրան ոչ միայն վիճակվեց այստեղ առաջադրված իր մտահայեցությունը պաշտպանել գիտավերլուծական մեծ

* Ներկայացվել է 12. IX. 2025 թ., ընդունվել է տպագրության 17. XI. 2025 թ.:

աշխատանքով, այլ նաև գիտական շրջանակներից դուրս՝ տարիների ընթացքում հաղթահարելով մոլեռանդության հասնող պահպանողականությունը և հակագիտական դոգմաները: Աշխատությունը հրատարակվեց գրեթե մեկ տասնամյակ անց՝ 1955 թ.:

1950 թ. Մ. Ներսիսյանն ընտրվում է Հայաստանի ԳԱ ակադեմիկոս և դրան հաջորդող մի ամբողջ տասնամյակ, և ապա՝ 1965–1966 թթ., ծավալում գիտակազմակերպչական լայն գործունեություն՝ զբաղեցնելով ԳԱ փոխնախագահի պաշտոնը: 1966–1977 թթ. Մ. Ներսիսյանը Երևանի համալսարանի ռեկտորն էր, որտեղ բազմափորձ գիտնականն ու մանկավարժը իր ուժերը ի սպաս դրեց սերունդների դաստիարակության ու կրթությանը, հանրապետությունը բարձրորակ մասնագետներով ու գիտական կադրերով համալրելու գործին: 1977 թ. նա աշխատում էր իբրև ԳԱ պատմության ինստիտուտի բաժնի վարիչ՝ միաժամանակ լինելով անփոփոխ խմբագիրը իր իսկ հիմնադրած «Պատմաբանասիրական հանդես» հայագիտական համբավավոր հրատարակության: Մ. Ներսիսյանը գիտության վաստակավոր գործիչ էր (1961), հայրենական գիտությանը մատուցած իր աչքի ընկնող ծառայությունների համար պարգևատրվել է մի շարք շքանշաններով ու մեդալներով: Հանրապետությունում նրան առաջինը շնորհվեց Մովսես Խորենացու անվան մեդալ:

Մ. Ներսիսյանի գիտական աշխատությունների բովանդակությանը ծանոթանալիս աչքի են զարնում դրա երեք հիմնական կողմերը, որոնք ի հայտ են գալիս կամ առանձին և կամ էլ գրեթե միաժամանակ, սերտորեն աղերսվում միմյանց իբրև մեկ ամբողջականություն: Նկատի ունենք ազգային-ազատագրական պայքարի, Հայոց ցեղասպանության և հայ-ռուսական պատմական ու քաղաքական հարաբերությունների թեմաները: Նա մեղանում առաջիններից է, որ գիտահետազոտական աշխատանքի թեմա դարձրեց ռուսական առաջավոր հասարակական-քաղաքական շարժումների՝ Անդրկովկասի և հայ հասարակական մտքի հետ դրանց կապերի ու փոխառնչությունների պատմությունը՝ բարձր գնահատելով Հայաստանի և հայ ժողովրդի կյանքում ու ճակատագրում Ռուսաստանի ունեցած նշանակությունը: Մ. Ներսիսյանն այս տեսակետը հաստատել է ամենուրեք: 1940 թ. նա հրատարակեց «Նարոդնիկական խմբակներն Անդրկովկասում» աշխատությունը, որտեղ լուսաբանված է այդ խմբակների գործունեությունն ու կարևոր դերն Անդրկովկասի ժողովուրդների առաջավոր շարժումների համար: Աշխատության մեջ հմտալից քննության է ենթարկվում 1870–1880-ականների նարոդնիկական շարժման և գաղափարախոսության հետնախորքում Անդրկովկասի, և ամենից առաջ՝ հայ տարաստիճան մտավորականության գործունեությունը: Մ. Ներսիսյանը փաստացիորեն հիմնավորեց այն դրույթը, որ նարոդնիկությունը, իբրև համառուսաստանյան ժողովրդավարական ու առաջադիմական շարժում և գաղափարախոսություն, Անդրկովկասում ևս ունեցել է գործունեության սոցիալ-տնտեսական անհրաժեշտ հիմքեր:

«Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ 1850–1870 թթ.» աշխատության մեջ գիտնականը ճշմարտացիորեն վերարտադրել է հայ ազատագրական շարժման մի ամբողջ դարաշրջան՝ իր ողջ բարդությունները, դրանից բխող գիտական հիմնահարցերի բազմաթեմայնությունը և վերջիններիս փոխկապակցվածությունը: Մ. Ներսիսյանն այստեղ անվիճելիորեն հաստատում է, որ սուլթանիզմի դեմ ազատագրական շարժումը հայ ժողովրդի՝

իր գոյատևման համար մղած պայքարի դրսևորումն էր, և որ այն ունեցել է ինքնաբերական բնույթ և սոցիալ-տնտեսական ու ազգային-քաղաքական խոր արմատներ: Աշխատության մեջ բազմաթիվ փաստերով, արխիվային վավերագրերով և աղբյուրագիտական բնույթի այլ փաստաթղթերով հերքվում են այն տեսակետները, ըստ որոնց՝ հայ ազատագրական շարժումը օտարամուտ գաղափարախոսության արդյունք էր: Համոզիչ ցույց է տրվում, որ ազատագրական շարժումը, ընդհակառակը, բնականոն հետևանքն էր այն վայրագ ազգային ճնշումների և սոցիալ-տնտեսական կեղեքումների, որ պարտադրել էր թուրքական պետությունը հայ ժողովրդին: Բուն իսկ շարժման ինքնաբերական բնույթն աշխատության մեջ վկայվում է ժողովրդական գյուղացիական ելույթների ու ապստամբությունների, ինչպես և քաղաքական գործիչների ու կազմակերպությունների գործունեության կոնկրետ օրինակներով: Հեղինակի լայն հայեցվածքը բնութագրելու տեսակետից կարևոր է ազատագրական շարժման նկատմամբ հայ տարբեր հասարակաչերտերի և խավերի վերաբերմունքի՝ նրա վերլուծությունը: Իր հայեցակարգերը վերոնշյալ թեմաներով Մ. Ներսիսյանը զարգացրեց այս աշխատության վերահաստատարակությամբ, որն ունի և՛ ժամանակի, և՛ թեմատիկ շատ ավելի լայն ընդգրկումներ և գիտավերլուծական առավել լայն հենք: Այն հրատարակվեց գիտնականի մահվանից հետո՝ «Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ 1850–1890 թթ.» վերնագրով (Երևան, 2002): Մ. Ներսիսյանի այս, ինչպես և գրեթե բոլոր աշխատությունները նպաստում են պահպանելու հայկական ազգային հիշողությունը, որ փորձում են մոլորեցնել տալ թուրք-ադրբեջանական արդի աշխուժացած ոսոխները՝ խրախուսելով և գեներացնելով մի նոր երևույթ, որի մասին երևակայել անգամ չէին կարող ո՛չ Մ. Ներսիսյանը և ո՛չ էլ անկաշառ ու հայրենասեր պատմաբանները: Նկատի ունենք արդի ստորաքարշ կոլաբորացիոնիզմը՝ որպես ազգային խայտառակություն, և որի դեմ մղվելիք անխուսափելի պայքարում դեռ իրենց ազդու խոսքն ունեն ասելու Մ. Ներսիսյանի աշխատությունները: Նույն հետևողականությամբ էլ պատմաբանը շարադրել է իր թեզերը՝ հայ ազատագրական շարժման, դրա գաղափարախոսության, շարժման հոսանքների ու կապերի հիմնարար վերլուծության հիման վրա կառուցելով իր եզրակացությունները: Աշխատության մեջ ճիշտ են գնահատվում ազատագրական շարժման բազմաթիվ գաղափարախոսներ, ինչպես՝ Մ. Նալբանդյանը, Ռ. Պատկանյանը, Բաֆֆին, Ս. Շահազիզը, Գր. Արծրունին, Մ. Պեշիկթաշյանը, Պ. Դուբյանը, Հ. Պարոնյանը և շատ ուրիշներ:

1956–1961 թթ. Մ. Ներսիսյանը հրատարակում է արդի հայ պատմագիտության համար կարևոր նշանակություն ունեցող «Ռուս-հայկական հարաբերությունների պատմությունից» երկհատոր աշխատությունը (ռուս.), որտեղ որոշակի պատմական աղբյուրների ու առնչությունների լայնածավալ ցուցադրմամբ վերստին, և այս անգամ վավերագրերի ուրույն հավաքածուով, հիմնավորվում է Ռուսաստանի կարևորագույն նշանակություն ու կատարած դերը հայ ազատագրական շարժման և ազգային ինքնորոշման գաղափարի տարածման անդաստանում: Նշված հիմնահարցին առնչվող և տակավին մեր պատմագրության մեջ չլուսաբանված թեմայի էր նվիրված Մ. Ներսիսյանի «Դեկաբրիստները Հայաստանում» (1958) արժեքավոր մենագրությունը (վերահրատ., ռուս.՝ 1975 թ.): Հետագայում ևս պատմաբանը նրբամիտ անդրադարձներով բացահայտել

է նշված պատմական հարաբերությունների ծալքերը՝ այդ հիմնահարցին նվիրելով և՛ նոր մենագրություն («Ա. Վ. Սուվորովը և ռուս-հայկական հարաբերությունները 1770–1780 թթ.», և՛ հոդվածներ, և՛ հրապարակումներ:

Իրեն հատուկ քաղաքացիական արիությունը ու շիտակությունը 1965 թ. Մ. Ներսիսյանը տպագրեց «Ժողովրդական հերոսը» հոդվածը՝ նվիրված զորավար Անդրանիկի ծննդյան 100-ամյակին: Ավելորդ է, թերևս, այստեղ հիշել այն վերաբերմունքը, որ մինչ այդ կար հայ և խորհրդային պատմագրության մեջ Անդրանիկի նկատմամբ: Ասենք միայն, որ քաղաքական ու կուսակցական բավիղներում ծնվող իրարամերժ կարծիքների, ծայրահեղության և ինքնամիտի պահպանողականության չփոթում Մ. Ներսիսյանը մտցնում էր անաչառ ու հայրենասեր հետազոտողի հիմնավոր կարծիքը հայ ազատագրական շարժման ամենալուսավոր դեմքերից մեկի՝ Անդրանիկի մասին:

Մ. Ներսիսյանի գիտական աշխատությունների մեջ հայագիտական թեման ամբողջանում է նրա կազմած (Ռ. Սահակյանի աշխատակցությամբ) և խմբագրությամբ հրատարակված «Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում» փաստաթղթերի և վավերագրերի ժողովածուով (յույս է տեսել 1966 թ. ռուսերեն, 2-րդ վերամշակված հրատարակությունը՝ 1982 թ., 1991 թ. հայերեն, լրամշակված նոր նյութերով, որն ընդգրկում է 1876–1918 թթ. ժամանակահատվածը): Դժվար է գերազնահատել այդ ժողովածուի կարևոր արժեքը հայագիտության ոչ միայն հայրենական, այլև միջազգային հայագիտական հետազոտությունների զարգացման հեռանկարների տեսակետից: Ավելին՝ արևմտահայության ցեղասպանության վերաբերյալ փաստաթղթերի ու վավերագրերի անօրինակ, իր ծավալով և աննախընթաց լայն բովանդակությամբ ներկայացվող հարուստ հավաքածուն ամենայն իրավամբ կարելի է համարել դարասկզբին Օսմանյան Թուրքիայում մարդկության դեմ ուղղված մեծագույն հանցագործության անհերքելի ապացույցը և դատապարտումը: Իր հրատապ գիտական նշանակությամբ, կարծում ենք, այս ժողովածուն կպահպանի այնքան ժամանակ, քանի դեռ կհայտնվի գեթ մեկ թուրք կամ թրքամետ պատմաբան, որը կփորձի նենգափոխել պատմությունը: Ցեղասպանության թեմային Մ. Ներսիսյանն անդրադարձել է նաև 1990-ականի այլ տարիներին՝ նշված հիմնահարցը հարստացնելով նոր հետազոտություններով ու հրապարակումներով: Ավելացնենք միայն, որ հայ ժողովրդի պատմության, մասնավորապես ցեղասպանության իրողությունները կեղծելուն հետամուտ արտասահմանյան գիտնականների քննադատությունը Մ. Ներսիսյանը սկսել է դեռևս 1954 թ. տպագրելով «Անդրկովկասի ժողովուրդների պատմության նենգափոխումը արդի ամերիկա-անգլիական և թուրքական հետադիմական պատմագրության մեջ» վերնագրով ռուսերեն հոդվածը (ՀՍՍՌ ԳԱ «Տեղեկագիր», 1954, № 7, էջ 47–55):

Մ. Ներսիսյանի պատմագիտական հատվածային հետազոտությունների հանրագումարն էր նրա «Հայ ժողովրդի նոր պատմության էջերից» (1982) գիրքը: Այստեղ յուրահատուկ գուգադրումներով բացահայտվում են գիտնականին զբաղեցնող հարցերի ուշագրավ կողմերը՝ հայ ժողովրդի շուրջ 200-ամյա պատմության հենքի վրա, ինչպես՝ հայերի կապերն ու հարաբերությունները ռուսական պետական, քաղաքական ու ռազմական գործիչների հետ, Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին, իբրև շրջադարձային իրադարձություն հայ ժողովրդի պատմության մեջ, ազգային-ազատագրական շարժումները

XVIII–XIX դդ., XIX դ. 2-րդ կեսի Հայաստանի տնտեսական ու քաղաքական դրությունների ընդհանրացնող տեսակետների շարադրանքը և այլն:

1990-ական թվականների Մ. Ներսիսյանի աշխատանքների Հանրագումարը եղավ «Պատմության կեղծարարները» վերնագրով (Երևան, 1998) հոդվածների և այլ հրապարակումների ժողովածուն: Իրեն հատուկ կրքոտությամբ և գիտական անաչառությամբ այստեղ հերքվում են ժամանակի թուրք պատմաբանների կեղծիքները Օսմանյան կայսրության գնահատման և իրական բնույթը խեղաթյուրելու հարցում: Գրքում քննարկվում են նաև պատմագիտական այլ խնդիրներ: Պատմական իրականությունը փաստական կուռ հենքի վրա վերարտադրելու Մ. Ներսիսյանի հավատամքի դրսևորումը եղավ նաև նրա «Հայոց ցեղասպանության անհերքելի փաստաթղթեր» (Երևան, 2005) ժողովածուն՝ նվիրված 1915–1922 թթ. ցեղասպանական հայտնի իրադարձություններին:

Մ. Ներսիսյանի գիտամանկավարժական գործունեության մի ուրույն մասն են կազմում նրա հեղինակակցությամբ և խմբագրությամբ հրատարակված Հայ ժողովրդի պատմության դասագրքերը, որոնք լույս են տեսել 1956–1980-ական թվականներին հայերեն և ռուսերեն:

Գիտնականի հայագիտական և գիտահրատարակչական գործունեության բնութագիրը, սակայն, թերի կլինի, եթե արժանին չհատուցվեր նրա հիմնադրած (1958-ին) «Պատմաբանասիրական հանդեսին»: Հայագիտական ու հասարակագիտական այս հանդեսի էջերում տպագրել և շարունակում են տպագրել հայրենի և արտասահմանյան գիտնականներ, մշակույթի նշանավոր գործիչներ: Գիտնականների մի քանի սերունդներ են տպագրվել այս առաջատար և, ըստ ամենայնի, միջազգային ճանաչում գտած հրատարակության մեջ, և այսօր էլ անհնարին է դատել հայագիտության զարգացման մասին՝ առանց վկայակոչելու «Պատմաբանասիրական հանդեսի» հերթական համարները: Այս իրողությունը, անշուշտ, վկայում է Մ. Ներսիսյան-խմբագրի գիտական լայնախոհության և զարմանալի եռանդի մասին, որակներ, որոնք տրված էին իր անհատականությանը: Տրված՝ նախնիներից անցած ժառանգությամբ, այլև ժամանակով, որը նախատեսում է նաև սպասելի կամ անսպասելի խոչընդոտներ, կտրուկ շրջադարձեր: «Անմտություն կլինի կարծելը, – գրում է Մոնտենը, – թե ճակատագիրը մեզ միշտ զինում է իր իսկ ոտնձգություններից պաշտպանելու համար: Նրա դեմ մենք պետք է պայքարենք սեփական զենքով»:

Մ. Ներսիսյանը երբևէ անպատրաստ չի գտնվել այդպիսի ոտնձգությունների առջև և իր տասնամյակները հազեցրել է սեփական ահռելի աշխատանքով, դժվարությունները հաղթահարելու գործը կամքով ու նվիրվածով, հոգևոր որակներով, որոնք անանց կպահեն երևելի հայագետի հիշատակը:

ԱԼԲԵՐՏ ԽԱՌԱՏՅԱՆ

Պ. Գ. Դ., պրոֆ., ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի գլխավոր գիտաշխատող, Հայ մամուլի և հասարակական մտքի պատմության բաժնի վարիչ, «Բանբեր հայագիտության» հանդեսի գլխավոր խմբագիր: Գիտական հետաքրքրությունները՝ Հայ հասարակական-քաղաքական մտքի և մամուլի պատմություն, Օսմանյան Թուրքիայի հայ գաղթօջախների պատմություն: Հեղինակ է 9 մենագրության և ավելի քան 200 հոդվածի:

ORCID:0009-0005-8436-1288. alkhar39@mail.ru

ԲԱԲԿԵՆ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ
(Ծննդյան 100-ամյակի առթիվ)*

Թատրոնի պատմությունը ժողովրդի քաղաքային կյանքի և հասարակական կազմակերպվածքի պատմության զուգահեռն է, և թատերագիտությունը՝ որ-

պես գիտություն, ձևավորվել է այդ գիտակցությամբ ու նպատակով: Եվ կա մի էական հանգամանք, որ բարդացրել ու այսօր իսկ բարդացնում է ուսումնասիրողի աշխատանքը: Եթե հասարակությունն ստեղծում է կառավարման ձևեր, հաստատություններ ու փոխանցվող ավանդույթներ, ապա ի՞նչ է ստեղծում թատրոնը, որ այս ամենի ծանրաչափն է: Այս արվեստը ժամանակի հետ է, ամեն ինչ ստեղծում է իր ժամանակին և իր ժամանակի համար ու ոչինչ իր ժամանակից դուրս: Արժեքներն այստեղ դեպքեր են, որ կրկնվում են օրեր, ամիսներ կամ տարիներ ու մաշվում, մոռացվում: Մնում են հայտագրերը, ինչ-ինչ

հիշատակումներ, խամրող հուշեր, խիստ հազվադեպ՝ խաղային պահերի նկարագրություններ, սուբյեկտիվ, հաճախ՝ հորինվող: Հայտագրերն ու լրագրային ակնարկները սոսկ բրածո հետքեր են, ոչ արժեքներ, այլ ընդամենը հետքեր, որ թանկ են պատմաբաններին համար: Բայց որտե՞ղ է պատմությունը, որտե՞ղ են մեր դատողությունների ու վճիռների հենակետերը: Այս է խնդիրը, եթե թատրոնի շուրջ խոսելը համարվել է թատերագիտություն:

Թատրոնի պատմաբանները մոտավոր անցյալում կառչել են դրամատուրգիական արժեքներից և պատմել պիեսների սյուժեները: Բայց դա թատրոնը չէ, գրականություն է՝ թեկուզ և բեմի համար ստեղծված: Լավագույն դեպքում դա խաղի նախագիծն է, եթե դա կռահվի: Իսկ խաղը, ինչպես Ֆրիդրիխ Շիլլերն է ասել, «մեկ հարվածով բացահայտում է մարդու երկակի էությունը»: Այդ չկրկնվող հարվածների պատմությունը թատերագիտության հիմքն է: Այդ գիտակցությամբ էլ ստեղծվել է 1944 թ. Երևանում հիմնված Թատերական ինստիտուտի թատերագիտական ֆակուլտետը: Թատերագետ դասախոսները՝ Լևոն Քալանթարը և Սարգիս Մելիքսեթյանը՝ որպես բեմն իմացող ու բեմից եկող մարդիկ, այսպես են մտածել՝ նկատի ունենալով արևմտաեվրոպական թատրոնի պատմության ձեռնարկները: Հայ թատրոնի պատմության ամբողջական շարադրանք չի եղել, դասախոսությունների հիմք են ծառայել առանձին ակնարկներ, որոշ հուշագրական փաստեր: Եվ ինչ ու ինչպես էլ խոսվեր, պատմագիտական մոտեցման հիմքը մնում էր դրամատուրգիայի պատմությունը: Ինստիտուտի առաջին թատերագետ չրջանավարտներն ասպարեզ են մտել

* Ներկայացվել է 25. X. 2025 թ., ընդունվել է տպագրության 17. XI. 2025 թ.:

որպես լրագրող-քննադատներ (Լ. Խալաթյան, Լ. Հախվերդյան, Ս. Ռիզաև, Ա. Հունանյան, Լ. Սամվելյան), և ստեղծվել է աշխույժ քննադատական միջնուղորտ 1950–1960-ական թվականներին: Չափանիշներն այստեղ գրականագիտական չեն, երևում են ներկայացումներից ու դերակատարումներից: Դրան նպաստել են բեմական արժեքները՝ երբեմն՝ բացառիկ դրսևորումներով: Բեմը մասնագիտական չափանիշներ է տվել, և այս հիմքի վրա է մշակվել թատերագիտական մտածողությունը, որ չի մոտեցել անցյալի երևույթներին:

Թատերագետ շրջանավարտների այս խմբում առանձնանում է պատմությամբ հետաքրքրվող Բաբկեն Հարությունյանը, որ գրիչ չի փայլեցրել քննադատության մեջ: Շփումներ ունեցել է թատրոնի հետ և գրավել է Սունդուկյանի անվան թատրոնի գեղարվեստական ղեկավարի՝ Արմեն Գուլակյանի ուշադրությունը: Գուլակյանը նրան խորհուրդ է տվել գրել հայ առաջին պետական թատրոնի պատմությունը: Ծագել է ասպիրանտուրայի միտքը, և Բ. Հարությունյանը գնացել է Մոսկվա, ընդունվել Լուճաչարսկու անվան թատերական արվեստի ինստիտուտի ասպիրանտուրան: Հայ թատրոնի պատմությունն այստեղ չէր կարող դիտվել ուղի թատրոնից անկախ, ուստի Հարությունյանի թեկնածուական ատենախոսության թեման ուղղակիորեն առնչվում է հայ-ուսական թատերական կապերին: Այս հարցը գաղափարական առումով խրախուսելի էր նաև մեզանում: Նոր ստեղծվող Արվեստի ինստիտուտի թատերագիտական ծրագրերում սա հայեցակարգ էր, ինչպես հայտարարում էր ինստիտուտի առաջին տնօրենի՝ Ռուբեն Զարյանի 1955-ին հրատարակած ժողովածուի խորագրերը՝ «Պայքար ուղի դրամատուրգիայի համար հայ բեմում» (1955): Դրան գուժահեղում են Բ. Հարությունյանի հրատարակած առաջին աշխատությունները՝ «Հայ-ուսական թատերական կապերը» (1955), «Ռուս դրամատուրգիան սովետահայ բեմում» (ուղևերեն, Երևան, 1957): Այս տրամաբանությամբ է Արվեստի ինստիտուտում հասունացվում հայ թատրոնի պատմությունը ժամանակագրականորեն համակարգելու հարցը: Մտածվում է, որ դա պետք է սկսել պետական թատրոնի ստեղծման շրջանից, և այդ խնդիրը հանձն է առնում Բ. Հարությունյանը:

Աշխատանքը տևում է չորս տարուց ավել: Բ. Հարությունյանի անունը չի երևում մամուլում ու թատերախոսական քննարկումներում, և ոմանք հարց են տալիս, թե ինչո՞վ է նա զբաղված: «Շատ անհետաքրքիր գործով», – պատասխանում է մեկը: Դա մոտավոր անցյալի թատերական կյանքի գրավոր հետքերի որոնումն էր ու համակարգումը՝ այն «սև աշխատանքը», ինչին հետևողականորեն չէին դիմել թատրոնի կենդանի իրականությամբ ու օրվա խնդիրներով զբաղվողները: Եվ ահա 1961-ին հրապարակ բերվեց արդյունքը՝ «Սովետահայ թատրոնի տարեգրություն» ծանր, մեծադիր մի հատոր (700 էջ): Սա հայ թատերական կյանքի ընդամենը քսան տարվա պատմության փաստական տեղեկությունների պատկերն է, որ ավարտվում է 1940 թվականով, և սպասվում է շարունակությունը՝ ևս երեսուն տարի: Միջավայրի զարմանքն ու հիացումն անվերապահ էր: Այս գործից հետո կարելի էր պատմատեսական քննության դնել եղած ու մոռացված դեպքերը: Այստեղ շարակարգված են բեմադրությունները՝ բեմադրողի, դերակատարների, գեղանկարչորեն ձևավորողների անուններով, և հրապարակված թատերախոսականների հասցեները, դրանց ավելացրած անվանական ցանկերը: Այս ամենն արված է որոշակիորեն մշակված սկզբունքով:

նշվում է առաջին ներկայացման ամսաթիվը՝ հետագա կրկնությունների դեպքում, եթե փոխվել են դերակատարները կամ բեմադրությունը տարվել է այլ բեմ: Եվ ամեն ինչ արված է բացառիկ հետևողականությամբ: Հեղինակը ջանացել է ոչինչ բաց չթողնել, թեպետ հետագա քննադատն ասում է, որ բացթողումներ կան: Դրանք չէին կարող չլինել: Բայց քննադատողը չխոսեց այս մասին հրապարակապես անգամ հիշեցումներից հետո: Իսկ գործը շարունակվում էր, և օգտվողները ստուգում էին իրենց շարադրանքների փաստական հիմքերը, ճշտում անուններ ու թվականներ: Եվ ստուգումների աղբյուրը, տպագրվածից բացի, հեղինակն ինքն էր՝ Երևանում լինելով, թե Մոսկվայում, ուր սկսել էր թերթի անցյալի մամուլը Լազարյան ճեմարանի հավաքածուներում:

Այս նույն ժամանակ Մոսկվայում լույս տեսավ «Թատերական հանրագիտարանի» առաջին ստվարածավալ հատորը (1961), որտեղ հայ թատրոնին վերաբերող հոդվածների հիմնական մասի հեղինակը Բ. Հարությունյանն էր: Իսկ «Տարեգրությունը», բնական է, միտք էր տալիս վերջապես գրելու հայ թատրոնի պատմությունը, բայց ո՞ր ծայրից, եթե 1922 թիվն էր առաջին պետական թատրոնի սկիզբը:

Տարեգրությունը հիմք դարձավ, որ Արվեստի ինստիտուտում հինգ հեղինակների խմբով (այդ թվում Բ. Հարությունյանը) պատրաստեին ընդարձակ ակնարկների ձևով կազմված մի խոշոր հատոր՝ «Հայ սովետական թատրոնի պատմություն» (1965): Պատմությունը որպես ընթացք, «Թատերական կյանք» խորագրմամբ, այստեղ ներկայացնում է Բ. Հարությունյանը՝ համառոտ ակնարկներով: Մյուս մասերն առանձին ակնարկներ են՝ դերասանական արվեստ, ռեժիսուրա, նկարչական ձևավորում: Պատմության որպես ամբողջացող ընթացքի պատկերը թողնված է ընթերցողի դիտմանը: Այնուամենայնիվ սա հայ թատրոնի պատմության պետականորեն կազմակերպված չրջանի կարևոր մի մասն է, որ ամբողջանում է 1960-ական թվականներով: Այս գործին զուգահեռ և Արվեստի ինստիտուտից առանձին՝ արևմտահայ թատրոնի փաստական պատմությունն է գրել Գառնիկ Ստեփանյանը՝ «Ուրվագիծ արևմտահայ թատրոնի պատմության» վերնագրով (հ. 1, 1962): Ստեփանյանը, այս գործը շարունակելով, աշխատանքի է անցնում Արվեստի ինստիտուտում: Խնդիրներն ընդարձակվում ու ծավալվում են: Մտածվում է, որ պետք է անդրադառնալ XX դարի սկզբին, որպեսզի ամբողջանա արդի թատրոնի պատկերը:

Բ. Հարությունյանը շարունակում է իր բռնած գիծը հետադարձ հայացքով՝ դեպի XIX դարի սկիզբ, որպեսզի ամբողջացվի պատմությունը արևմտահայ և արևելահայ ճյուղերով զուգահեռ ու միասնաբար: Այստեղ նա մասնակից է դարձնում տողերիս հեղինակին որպես խմբագրի («XIX–XX դարերի հայ թատրոնի տարեգրություն», հ. 1, 1980), հաջորդ հատորում (հ. 2, 1980)՝ Լևոն Հախվերդյանին: Վերջինս, ի լրումն «Հայ սովետականի», գրում է XX դարի առաջին երկու տասնամյակների պատմությունը՝ «Հայ թատրոնի պատմություն. 1901–1920» (1980)՝ շնորհակալությամբ օգտվելով զուգահեռաբար հրատարակվող «Տարեգրության» հատորից, որ հիշեցնում է (էջ 7):

Հինգ ծանր հատորներ կազմող այս գործը (վեցերորդը՝ մինչև 1970 թ., հետո է ավելացվել), ըստ էության, խնդիրների առջև է կանգնեցրել Արվեստի ինստիտուտի թատերագիտության բաժնին: Պետք էր հետազոտել համակարգված

փաստական նյութը, գրել թատրոնի պատմություն, փորձել հասկանալ պատմության ու մոտավոր անցյալի թատերական գեղագիտությունը ժամանակակիցների դատողությունների ու տպավորությունների հիման վրա: Հարկ էր ամբողջացնել արևելահայ ու արևմտահայ թատրոնների պատմությունը՝ որպես մեկ ժողովրդի մշակութային կյանքի հիշողություն՝ գեղագիտական առումով: Բաց էր մնում այստեղ XIX դարը. կազմվեց հինգ հոգուց բաղկացած խումբ, վեցերորդը՝ տողերիս հեղինակը, ում առաջարկվում էր ավարտված համարել հին և միջնադարյան թատերական երևույթների ուսումնասիրությունը, անցնել XIX դար: Ժամանակ անցավ՝ հինգ-վեց տարի, ոչինչ չարվեց, և գործը դրվեց ուսերիս: Էմպիրիկ հենակետը հնարավորություն էր տալիս մտածելու, և գրվեց, ասես, ի հեծուկս աննպաստ պայմանների (ցուրտ ու մութ տարիներ), «Հայ թատրոնի պատմություն. 19-րդ դար» (1996, երկրորդ հրատարակությունը՝ 2010): «Տեսնում եմ՝ իզուր չեմ գբաղվել տարեգրությունամբ», – ասաց Բ. Հարությունյանը: Ասաց ու շարունակեց իր հետևողական աշխատանքը: Իր այլ աշխատությունների և հանրագիտարանային բազմաթիվ հոդվածների կողքին նա երկու ստվարածավալ գրքերով հրապարակ բերեց Պետրոս Աղամյանի ու Վահրամ Փափազյանի բեմական գործունեության ժամանակագրական ու փաստական պատկերը՝ այն ամենը, ինչ հնարավոր է եղել դուրս բերել ժամանակի մամուլից ու հուշագրություններից: Սրանք հրատարակվել են 1912 և 1913 թվերին: Թատերական անցյալի ու դերասանական արվեստի պատմությամբ հետաքրքրվողների համար (դրանք այսօր շատ քիչ են) այս գրքերը բացառիկ արժեք կարող են ներկայացնել: Այս երկու գրքերից հետո մտածում ես, թե ի՞նչ արժեն այլևս անառարկա դատողություններն ու ենթադրությունները լավ չտեսած և կիսատ հասկացված կամ չհասկացված երևույթների ու դեպքերի աուիթներով: Բարեկեն Հարությունյանը վճիռներ չի կայացրել, խտրություն չի դրել վկայությունների ու հետքերի միջև. հավասար տեղ է տրվել ժամանակակիցների ճիշտ թե սխալ դիտումներին, և ճշմարտությունը թափանցել է շատ տեղերում: Իր ամբողջության մեջ մեծ գործ է գիտնականի արածը՝ անկախ նրանից, թե ով ինչպես է գնահատում, ում համար ինչ արժեք ունի մշակույթի պատմաբանի «սև աշխատանքը», ինչի ընդունակ են հազվադեպ մարդիկ հումանիտար ու հասարակական գիտությունների բնագավառում:

ՀԵՆՐԻԿ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

Արվ. դ., պրոֆ., ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտի թատերագիտության բաժնի վարիչ: Գիտական հետաքրքրությունները՝ արվեստագիտություն, թատրոնի տեսություն և պատմություն: Հեղինակ է 14 գրքի և շուրջ 200 հոդվածի: henrikhovhannisyan1936@gmail.com

ՍԵՐԳԵՅ ԱՐԻՆՍԿԻՆ (Ծննդյան 100-ամյակի առթիվ)*

Սերգեյ Աբրահամյանը ծնվել է 1925 թ. փետրվարի 14-ին Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության (նախկինում՝ Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզ) Հաղբուլի շրջանի Տուֆի գյուղում: 10-ամյա կրթությունն ստացել է տեղի դպրոցում: 1942–1944 թթ. մասնակցել է Հայրենական մեծ պատերազմին, ծանր վիրավորվել, երկար ժամանակ բուժվել, որից հետո զորացրվել է և վերադարձել հայրենի գյուղ:

Բարձրագույն կրթությունն ստացել է Երևանի պետական համալսարանի բանասիրական ֆակուլտետում, որն ավարտել է 1950 թ.: Այնուհետև սովորել է ասպիրանտուրայում և պաշտպանել թեկնածուական ատենախոսություն՝ ստանալով բանասիրական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճան: 1966 թ. նրան շնորհվել է բանասիրական գիտությունների դոկտորի գիտական աստիճան՝ 1965 թ. լույս տեսած

«Ձթեքվող խոսքի մասերը և նրանց բառական ու քերականական հատկանիշների փոխհարաբերությունը ժամանակակից հայերենում» ուսումնասիրության համար: Դոցենտի գիտական կոչումը ստացել է 1956 թ., իսկ պրոֆեսորի կոչումը՝ 1970 թ.: 1996 թ. ընտրվել է ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս:

Աշխատանքային գործունեությունը սկսել է 1952–1953 թթ.՝ դասախոսելով Երևանի պետական համալսարանում, այնուհետև աշխատանքի է անցել Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտում՝ սկզբում որպես ավագ գիտաշխատող, իսկ հետո՝ արդի հայերենի բաժնի վարիչ: Դասախոսական աշխատանք է կատարել Վանաձորի, Գյումրիի և Երևանի իւ. Աբովյանի անվան մանկավարժական ինստիտուտներում:

Ս. Աբրահամյանը պարգևատրվել է Հայրենական մեծ պատերազմի 1-ին աստիճանի շքանշանով, մարտական և աշխատանքային մեդալներով, իւ. Աբովյանի անվան մեդալով: Մահացել է 2005 թ.:

Հայերենագիտության ոլորտում նա գիտական լայն հետաքրքրություններ ունեցող գիտնական էր: Նրա ուշադրության կենտրոնում հայերենի քերականական կառուցվածքի ձևաբանության և շարահյուսության ուսումնասիրության հարցերն էին, սակայն ուշադրությունից դուրս չէին մնում մյուս ոլորտներ՝ ուղղագրության, կետադրության, բառագիտության, ոճագիտության հետ կապված հարցերը: Ս. Աբրահամյանի ղեկավարում դա բնական էր և պայմանավորված էր նրա գիտական հետազոտություններ կատարելու ընկալումներով

* Ներկայացվել է 07. VII. 2025 թ., ընդունվել է տպագրության 17. XI. 2025 թ.:

և մեթոդաբանությունը: Հենց առաջին հրապարակումներում երևան է գալիս լեզվական իրողությունների մեջ խորանալու, դրանք նորովի քննելու և մեկնաբանելու ձգտումը, որն արտահայտվում է դեռևս 1959 թ. «Պատմա-բանասիրական հանդես»-ում տպագրված «Ժամանակակից հայ լեզվաբանության մի հերթական խնդիրը» հոդվածում. «Լեզուն մի բարդ ու ամբողջական համակարգ է, — գրում է նա: — Այդ բարդ համակարգը չի կարող միանգամից իր բոլոր կողմերով դառնալ գիտության ուսումնասիրության առարկա, որի պատճառով էլ այն ուսումնասիրվել և ուսումնասիրվում է ըստ իր բաղադրիչ մասերի»¹, այդ բաղադրիչ մասերը բառային կազմն է և քերականական կառուցվածքը: Այս շարքից դուրս է մնում հնչյունաբանությունը, որի հաշվառմամբ էլ լեզվի կառուցվածքի ուսումնասիրությունը կատարվում է այս երեք բաժիններով: Ըստ գիտնականի՝ սրանց զուգահեռ ուսումնասիրությունը անհրաժեշտ է, սակայն բավարար չէ, որովհետև «... լեզվի, որպես ամբողջական սխեմայի կառուցվածքի մասին ամբողջական և ճիշտ գաղափար կազմելու տեսակետից նրա միայն բաղադրիչ մասերի առանձին-առանձին ուսումնասիրումը քիչ է: Անհրաժեշտ է ուսումնասիրել նաև այդ բաղադրիչ մասերի փոխհարաբերությունը, լեզվի տարբեր կողմերի փոխհարաբերությունը (ընդգծումները մերն են — Թ. Ա.)»²: Ս. Աբրահամյանի մոտեցումը լեզվի բառակազմի և կառուցվածքային երևույթների գնահատման առումով միանգամայն ընդունելի է այն պատճառաբանությամբ, որ ելնում է նկարագրական կամ կառուցվածքային լեզվաբանության մշակած սկզբունքներից, այն է՝ ոչ միայն պարզապես նկարագրել այս կամ այն լեզվական միավորը, կառուցվածքային բաղադրիչը առանձին-առանձին, այլ դրանք դիտարկել նաև փոխադասանավորվածության, փոխկապակցության մեջ, ճշտել դրանց փոխհարաբերությունների բնույթն ու աստիճանը: Այս հարցերը նա առավել մանրամասն քննում է իր «Զթեքվող խոսքի մասերը և նրանց բառական ու քերականական հատկանիշների փոխհարաբերությունը ժամանակակից հայերենում» գրքում: Եթե սեղմ ձևակերպենք Ս. Աբրահամյանի մոտեցումը, այն է՝ եթե բառի բառական, ձևաբանական և շարահյուսական հատկանիշների փոխհարաբերությունները քննել որպես ուսումնասիրության բուն առարկա, ապա դա կարող է թույլ տալ լեզվական իրողությունները ներկայացնել իրենց կապերի ու հարաբերությունների մեջ: Միայն այսպիսի համակողմանի ու խորքային քննությամբ կարելի է հասնել «... լեզվի, որպես ամբողջական սխեմայի» ընկալմանը:

Հայերենագետը բառագիտական առանձին ուսումնասիրություն չունի, սակայն հետևելով լեզվական իրողությունները փոխադարձ հարաբերությունների մեջ դիտարկելու իր մեթոդաբանությամբ՝ բառագիտական դիտարկումները ներկայացրել է հայերենի ձևաբանական համակարգի քննությանը, խոսքի մասերի դասակարգմանը վերաբերող աշխատություններում: 1950-ական թվականներին նա հրատարակել է երկու աշխատություն՝ «Արդի հայերենի դերանունները» (1956) և «Ժամանակակից հայերենի չթեքվող խոսքի մասերը» (1959): Այս աշխատություններում, հատկապես դերանունների դասակարգման ժամանակ ձևաբանական խնդիրները լուծում է բառերի բառային և ձևաբանական հատկանիշների փոխադասանավորվածությամբ: Պետք է ասել, որ այս

¹ «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1959, № 2–3, էջ 52:

² Նույն տեղում:

պարագայում Ս. Աբրահամյանը հենվում է ոչ միայն իր կողմից կատարված հետազոտությունների, այլև իր նախորդների հայերենի բառային կազմի և քերականական կառուցվածքի ուսումնասիրությունների վրա: Բառային կազմի վերաբերյալ բառագիտական հայացքների ամբողջական համակարգը ներկայացված է վերը նշված «Զթեքվող խոսքի մասերը և նրանց բառական ու քերականական հատկանիշների փոխհարաբերությունը ժամանակակից հայերենում» աշխատության մեջ:

Լեզվական իրողությունները ուսումնասիրելու համար Ս. Աբրահամյանը անհրաժեշտ բառի համադրվող հատկանիշներն է նախ և առաջ փորձում որոշարկել: Դրանք են՝ բառի ձևային, իմաստային, ձևաբանական և շարահյուսական հատկանիշները: Քննելով բառի իմաստային և ձևային հատկանիշների դերը՝ նա եզրակացնում է. «ա) բառի ընդհանուր իմաստային հատկանիշը կարող է պայմանավորել համապատասխան քերականական իմաստ և կարգ, բ) բառի ձևային հատկանիշը կարող է պայմանավորել քերականական ձևի հատկանիշ, գ) բառի իմաստային հատկանիշը կարող է պայմանավորել քերականական ձևի հատկանիշ»³:

Բառաձևերի կազմության մեջ կարևոր դեր վերագրելով նրանց և՛ ձևային, և՛ իմաստային հատկանիշներին՝ Ս. Աբրահամյանը ուշադրություն է դարձնում համաբանությանը, որի շնորհիվ առաջանում են նույն քերականական ձևերը, ինչպես, օրինակ, ձևաիմաստային հոլովումների դեպքում է:

Բառապաշարի զարգացումն ու հարստացումը լեզվաբանը պայմանավորում է մի կողմից տնտեսության, գիտության, մշակույթի բուռն զարգացմամբ, մյուս կողմից՝ հայոց լեզվի նկատմամբ ժողովրդի և պետության հոգատարությունը: Լեզվաբանը բառապաշարի հարստացման միջոցներ է համարում հապավման լայն տարածվածությունը, նոր ձևավորված կայուն բառակապակցությունները, փոխառյալ բառերի յուրացումը, որոնցից շատերը ժամանակի ընթացքում փոխարինվեցին հայերեն համարժեքներով, իմաստային և կառուցվածքային պատճենումները, բառիմաստների ճշգրտումները, գրաբարի հնարավորությունների օգտագործումը:

Ս. Աբրահամյանը մեծ ուշադրություն է դարձրել բառակազմական երևույթների զարգացման ու տարածման միտումներին: Այս առումով կարևոր նշանակություն ունի նրա «Ժամանակակից հայերենի բառակազմական օրինաչափությունների զարգացման միտումները» հոդվածը⁴: Լեզվաբանն արժևորում է բառակազմության ոլորտում երևան եկած և արդեն ձևավորված օրինաչափությունները: Մասնավորապես նշում է բառապաշարի հարստացման կաղապարային եղանակը, որը հայերենի դեպքում եղել ու մնացել է որպես հիմնական եղանակ իր բառաբարդում, ածանցում և այլ տարատեսակներով: Հաջորդ միտումը գծիկով գրվող ածական համադաս բաղադրիչներով բարդությունների ծավալվելն է: Առանձին միտումներ են դիտվել բազմարմատ բառերի առատանալը և հապավումների կիրառության ոլորտների ընդլայնումը: Ս. Աբրա-

³ Ս. Աբրահամյան. Ժամանակակից հայերենի քերականություն, Երևան, 1975, էջ 8–9:

⁴ Տե՛ս «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1981, № 3, էջ 32–47:

Համյանը կատարում է այն դիտարկումը, որ ժամանակակից Հայերենի բառապաշարը հարստանում է առավելապես տերմինաբանությունից⁵։ Միաժամանակ փաստում է, որ այդ իրողությունները պայմանավորված են արտալեզվական գործոններով։

Բառագիտական հետազոտությունները ամբողջացվել են 1981 թ. լույս տեսած «Ժամանակակից գրական Հայերեն» մենագրության մեջ, որտեղ առանձին բաժին է նվիրված բառագիտությանը։ Այստեղ ևս լեզվաբանը, ելնելով իր՝ բառապաշարը համակարգային իրողություն համարելու մոտեցումից, արտահայտում է այն տեսակետը, որ բառագիտության ոլորտում ուսումնասիրության առարկան ոչ թե բառն է, այլ բառապաշարի դասակարգումների հետևանքով առաջացող բառաշերտերն իրենց խմաստային և բառակազմական օրինաչափություններով, ընդհանրություններով և տարբերություններով, փոխհարաբերություններով և փոխկապվածությամբ։ Միայն այսպիսի ուսումնասիրությունները թույլ կտան կատարել ընդհանրացնող եզրակացություններ բառագիտության ոլորտում։

Մեծ է Ս. Աբրահամյանի ավանդը ժամանակակից Հայերենի քերականական կառուցվածքի ուսումնասիրության ոլորտում։ Լեզուն իբրև համակարգ դիտելու և այն համակարգային վերլուծության ենթարկելու մոտեցումից ելնելով՝ լեզվաբանն անդրադառնում է բառագիտությանը, կետադրությանը, ոճագիտությանը, լեզվի ու բառապաշարի զարգացման ընթացիկ հարցերին, սակայն նրա ուշադրության կենտրոնում հայերենի քերականական կառուցվածքի՝ ձևաբանության և հատկապես շարահյուսության մինչ այդ բավարար չափով չլուսաբանված հարցերն են։

Հայ լեզվաբանական միտքը ժամանակի ընթացքում ցուցաբերել է տարբեր մոտեցումներ խոսքի մասերի սահմանման, բնութագրման, դասակարգման ուղղությամբ՝ անընդհատ լրամշակելով եղած տեսությունները և առաջարկելով նորերը։ XX դ. առաջին կեսին նշված հարցերի վերաբերյալ առանձին աշխատություններով իրենց տեսակետներն արտահայտեցին Մ. Աբեղյանը, Հ. Աճառյանը, Գ. Սևակը, Ա. Ղարիբյանը։ Հայ լեզվաբանության մեջ մեծ ներդրում ունեցող այս լեզվաբանների կողքին խոսքի մասերի որոշման վերաբերյալ առանձնահատուկ մոտեցում է արտահայտել Ս. Աբրահամյանը «Արդի Հայերենի դերանունները» և «Չթեքվող խոսքի մասերը և նրանց բառական ու քերականական հատկանիշների փոխհարաբերությունը ժամանակակից Հայերենում» աշխատություններում։ Վերջինս ամփոփում է խոսքի մասերի վերաբերյալ նախորդ աշխատություններում արտահայտած մոտեցումները։

... Դերանուն խոսքի մասը ներառում է խմաստային, քերականական և գործառական տարրեր հատկանիշներ ունեցող բառախմբեր, որը հնարավորություն չի տալիս ձևավորել միասնական տեսակետ դերանունների վերաբերյալ։ Մյուս կողմից էլ այդ բազմահատկանշությունը հարցը տարբեր տեսանկյուններից դիտարկելու դուռ է բացում։ Ուսումնասիրության համակողմանիությունն ապահովելու նպատակով Ս. Աբրահամյանը նախ հանգամանորեն անդրադառնում է հարցի պատմությանը։ Նա դերանունների՝ առանձին խոսքի մաս լինելու կամ չլինելու հարցը ներկայացնում է գիտականորեն հիմնավորված փաստարկնե-

⁵ Նույն տեղում, էջ 46:

րով, լեզվական փաստերի համակողմանի ու համակարգված ուսումնասիրությունը՝ հանգեցրել այն եզրակացություն, որ դերանվան հարաբերակից խոսքի մասերին փոխարինելու հատկությունը նրա միակ էական հատկանիշը չէ, որն ընդունված էր լեզվաբանների մեծ մասի կողմից: Հանգամանորեն ներկայացնելով դերանվան տեսակների՝ խոսքային միջավայրում կոնկրետ շարահյուսական կիրառությունների հնարավորությունները՝ լեզվաբանը ցույց է տալիս, որ ոչ բոլոր դերանուններն ունեն փոխարինման գործառույթ, իսկ եթե այդ դերով, այնուամենայնիվ, հանդես են գալիս, ապա դա «բխում է նրանց գործածության որոշ պայմաններից, այն բանից, որ այդ դեպքում նրանք ցույց են տալիս խոսողին հայտնի, անվանված առարկա, օբյեկտ: Այդ ֆունկցիան դերանունների ոչ թե էությունն է հանդիսանում, այլ այդ էությունից ու յուրահատուկ պայմաններից բխող հետևանք, ուրեմն և պայմանական ֆունկցիա է»⁶: Համեմատական վերլուծություն կատարելով դերանունների և նրան հարաբերակից խոսքի մասերի միջև՝ Ս. Աբրահամյանը եզրակացնում է, որ քերականական ընդհանրություններ չկան դերանունների և հարաբերակից խոսքի մասերի միջև. «Եթե դերանունները մասնատենք և դասենք այդ խոսքի մասերի շարքը, ապա դրանով իսկ կառաջացնենք ձևաբանական ու շարահյուսական տարբերություններ մյուս խոսքի մասերի մեջ»⁷:

Խոսքի մասերի և նրանց բնութագրման ու դասակարգման հարցերին Ս. Աբրահամյանն անդրադարձել է «Ժամանակակից հայերենի չթեքվող խոսքի մասերը» ուսումնասիրության մեջ, սակայն իր տեսակետներն ու մոտեցումները նա մանրամասնորեն ու ամբողջական ձևով ներկայացնում է «Չթեքվող խոսքի մասերը և նրանց բառական ու քերականական հատկանիշների փոխհարաբերությունը ժամանակակից հայերենում» հիմնարար աշխատությունում: Լեզվաբանը խոսքի մասերի իր ներկայացրած համակարգը թերություններից զերծ պահելու նպատակով նախ անդրադառնում է տարակարծությունների օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ (առարկայական և ենթակայական) պատճառներին, որոնք, ըստ լեզվաբանի, հետևանք են տեսական տարբեր սկզբունքների կիրառման, ապա պատճառների վերլուծության ընթացքում գիտականորեն հիմնավորում և ներկայացնում է խոսքի մասերի դասակարգման վերաբերյալ իր սկզբունքներն ու մոտեցումները: Խոսքի մասերի վերաբերյալ եղած ըմբռնումներին անդրադառնալիս նա ուշադրություն է դարձնում խոսքի մասերի և բառային կազմի փոխհարաբերություններին, բառական ու քերականական իրողություններին, վերացարկման ու հակադրությունների մակարդակներին՝ խոսքի մասերի մեջ: Ցույց է տալիս, որ խոսքի մասերի դասակարգման դեպքում միայն ձևաբանական ու շարահյուսական հատկանիշները հաշվի առնելը բավարար հիմք չեն կարող հանդիսանալ, ուստի չի ընդունում լեզվաբանության մեջ տարածված այն տեսակետը, թե խոսքի մասերը սոսկ քերականական կարգեր են: Խոսքի մասատային իմաստը ոչ թե քերականական է, այլ բոլոր բառերի կոնկրետ իմաստների հիմքով կատարված վերացարկմամբ բառերի ընդհանուր իմաստը: Այստեղից էլ հետևում է, որ խոսքի մասերը բառաքերականական կարգեր են,

⁶ Ս. Աբրահամյան. Արդի հայերենի դերանունները, Երևան, 1956, էջ 39–40:

⁷ Նույն տեղում, էջ 46:

ուստի, ըստ Ս. Աբրահամյանի, խոսքի մասերի դասակարգման պարագայում պետք է կարևոր դեր խաղա բառային ընդհանուր իմաստը: Մյուս կողմից էլ նա կարծում է, որ բոլոր խոսքի մասերի համար այս ու այլ հատկանիշներ՝ քերականական, բառակազմական և այլն, չեն կարող բոլոր խոսքի մասերի համար դասակարգման հիմք հանդիսանալ թե՛ միասին, թե՛ առանձին-առանձին վերցրած, քանի որ բառախմբերը միմյանցից տարբերվում են իմաստային և քերականական այլ հատկանիշներով: Ուրեմն խոսքի մասերի դասակարգումը գիտականորեն ճիշտ իրականացնելու համար պետք է կիրառել աստիճանական դասակարգման մոդելը: Ահա այս հարցերի յուրովի մեկնաբանությունն է հնարավորություն տալիս հեղինակին կատարել հայերենի խոսքի մասերի նոր տարահատկանիշ աստիճանական դասակարգում:

Ժամանակակից հայերենի քերականական կառուցվածքի ուսումնասիրություն ընթացքում ընդգծվում է Ս. Աբրահամյանի գիտական առանձնահատուկ հետաքրքրությունը հայերենի շարահյուսական համակարգի նկատմամբ: Նրա շարահյուսագիտական հայացքները ներկայացված են «Հայոց լեզու. շարահյուսություն» (2004) գրքում: Շարահյուսական կապակցությունները քննում է երկու կարգի հարաբերությունների շրջանակում՝ քերականական և ստորոգական: Բառակապակցություններում բառերը, պահպանելով իրենց բառային արժեքը, կապակցվում են քերականական հարաբերությամբ՝ ձևավորելով գերադաս և ստորադաս անդամներից կազմված անվանողական արժեք ունեցող միավորներ, իսկ նախադասությունը հատուկ է ստորոգական հարաբերությունը: Դեռևս 1962 թ. լույս տեսած «Ժամանակակից հայերենի շարահյուսության հարցերը» աշխատության մեջ առաջին անգամ գիտականորեն առանձնացվել են երկկազմ և միակազմ նախադասությունները, ու շրջանառության մեջ են դրվել մի շարք նոր ըմբռնումներ՝ համապատասխան նոր եզրույթներով: Հայերենին բնորոշ են երկկազմ կառուցվածքային տիպերը, դրա համար էլ դրանց վերլուծությունն է գտնվում Ս. Աբրահամյանի ուշադրության կենտրոնում: Հետևելով կառուցվածքային լեզվաբանության մեջ ընդունված մեթոդին՝ նախադասությունների վերլուծությունը կամ տրոհումը կատարում է աստիճանականության սկզբունքով՝ տրոհման առաջին աստիճանում առանձնացվում են ենթակայի և ստորոգյալի խմբերը, իսկ վերջին աստիճանում նվազագույն միավորը՝ նախադասության անդամը: Նախադասությունների այսպիսի մոդելավորումը վերլուծության նոր սկզբունք էր: Այդպես նաև գիտական հիմնավորմամբ ենթակայի լրացումները վերանվանվեցին գոյականական անդամի լրացումներ, ստորոգյալի լրացումները՝ բայական անդամի լրացումներ՝ հիմք ընդունելով լրացյալների խոսքիմասային պատկանելիությունը: Նորություն էին նախադասություններն ըստ երանգի դասակարգելը, միակազմ նախադասությունների տարբերակումը դիմային հատկանիշ ունենալու կամ չունենալու հիմքով, բարդ նախադասությունների կառուցվածքային հատկանիշների մեկնաբանությունը, բազմաբարդ (բազմաբաղադրիչ) նախադասությունների կառուցվածքային տիպերը և այլն: Եվ վերջապես, նա հայերենի շարահյուսական համակարգի երկու բաղադրիչներին՝ բառակապակցությանը և նախադասությանը, ավելացրեց ևս մեկը՝ «Նախադասությունների կապակցությունը»:

Ս. Աբրահամյանի բոլոր այն աշխատություններում, որոնք վերաբերել են բառապաշարին, քննվել են նաև ոճաբանությունն ու խոսքի մշակույթին առնչվող բազմաթիվ հարցեր: Նույնիսկ խոսքի մասերին վերաբերող ուսումնասիրություններում առանձին բաժին է նվիրվել դրանց ոճական գործառույթին, ինչպես, օրինակ, «Արդի հայերենի դերանունները» աշխատության մեջ մի գլուխ նվիրված է դերանունների ոճական նշանակություններին: Հանգամանորեն անդրադարձել է գործառական, մասնավորապես, գիտական ու պաշտոնական ոճերին, նրանց հատկանիշներին և արտահայտության ձևերին⁸:

Հայերենի տերմինաշինության մասին խոսելիս լեզվաբանը հորդորում է հարցին մոտենալ միմիայն գիտականորեն՝ մի կողմ թողնելով անհատական ճաշակը և մոտեցումները՝ բառապաշարի հարստացումը պայմանավորելով նաև բազմաթիվ հաջողված նոր տերմինների ստեղծումով:

Նշված հանգամանքներն է հաշվի առնում Ս. Աբրահամյանը, երբ կանոնարկման տեսական դրույթների մշակմանը զուգահեռ առաջարկում է լուծել նաև գործնական խնդիրներ՝ կապված լեզվի գործառության ու զարգացման հետ: Կանոնարկման համակարգի մեջ նա ներառում է և՛ լեզվական մակարդակի հարցերը (լեզվի կառուցվածքի բոլոր մակարդակները), և՛ լեզվի գործառական տարբերակների գործառական ոճերի հարցերը, և՛ խոսքային (գրավոր և բանավոր) մակարդակի հարցերը (ուղղագրություն և ուղղախոսություն): «Ժամանակակից գրական հայերեն» (1981) աշխատության մեջ ժամանակակից գրական հայերենի բոլոր մակարդակների իրողությունները, որոնք տեսականի և գործնականի հաջողված միաձուլումներ են, ներկայացված են կանոնարկման նպատակադրումով:

Մեծ գիտնականը նաև հրաշալի ուսուցիչ-մանկավարժ էր: Նրա ուշադրության կենտրոնում են եղել թե՛ հանրակրթության, թե՛ բուհական ոլորտների խնդիրները՝ կապված հատկապես հայերենի ուսուցման հետ: Մեծ է Ս. Աբրահամյանի վաստակը թե՛ բուհական, թե՛ դպրոցական ծրագրեր, դասագրքեր, մեթոդական ձեռնարկներ ստեղծելու գործընթացում. բոլոր դեպքերում հաշվի են առնվել և՛ լեզվաբանության նվաճումները, և՛ դպրոցի առաջ ծառացած խնդիրները: Ընդհանրապես նրա գրքերը, լինեն գիտական աշխատություններ, դասագրքեր թե ուսումնամեթոդական ձեռնարկներ, աչքի են ընկնում շարադրանքի գիտականությամբ, տեսականի ու գործնականի սերտ կապով, խոսքի մատչելիությամբ: Հենց այս հատկանիշներով են օժտված «Հայոց լեզու. շարահյուսություն» (1984), «Հայոց լեզու. բառ և խոսք» (1986), «Մեր լեզուն և մեր դպրոցը» (2001), «Հայերենի կետադրություն» (2002) և ուսուցիչներին ու աշակերտությանն ուղղված բազմաթիվ այլ դասագրքեր ու ձեռնարկներ, որոնք այսօր էլ չեն կորցրել իրենց արդիականությունը:

Ս. Աբրահամյանը մեծ քաղաքացի էր, իր հայրենիքի նվիրյալ զավակը: Արցախյան շարժման ժամանակ ակտիվ մասնակցություն է ունեցել հայրենի եզերքի ազատագրման և հաղթանակի կերտման գործում: Արցախը, իր ծննդավայրը՝ Հաղբուլթի շրջանի Տումի գյուղը, եղել են նրա ոգեշնչման ակունքները: Ինչպես ինքն է ասում, «Արցախը, Տումին սոսկ վայր չէ, որտեղ ծնվել եմ, այլ իմ կյանքի

⁸ Տե՛ս ՀԽՍՀ ԳԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1982, № 3, էջ 15–26:

⁹ Տե՛ս ՀԽՍՀ ԳԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1970, № 12, էջ 43–48:

ճանապարհի, այդ ճանապարհն անցնելու կերպի սկիզբը, իմ էությունը ծնող ու սնող ակունքը»¹⁰: Նշում է, որ իր մարդկային նկարագիրը ձևավորվել է բնիկ արցախցու օրինակով, իր ձեռքբերումները կրթության և գիտության մեջ հնարավոր են եղել ամենից առաջ իր մայր դպրոցի շնորհիվ: «Այս ամենի համար ես երախտավոր եմ իմ Արցախին, իմ գյուղին ու օջախին, իմ դպրոցին»¹¹, – գրում է Ս. Աբրահամյանը:

Բարձր գնահատելով ակադեմիկոս Ս. Աբրահամյանի վաստակը՝ Լեւոնային Ղարաբաղի Հանրապետության կառավարությունը 2001 թ. գիտնականի անունով է անվանակոչել նրա ծննդավայրի՝ Տումի գյուղի միջնակարգ դպրոցը՝ հասարակայնորեն արժևորելով հայ լեզվաբանության մեծերից մեկի՝ Սերգեյ Գյանջումի Աբրահամյանի գիտական և մանկավարժական բազմամյա գործունեությունը:

ԹԱԹՈՒԼ ԱՍՈՅԱՆ

Բ. գ. թ., դոցենտ, ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի արդի հայերենի բաժնի վարիչ, Գավառի պետական համալսարանի հումանիտար մասնագիտությունների ֆակուլտետի ղեկան: Գիտական հետաքրքրությունները՝ ժամանակակից հայոց լեզու, բառարանագրություն, հայոց լեզվի պատմություն, արևմտահայերեն: Հեղինակ է 1 մենագրության, 2 ուսումնամեթոդական ձեռնարկի, 40-ից ավելի հոդվածների: asoyan.60@mail.ru

¹⁰ «Հայագիտական հանդես», գիրք III, Երևան, 2002, էջ 81:

¹¹ Նույն տեղում:

ՀՏԴ: 929: 891.981 Հովհաննիսյան

DOI: 10.54503/0135-0536-2025.3-266

ՍՈՒՍԱՆՆԱ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ
(Ծննդյան 70-ամյակի առթիվ)*

Լրացավ ՀՀ ԳԱԱ Մանուկ Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի հայ հին և միջնադարյան գրականության բաժնի առաջատար գիտաշխատող, բ. գ. դ., դոցենտ Սուսաննա Հովհաննիսյանի 70-ամյակը: Հայագիտության ոլորտում գրականագետի անցած ավելի քան 45-ամյա ուղին եղել է հարուստ ու արգասաբեր:

Ս. Հովհաննիսյանը ծնվել է Երևանում՝ 1955 թ. դեկտեմբերի 1-ին, Արևմտահայաստանի Մեծ Հայքի Աղձնիք նահանգի Բիթլիս (Բաղեշ) քաղաքում ծնված և Հայոց ցեղասպանությունը վերապրած Գուրգեն Հովհաննիսյանի և պատմաբան-մանկավարժ Վարդուշ Թորոսյանի ընտանիքում:

Ս. Հովհաննիսյանը սկզբնական կրթությունը ստացել է Նար-Դոսի անվան դպրոցում (1961–1969 թթ.), ապա սովորել է Բաֆֆու անվան դպրոցում (1970–1972 թթ.): Ուսումը շարունակել է ԵՊՀ բանասիրական ֆակուլտետում (1973 – 1979 թթ.): 1977–1979 թթ. սովորել է նաև Հասարակական մասնագիտությունների արվեստագիտության բաժնում, որը, ինչպես և բանասիրության ֆակուլտետն ավարտել է 1979-ին գերազանցության դիպլոմներով: 1980–1984 թթ. սովորել է ՀՀ ԳԱԱ Մանուկ Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի ասպիրանտուրայում՝ «Հայ նոր գրականություն» մասնագիտությամբ: Նա Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի մասնագիտացված խորհրդի անդամ է, «Գրականագիտական հանդեսի» և 2020-ից՝ «Բանբեր հայագիտության» միջազգային հանդեսի խմբագրական խորհրդի անդամ: Աշխատանքային գործունեությունը սկսել է ԵՊՀ հրատարակչությունում դեռևս ուսանողական տարիներին, երբ սովորում էր բանասիրական ֆակուլտետի 2-րդ կուրսում: 1980–1988 թթ. աշխատանքի է անցել Թումանյանի թանգարանում որպես գիտաշխատող: 1988 հոկտեմբերի 16-ից ցայսօր աշխատում է Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտում:

Գիտական գործունեությանը զուգահեռ Ս. Հովհաննիսյանը զբաղվել է նաև մանկավարժական գործունեությամբ: Դասախոսել է ԵՊՀ-ում (1981–1983 թթ.), Ճարտարագիտական համալսարանում (1990–1993 թթ.), Մոսկվայի նոր իրավաբանական ինստիտուտում (1990–1999 թթ.), Երևանի թատրոնի և կինոյի պետական ինստիտուտում (2015–2020 թթ.) և այլ բուհերում: Հյուսիսային համալ-

* Ներկայացվել է 17. XI. 2025 թ., ընդունվել է տպագրության 17. XI. 2025 թ.:

սարանում (1999–2015 թթ.) 15 տարի ղեկավարել է Հայոց լեզվի և գրականութ-
յան ամբիոնը: 2015 թ. որպես «Մասնագիտական կրթության որակի ապահով-
ման ազգային կենտրոնի» կրթության փորձագետ մասնակցել է ՀՀ բուհերի
ինստիտուցիոնալ հավատարմագրման գործընթացին: Մանկավարժական փոր-
ձառությունը արտահայտվեց նրա հեղինակած ««Հայոց լեզու և խոսքի մշա-
կույթ» առարկայի ծրագրի ուսումնամեթոդական դրույթներ» ձեռնարկում
(2006 թ.):

Գիտահետազոտական բնագավառում առաջին քայլերն արել է ավարտա-
կան թեզի ղեկավար Մազդա Ջանփոլադյանի, ապա թեկնածուական թեզի ղե-
կավար ակադեմիկոս և թուամայանագիտության երախտավոր Էդվարդ Ջրբաչ-
յանի ղեկավարությամբ: «Թուամայանը և Հայ գրողների կովկասյան ընկե-
րությունը» վերնագրով թեկնածուական թեզը պաշտպանել է 1986 թ., իսկ 2010
թ. դոկտորական ատենախոսությունը՝ «Հովհաննես Թուամայանի կյանքի ու
ստեղծագործության պատմությունը (1900–1912 թթ.)» գիտական կենսագրութ-
յուն» թեմայով:

Հովհաննիսյանն իր ուժերը փորձել է գրականագիտության տարբեր ոլորտ-
ներում: Նրա առաջին քայլերն արդեն վկայում են գրականության տեսության
խնդիրների հանդեպ հետաքրքրությունների մասին: Գրականագետի առաջին
հոդվածը՝ «Հեղինակի, պատմողի և հերոսի խոսքի առանձնահատկությունները
Գրիգոր Զոհրապի նորավեպերում» վերնագրով, լրացրեց զոհրապագիտության
բաց էջերից մեկը՝ առաջին անգամ արժարժեքով նորավիպագիր Զոհրապի ար-
ձակի պոետիկայի խնդիրները (1981): Գիտնականը բազմիցս անդրադարձել է
գրողի գիտական կենսագրության ժանրի դերին գրականագիտության ընդ-
հանուր համապատկերում՝ այդ համատեքստում քննելով Հայ միջնադարյան
պատմիչների և գրողների՝ արվեստագետի կյանք-ստեղծագործություն առն-
չակցության մասին տեսական պատկերացումները («Ованес Туманян – изу-
ченный и неизученный». – «Вопросы литературы», М., 2009, № 6, с. 420–
426): Ցեղասպանության թեմայով ծնվեցին գրականագետի պատմական ուղղ-
վածություն ունեցող երկու մենագրությունները՝ «Թուամայանը Առաջին աշ-
խարհամարտի տարիներին» (2018) և «Որբերի Ամենայն Հայոց հայրիկը» (2019)
տպագրված երեք լեզուներով: Առանձնահատուկ ուշադրության են արժանացել
մանկագրության ժանրային խնդիրները, XX դարասկզբի տեսական և քննադա-
տական մտքի զարգացման առանձնահատկությունները, գրողի կյանքում
մարգարեականության, ինտուիցիայի ու հեռագրացության դերը, գրական ուղ-
ղություններն ու դպրոցները (ՊԲՀ, 2022, № 2, էջ 122–140, «Вопросы ли-
тературы», 2023, № 5, с. 158–166): Առանձին խումբ են կազմում Հայ գրողների,
խմբագիրների, հայագետների, եկեղեցական գործիչների, կաթողիկոսների և Հայ
մշակույթի այլ բնագավառների գործիչների, երաժիշտների (Գ. Լևոնյան, Ա. Ար-
փիարյան, Մ. Աբեղյան, Էդ. Ջրբաչյան, Կոմիտաս, Ալ. Սպենդիարյան, Մխիթար-
յաններ, Խրիմյան Հայրիկ, Մ. Իզմիրլյան, Գ. Տեր-Մկրտչյան, Գար. Հովսեփյան,
Ավ. Ահարոնյան, Ս. Զավարյան, Լեո և այլք) դիմանկար – հոդվածները:

Գրական կապերի ուսումնասիրության ոլորտում Ս. Հովհաննիսյանի հետա-
զոտություններն ընդգրկել են հայ-վրացական, հայ-անգլիական, հայ-ռուսա-
կան, հայ-խապանական, հայ-սլավոնական և այլ ազգերի գրողների ու գրական

խմբավորումների բազմաբնույթ փոխհարաբերությունները: Գիտնականը առաջին անգամ օտարալեզու ընթերցողին ծանոթացրեց հայ դոստոևսկիագիտության և Դոստոևսկու ստեղծագործությունների հայերեն թարգմանությունների պատմությանը («Достоевский в литературной жизни Армении», Неизвестный Достоевский. 2024, т. 11, № 1, с. 184–205): Վերջին շրջանում գրականագետի համար ուսումնասիրության նյութ են եղել հայ-պարսկական գրական կապերը, հայ արևելագետների ներդրումը պարսից գրականության ուսումնասիրության գործում, իրանական գրականությունից արված հայերեն թարգմանությունների ծավալուն պատմությունը: Հայաստանում տպագրվել, ապա Բոստոնում և այլուր արտատպվել են նրա գրական կապերին վերաբերող հոդվածները:

Ս. Հովհաննիսյանի գիտական գործունեության կարևոր ոլորտներից մեկը բնագրագիտությունն է և աղբյուրագիտությունը: Նա շրջանառության մեջ է դրել հայ գրականության, հուշագրության ու հրապարակախոսության համար արժեքավոր հոդվածներ ու նյութեր՝ նվիրված Ավ. Իսահակյանին, Վ. Տերյանին, Վ. Բրյուսովին, Ս. Գորոդեցկուն և այլ հեղինակների: Գիտնականը առաջին անգամ շրջանառության մեջ է դրել պատմական վավերագրեր (ՊԲՀ, 2013, № 1, էջ 178–185), Ս. Զավարյանի («Վէմ», 2013, № 4, 246–250), զորավար Անդրանիկի (ՊԲՀ, 2014, № 2, էջ 171–186), Ս. Գորոդեցկու (ՊԲՀ, 2021, № 2, էջ 179–195), «Интеллигенция и мир» (Иваново), 2023, № 1, с. 124–154), Նվ. Թումանյանի (2014) նամակները, Կոմիտասին առնչվող վավերագրեր («Կոմիտասական», 2019, էջ 151–165), Զարենցի անհայտ բանաստեղծություն (ՊԲՀ, 2024, № 1, 172–189) և այլն: Աղբյուրագիտական ոլորտում նշանակալի է գրականագետի ավանդը Թումանյանագիտության ասպարեզում: Նա հայտնաբերել է Հովհ. Թումանյանի ստորագրությամբ «Առայժմ» հոդվածը, մեկ տասնյակից ավելի անստորագիր հոդվածներ, առաջին անգամ ծավալուն ծանոթագրություններով հրատարակել է Թումանյանի «Բանտի օրագիրը», 1914–1915 թթ. ծոցատետրերը և այլ վավերագրեր, 453 էջի սահմաններում հեղինակել է Թումանյանի կյանքի 1891–1894 և 1912–1913 թթ. տարեգրությունը, որը մի ամբողջ հատոր է կազմում (Տարեգրություն, հ. 1, էջ 113–228, հ. 2, էջ 349–687):

Ս. Հովհաննիսյանի գիտամանկավարժական գործունեությունը բարձր է գնահատվել ինչպես Հայաստանի, այնպես էլ արտերկրի գիտական ու կրթական հաստատությունների կողմից: Նա արժանացել է մի շարք դրամաշնորհների և հաղթել գիտական մրցույթներում: 2016 թ. ներառվել է ՀՀ գիտության կոմիտեի հայտարարած ազգային գիտնականների լավագույն հարյուրի կազմում: 2017, 2018, 2019 և 2021 թթ. դարձել է բարձր արդյունավետությամբ հետազոտողներին հավելավճար տրամադրելու մրցույթի հաղթող (21PR-6B0137): Ղեկավարել է «Հովհաննես Թումանյանը համաշխարհային մտքի գնահատմամբ» (01. 09. 2018 – 31. 08. 2019) թեմատիկ խումբը:

Դասախոսական գործունեության համար Ս. Հովհաննիսյանը պարգևատրվել է ՀՀ կրթության և գիտության նախարարության պատվոգրով «Կրթության ոլորտում ներդրած ավանդի համար» (2006), «Հյուսիսային համալսարան» շքանշանով՝ որպես լավագույն ամբիոնի վարիչ (2011), «Հովհաննես Թումանյան 145» շքանշանով՝ «Վերնատուն» Թումանյան կենտրոնի արդյունավետ կառավարման համար (2014), ճանաչվել է Գոգոլի անվան միջազգային գրական մրցույթի դափնեկիր՝ ստանալով «Տրիումֆ» շքանշան (2015): Նույն թվականին

ընտրվել է Ուկրաինայի գրականության և արվեստի միջազգային ակադեմիայի անդամ (2015): Ս. Հովհաննիսյանը Երևանի թատրոնի և կինոյի պետական ինստիտուտում ստացել է «Լավագույն դասախոս» կոչում (2018): «Հովհաննես Թումանյանի կյանքը» ուսումնասիրությունը արժանացել է ՀՀ նախագահի «Պողոսյան մրցանակի» (2020): ՀՀ անկախության շրջանում առաջին անգամ Հովհաննիսյանի գրքի շնորհանդեսը կազմակերպվեց Մոսկվայում՝ ՌԴ գիտությունների ակադեմիայի Ա. Մ. Գորկու անվան Համաշխարհային գրականության ինստիտուտում (2019): Աշխատությունը հայ գիտնականներից բացի բարձր գնահատեցին ՌԴ ԳԱ ակադեմիկոս Ալ. Կուզեցկին, Մ. Գորկու անվան Համաշխարհային գրականության ինստիտուտի պրոֆեսոր Բ. Գ. Կազբեկ Սուլթանովը և այլք:

Ս. Հովհաննիսյանի ավանդը հատկապես մեծ է թումանյանագիտության ոլորտում: Ավելին, մեր կարծիքով, նա իր արժանի տեղը գտավ թումանյանագիտության երախտավորների՝ Ա. Իսահիկյանի, Էդ. Ջրբաշյանի, Մ. Զանփոլադյանի, Հ. Թամրազյանի, Լ. Հախվերդյանի, Զ. Ավետիսյանի, Ա. Եղիազարյանի և ուրիշ սերնդի այլ թումանյանագետների շարքում: Բանաստեղծի կյանքի և գործի հետազոտությունն արդեն տասնամյակներ շարունակ հետևողական ու լուրջ քննության բնույթ է կրում: Գիտնականի նախասիրությունների հիմնական առանցքը դարձավ թումանյանագիտությունը, որին նվիրված է նրա աշխատությունների մեծ մասը՝ «Թումանյանը և Հայ գրողների կովկասյան ընկերությունը» (2007, 400 էջ), «Հովհաննես Թումանյանի կյանքի ու ստեղծագործության պատմությունը (1900–1912 թթ.)» (2012, 749 էջ), «Հով. Թումանյանը մանկագրության խաչմերուկներում» (2018, 334 էջ), «Վերնատուն» (2018, 288 էջ), «Ованес Туманян в годы Первой мировой войны» (2018, 620 с.), «Կանայք Հովհաննես Թումանյանի կյանքում» (2019, 205 էջ), «Жизнь Ованеса Туманяна» (2019, 864 с.): «Որբերի Ամենայն հայոց հայրիկը» մենագրությունը (2019, 259 էջ) հրատարակվել է երեք լեզուներով՝ հայերեն, ռուսերեն («Отец всех армянских сирот», Ереван, 2019, 288 с.) և անգլերեն («The All-Armenian Father of Orphans», Yerevan, 2019, 216 p.):

Գրականագետի աշխատությունները բարձր են գնահատվել ժամանակի անվանի թումանյանագետների ու ակադեմիկոսների կողմից: Ս. Սարինյանը գրում է. «Որոնումների սահմանը գրեթե անընդգրկելի է. բազմաբնույթ մամուլի էջերից, արխիվային աղբյուրներից ... և, ամենակարևորը, գրողի ներաշխարհի արձագանքներից հետազոտողը հյուսել է մի կյանքի պատմություն, որի մեջ բեկվում են ազգային գոյության բոլոր ուղեգծերը՝ սոցիալական, քաղաքական, մշակութային, գրական և այլն ... Հովհաննիսյանի սույն գիրքը ընթերցման հաճույք է պատճառում ոչ միայն բանասիրական լիակատար իրացումներով, այլև շարադրանքի ... սահուն անցումներով, հանճարի ինքնաստեղծման առասպելի գրավչությամբ» (ՊԲՀ, 2013, № 3, էջ 247–248):

Թումանյանական հանճարի խոր ընկալումը, նրա ազգային որակի գիտակցումը, բանաստեղծի ձեռագրերի աշխարհում մշտական պրպտումները գրականագետին դարձրել են թումանյանական աշխարհի մշտական բնակիչ: Բանաստեղծի մասին հոգվածները թումանյանագիտությունից բացի հարատացնում են XIX դարավերջի և XX դարասկզբի ազգային մշակույթի պատմությունը, նպաստում նրա լավագույն գործիչների ժառանգության ու գործունեության նորովի

քննաբանությունը, դառնում բանալի՝ բացահայտելու ազգային պատմության ճակատագրական բազում դրվագներ: Գրականագետի տասնյակ մենագրություններն ու հարյուրավոր հոդվածները մեկ ընդհանուր խորագիր ունեն՝ «Թումանյան»՝ համապարփակ մի ուսումնասիրություն, որը տալիս է մեծ բանաստեղծի և նրա ապրած դարաշրջանի ազգային ու մշակութային կյանքի չափազանց տարողունակ համապատկերը: Ս. Հովհաննիսյանին հաջողվում է ընդլայնել գրողի կյանքի ու գործունեության իմաստային դաշտը, առաջարկել բանալի նոր հարցադրումների համար, կատարել բանասիրական ճշգրտումներ, որոնք օգտաշահ են հեռահար նշանակությամբ տեսական-մեթոդաբանական ուղենշումների իմաստով: Թումանյանի կենսագրությունը, ըստ էության, իր ժողովրդի կենսագրությունն է, իսկ այն գրելը միջգիտակարգային հետազոտական դաշտ է ենթադրում բանասիրական, գրականագիտական, հոգեբանական, պատմական, սոցիալական, գեղագիտական, փիլիսոփայական, քաղաքագիտական գիտելիքների իմացությունը: Այդ իսկ պատճառով Ս. Հովհաննիսյանի ուսումնասիրությունները միջառարկայական ուղղվածություն ունեն:

Աշխարհի տարբեր մասերում Ամենայն հայոց բանաստեղծի հանրահռչակման գործում նույնպես մեծ է Ս. Հովհաննիսյանի ավանդը: Այս ոլորտում նրա գործունեությունը եղել է համակարգված: Գիտական հոդվածներ են տպագրվել միջազգային հեղինակավոր գիտական Scopus, WOS, РИНЦ և այլ շտեմարաններում («Вопросы литературы», 2009, № 6, с. 420–426; 2023, № 4, с. 198–203, 2023, № 5, с. 158–166; «Неизвестный Достоевский», Петрозаводск, 2024, № 1, т. 11, с. 185–205; «Филологические науки», М., 2023, вып. № 3, с. 88–100; «Интеллигенция и мир», 2022, № 2, с. 78–102, 2023, № 1, с. 124–154 և այլն): Ավելի քան 300 հոդվածներ են տպագրվել գիտահանրամատչելի ամսագրերում ու ժողովածուներում: Միայն «Հովհաննես Թումանյան. հանրագիտարան»-ում (2020, 1224 էջ) Հովհաննիսյանը ոչ միայն առաջաբանի, այլև 75 հոդվածների հեղինակ է: Գրականագետի «Պատմություններ Հ. Թումանյանի կյանքից» (2010, 237 էջ) և «Ամենայն հայոց բանաստեղծը» (2019, 400 էջ) գրքերը նախատեսված են ընթերցողների լայն լսարանի համար: Նրա հոդվածները թարգմանվել են այլ լեզուներով թե՛ հայ, թե՛ օտարազգի, մասնավորապես բուլղարացի և ուկրաինացի գրականագետների ու թարգմանիչների կողմից: Դրանք տպագրվել են ՌԴ-ի տարբեր քաղաքներում Մոսկվայում («Фабрика литературы», «Камертон», «Ноев ковчег»), Ս. Պետերբուրգում («Аватамк»), «Наше дело»), Կալուգայում («Калуга многонациональная», «Գործարար», «Доброе утро»), Կրասնոդարում («Еркрамас»), Ֆրանսիայում՝ Փարիզում («Հառաջ»), Ջեխիայում՝ Պրահայում («Օրեր»), ԱՄՆ-ում Բոստոնում, Կալիֆորնիայի Փասադենա քաղաքում («Մասիս»): Կանադայում՝ Մոնրեալում («Port-Folio»), Իտալիայում, Ավստրիայում՝ Վիեննայում և այլուր: Երբեմն ուսուներեն տպագրված հոդվածներն արժանացել են օտարազգի գրականագետների ու քննադատների ուշադրությանը և հենց նրանք են թարգմանել ու տարածել դրանք: 2004–2016 թթ. գրականագետը թղթակցում է մանկական «Աղբյուր» և «Ծիծեռնակ» ամսագրերին՝ հայ մանուկների համար տպագրելով ավելի քան երկու տասնյակ հոդվածներ:

Ս. Հովհաննիսյանը զեկուցումներով մասնակցել է բազմաթիվ միջազգային գիտաժողովների՝ Երևանում, Մոսկվայում, Պետերբուրգում և այլուր։ Անհատական հրավերներով հանդես է եկել Կիևի՝ Շեչենկոյի անվ. համալսարանում, Թբիլիսիում (2019)՝ «Վերնատուն» հայագիտական կենտրոնի հրավերով, հայկական համայնքներում՝ ԱՄՆ (Հյուստոն, 2016-ին՝ Սուրբ Գևորգ Հայաստանյայց Առաքելական եկեղեցու հրավերով), Սանկտ Պետերբուրգում ՌԴ ազգային գրադարանի և հայկական համայնքի հրավերով (2025) և այլն։

Այսպիսով՝ Ս. Հովհաննիսյանը հայ բանասիրության ուսումնասիրման ոլորտում անցել է արգասավոր ու արդյունավետ գիտական ուղի։ Նրա ուսումնասիրությունները լրացրել են հայ մշակույթի պատմության բազմաթիվ բաց էջեր՝ նպաստելով հայ գրականության ու նրա պատմության իմացությունն ու ճանաչողությունը։ Այսօր էլ գիտնականը անխոնջ պատրաստակամությամբ շարունակում է բացահայտել ու վերլուծել թուամանյական ժառանգությունը, ինչը վերստին փաստում է, որ ամեն սերունդ ունի իր թուամանյանը։ Հետևաբար, գրականագետի գործունեության դաշտը երբեք չի փոխվելու՝ անկախ հարակից բազմաթիվ գիտական թեմաների արձարծումից։

Շնորհավորելով վաստակաշատ գիտնականին՝ ծննդյան 70-ամյակի առթիվ՝ մաղթում ենք նրան առողջություն, անմնացորդ ստեղծագործական եռանդ և նոր գիտական նվաճումներ՝ հանուն հայ մշակութային ժառանգության պահպանման ու բազմապատկման։

ԴՈՆԱՐԱ ՄԿՐՏՉՅԱՆ
(Սանկտ Պետերբուրգ)

Բ. գ. Թ., Սանկտ Պետերբուրգի պետական համալսարանի արևելագիտության ֆակուլտետի դոցենտ։ Գիտական հետաքրքրությունները՝ հայ նոր գրականության պատմություն, աղբյուրագիտություն, գրական կապեր, հայ գաղթափնների մշակութային կյանքի ուսումնասիրություն։ Հեղինակ է 1, համահեղինակ 2 գրքի և 100-ից ավելի հոդվածի։ ORCID:0009-0005-0658-0821, d.mkrtchan@spbu.ru

ԱԿԱԴԵՄԻԱԿԱՆ ԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՐԱՋՆԵԿԸ

Լրացավ ՀՀ ԳԱԱ հայագիտական և հասարակագիտական հնագույն հրատարակության՝ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների» հանդեսի 85-ամյակը:

1940 թ. նոյեմբերին հրատարակվեց ՍՍՌՄ ԳԱ հայկական մասնաճյուղի (Արմֆան) առաջին գիտական հանդեսը՝ «Տեղեկագիր ՍՍՌՄ գիտությունների ակադեմիայի հայկական ֆիլիալի. սերիա 1, Հասարակական գիտություններ»։ Հանդեսն այդ խորագրով լույս է տեսել մինչև 1943 թ. ներառյալ, այնուհետև՝ 1944–1965 թթ. լույս է տեսել «ՀՍՄԻ ԳԱ տեղեկագիր. հասարակական գիտություններ» անվանումով, իսկ 1966 թ. վերանվանվել է «Լրաբեր հասարակական գիտությունների»։

85 տարիների ընթացքում հանդեսը հաջորդաբար խմբագրել են վաստակաշատ գիտնականներ իս. Մոմջանը, Մ. Ներսիսյանը, Հ.

Օրբելին, Ա. Հովհաննիսյանը, Ծ. Աղայանը, Գ. Ստեփանյանը, Հ. Ասլանյանը, Գ. Աբովը, Հ. Ինճիկյանը, Վ. Միքայելյանը, Ա. Խառատյանը, Պ. Ավետիսյանը։ 2025 թ. տարեկազմից հանդեսի գլխավոր խմբագիրն է Ա. Բոբոխյանը։

Արժանահիշատակ է, որ հանդեսի գլխավոր խմբագրի պարտականությունները ժամանակին ստանձնել է նաև ակադեմիկոս գիտնական Հովսեփ Օրբելին, ինչը հանդեսին վերապահված կարևորության վկայությունն էր։

«Լրաբերն» իր հրատարակության վաղ շրջանից և այդուհետև աչքի է ընկնում հայրենական հայագիտության դասական և նշանավոր այլ դեմքերի աշխատակցությամբ։ Նրա էջերում իրենց ուսումնասիրություններով հանդես են եկել մեր հանրության մեջ լայն ճանաչման արժանացած Հ. Աճառյանը, Մ. Աբեղյանը, Ա. Տերտերյանը, Ա. Հովհաննիսյանը, Մ. Ներսիսյանը, Բ. Պիտրովսկին և ուրիշներ։ Առաջատար գիտնականների այս սերունդը աճեցնում և միաժամանակ մուտք էր ապահովում հետազոտողների նորանոր շարքերի համար, որոնք պատվով ու նախանձախնդրությամբ կատարեցին և այսօր էլ շարունակում են իրականացնել իրենց հաջորդայնությունը գիտության մեջ՝ «Լրաբերի» հյուրընկալությամբ։

Մինչև 1958 թ., երբ ասպարեզ իջավ զուտ հայագիտական «Պատմաբանասիրական հանդեսը», «Լրաբերը» մնում էր իր տեսակի մեջ առաջին և միակ ակադեմիական հրատարակությունը։ Վերջինիս ուղղության մեջ ընդգծվում է

ներա ծրագրային խնդիրը՝ մշակել հայագիտական ու հասարակագիտական հիմնահարցերը, լուսաբանել հայոց պատմությունը, գրականությունը, լեզվաբանությունը, արվեստագիտությունը, արևելագիտությունը, տնտեսագիտությունը և փիլիսոփայության առանցքային խնդիրները և տեսական (հիմնարար) հետազոտությունները համադրել գիտագործնական արդիական պահանջմունքներին՝ ընթանալով դրանց ձևավորման ու զարգացումների հունով:

Մշտապես հիմք ունենալով դասական հայագիտության ու հասարակագիտության ավանդույթները՝ «Լրաբերը» ներկայումս նույնպես հաջողությամբ է իրականացնում դրանց կապերի ու շարունակականության ամրացումը՝ չընկրկելով նորովի հարցադրումների առջև և մնալով մասնագիտական այն շրջանակներում, որտեղ ամփոփվում են գիտական լրագրության սահմանները: Հանդեսի կենսագրական ուղին բնութագրվում է գիտական հասունացած խնդիրների և հիմնահարցերի հետազոտության ընդարձակ շրջագծով, ընդամին՝ ներառելով հայոց պատմությունը և մշակույթի բոլոր շրջանները՝ գիտականորեն համակարգված ժամանակագրությամբ, հայ և համաշխարհային պատմափիլիսոփայական մտքի դրսևորումների հետազոտությամբ, բանասիրական, արվեստագիտական և առհասարակ մշակութային լուսաբանումներով:

Գիտական պարբերականի ընթացքը, սակայն, չպետք է պատկերացնել իբրև միանշանակ, մշտապես զարգացող միալար շարժում: Իրականում «Լրաբերը» ևս, որպես այդպիսին, ունեցել է տեղատվության անխուսափելի պահեր, գիտական հասունացած հիմնահարցերի նկատմամբ ժամանակավրեպ անտեսումներ, գիտության և քաղաքականության փոխհարաբերություններում հոգուտ վերջինի թեղադրանքների չհիմնավորված հակումներ, առանց որի, սակայն, հնարավոր չէ պատկերացնել գիտական որևէ հրատարակություն և այն էլ տասնամյակների իրարամերժ ընթացքի մեջ: Հարցեր են սրանք, որոնք այսօր էլ ծառացած են հանդեսի առջև: Եվ «Լրաբերը» հաղթահարել է և տակավին շարունակում է այս գործն անել մեր գիտության զարգացմանը հատուկ տոկունությամբ ու համառությամբ: Դրա շնորհիվ նրա էջերում ամեն մի սերունդ սեփական խոսքն է ասել անխուսափելի հրամայականների ճանաչման ու արժևորման ասպարեզում: Ժամանակի հետ հանդեսի նյութերում և մասնավորապես գիտությունը բնութագրող բնագավառում հայտնվեցին մի շարք նոր թեմաներ, ինչպես՝ հայ ժողովրդի կազմավորման, նրա կրոնական մշակույթի և եկեղեցու պատմության, ազգային-ազատագրական շարժումների պատմափիլիսոփայական մշակումները, Հայոց ցեղասպանության և դրա հետևանքների արդիական իմաստավորումները և այլն:

«Լրաբերն» ակադեմիական հրատարակությունների մեջ առաջինն էր, որ բազմակողմանի հիմնավորումներով մոտեցավ արցախյան հիմնահարցին՝ արժևորելով դրա նշանակությունը հայոց պետականության, ազգային-ազատագրական շարժումների, մշակույթի տարբեր բնագավառների պատմության մեջ: Այս խնդիրները հանդեսը լուսաբանել և մեկնաբանել է թուրք-ադրբեջանական պատմակեղծարարների ագրեսիվ նկրտումները մերկացնելու ուղղությամբ: Վերոհիշյալ հրատարակությունների, այդ թվում և «Լրաբերի» գիտական հետաքրքրություններին անխուսափելիորեն սպասում են շատ ավելի լայնախոհ և բազմակողմանի մշակումներ, որոնք կապ չպետք է ունենան

գիտությունների վզին փաթակված պարտադրանքների հետ: Սպասվում է նաև, որ Արցախյան տարածքները կլանելու իրողությունից ընդարմացած՝ պատմությունների վարձկան կեղծարարները գործի կղենն իրենց նսեմ գինանոցի հավելյալ միջոցները, որոնց դիմակայելու խնդիրն առաջնահերթ կդառնա ոչ միայն «Լրաբերի», այլև մեր բոլոր գիտական հրատարակությունների համար:

Իր հարուստ կենսագրության ընթացքում և դարձյալ առաջինը ակադեմիական հանդեսների մեջ «Լրաբերը» գիտական հիմնավոր կապեր հաստատեց արտերկրի հայ և օտարազգի հայագետների հետ: Նա դարձավ հայագիտական յուրահատուկ կամուրջ՝ նրանց և հայրենական գիտության միջև: Այսօր, մանավանդ, դրան նպաստում է հանդեսի գիտակազմակերպչական ուղղվածությունը՝ ճանաչելու հանրապետության և նրա սահմաններից դուրս շրջանառվող գիտական արժեքավոր միտքն ու մտահղացումները՝ դրանց ընդառաջելու գործելակերպով: Այս հետևողական գործելակերպը, ի դեպ, ամենայն եռանդով շարունակում են զարգացնել «Լրաբերի» խմբագրակազմն ու խմբագրական խորհուրդը՝ մեր օրերի գիտական առօրյայի աննախընթաց բարդ և դժվարին ժամանակներում:

«Լրաբերի» տասնամյակների պատմության մեջ աչքի է զարնում գիտական լրագրության սկզբունքների մշակման ու իրականացման ավանդույթային գործընթացը: Այս իմաստով կուղենայի արժանին հատուցել նրա երջանկահիշատակ և բազմամյա խմբագիր, ակադեմիկոս Վարդգես Միքայելյանի գործունեությանը՝ հանդեսի նյութերի շրջանառության, ժանրային հստակ կարգավորման և տեքստի ամբողջականության ասպարեզում: Դրա հիման վրա ներկայումս բարձրանում են հանդեսի գիտական ուղղվածությունը և դրան համապատասխան թեմատիկ ու հիմնահարցային դասակարգումների հիմնավորվածությունը:

Այսօր նույնպես «Լրաբերն» ի հայտ է բերում գիտական լրագրության ասպարեզում իր զգալուն և արագ կողմնորոշվելու հիմնային հատկությունները՝ ընդառաջելով նորություններին և սեփական ներդրումներն անելով նյութի մատուցման, մատենագիտական փաթեթավորման, գիտական հոդվածի կառուցվածքի հույս մասնագիտական նրբություններում:

«Լրաբերի» և նրա հեղինակների գործունեության առանձին բնագավառն է արխիվային և փաստաթղթերագրական բազմաբովանդակ նյութի վերահանումն ու հրապարակումը: Դրա շնորհիվ մոռացությունից փրկվել և գիտական հասարակայնության սեփականություն են դարձել դասական հայագիտության հանգուցային հարցերի, ինչպես նաև ականավոր դեմքերի անտիպ մնացած կամ քիչ լուսաբանված ուսումնասիրություններ, պատմական անձանց կենսագրությունն ու գործունեությունն ամբողջացնող արժեքավոր նյութեր և այլն: Դրանք նույնպես վկայում են, որ «Լրաբերի» գիտական նշանակությունը գնահատվում է նաև նրա բնագրային հրապարակումներով: Տասնյակ տարիների ընթացքում նրա հրապարակած աղբյուրագիտական ուղադրվ փաստաթղթերը, ինչպես և սկզբնաղբյուրի արժեք ունեցող հնագիտական նյութի գիտական իմաստավորումներն ու վավերացումները նրա էջերում ներկայացնում են իր ամբողջական նկարագրի հատկանշական կողմերը:

Շարունակ կարելի է խոսել «Լրաբերի» արժանապատիվ ընթացքի, գիտական

այդ ինքնատիպ հանդեսի անցած ուղու և նրանում ամփոփված հայագիտական ու հասարակագիտական զարգացումների մասին: Կարելի է ասել նաև, որ նրա կենսագրության այդ ութ և կես տասնամյակը նշված զարգացումների մի ամբողջ դարաշրջանի յուրօրինակ ամփոփումն է, որին զուգահեռ և միաժամանակ, «Լրաբերը» շարունակում է իր ամենօրյա արդիական և բեղմնավոր աշխատանքը: Առանց պայմանականության կարելի է նկատել, որ «Լրաբերը» այն կենտրոնատեղին է, որտեղ հանդիպում են հայագետներն ու հասարակագետները: Կարող ենք արձանագրել, որ «Լրաբերը» հայրենական գիտության համար թանկ և երիտասարդությունը պահպանած այն հրատարակությունն է, որն այդ որակներին է հասել իր էջերում նոր սերունդների մշտական գիտական ներկայության շնորհիվ:

ԱԼԲԵՐՏ ԽԱՌԱՏՅԱՆ

МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ ФОРУМ
«ВОСТОК – ЗАПАД: КУЛЬТУРНЫЕ ПОСРЕДНИКИ
(литература, музыка, танец, театр, живопись, графика, архитектура,
скульптура, кино)»*

25–27 сентября 2025 года Отделение арменоведения и социальных наук НАН РА, совместно с Институтом литературы им. М. Абегамяна НАН РА, Институтом мировой литературы им. А. М. Горького РАН (ИМЛИ) и Национальной библиотекой Армении провели международный научный форум «Восток – Запад: культурные посредники».

Церемонию открытия возглавили сопредседатели организационного комитета. С приветственными словами к участникам обратились академик-секретарь Отделения арменоведения и социальных наук НАН РА, академик *Юрий Михайлович Суварян*, директор Института мировой литературы, д. филол. н., проф., член-корреспондент РАН *Вадим Владимирович Полонский*, директор Института литературы им. М. Абегамяна, к. филол. н. *Эрикназ Ваниковна Ворсканян*, директор Национальной библиотеки Армении, к. филол. н., доц. *Анна Грайровна Чулян*.

На утреннем пленарном заседании в Таманьяновском зале Национальной библиотеки Армении организаторов, участников и гостей форума приветствовали также д. филол. н., проф. Университета Новая Сорбонна *Александр Федорович Строев* (Франция), д. филол. н., доц., пригл. исслед. Института славистики Гейдельбергского университета *Александр Игоревич Грищенко* (Германия), автор концепции проекта «Посредницы русской литературы XVIII–XXI вв.», к. филол. н. *Ольга Александровна Блинова* (Франция) и зав. отделом литератур народов России и СНГ ИМЛИ, гл. науч. сотр., д. филол. н., проф. *Елена Анатольевна Андрущенко*.

На пленарном заседании, модератором которого был *Ю. Суварян*, выступил с докладом директор ИМЛИ («Причастная отчужденность или Польские модели литературного посредничества между Россией и Западной Европой на рубеже XIX–XX вв.»), в ходе которого на конкретном историческом материале *В. Полонский* проиллюстрировал главную идею форума, показав, как польская культура «с ее сложным положением между двумя мирами, выступала не барьером, а активным «третьим» участником диалога, <...> трансформировала и передавала художественные и интеллектуальные импульсы, обеспечивая взаимопроникновение культур там, где традиционно видели лишь противостояние». Его

---

* Представлена 06. XI. 2025 г., принята к печати 17. XI. 2025 г.

выступление задавало тон дальнейшей работе форума, где заседания продолжились докладами специалистов самого широкого профиля.

Для участия в форуме в Армению прибыли видные ученые из разных стран, которых объединила обширная тематика и возможность еще раз приобщиться к изучению опыта культурного посредничества.

Среди 144 выступающих были и член-корреспонденты, и академики, и доктора, и кандидаты, и аспиранты, и магистры, и магистранты, и студенты, и независимые исследователи из разных учреждений как нашей страны, так и других государств (Италия, Австрия, Молдова, Индия и др.). Помимо отдельных специалистов присутствовали и целые делегации. К примеру, только группа коллег из ИМЛИ во главе с директором состояла из 30-и ученых (большинство из них приехали лично). Среди них д. филол. н., вед. науч. сотр. *Светлана Владимировна Федотова*, к. филол. н., доц. *Андрей Викторович Коровин*, к. филол. н., старшие научные сотрудники *Анна Валерьевна Швец*, *Бурастан Сергеевна Зулумян*, *Николай Викторович Куц*, *Антон Владимирович Бакунцев*, *Армен Варужанович Геворкян*, *Виктория Юрьевна Попова*, к. филол. н., младшие научные сотрудники *Мария Владимировна Герасименко*, *Александр Юрьевич Антонов* и др. И, конечно же, член оргкомитета *Е. Андрущенко*, которая впервые ввела в научный оборот материалы, касающиеся биографии Сигмы – *Сергея Николаевича Сыромятникова*.

Особо хотелось бы отметить работу молодых ученых института, которые кроме того, что выступили с интересными докладами, помогли также в организации форума, координируя весь предшествовавший процесс (в частности, *Д. Аксенова*, *Н. Мороз*, *Е. Сафиулина*, *Н. Окутин*). А специалист по теоретической и прикладной лингвистике и информационным ресурсам *Анна Андреевна Петяева* не только представила увлекательный доклад «Цифровой архив и цифровая энциклопедия как инструменты культурного посредничества. Опыт разработки», но и координировала, и была модератором особой секции, где был озвучен доклад д. линг. н., к. филол. н., доц., руководителя Международного центра семиотики и диалога культур Государственного академического университета гуманитарных наук *Инны Геннадьевны Меркуловой* «Графический роман ЮНЕСКО “Курс на искусственный интеллект”»: семиотический феномен или культурный посредник?». Затем последовали доклады ст. препод. Новосибирского государственного университета экономики и управления *Виктории Дмитриевны Полухиной* «Цифровые платформы как новые посредники культурной дипломатии» и аспирантки того же университета *Арины Игоревны Горячёвой* «Трансформация культурного посредничества в эпоху цифровизации». После был заслушан доклад зам. директора по научной работе Гуманитарного института, ФГАОУ ВО «Санкт-Петербургский политехнический университет Петра Великого» *Виктории Валерьевны Лобатюк* «Индивидуализация культурного посредничества: технологии и трансформация коллектив-

ной памяти в цифровую эпоху». Той же теме был посвящен доклад модератора этой же сессии *А. Чулян* («Национальная библиотека Армении – культурный мост между Западом и Востоком в цифровую эпоху»).

Среди участников из российской столицы (а их, помимо уже указанных, было более 50) можно выделить выступления коллег из МГУ им. М. В. Ломоносова, в частности, д. филол. н., доц. *Алексея Александровича Холикова* «Почтовые лошади просвещения» как культурные посредники: о письмах русских писателей-эмигрантов первой волны к *М. Ф. Хандамирову (Хандамиряну)*», д. филол. н., ст. науч. сотр. *Ольги Львовны Довгий* «Антиох Кантемир как культурный посредник между Россией и Западом», аспирантки *Ли Ли* «Концепция “неделание” в русских переводах «Дао Дэ Цзин» В. Перелешина и М. Коростовец» и д. филол. н., проф. *Елены Николаевны Корниловой* (совместно с аспирантом *Аниваэр Мадиной*) «Роль повести Б. Васильева «А зори здесь тихие» в межкультурной коммуникации Россия – Китай». А к. филол. н., доц. Высшей школы перевода МГУ *Людмила Алексеевна Борис* представила тему «Мелодические лады фольклора как показатель взаимодействия восточных и западных народов». Затем с докладом выступила к. ист. н., доц. *Ольга Геннадьевна Герасимова* – «Влюбленные в искусство: организаторы квартирных и клубных выставок в СССР 1950–1960-х гг.».

Особо запомнились доклады из РУДН им. Патриса Лумумбы: к. филол. н., ст. преп., науч. сотр. *Юлии Матвеевны Алюниной*, представившей «Интермедиальное воплощение образа России в американском кино: портреты русского мужчины и русской женщины» и д. филол. н., проф. *Элеоноры Федоровны Шафранской* на тему «Собирание армянского текста русской культуры (междисциплинарные исследования)». И, конечно, нельзя обойти вниманием выступление члена Союза театральных деятелей РФ, гл. ред. сетевого издания «Медиа-проект АРТ-ИСТ», к. филол. н., доц. *Марины Геннадьевны Меркуловой* на тему «Драматургия Александра Вампилова на театральной сцене Армении: диалог культур сквозь года».

Не менее интересными были выступления науч. сотр. Института востоковедения РАН, к. ист. н. *Наталии Вячеславовны Сафоновой* («Деятельность французских организаций по сохранению памяти о колониальной Франции») и д. ист. н., проф., вед. науч. сотр. Государственного академического университета гуманитарных наук, зав. отделом искусства и материальной культуры Института востоковедения РАН *Динары Викторовны Дубровской* («Культуртрегеры поневоле: Le Mathématiciens du goy на службе маньчжурских императоров»). Как бы в ответ прозвучало выступление к. филол. н. из Университета МГУ–ППИ в Шэньчжэне (КНР) *Линь Гуаньцзюнь* («Китайская ментальность как предмет изображения в прозе Михаила Щербакова»).

Созвучным теме предыдущего выступления был доклад аспирантки из московского НИИ «Государственный институт искусствознания» *Марии Евгеньевны Конищевой* «Способы и характер влияния китайского

традиционного искусства на творчество представителей московской концептуальной школы». Не осталось без внимания и выступление к. ист. н., ст. науч. сотр. Института славяноведения РАН *Елены Борисовны Лопатиной*, доклад которой был на тему «Культурное посредничество в исторической перспективе: роль «Господы Польской» в формировании культурного ландшафта Харбина». Как бы дополняя эту мысль, стажер-исследователь Международного центра антропологии *Мария Константиновна Литвинова* представила тему «Невидимые кураторы: частные коллекционеры в системе культурного обмена». Резонансным оказался доклад эксперта отдела комплектования Всероссийской государственной библиотеки иностранной литературы им. М. И. Рудомино *Эвелины Дмитриевны Меленевской*, выступившей на тему «Поэт и критик Георгий Кубатьян как подвижник диалога культур».

Невозможно не выделить выступления и видных ученых из РГГУ, особенно, д. филол. н., проф., вед. науч. сотр. *Юрия Борисовича Орлицкого* («Эквивалентное посредничество: Гете, Вагнер, Шуберт, Бодлер в транскрипции Виктора Коломийцова»), д. филол. н., проф. *Ирины Васильевны Морозовой* совместно с к. иск., проф., гл. ред. журнала «Иностранная литература» *Александром Яковлевичем Ливергантом* («Журнал «Иностранная литература» как посредник в межкультурной коммуникации»), к. ист. н., ст. науч. сотр. *Марии Всеволодовны Катагощиной*, рассматривающей тему «Интеллектуальное собирательство как мост между Россией и зарубежьем XX – начала XXI веков (модели, опыт, тенденции)». А д. филол. н., проф. *Валерий Игоревич Тюпа* представил тему «Посреднический дискурс: взаимодействие культур как проблема металингвистической теории коммуникации». Занимательным оказалось и выступление сотрудников из МГЛУ *Эдварта Григорьевича Давлашяна* и к. культ., доц. *Екатерины Юрьевны Перовой* на тему «Культурное посредничество в образовательной и переводческой деятельности (на примере МГУ им. М. В. Ломоносова и МГЛУ)».

Среди участников особо выделялась группа ученых из московского Национального исследовательского университета «Высшая Школа Экономики». В частности, ст. науч. сотр., к. филол. н. *Андрей Викторович Мартынов* раскрыл тему «Русское зарубежье и Советская Россия: культурный трансфер в контексте публицистики Ивана Савина», зам. декана фак-та гуманитарных наук, ст. преп. департамента литературы и межкультурной коммуникации *Тимур Маратович Хусяинов* представил тему «Почтовые открытки как инструмент культурного посредничества». Ст. преп. Школы исторических наук Факультета гуманитарных наук *Александр Николаевич Бабин* озвучил тему «Как изобразить Индию, не выезжая из Европы: к вопросу о методах культурного посредничества в голландской живописи XVII века», а к. культ., доц. *Кристина Александровна Танис* осветила вопрос «(Не)состоявшееся посредничество: к анализу отклика американского зрителя на фильм “Летят журавли”». Д. псих. н., проф. *Александр Николаевич Поддьяков* и магистр *Екатерина*

Михайловна Кларина выступили с совместным докладом «Полифония смыслов пантомимического номера: эмпирическое исследование».

НИУ ВШЭ есть и в других городах России, и кроме московских коллег к нам присоединились магистр, пригл. преп. из Санкт Петербурга *Варвара Глебовна Стрельникова* («Между Бактрией и Средиземноморьем: пространство как культурный медиатор в зарубежной русскоязычной литературе 1990-х») и к. филол. н., доц. департамента литературы и межкультурной коммуникации из Нижнего Новгорода *Екатерина Михайловна Фомина*, которая представила «Межкультурное пограничье Франции и Японии в сериале “Капли Бога”». Отметим, что кроме нижегородских коллег были и участники из Великого Новгорода: зав. каф. билингвального образования Новгородского государственного университета им. Ярослава Мудрого, д. филол. н., проф. *Дарья Борисовна Терешкина* представила «Диалог с городом: текст как посредник взаимодействия человека с городским пространством», а д. филол. н., проф. из того же университета *Александра Леонидовна Семенова* выступила с докладом на тему «Журнал М. Горького «Беседа» как “собрание опыта” общечеловеческого». Практически той же теме было посвящено выступление д. филол. н., проф., гл. науч. сотр. ИМЛИ *Натальи Николаевны Примочкиной* «Культурное посредничество М. Горького между Россией, русским зарубежьем и Западом (1920-е гг.)».

Здесь хотелось бы упомянуть еще три близких по тематике выступления. Первое, к. филол. н., ст. науч. сотр. ИМЛИ *Галины Эдуардовны Прополянис*, которая посвятила свой доклад «Переписке К. А. Аракелян с А. М. Горьким (по материалам Архива А. М. Горького)». Второе – «Армянские тексты в издательстве «Всемирная литература»: планы и замыслы», представленное к. филол. н., ст. науч. сотр. ИМЛИ *Наталией Алексеевной Дровалёвой*, рассматривало круг текстов, выбранный сотрудниками издательства для перевода с армянского. Следующее было представлено к. филол. н., ст. науч. сотр. ИМЛИ *Анфисой Даниловной Савиной*, обратившейся к теме «Между «Всемирной литературой» и газетой «Руль»: публикации А.Я. Левинсона берлинского периода», а выступление мл. науч. сотр., аспиранта отдела литератур народов России и СНГ ИМЛИ *Елизаветы Александровны Сафиулиной* было посвящено теме «Журнал «Половецкая луна» как культурный посредник».

Были и участники из других российских городов, например, из Уфы (зав. каф. русской, зарубежной литературы и издательского дела Уфимского университета науки и технологий, д. филол. н., проф. *Галина Григорьевна Ишимбаева* – «Западно-восточный литературный синтез в «Разговорах немецких беженцев» И. В. фон Гёте»), из Калининграда (д. филол. н., проф. Балтийского федерального университета им. И. Канта *Юлия Анатольевна Говорухина* – «Русская литература в Китае: о необходимости посредника в конфликте интерпретаций»), из Пятигорска (к. пед. н., доц. ФГБОУ ВО «Пятигорский государственный университет» *Варсеник Владимировна Айранетова* – «Просветительская деятельность

Ваана Терьяна в России»), из Владивостока (к. филол. н., доц. кафедры японоведения Дальневосточного федерального университета *Ксения Геннадьевна Санина* – «Значение дихотомии «свой / чужой» для генезиса современной японской литературы в эпоху Мэйдзи»), из Саратова (д. филол. н., проф. ФГБОУ ВО «Саратовский национальный исследовательский государственный университет им. Н. Г. Чернышевского» *Гульнара Монеровна Алтынбаева* – «Роль культурных посредников в утверждении литературы “миллениалов” на Западе и в России»). Близким по теме было выступление к. филол. н., доц. того же университета *Ирины Владимировны Бибиной* – «“Точки отсчёта” в прозе Петра Вайля: автобиографизм как способ культурного посредничества», из Перми (д. филол. н., проф., зав. каф. журналистики и массовых коммуникаций Пермского государственного национального исследовательского университета *Владимир Васильевич Абашев* – «Миссионер художественных идей»: князь А. И. Урусов в литературной жизни 1890-х гг.) и д. филол. н., проф. кафедры культурологии и социально-гуманитарных технологий и кафедры журналистики и массовых коммуникаций того же университета *Марина Петровна Абашева* – «Опыт культурного посредничества в кризисных условиях: деятельность общественного фонда культуры “Юрятин”. Заметки инсайдера»), из Самары (д. филол. н., проф. из Самарского национального исследовательского университета им. академика С. П. Королева *Екатерина Сергеевна Шевченко* – «Русский литературный авангард в роли культурного посредника: Илья Зданевич и др.») и к. археол., доц. ФГБОУ ВО «Самарский государственный технический университет» *Дарья Владимировна Федосеева* – «Нереферентная архитектура: мост между Востоком и Западом»).

Из Комсомольска-на-Амуре приехала сотрудница Галереи современного искусства «Метаморфоза», магистр иск. *Юлия Олеговна Митрофанова*, выступившая с докладом на тему «Ольга Привалова – Миямото Цутому: соединяющая сила искусства», из Уссурийской городской организации Всероссийской творческой общественной организации «Союз художников России» к. иск. *Юлия Ивановна Гутарёва* представила доклад «Творческая деятельность уссурийской организации ВТОО «СХР» как культурного посредника в моделировании современных межкультурных коммуникаций».

Еще несколько участников приехало из Казани. Во-первых, д. ист. н., доц. Института международных отношений, истории и востоковедения из Казанского (Приволжского) федерального университета *Лидия Алексеевна Сыченко* с докладом «Вклад Бориса Деника в изучение художественной культуры Востока», во-вторых, д. филол. н., доц. *Алсу Зарифовна Хабибуллина*, озвучившая тему «Переводы русской классики и проблема лирических жанров в татарской поэзии XX века: аспекты посредничества» и д. филол. н., вед. науч. сотр. ИМЛИ *Венера Рудалевна Аминева*, представившая тему «Русскоязычное творчество как форма культурного посредничества».

В свою очередь, д. филол. н., проф., зав. каф. зарубежной литературы Казанского федерального университета *Ольга Олеговна Несмелова* совместно с к. филол. н., доц. *Ариной Рафаильевной Шевченко* представили «Мультикультурализм в литературе США как посредник в преодолении исторической травмы». Похожая тема была развита и в докладе «Философия отчужденного человека в контексте «потерянного поколения» (Э. Поятчян и Э. Хемингуэй)» к. филол. н., ст. науч. сотр. Института литературы им. М. Абегиана *Наиры Мельсиковны Балаян*.

Более 20-и участников представляли Санкт-Петербург, в частности, из Института русской литературы (Пушкинский Дом) РАН приехала научный сотрудник Академии русского балета им. А.Я. Вагановой доц. *Ольга Александровна Кузнецова* – «Китай, Европа, Россия в сакральной географии Николая Гумилева в 1918 г.». РГПУ им. А. И. Герцена представляла к. филол. н., доц. *Марина Сергеевна Костюхина*, выступившая с докладом «Советское радио как культурный посредник (редакторы, дикторы, писатели)».

Из СПбГУ участвовали д. филол. н., проф. *Светлана Дмитриевна Титаренко* – «Диалог о памяти культур России и Европы в философии и литературе русской эмиграции (Д. Мережковский и Вяч. Иванов) и проблема посредничества»; к. филол. н., доц., член секции Истории и философии культуры *Анна Григорьевна Тишкина* – «Музей как основа культурного диалога»; д. ист. н., проф., зав. каф. американских исследований *Юрий Германович Акимов* – «“Он, по сути, передавал знания эмигранта о своей родине” – русские историки-иммигранты как культурные посредники»; к. иск. *Дарья Олеговна Мартынова* – «Рецепция персидского искусства в европейской графике и живописи XVII–XVIII вв.». Последняя также представила совместный доклад с магистром *Викторией Сергеевной Искровской* «Конструируя знатока Востока: образ Пьера Лоти в творчестве Люсьена Леви-Дюрмэ». Д. ист. н., проф. *Кристина Владимировна Минкова* представила доклад «Иммигрант-импрессарио Н. Ф. Кудрявцев и развитие советско-канадских культурных обменов».

ЛГУ им. А. С. Пушкина был представлен д. филос., проф. *Ольгой Ростиславовной Демидовой* («Аксиология посредничества в условиях эмиграции»); Российская академия народного хозяйства и государственной службы при Президенте РФ – к. филол. н., доц. *Ириной Вениаминовной Вагановой* («Между Западом и Востоком: о творческом наследии общественного деятеля, издателя, коллекционера К. Ф. Некрасова»). Еще один коллекционер стал героем доклада сотрудниц Государственного музея-заповедника «Петергоф», к. ист. н. *Ирины Аркадьевны Слуцкой* и специалиста по изучению объектов культурного наследия *Ольги Александровны Чичеловой* на тему «Половцов А. А. (младший) – меценат и дипломат. Конфликт страсти к коллекционированию и долга службы».

Санкт-Петербургская государственная театральная библиотека была представлена двумя участницами: *Елена Геннадьевна Федяхина*, зав.

сектором Работы с ретроспективными материалами Отдела информационной и научно-библиографической работы выступила с докладом «Драматический цензор посредник между автором и зрителем или театральный жандарм?», а зав. сектором Редкой книги Отдела редкой книги, рукописных, архивных и изобразительных материалов *Вера Анатольевна Харламова* представила «Обзор собрания пьес на языках народов бывшей Российской империи из коллекции “Драматическая цензура” Санкт-Петербургской государственной Театральной библиотеки». В свою очередь, к. филол. н. *Елена Леонидовна Куранда* представила доклад на тему «Гуманитарная миссия Мариэтты Шагинян в межкультурном пограничье». Никого не оставило равнодушным выступление д. ист. н., гл. науч. сотр. Санкт-Петербургского филиала Архива РАН *Екатерины Юрьевны Басаргиной* «Письма обитателей бомбоубежища Эрмитажа к И. А. Орбели зимой 1941–1942 гг.».

Много вопросов вызвал совместный доклад, подготовленный сотрудниками Института литературы им. М. Абега к. филол. н., доц. *Кристиной Генриховной Беджаниян*, к. филол. н., доц. *Сирануш Александровной Маргарян* и к. филол. н., доц. *Нуне Ленсеровной Мкртчян* «Несколько слов о переводческой деятельности журнала «Базмавеп». И в целом, вопросам перевода и переводоведения было посвящено около десяти выступлений, среди которых следует выделить совместный доклад д. филол. н., проф., зав. каф. истории зарубежной литературы СПбГУ *Ларисы Николаевны Полубояриновой* с к. филол. н. *Луизой Ареговной Гаспарян* (Институт литературы им. М. Абега) на тему «Художественный перевод как литературный и культурный трансфер (на материале русских и армянских переводов Ч. Диккенса)» и доклад к. филол. н., науч. редактора Издательского Дома МГУ *Татьяны Владимировны Левицкой* «Фарсовый театр в России: особенности переводов французских пьес Н. А. Лухмановой». Мл. науч. сотр., аспирант отдела литератур народов России и СНГ ИМЛИ *Дарья Алексеевна Аксенова* представила тему «Кирстен Лодж как культурный посредник: Хлебников в английских переводах». С этой темой перекликалась и тема д. филол. н., доц., проф. МГУ *Анастасии Викторовны Уржи* «Архив переводов Норы Галь как материал для лингвистического и культурологического анализа». Бурное обсуждение вызвало выступление д. филол. н., проф., гл. науч. сотр., зав. науч. лаб. «Rossica: Русская литература в мировом культурном контексте» ИМЛИ *Елены Дмитриевны Гальцовой* на тему «Французский поэт Шарль Морис как один из создателей «русской моды» во Франции в 1880–1910-е годы».

С интересом были прослушаны доклады д. филол. н., вед. науч. сотр. Института литературы им. М. Абега *Петроса Акоповича Демирчяна* на тему «Восток – Запад: знаменитая цепочка армянских культурных посредников XIX века: Т. Терзян – Е. Темирчипашян – Т. Чракян (Интра)»; к. филол. н., доц., вед. науч. сотр. того же института *Заруи Геворковны Айрян* «Образ Арцаха в творческом наследии русских писателей» и к.

филол. н., эксперта по изучению и популяризации объектов культурного наследия 2 категории дома Л. Н. Толстого, Музея-усадьбы Л. Н. Толстого «Ясная Поляна» *Ольги Алексеевны Алферовой* «Л. Н. Толстой как культурный посредник между Западом и Востоком».

Немало докладов было посвящено издательству «Всемирная литература». Д. филол. н., вед. науч. сотр. Архива А. М. Горького ИМЛИ *Марина Альбиновна Ариас-Вихиль* выступила с докладом «М. Горький и С. Ольденбург как идеологи культурного моделирования литератур Запада и Востока в издательском проекте «Всемирная литература». Ее выступление поддерживалось тезисами другого докладчика, ст. науч. сотр. ИМЛИ, к. филол. н. *Людмилы Геннадьевны Ларионовой* («Обзор армянских материалов в издательстве «Всемирная литература»). В свою очередь, аспирант, мл. науч. сотр. ИМЛИ *Софья Владимовна Полонская* посвятила выступление теме «Западные» сюжеты в рамках коллективного проекта А. М. Горького «Секция исторических картин».

Аналогичной теме был посвящен доклад к. филол. н., ст. науч. сотр. ИМЛИ *Ольги Владимировны Шуган* «Диалог культур в зеркале политики и идеологии (о подготовке сборника «М. Горький и литературы советского и зарубежного Востока)». С большим интересом слушатели отнеслись к выступлению д. филол. н., проф. Варшавского университета *Людмилы Федоровны Луцевич*, в центре внимания которой была деятельность ученого, литератора, переводчика Я. К. Грота (««Российский фенноман» профессор Я. К. Грот»).

Не менее увлекательным было выступление д. филол. н., доц. Будапештского университета им. Лоранда Этвеша (ELTE) *Марии Дьёндёеши* на тему «Русский модернизм и Европа: межкультурные и межлитературные связи (на примере деятельности Иоганнеса фон Гюнтера)». Созвучным этой теме оказался доклад к. филол. н., мл. науч. сотр. Института литературы им. М. Абегяна *Сирануш Овиковны Парсаданян* совместно с сотрудниками того же института *Арамом Ашотовичем Хачатрянном* и *Терезой Геворговной Тадевосян* «Научная ценность путевых заметок Германа Абиha в области арменоведения». И выступление к. филол. н., ст. науч. сотр. Института литературы им. М. Абегяна *Гоар Левоновны Карагезян* на тему «Пограничные рубежи Армении (по запискам европейских и русских путешественников)» не было обойдено вниманием присутствующих. Близкой теме было посвящено выступление к. филол. н., ст. науч. сотр. Института литературы им. М. Абегяна *Лусине Юрьевны Варданян*, подготовленное совместно с директором того же института, к. филол. н., зав. отделом древней и средневековой армянской литературы *Эрикназ Ваниковной Ворсканян* «Восток и Запад в путевых заметках Ованнеса Товмаджана».

Еще одному видному «посреднику» – Юлиусу Фучику – было посвящено выступление аспиранта, мл. науч. сотр. ИМЛИ *Никиты Васильевича Мороза* «Ю. Фучик как культурный посредник». К этой теме можно отнести и выступление к. филол. н., доц. из Падуанского университета

Дмитрия Владимировича Новохатского – «Издательство Voland как культурный посредник между итальянской и русской культурой». А к. филол. н., доц. Белорусского государственного университета *Сергей Юрьевич Лебедев* прочитал доклад «“Соавторство или посредничество”? (к проблеме «конвертации» произведения из одного вида искусства в другой)».

Близким по тематике было выступление зам. директора Института литературы им. М. Абебяна, к. филол. н. *Марины Грантовны Саркисян* на тему «Невидимые посредники: редакторы и литературные критики как инструменты идеологической фильтрации (на примере армянской литературы тоталитарного периода (1920–1950-е годы))».

Особо запомнилось совместное выступление д. культ., вед. науч. сотр. Отдела рукописей Российской национальной библиотеки Санкт-Петербурга *Марины Юрьевны Любимовой* и к. филол. н., ст. науч. сотр. ИМЛИ *Якова Дмитриевича Чечнёва* «На перекрестках Востока и Запада: переписка Г. Л. Лозинского с И. Ю. Крачковским». А д. филол. н., проф., зав. каф. русской и зарубежной литературы Приднестровского государственного университета Тирасполя *Сергей Михайлович Заяц* представил доклад на тему «Славянский текст как проводник в диалоге культур».

Схожим по тематике оказалось и сообщение к. филол. н., незав. исслед. из Риги *Андрея Александровича Гордина* «Латвийская периодика и трансфера идей: случай Мережковского». А в докладе д. филол. н., науч. сотр. Института литературы им. М. Абебяна *Рузанны Буликовны Аристакесян* совместно с *Кристине Бандиковной Ованнисян* предметом исследования стали «Буддизм и Египте Чаренц». Другому известному армянскому поэту было посвящено выступление д. филол. н., вед. науч. сотр. Института литературы им. М. Абебяна *Сусанны Гургеновны Ованнисян* на тему «Противопоставление Востока и Запада и Восток как философская категория в мировосприятии Ов. Туманяна».

Практически той же теме было посвящено выступление группы авторов из того же института (зав. отделом новой армянской литературы, к. филол. н., доц. *Сирануш Александровны Маргарян*, рук. Туманяноведческой группы, д. филол. н., доц. *Евы Жораевны Мнацаканян*, зав. Отделом зарубежной литературы, литературных связей и теории литературы, к. филол. н., доц. *Кристине Генриховны Беджаниян*, аспиранта *Артура Сааковича Мирзояна*) «Сравнительный анализ концепции маленького человека в нескольких рассказах Фёдора Достоевского, Ги де Мопассана и Акопа Ошакана».

Несколько докладов было посвящено изобразительному искусству: помимо перечисленных выше отметим выступление академика Академии Художеств Узбекистана, д. иск., проф., засл. работника культуры Узбекистана, директора Галереи изобразительного искусства Узбекистана *Камолы Балтабаевны Акиловой*, представившей «Туркестанский авангард в аспекте исторического контекста и диалога культур». А к.

ист. н., гл. науч. сотр. Государственного художественного музея Алтайского края *Оксана Владимировна Сидорова* из Барнаула прочитала доклад на тему «Восток и Запад: векторы взаимодействия в изобразительном искусстве Алексея Дмитриева».

Весьма интересным было выступление соучредителя и председателя Совета попечителей Благотворительного фонда развития искусства «Студия ДС», профессора *Давида Суреновича Сафаряна*, представившего тему «Роль посредника и взаимопроникновение культур в контексте личных контактов, совместного изучения предмета общего интереса и реализации совместных проектов». В свою очередь, мл. науч. сотр. Института литературы им. М. Абегяна *Кристине Хореновна Мелкумян* подготовила доклад на тему «Роль и значение рукописных учебников и учебных пособий в средневековье».

Немалый интерес вызвали доклады, сгруппированные в «женскую» секцию, например, модератор к. филол. н. *Ольга Александровна Блинова* выступила на тему «Женщины издательницы и редакторы периодической русской прессы 1917 г.: к постановке вопроса»; к. филол. н., доц., мл. науч. сотр. Института литературы им. М. Абегяна *Зарине Гарегиновна Сараджян* представила сравнительное исследование «Тема любви и семейных отношений в восточных и армянских сказках»; к. филол. н., науч. сотр. Института литературы им. М. Абегяна *Астгик Валериановна Согоян* представила «Проблемы гендерного воспитания в армянском детском журнале «Предвестник для детей», издаваемом американскими миссионерами», а доклад вед. науч. сотр. Государственного музея истории российской литературы им. В. И. Даля, отдела «Музей Серебряного века» (Дом В. Я. Брюсова), к. филол. н. *Моники Викторовны Орловой* «Иоанна Брюсова – посредница между русскими и армянскими деятелями культуры» вызвал немало вопросов аудитории.

Подвели итоги конференции модераторы, отметив, что при посредничестве мировой культуры был задействован некий векторный инвариант, реализующийся на уровне каждой вступающей во взаимодействие пары культур в соответствии с особенностями развития и национальной спецификой каждой.

КРИСТИНА БЕДЖАНЫАН

К. филол. н., доцент, заведующая отделом зарубежной литературы, литературных связей и теории литературы Института литературы им. М. Абегяна НАН РА. Научные интересы: творчество В. Я. Брюсова, зарубежная литература, проблемы поэтического перевода. Автор 3 монографий и более 70 статей. ORCID: 0000-0001-9380-9244. bejanyan@litinst.sci.am

ՄԻԶԱԶԳԱՅԻՆ ԳԻՏԱԺՈՂՈՎ՝ «ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՎ ՀԻՇՈՂՈՒԹՅՈՒՆ. ԱՐՑԱՆԻ ՇԱՐՈՒՆԱԿԱԿԱՆ ՃԳՆԱԺԱՍԸ
ԲԱՆԱԿՈՐ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ» ԽՈՐԱԳՐՈՎ*

Հոկտեմբերի 16–18-ը ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիայում (ԳԱԱ) տեղի ունեցավ «Տեղահանություն և հիշողություն. Արցախի շարունակական ճգնաժամը բանավոր պատմություններում» խորագրով միջազգային գիտաժողովը, որը կազմակերպվել էր ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի (ՀԱԻ) մշակութային մարդաբանության բաժնի, կիրառական մարդաբանության գիտահետազոտական խմբի, «Հազարաչեն» ազգաբանական հետազոտությունների հայկական կենտրոնի և Ֆրանսիայի – Institut National des Langues et Civilisations Orientales (INALCO)՝ համալսարանի նախաձեռնությամբ: Գիտաժողովի նպատակն էր՝ բազմակողմանիորեն քննարկել 2020 թ. Արցախի դեմ սանձազերծված պատերազմը, դրան հաջորդած Արցախի փաստացի պաշարումը, 2020–2023 թթ. ընթացքում ծրագրված և 2023 թ. սեպտեմբերին իրականացված Արցախի ամբողջական հայաթափման ու բնակչության բռնի տեղահանման արտացոլումը, մեկնաբանումը և իմաստավորումը միջազգային ու տեղական լրատվական դաշտում, հասարակական քննարկումներում և, հատկապես, բանավոր պատմությունների միջոցով փոխանցվող հիշողության շերտերում: Քննարկման առանցքում եղան ոչ միայն հիշողության բովանդակային և տեղեկատվական կառուցվածքները, այլև այն մեխանիզմներն ու ձևերը, որոնցով փոխանցվում է ապրած փորձը, ինչպես նաև հիշողություն կրող խմբերի դերակատարումը, պատերազմի և արտաքսման քաղաքականության տրամաբանությունը, դրանց սոցիալական, մշակութային ու հոգեբանական հետևանքները:

Գիտաժողովը մեկնարկեց ԳԱԱ նախագահության նիստերի դահլիճում: ԳԱԱ հայագիտության և հասարակական գիտությունների բաժանմունքի ակադեմիկոս-քարտուղար Յուրի Սուվարյանի և ՀԱԻ տնօրեն Արսեն Բոբոխյանի բացման խոսքով: Բացման խոսքում նրանք շեշտադրեցին Արցախի վերաբերյալ գիտական քննարկումների հրատապությունը՝ ընդգծելով, որ արցախյան մշակութային և պատմական ժառանգության հարցը դուրս է գուտ տարածաշրջանի սահմաններից ու չոչափում է հայկական ինքնության և գոյության հիմնարար շերտերը:

Գիտաժողովին գրանցված էին հետևյալ մասնակիցները, որոնց մի մասը՝ առցանց:

Օր առաջին

Հրանուշ Խառատյան (ՀԱԻ) – «Միջնադարյան աղբյուրների տեղեկությունները Առան, Աղվանք, Ռան, Խաչեն, Ղարաբաղ անունների, դրանց տեղադրության և իմաստի շուրջ»: Հակոբ Սիմոնյան (Պատմամշակութային ժառանգության գիտահետազոտական կենտրոն) – «Ծիծեռնավանքը պեղումների

* Ներկայացվել է 21. XI. 2025 թ., ընդունվել է տպագրության 17. XI. 2025 թ.:

լույսի ներքո»։ Լեոնիկ Հովհաննիսյան (ՀԱԻ), Մխիթար Գաբրիելյան (Երևանի պետական համալսարան՝ ԵՊՀ) – «Արցախի հայ բնակչության բռնազաղթը 18-րդ դարի վերջին – 19-րդ դարի սկզբին տարածաշրջանում միգրացիոն գործընթացների համատեքստում»։ Նժդեհ Երանյան (Հայաստանի պատմության թանգարան՝ ՀՊԹ) – «Մշակութային ժառանգությունը որպես հակամարտության դաշտ. Արցախի նախաքրիստոնեական մշակույթի օրինակը»։ Գաբրիել Զիլինգարյան (Պաղմանի Պիտերի անվան կաթոլիկ համալսարան՝ ՊՊԿՀ) – «Խորհրդային մոտեցումները ինքնավարությանը. Լեոնային Ղարաբաղի դեպքի ուսումնասիրություն»։ Հրանուշ Խառատյան (ՀԱԻ) – «Խորհրդային Ադրբեջանի մշակութային քաղաքականությունը ըստ պաշտոնական փաստաթղթերի՝ որպես արցախյան ճգնաժամը նախապատրաստող գործոն»։ Թալին Տեր-Մինասյան (INALCO) – «1980-ականների վերջին Ղարաբաղյան շարժման ի հայտ գալը. Մուրադյան / Սարգսյան սպիտակ թուղթը որպես պատմական աղբյուր»։ Հայկուհի Մուրադյան (ԵՊՀ, ՀԱԻ) – «Պատերազմը, բռնի տեղահանությունը և արվեստը. արցախյան ժամանակակից արվեստագետների հիշողությունները և ինքնության վերաիմաստավորումը»։ Մադիամ Պետրոսյան (ՀՊԹ) – «Արցախ 2020. Արեգ Բալայանի վավերագրական լուսանկարները, որպես պատերազմի վիզուալ վկայություն»։ Ամալյա Դիլանյան (ՀԱԻ), Նոնա Շահնազարյան (ՀԱԻ) – «Դեպորտացիա, հիշողություն և հաշտություն. Խորհրդանշական առարկաների և արվեստի գործերի բազմապատկում՝ ռետրամատիզացիա, թե՞ տրավմայի հաղթահարում»։

Օրվա ավարտին ցուցադրվեց Արսեն Եսայանի «Գոյամարտ» վավերագրական ֆիլմը, որը հարստացրեց գիտաժողովի թեմատիկ շրջանակը՝ ներկայացնելով Արցախից բռնի տեղահանված բնակչության ճակատագիրը, մարդկային դիմադրողականությունը և գոյապայքարի պատմությունները։

Օր երկրորդ

Հասմիկ Կնյազյան (ՀԱԻ) – «Թվանշային հայրենիքներ. Ֆեյսբուքը որպես համայնքային արխիվ Արցախում քաղաքական ջնջմանը դիմագրավելու համատեքստում»։ Նաիրա Երկանյան (Հայաստանի պետական մանկավարժական համալսարան) – «Տեղահանության փորձառությունը. Արցախյան Հայաստան տեղափոխված ավագ դպրոցականների հիշողությունն ու տրավման»։ Կարինե Ալեքսանյան (Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն) – «Արցախյան հիշողությունն ու պատմությունը կրթական համակարգում»։ Զարուհի Համբարձումյան (ՀԱԻ) – «Արցախյան պատերազմի «հիշողության անկյունները» դպրոցներում»։ Գոհար Ստեփանյան (ՀԱԻ) – «Անցումը բյուրոկրատականից կենսագրականին. փաստաթղթերը և հիշողությունը արցախյան տեղահանության համատեքստում»։ Հովիկ Ավանեսով (ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ՝ ՊԻ) – «Ադրբեջանի կողմից Արցախում իրականացվող հայկական մշակութային ժառանգության յուրացման և ոչնչացման քաղաքականության լուսաբանումը Ֆրանսիայի հայկական պարբերական մամուլում (2020–2025)»։ Նազլը Թեմիր-Պեյլեբեան (INALCO) – «Բանավոր պատմություններ. պատմություններ Լեոնային Ղարաբաղի բախումին մասին՝ հետցեղասպանական հասարակության մեջ. Թուրքիո պարագան»։ Գայանե Շադոյան (ՀԱԻ) – «Արցախի բռնի տեղահանության խոսույթը Հայոց ցեղասպանության հիշողության համատեքստում»։ Լիլիթ Սաղաթելյան (ՊՊԿՀ) – «Կորստի զուգահեռ պատմություններ. նախիջևանահայերի բանավոր վկայությունները 1988-ից հետո»։ Նոնա Շահնազարյան (ՀԱԻ) – «Արցախի 2023 թ. բռնի տեղահանության հիշողությունը չորս ֆոկլոր-խմբերի պրիզմայով. դի-

տարկումներ Կոտայքի և Գեղարքունիքի մարզերում»։ Վիկտորյա Խուրշուդյան, Պոլետ Սամուելյան, Անահիտ Տոնապետյան (ԻՆԱԼԿՈՒՍԵ ԴԵԼ–ԳՀԱԿ, Սորբոնի նոր համալսարան – Լատուիս–ԳՀԱԿ) – «Արցախի տեղահանված լեզուները. հայերեն բարբառներում լեզվաբանական փոփոխությունների փաստագրման և նկարագրության խնդիրները»։ Հրաչ Մարտիրոսյան (Վալբուրգի համալսարան), Գայանե Զովուրյան (Վանաձորի պետական համալսարան), Մանե Ղուկասյան (ԵՊՀ), Անի Սարգսյանյան – «Շուշանից մինչև խնջուղ. բուսանունների դիվաբանական գույքորդումները Արցախի ժառանգության մեջ»։

Գիտաժողովի երրորդ օրվա նիստը անցկացվեց Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտում։

Էվիյա Հովհաննիսյան (ՀԱԻ) – «Վաճառելով պատերազմը և տրամաման. Ղարաբաղյան երկրորդ պատերազմի առևտրայնացումը Հայաստանում»։ Ստեփան Պապիկյան (Տնտեսագիտության ինստիտուտ) – «Արցախի էներգետիկան»։ Մհեր Հարությունյան (ՊԻ) – «Արցախի ռազմական շինարարության առանձնահատկությունները չճանաչված պետության գոյատևման համատեքստում և դրանց արտացոլումը հիշողության դիսկուրսում»։ Արմինե Տիգրանյան (ԵՊՀ) – «Մշակույթի իրավունքի խախտումները արցախահայության բռնի տեղահանության համատեքստում. Արցախի բնապատմական միջավայրի օտարում, ավանդական կենսոլորտի խեղումներ, համայնքների կազմաքանդում, ինքնության պահպանման և վերստեղծման խոչընդոտներ»։ Էլինա Մխիթարյան (Հայաստանի ամերիկյան համալսարան) – «Ինքնությունը, հիշողությունը, ոչ նյութական մշակութային ժառանգությունը որպես փախստականների իրավունքների պաշտպանության մեխանիզմներ ու իրացման գործիք»։ Մարիամ Հերգեյան – «Անվտանգության և առաջնային պահանջ-մոլերների բացակայությունը որպես հավաքական տրամալի գործոն. Արցախի չըջափակման հոգեբանական վերլուծություն»։ Գրիգորի Ալվալյան (ՀԱԻ) – «Ղարաբաղի (Արցախի և Ուտիքի) հայերի էթնիկական ծագման ազգավորման հարցերն ադրբեջանական պատմագրության մեջ ուղի-աղվանական խնդրի լույսի ներքո»։ Լուսինե Անգելուշ (ՀԱԻ) – «Վերաիմաստավորելով «սուրը» բռնի տեղահանության պայմաններում»։ Անուշ Պետրոսյան (Տամպերեի խաղաղության հետազոտությունների ինստիտուտ) – «Վերակառուցելով կյանքը փտարանության մեջ. հիշողությունն ու տան որոնումը արցախահայերի չըջանում»։ Մարինա Գալստյան (Կրթական հետազոտությունների և խորհրդատվությունների կենտրոն) – «Երիտասարդների լուծությունը որպես հիշողության և համակեցության ռազմավարություն հետպատերազմյան Հայաստանում»։ Միհրան Գալստյան, Գայանե Հակոբյան (ՀԱԻ) – «Անցյալի հիշողություններ և ապագայի սպասումներ. Արցախից 2023 թ. բռնագաղթածների միգրացիոն ռազմավարությունների սոցիոլոգիական վերլուծություն»։

Զեկուցումների շուրջ ծավալվել են աշխույժ քննարկումներ։

ԳԵՎՈՐԳ ԳՅՈՒԼՈՒՄՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի բանագիտության բաժնի կրտսեր գիտաշխատող, հայցորդ։ Գիտական հետաքրքրությունները՝ հայ բանահյուսություն, ազգագրություն, XVIII–XIX դդ. հայ գրականություն։ Հեղինակ է 5 հոդվածի։ ORCID:0009-0006-8185-149X.
gevorg.gyulum.1995@gmail.com

ՄԻԶԱԶԳԱՅԻՆ ԳԻՏԱԺՈՂՈՎ՝ ՆՎԻՐՎԱԾ
ԱՎԵՏԻՔ ԻՍԱՀԱԿՅԱՆԻ ԾՆՆԴՅԱՆ 150-ԱՄՅԱԿԻՆ*

Հոկտեմբերի 22–25-ը տեղի ունեցավ հայ մեծ բանաստեղծ, արձակագիր, հրապարակախոս, գրական, հասարակական-քաղաքական գործիչ, ակադեմիկոս Ավետիք Իսահակյանի ծննդյան 150-ամյակին նվիրված միջազգային հոբելյանական գիտաժողով: Գիտաժողովը կազմակերպել էին ՀՀ գիտությունների ազգային ակադեմիայի Հայագիտության և հասարակական գիտությունների բաժանմունքը, ԳԱԱ Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտը (ԳԻ), ՌԳԱ Ա. Մ. Գորկու անվան Համաշխարհային գրականության ինստիտուտը, Երևանի պետական համալսարանի (ԵՊՀ) հայ բանասիրության ֆակուլտետը, Մխիթարյան միաբանությունը, Ավ. Իսահակյանի տուն-թանգարանը (Երևան) և ԳԱԱ հիմնարար գիտական գրադարանը (ՀԳԳ)՝ ՀՀ կրթության, գիտության, մշակույթի և սպորտի նախարարության աջակցությամբ:

Գիտաժողովի լիազուգումար նիստը տեղի ունեցավ հոկտեմբերի 22-ին ՀՀ ԳԱԱ նախագահության նիստերի դահլիճում: Բացման խոսքում ԳԻ տնօրեն, բ. գ. թ. Հերիքնազ Որսկանյանը (նիստը նախագահող), մասնավորապես, ասաց. «Գիտաժողովի հիմնական նպատակն է խթանել Ավ. Իսահակյանի գրական ժառանգության, ստեղծագործության փոխադասական խորքի, ներքին կապերի քննությունը, փոխազդեցությունների և փոխառնչությունների լուսաբանումը, հայ քնարերգության մեջ նրա ստեղծագործությունների գաղափարագեղագիտական արձագանքների ուսումնասիրությունն ու նորովի արժեւորումը: Նաև խնդիր ենք դրել գիտական խոսքով հանդես գալու և հրատարակվելու հարթակ տրամադրել երիտասարդ հետազոտողներին, ուսանողներին»:

Ողջունելով գիտաժողովի մասնակիցներին՝ ԳԱԱ Հայագիտության և հասարակական գիտությունների բաժանմունքի ակադեմիկոս-քարտուղար Յուրի Սուվարյանը նշեց. «Իսահակյանը ոչ միայն հայ, այլև համաշխարհային պոեզիայի գագաթներից մեկն է, բացի այդ ունի նաև արձակ ստեղծագործություններ, նաև հասարակական, պետական գործիչ է, Ակադեմիայի հիմնադիր անդամներից, երկար տարիներ գլխավորել է Հայաստանի գրողների միությունը: Իսահակյանի բոլոր գործերը համամարդկային գաղափարներ են պարունակում և ունեն մնայուն, հավիտենական նշանակություն, արժեք: Եվ մեր խնդիրն է էլ ավելի հանրահռչակել նրա թողած վիթխարի ստեղծագործական ժառանգությունը, հրատարակել բազմիցս, արժեւորել այն և իրազեկել նոր սերնդին»:

Ա. Մ. Գորկու անվան Համաշխարհային գրականության ինստիտուտի տնօրեն, ՌԳԱ թղթակից անդամ, բ. գ. դ., պրոֆ. Վադիմ Պոլոնսկու ողջունյի խոսքում, որը ներկայացրեց ինստիտուտի գլխավոր գիտաշխատող, Ռուսաստանի

* Ներկայացվել է 14. XI. 2025 թ., ընդունվել է տպագրության 17. XI. 2025 թ.:

ժողովուրդների և ԱՊՀ երկրների գրականությունների բաժնի վարիչ, բ. գ. դ., պրոֆ. Ելենա Անդրուշչենկոն, մասնավորապես, ասվում էր. «Ավետիք Իսահակյանի ստեղծագործական ժառանգությունը, որը դրեց ժամանակակից հայ գրականության հիմքը, անբաժանելի մասն է կազմում երկու ժողովուրդների՝ Հայաստանի և Ռուսաստանի մշակույթների: Ռուսերեն առաջին թարգմանություններից ի վեր նրա ստեղծագործությունը մտել է ռուսական մշակութային գիտակցության մեջ և ընկալվում է որպես սեփական ժառանգություն: Վ. Բյուսովը ցնցված էր Վարպետի պոեզիայից: Ա. Բլոկը, Ի. Էրենբուրգը, Պ. Անտոկոլսկին, Կ. Ջուկովսկին, Ս. Շերվինսկին, Վ. Զվյագինցևան, Բ. Ախմադովիչնան և շատ այլ բանաստեղծներ իրենց թարգմանություններում ռուս ընթերցողներին են ներկայացրել հայ մեծ վարպետի ստեղծագործությունները՝ դրանք դարձնելով ավելի մոտ և հասկանալի»:

Այնուհետև գիտաժողովի մասնակիցներին ողջունեցին Մխիթարյան միաբան, Ավանի Մխիթարյան հոգևոր ճեմարանի տեսուչ Հ. Համազասպ Վարդապետ Քեչիչյանը, Հայաստանի գրողների միության նախագահ Էդվարդ Մլիխոնյանը, Ավետիք Իսահակյանի տուն-թանգարանի (Երևան) տնօրեն Արմինե Ավետիսյանը և Հ. Գ. Գ. տնօրեն, բ. գ. թ. Մայա Գրիգորյանը: Վերջինիս խոսքի ավարտին ցուցադրվեց իրենց պատրաստած «Ավետիք Իսահակյան» տեսանյութը:

Լիազույցար նիստում զեկուցումներով հանդես եկան ԳԱԱ թղթակից անդամ, բ. գ. դ., պրոֆ., ՀՊՄՀ հայ հին և միջնադարյան գրականության և նրա դասավանդման մեթոդիկայի ամբիոնի վարիչ Աելիտա Դյուխանյանը («Ժողովրդական բանահյուսությունը Ավետիք Իսահակյանի «Ուստա Կարո» վեպում»), Ելենա Անդրուշչենկոն («Ավետիք Իսահակյանի անունն ու ձայնը ռուսական մշակույթում»), արվ. դ., պրոֆ., ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտի (ԱԻ) տնօրենի Ժ. պ. Աննա Ասատրյանը («Ավետիք Իսահակյանը և Ռոմանոս Մելիքյանը»), բ. գ. դ., ԳԻ առաջատար գիտաշխատող Պետրոս Դեմիրճյանը («Ավետիք Իսահակյանը Նիկոլ Աղբալյանի հայոց գրականության պատմության վերաբերյալ հայացքների համակարգում»), արվ. դ., պրոֆ., ԱԻ երաժշտության բաժնի առաջատար գիտաշխատող Աննա Արևշատյանը («Ավետիք Իսահակյանի պոեզիան Տիգրան Մանսուրյանի ստեղծագործության մեջ»), բ. գ. դ., Հայ-ռուսական համալսարանի հայոց լեզվի և գրականության ամբիոնի պրոֆ. Ազատ Եղիազարյանը («Մի բանաստեղծության պատմություն»), բ. գ. դ., պրոֆ., ՀՊՄՀ Վ. Պարտիզոնու անվան հայ նոր և նորագույն գրականության և նրա դասավանդման մեթոդիկայի ամբիոնի վարիչ Սուրեն Դանիելյանը («Իսահակյան-Օչական. տիպաբանական մի քանի հարցերի շուրջ»):

Նույն օրը ԳԱԱ նախագահության նիստերի դահլիճում անցկացվեց ևս երկու նիստ: Երկրորդ նիստում (վարող՝ բ. գ. դ. Պետրոս Դեմիրճյան) զեկուցումներով հանդես եկան բ. գ. դ., ԳԻ առաջատար գիտաշխատող Սուսաննա Հովհաննիսյանը [«Ազգային ինքնության խորհրդանիշները Ավետիք Իսահակյանի ընկալումներում (Արարատ, Էջմիածին, Անի)»], բ. գ. դ., դոց., ԳԻ թուամայանագիտական խմբի ղեկավար Եվա Մնացականյանը («Ավետիք Իսահակյանը Պողոս Մակինյանի գնահատմամբ»), բ. գ. դ., ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի առաջատար գիտաշխատող Հայկանուշ Մեսրոպյանը («Կարոն բարբառի Շիրակի խոսվածքը Ավետիք Իսահակյանի ստեղծագործությունների

լեզվական ատաղձ»), Բ. Գ. Թ., ՀԳԳ տնօրեն Մայա Գրիգորյանը («Ավ. Իսահակյանի «Երգեր ու վերքեր» ժողովածուի տպագրության պատմությունից»), Բ. Գ. Թ., դոց., Սանկտ Պետերբուրգի պետական համալսարանի արևելագիտության ֆակուլտետի դասախոս Դոնարա Մկրտչյանը («Արևելքի ընկալումը Ավետիք Իսահակյանի արձակ ստեղծագործություններում»), Բ. Գ. Թ., դոց., ԳԻ արտասահմանյան գրականության, գրական կապերի և գրականության տեսության բաժնի վարիչ Քրիստինե Բեջանյանը («Ավետիք Իսահակյանի բանաստեղծության անգլերեն թարգմանության մասին»), Բ. Գ. Թ., ԳԻ տեքստաբանության բաժնի գիտաշխատող, փոխտնօրեն Մարինե Սարգսյանը («Ավետիք Իսահակյանը և խորհրդային ամբողջատիրությունը»):

Հոկտեմբերի 22-ի երրորդ նիստին (վարող՝ Եվա Մնացականյան) ելույթ ունեցան Բ. Գ. Թ., ԳԻ արտասահմանյան գրականության, գրական կապերի և գրականության տեսության բաժնի առաջատար գիտաշխատող Զարուհի Հայրյանը («Ավետիք Իսահակյանի քնարերգությունը Բելլա Ախմատովիչի ընկալմամբ»), Բ. Գ. Թ., ՀՊՄՀ Վ. Պարտիզունու անվան հայ նոր և նորագույն գրականության և նրա դասավանդման մեթոդիկայի ամբիոնի դոցենտ Քնարիկ Աբրահամյանը («Իսահակյանը և արևմտահայ գրականությունը (նամակներ)»), Բ. Գ. Թ., ՌԴ-ում ՀՀ դեսպանատան մշակույթի կենտրոնում գործող հայագիտական ամբիոնի վարիչ Աիդա Մարանջյանը («Խորհրդանշանները Ավետիք Իսահակյանի քնարերգության գեղագիտական համակարգում»), Բ. Գ. Թ., ԳԻ ավագ գիտաշխատող Լուսինե Վարդանյանը («Ավետիք Իսահակյանի առակաները»), ԱԻ կերպարվեստի բաժնի ասպիրանտ, կրտսեր գիտաշխատող Շողակաթ Դերիկյանը («Թափառական հրեայի կերպարի պատկերումը արվեստում և արտացոլումը Ավետիք Իսահակյանի «Շիրհարը» լեգենդում»), արվ. Թ., ԱԻ սիյուռաբազայ արվեստի և միջազգային կապերի բաժնի ավագ գիտաշխատող Արսեն Համբարձումովը («Գրական ստեղծագործության էկրանավորման որոշ սկզբունքներ՝ Ավետիք Իսահակյանի «Լիլիթ» լեգենդի օրինակով»), պ. Գ. Թ., Հյուսիսային Ամերիկայի արևելյան թեմի Ազգային առաջնորդարանի դիվանապետ Վարդան Մատթեոսյանը [«Ավետիք Իսահակյանի 1918-ի նորահայտ ֆրանսերեն հոգևածը» (առցանց)], Բ. Գ. Թ., ԵՊՀ եվրոպական լեզուների և հաղորդակցության ֆակուլտետի թարգմանության տեսության ու պրակտիկայի ամբիոնի դոցենտ Հայկանուշ Շարուբյանը («Իսահակյանի «Լիլիթ» լեգենդը գրական զուգահեռներում»):

Գիտաժողովի երկրորդ օրվա՝ հոկտեմբերի 23-ի երկու նիստերը տեղի ունեցան ԵՊՀ հայ բանասիրության ֆակուլտետում: Մասնակիցներին ողջունեցին ԵՊՀ ռեկտոր, պ. Գ. Դ., դոցենտ Հովհաննես Հովհաննիսյանը, ԵՊՀ հայ բանասիրության ֆակուլտետի դեկան, Բ. Գ. Թ., դոց. Արշալույս Գալստյանը, Բ. Գ. Դ., պրոֆ., ԳԻ տեքստաբանության բաժնի վարիչ Ավիկ Իսահակյանը:

Առաջին նիստում (վարող՝ Արշալույս Գալստյան) զեկուցումներով հանդես եկան Բ. Գ. Դ., ԵՊՀ հայ բանասիրության ֆակուլտետի հայ նորագույն գրականության պատմության և գրաքննադատության ամբիոնի պրոֆ. Արծրուն Ավադյանը («Խորհրդանշանները Ավետիք Իսահակյանի 10–20-ական թթ. ստեղծագործություններում»), Բ. Գ. Դ., ԵՊՀ ակադ. Հր. Թամրազյանի անվան հայ գրականության պատմության և գրականության տեսության ամբիոնի վարիչ, պրոֆ. Ալբերտ Մակարյանը («Ավետիք Իսահակյանի «Աղա Նազար» հեքիաթը

և նրա արևմտահայ արձագանքը», Բ. Գ. Դ., պրոֆ. Մագդա Ջանիդյանը («Ավ. Իսահակյանը Վերա Զվյագինցեայի գրական ժառանգության մեջ»), Բ. Գ. Թ., ԵՊՀ ակադ. Հր. Թամրազյանի անվան հայ գրականության պատմության և գրականության տեսության ամբիոնի դոցենտ Աշխեն Զրբաշյանը [«Ժողովրդական պոեզիայի տաղաչափական ձևերի ու միջոցների կիրառությունը Ավ. Իսահակյանի առաջին «Երգեր ու վերքեր» (1898) ժողովածուում», Բ. Գ. Թ., ԵՊՀ ակադ. Հր. Թամրազյանի անվան հայ գրականության պատմության և գրականության տեսության ամբիոնի դոցենտ Աստղիկ Բեքմեզյանը («Գույնի գեղարվեստական իմաստավորումը Ավետիք Իսահակյանի բանաստեղծության համակարգում»), Բ. Գ. Թ., դոց., Վ. Բրյուսովի անվան պետական համալսարանի գիտության բաժնի պետ Արտակ Ղուկասյանը («Երկաշխարհության և հերոսի երկատման կոնցեպտը Ավ. Իսահակյանի «Լիլիթ» ստեղծագործությունում»), արվ. Թ., դոց., ԱԽ երաժշտության բաժնի ավագ գիտաշխատող Մարիաննա Տիգրանյանը («Ուռնու կերպարը Ավետիք Իսահակյանի պոեզիայում և դրա արտացոլումը երաժշտության մեջ»):

Երկրորդ նիստում (վարող՝ Բ. Գ. Դ., պրոֆ. Սամվել Մուրադյան) ելույթ ունեցան Բ. Գ. Թ., ԵՊՀ ակադ. Հր. Թամրազյանի անվան հայ գրականության պատմության և գրականության տեսության ամբիոնի դոցենտ Նվարդ Վարդանյանը («Աշխարհի առասպելաբանաստեղծական պատկերն Ավետիք Իսահակյանի պոեզիայում»), արվ. Թ., ԱԽ կերպարվեստի բաժնի գիտաշխատող Գայանե Պողոսյանը («Ավետիք Իսահակյանի «Աբու-Լալա Մահարի» պոեմի պատկերազարկան նկարազերը Հենրիկ Մամյանի նկարազարդումներում»), Բ. Գ. Թ., Վ. Բրյուսովի անվան պետական համալսարանի դոցենտ Լիլիթ Գևորգյանը («Ավետիք Իսահակյանի «Լիլիթ» ստեղծագործությունն արվեստում»), ճարտ. Թ., ԱԽ ճարտարապետության բաժնի ավագ գիտաշխատող Անուշ Տեր-Մինասյանը («Իսահակյան: Թորամանյան: Անի»), արվ. Թ., ԵՊՀ հայ արվեստի պատմության և տեսության ամբիոնի դասախոս Հովհաննես Վարդանյանը («Ավետիք Իսահակյանի «Աբու-Լալա Մահարի» պոեմի հերոսի կերպարը Ռուդոլֆ Խաչատրյանի համանուն դիմանկարում»), ԵՊՀ հայ բանասիրության ֆակուլտետի մագիստրոսներ Անգելինա Հայրապետյանը («Ավետիք Իսահակյանի բանաստեղծական առաջին ժողովածուն») և Գոհար Օհանջանյանը («Ավետիք Իսահակյանի «Աբու-Լալա Մահարի» և Ռազմիկ Դավոյանի «Հեքիաթ Մղձավանջներով» պոեմները»):

Գիտաժողովի երրորդ օրը՝ հոկտեմբերի 24-ին, նիստերը տեղի ունեցան Ավետիք Իսահակյանի տուն-թանգարանում (Երևան): Առաջին նիստում (վարող՝ Մարինե Սարգսյան) հանդես եկան ԳԻ նորավարտ ասպիրանտ, հետազոտող Արթուր Միրզոյանը («Փիլիսոփայական հոսանքները Ավետիք Իսահակյանի վաղ շրջանի պոեզիայի մեջ»), ԳԻ ասպիրանտ, Հայաստանի ազգային գրադարանի տնօրենի օգնական, գիտական քարտուղար Սառա Զոհրաբյանը («Ավետիք Իսահակյանի և Վալերի Բրյուսովի ստեղծագործական առնչությունները»), Բ. Գ. Թ., Ավետիք Իսահակյանի տուն-թանգարանի (Երևան) ավագ գիտաշխատող Անժելա Խորենյանը («Ավ. Իսահակյանի գրական, հասարակական-քաղաքական հայացքների անդրադարձը խորհրդահայ մտավորականների հուշագրությունում»), Վ. Բրյուսովի անվան պետական համալսարանի

ավագ դասախոս Սուսաննա Աբաղյանը («Ավետիք Իսահակյանի գրաքննադատական ժառանգությունը. հայ դասական գրողներ և ժամանակակիցներ»), Բ. Գ. Թ., ԳԻ կրտսեր գիտաշխատող Շողիկ Խաչատրյանը («Թուսաստանը՝ Իսահակյանի նամակներում և օրագրերում»), Բ. Գ. Թ., Ա. Մ. Գորկու անվան համաշխարհային գրականության ինստիտուտի ավագ գիտաշխատող Բուրաստան Զուլումյանը [«Հավերժական թափառականը Ավ. Իսահակյանի «Աբու-Լալա Մահարի» պոեմում» (առցանց)], Թարգմանիչ Նորայր Մեհրաբյանը (Իրան) [«Աբու-Լալա Մահարի» պոեմի պարսկերեն թարգմանությունը» (առցանց)]:

Նույն օրվա երկրորդ նիստում (վարող՝ Բ. Գ. Թ. Արմեն Մանուկյան) իրենց գեկուցումները ներկայացրին Ավիկ Իսահակյանը [«Ավետիք Իսահակյանը Կոնստանդնուպոլսում (1911–1912): Էջեր գիտական կենսագրությունից»], Բ. Գ. Թ., ԳԱԱ ԱԻ կերպարվեստի բաժնի ավագ գիտաշխատող Ռուզան Սարյանը («Ավետիք Իսահակյանի և Մարտիրոս Սարյանի աշխարհընկալումների ընդհանրությունները»), Բ. Գ. Թ., դոց., ԳԻ ավագ գիտաշխատող Նունե Մկրտչյանը [«Իսահակյանի և Թումանյանի նամակագրության հետքերով (1889–1923)»], Բ. Գ. Թ., ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի գիտաշխատող Լուսինե Հայրիյանը («Իսահակյանի «Գասպարի» մշակման առանձնահատկություններն ու հեքիաթի գրական և բանահյուսական տարբերակները»), արվ. Թ., Սուհուրի համալսարանի հետգոլտորական գիտաշխատող Անի Մարգարյանը (Չինաստան) [«Արևելյան հավաքածուներ. չինական և ճապոնական արվեստի նմուշները Ավետիք Իսահակյանի տանը և դրանց մտահղացմունքային նշանակությունը» (առցանց)], Մոսկվայի պետական մանկավարժական համալսարանի ուսանողուհի Ռուզաննա Իսահակյանը [«Ավետիք Իսահակյան և Ալեքսանդր Բլոկ. պոետիկա, կերպար և թարգմանություն» (առցանց)]:

Քառօրյա միջազգային գիտաժողովի եզրափակիչ նիստը տեղի ունեցավ հոկտեմբերի 25-ին Ավետիք Իսահակյանի հուշատուն-թանգարանում (Գյումրի): Նիստում (վարող՝ Լուսինե Վարդանյան) ելույթ ունեցան Բ. Գ. Թ., ԳԻ կրտսեր գիտաշխատող Զարինե Սառաճյանը («Ազգային խնդիրների արձագանքը Ավետիք Իսահակյանի նամակներում»), ԳԻ հայցորդ Կարեն Խուրշուդյանը (Ֆրանսիա) [«Աբու-Լալա Մահարի» պոեմի ֆրանսերեն թարգմանության խնդիրները. արևելյան քնարերգությունից դեպի արևմտյան ընկալում» (առցանց)], ԵՊՀ Իջևանի մասնաճյուղի հումանիտար գիտությունների ֆակուլտետի ասիստենտ Էմմա Թեմրազյանը («Հանճարների բարեկամությունը. Ավետիք Իսահակյան և Հովհաննես Թումանյան»), ԵՊՀ հայոց լեզվի ամբիոնի դասախոս, հայցորդ Արսեն Վարդանյանը («Ավետիք Իսահակյանը հայ գրականության դպրոցական ծրագրում»), Ավետիք Իսահակյանի տուն-թանգարանի (Երևան) ավագ գիտաշխատող Աննա Սարոյանը («Ավ. Իսահակյանի առաջին վերադարձը Սովետական Հայաստան 1926–1930 թթ.»), ԵՊՀ հայ բանասիրության ֆակուլտետի բակալավրիատի 2-րդ կուրսի ուսանող Ժան Ժամակոչյանը («Աբու-Լալա Մահարի» պոեմը և արդիականությունը»), Բ. Գ. Թ., ԳԻ գիտաշխատող Նառա Սարգսյանը («Կնոջ հոգեբանության քննությունը Ավետիք Իսահակյանի «Լիրիկ» և Լևոն Շանթի «Կինը» ստեղծագործություններում»):

Այնուհետև տեղի ունեցավ Ավետիք Իսահակյանի ծննդյան 150-ամյակին

նվիրված հոբելյանական միջազգային գիտաժողովի ամփոփումը: Ավ. Իսահակյանի հուշատուն-թանգարանում գիտաժողովի ընթացքին և ամփոփմանը ներկա էին ԿԳՄՄ նախարար Ժաննա Անդրեասյանը և նախարարի տեղակալ Դանիել Դանիելյանը: Ողջունելով մասնակիցներին՝ Ժ. Անդրեասյանը, մասնավորապես, ասաց. «Խոսելով մեր մեծերի կարևոր գաղափարների և ուղերձների մասին՝ գիտաժողովը հնարավորություն է տալիս վերլուծել, քննարկել, համադրել և տեսնել նաև առնչություններ մեր օրերի հետ: Ուրախ եմ, որ թանգարանները նաև դառնում են կենդանի խոսքի, չփման և երկխոսություն միջավայրեր»: Շնորհակալություն հայտնելով գործընկերներին և հաջողություն մաղթելով գիտաժողովի մասնակիցներին՝ նախարարը կարևորեց հոբելյանական տարվա միջոցառումներում մեծանուն արվեստագետներին տարբեր մեթոդներով և զանազան հարթակներում տեսանելի դարձնելը՝ այդպիսով ապրեցնելու նրանց ժառանգությունը:

Ամփոփման խոսքով հանդես եկան նաև բ. գ. թ. Հ. Որսկանյանը և ակադեմիկոս-քարտուղար Յ. Սուվարյանը:

Ավետիք Իսահակյանի ծննդյան 150-ամյակին նվիրված հոբելյանական միջազգային քառօրյա գիտաժողովի 8 նիստերում լավեցին Հայաստանի և արտերկրի (Ռուսաստան, Ֆրանսիա, ԱՄՆ, Չինաստան և Իրան) առաջատար գիտական կենտրոնների, գիտակրթական հաստատությունների հայագետների, գրականագետների, արվեստաբանների, մշակութաբանների և այլ ոլորտների հետազոտողների 56 զեկուցումներ: Գիտական հավաքը ձևավորեց ավագ ու երիտասարդ գիտնականների, հետազոտողների լայն միջգիտակարգային երկխոսության հարթակ, ընդգծեց Ավետիք Իսահակյանի ստեղծագործական ժառանգության արդիականությունը, նպաստեց հայ գրականության դասականի ժառանգության նորովի մեկնաբանմանն ու վերարժեքումանը:

ՄԱՐԻՆԵ ՍԱՐԳՍՅԱՆ

Բ. գ. թ., ՀՀ ԳԱԱ Մ. Աբեղյանի անվ. գրականության ինստիտուտի փոխտնօրեն, տեքստաբանության բաժնի գիտաշխատող: Գիտական հետաքրքրությունները՝ հայ դասական գրականություն, տեքստաբանություն, հայագիտություն: Հեղինակ է 2 գրքի և 13 հոդվածի: ORCID:0009-0004-6081-2841.
m.sargsyan.msy@gmail.com

ԳԻՏԱԺՈՂՈՎ՝ ՆԿԻՐՎԱԾ ՎԱՀԱՆ ՏԵՐՅԱՆԻ
ԾՆՆԴՅԱՆ 140-ԱՄՅԱԿԻՆ*

2025 թ. նոյեմբերի 5-ին ՀՀ ԳԱԱ Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտում տեղի ունեցավ Վահան Տերյանի ծննդյան 140-ամյակին նվիրված գիտաժողով: Այն կազմակերպվել էր ՀՀ ԿԳՄՍ նախարարության աջակցությամբ և Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի, «Զավախք» հայրենակցական բարեգործական հասարակական կազմակերպության (ՀԲՀԿ) նախաձեռնությամբ: Գիտաժողովի մեկնարկից առաջ մասնակիցներն ու հյուրերը Կոմիտասի անվան պանթեոնում ծաղիկներ խոնարհեցին Վահան Տերյանի շիրմին: Այնուհետև Տերյանի ստեղծագործությունները հնչեցին մեծ բանաստեղծի անունը կրող Երևանի թիվ 60 դպրոցի աշակերտների շուրթերով:

Իր բացման խոսքում ինստիտուտի տնօրեն, Բ. Գ. Թ. Հերիքնազ Որսկանյանը մասնավորապես ասաց, որ նշանավոր բանաստեղծ, հասարակական-քաղաքական գործիչ Վահան Տերյանը թեև ստեղծագործել է ընդամենը 15 տարի, սակայն կարողացել է բերել բանաստեղծական նոր ավանդույթներ, գեղարվեստական աշխարհի իր ներքին օրենքները, խորհրդանշանների իր լեզուն, պատկերավորման իր սկզբունքները: Նրա ողջ կյանքն ու գործունեությունն իր ազգի, հայրենիքի ներկայի և ապագայի մասին մտահոգությունների, խորհրդածությունների, որոնումների ճանապարհ էին:

Ողջունելով գիտաժողովի կազմակերպիչներին, մասնակիցներին և հյուրերին՝ ՀՀ կրթության, գիտության, մշակույթի և սպորտի նախարարի տեղակալ Ալֆրեդ Քոչարյանը նշեց, որ գիտաժողովը կայանում է Վահան Տերյանի ժառանգության գիտական ուսումնասիրության շարունակականության և արդիականության համատեքստում և հնարավորություն է նորովի գնահատելու Վ. Տերյանի դերը հայ գրականության ու մշակույթի զարգացման գործում: Նա հավաստիացրեց, որ նախարարությունը շարունակելու է աջակցել այն բոլոր նախաձեռնություններին, որոնք նպաստելու են հայ մեծ բանաստեղծի ժառանգության հանրահռչակմանը և ուսումնասիրությանը:

Ողջունի բովանդակային խոսքերով հանդես եկան՝ Վ. Տերյանի ծոռ, գրականագետ, Բ. Գ. Թ. Գևորգ Էմին-Տերյանը և պ. Գ. Թ., դոց., ՀՀ ԱԺ պատգամավոր, «Զավախք» ՀԲՀԿ նախագահ Երանկ Թորոսյանը:

Գիտաժողովի առաջին նիստը վարում էր Գևորգ Էմին-Տերյանը: Բ. Գ. Դ., պրոֆ. Դավիթ Գաապարյանը (ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի առաջատար գիտաշխատող), հանդես եկավ «Վահան Տերյան-Պողոս Մակինցյան. Անտիպ նամականի» վերնագրով զեկուցումով, Բ. Գ. Դ., դոց. Սուսաննա Հովհաննիսյանը (Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի առաջատար գիտաշխատող), ներկայացրեց նորահայտ նյութեր Տերյանի սիրտ քնարերգության կենսական ազդակների պատմությունից (Վահան Տերյան և նվարդ Թումանյան):

* Ներկայացվել է 16. XI. 2025 թ., ընդունվել է տպագրության 17. XI. 2025 թ.:

«Հայկական հանրագիտարան հրատարակչության» գլխավոր խմբագիր և տնօրեն, քիմ. գ. դ. Հովհաննես Այվազյանը հանդես եկավ «Վահան Տերյանը Հովհաննես Թումանյանի և մյուս գրական մեծերի տեսադաշտում» զեկուցմամբ: Բ. գ. դ., պրոֆ. Մազդա Ջանփոլադյանի զեկուցման թեման էր՝ «Վահան Տերյանը Ալբերտ Նալբանդյանի ուսանողների թարգմանություններում»: Բ. գ. թ. Մարինե Սարգսյանը (Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի տեքստաբանությունից բաժնի գիտաշխատող, փոխտնօրեն) ներկայացրեց «Վահան Տերյանի «Հոգևոր Հայաստան»-ը՝ ազգային ուղեգրություն» խորագրով զեկուցումը: Բ. գ. թ., դոց. Մերի Հովհաննիսյանը (ԵՊՀ գիտական քարտուղար) անդրադարձավ Վահան Տերյանի խոսքարվեստի առանձնահատկություններին, ֆիզմաթ գ. թ. Սարգիս Գալոյանը՝ Վահան Տերյանի ստեղծագործություններում մահվան թեմային:

Գիտաժողովի երկրորդ նիստը վարում էր Մարինե Սարգսյանը: ԳԱԱ թղթակից անդամ, բ. գ. դ., պրոֆ. Աելիտա Դոլուխանյանը (ՀՊՄՀ-ի Հայ Հին և միջնադարյան գրականության և նրա դասավանդման մեթոդիկայի ամբիոնի վարիչ) անդրադարձավ Վ. Տերյանի «Հայ գրականության գալիք օրը» դասախոսության վերժամանակյա արժեքին, Գևորգ Էմին-Տերյանը ներկայացրեց Տերյանի քաղաքական հայացքները: Բ. գ. դ., պրոֆ. Աշոտ Գալստյանը (ՀՊՄՀ-ի բանասիրական ֆակուլտետի դեկան) հանդես եկավ «Վահան Տերյան բնորոշ հուշագրության մեջ լեզու և կառուցվածք» թեմայով զեկուցմամբ: Բ. գ. թ. Լուսինե Վարդանյանի (Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի ավագ գիտաշխատող) զեկուցումը նվիրված էր Վահան Տերյանի «Երկիր Նաիրի» և Եղիշե Չարենցի «Դոֆին նաիրական» շարքերին: Բ. գ. թ., դոց. Ալիսա Հասանյանը (ԵՊՀ Իջևանի մասնաճյուղ, Հայոց լեզվի և գրականության ամբիոնի դասախոս) անդրադարձավ Տերյանի գրական-քննադատական հայացքներին: Բ. գ. թ., դոց. Թեհմինա Մարությունի (Սյունիքի գիտամշակութային զարգացման հիմնադրամի տնօրեն, Ակսել Բակունցի տուն-թանգարանի գիտաշխատող) զեկուցման թեման էր՝ «Վահան Տերյանի պոեզիայի արևելյան խորհրդաբանությունը», փիլ. գ. թ., դոց. Վարդան Հախվերդյանի զեկուցումը նվիրված էր Վահան Տերյանի էթնոքաղաքական հայեցակարգին: Նիստը եզրափակվեց բ. գ. թ., դոց. Վահան Աղաբաբյանի (ԵՊՀ Իջևանի մասնաճյուղի կիրառական արվեստի ֆակուլտետի դեկան) և Հասմիկ Գրիգորյանի (Իջևանի թիվ 3 հիմնական դպրոցի հայոց լեզվի և գրականության ուսուցչուհի) «Նոր հանրակրթության պետական չափորոշիչի կիրառումը «Վահան Տերյան» թեմայի ուսուցման ընթացքում» զեկուցմամբ:

Գիտաժողովի ավարտին ամփոփվեցին արդյունքները, ևս մեկ անգամ ընդգծվեց Տերյանի ժառանգության անտիպ էջերը ձեռք բերելու հարցում գործնական քայլեր ձեռնարկելու կարևորությունն ու անհրաժեշտությունը:

ՀԵՐԻՔՆԱԶ ՈՐՄԿԱՆՅԱՆ

Բ. գ. թ., ՀՀ ԳԱԱ Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի տնօրեն, Հայ Հին և միջնադարյան գրականության բաժնի վարիչ: Գիտական հետաքրքրությունները՝ Հայ Հին և միջնադարյան գրականություն, Հայ դասական գրականություն: Հեղինակ է մեկ մենագրության և 40 հոդվածի:

ORCID:0000-0001-6682-4043. vorskanyan.heriknaz@mail.ru

ԱԼԲԵՐՏ ՎԱՐԱԶՂԱՏԻ ՄՈՒՇԵՂՅԱՆ

Ալբերտ Վարազդատի Մուշեղյանը բացառիկ երևույթ էր մեր իրականության մեջ:

Ծնվել է Երևան քաղաքում 1930 թ. սեպտեմբերի 27-ին՝ թիթեղագործ արհեստավորի ընտանիքում: 6 տարեկանում դինամիտի պայթյունի հետևանքով կորցրել է տեսողությունը:

1939–1946 թթ. սովորել է կույր երեխաների 7-ամյա ինտերնատ-դպրոցում, այնուհետև՝ 1946–1949 թթ. ուսումը շարունակել է տեսողների հետ՝ Մանուկ Աբեղյանի անվան № 3 միջնակարգ դպրոցում, որն ավարտել է Ոսկե մեդալով: 1949–1954 թթ. նա ուսանել է Երևանի պետական համալսարանի բանասիրական ֆակուլտետի ռոմանո-գերմանական բաժնում, որն ավարտել է գերազանցության դիպլոմով:

Ուսման տարիներին ստացել է Մանուկ Աբեղյանի անվան կրթաթոշակ: 1955–1959 թթ. սովորել է Երևանի պետական համալսարանի արտասահմանյան գրականության ու գերմաներեն լեզվի ասպիրանտուրայում:

1956 թ. չտեսողների համար ուռուցիկ տառերով գրքերի ու դասագրքերի հրատարակման համար Ա. Մուշեղյանը կազմակերպել է բրայլյան տառերով տպարան և նշանակվել գլխավոր խմբագիր: 1958–1973 թթ. եղել է Կույրերի միավորման բրայլյան ամսագրի հիմնադիր-խմբագիրը, 1963–1975 թթ.՝ բրայլյան հրատարակչության պետը: 1962 թ. Մինիստրների խորհրդի որոշմամբ կազմակերպել է տպագիր և խոսող գրքերի հրատարակություն՝ ձայնագրման ստուդիայով, և նշանակվել հրատարակչության պետ:

1964 թ. ընտրվել է Հայաստանի կույրերի միավորման կենտրոնական վարչության նախագահի 1-ին տեղակալ: 1965 թ. ապրիլից մինչև 1973 թ. վերջը՝ Հայաստանի կույրերի միավորման համագումարի կողմից երկու անգամ ընտրվել է միավորման կենտրոնական վարչության նախագահ:

Ա. Մուշեղյանը, վարչական աշխատանքին զուգահեռ, մշտապես զբաղվել է նաև գրականագիտական գործունեությամբ: Զրկված լինելով տեսողությունից՝ նա իր գիտական ուսումնասիրությունները կատարել է կնոջ՝ բանասեր, թարգմանչուհի Ռիմա Հարությունյանի (1932–1997) օգնությամբ: Իր կոչումը համարելով գիտությունը 1973 թ. վերջին Կույրերի միավորման հերթական համագումարում, շնորհակալություն հայտնելով մասնակիցներին կրկին առաջադրվելու առաջարկության և վստահության համար, հրա-

ժարվել է վարչական աշխատանքից ու փոխադրվել է Գիտությունների ակադեմիա՝ գիտական աշխատանքն ու ստեղծագործական գործունեությունը առավել լիարժեք կատարելու համար:

1974–1978 թթ. Ա. Մուշեղյանն աշխատել է Գիտությունների ակադեմիայի արվեստի ինստիտուտի գրական կապերի բաժնում: 1978 թ. մինչև կյանքի վերջը աշխատել է Մ. Աբեղյանի անվան գրականություն ինստիտուտում որպես հայ հին և միջնադարյան գրականության բաժնի առաջատար գիտաշխատող:

1979 թ. դարձել է Հայաստանի գրողների միության անդամ, իսկ 1990 թ.՝ Ժուռնալիստների միության անդամ:

1980 թ. Ա. Մուշեղյանը պաշտպանել է թեկնածուական ատենախոսություն «Ավետիք Իսահակյանի ուսումնառության և ստեղծագործական տարիները Գերմանիայում» թեմայով, և ստացել բանասիրական գիտությունների թեկնածուի աստիճան: 1996 թ. պաշտպանել է դոկտորական ատենախոսություն «5-րդ դարի հայ հին մատենագրության ժամանակագրական խնդիրները» թեմայով՝ ստանալով բանասիրական գիտությունների դոկտորի գիտական աստիճան:

Ա. Մուշեղյանը հեղինակ է շուրջ 100 գրականագիտական և հայագիտական ուսումնասիրությունների՝ նվիրված հատկապես հայ հին գրականության չլուծված խնդիրներին:

Ա. Մուշեղյանը նաև թարգմանիչ էր: Նա տպագրել է գերմաներենից կատարված հետևյալ թարգմանական գրքերը. «Հայերի չափն. Գերմանիա, Զմեռային հեքիաթ» (պոեմ, 1959), «Հայերի չափն. Բանաստեղծություններ և գեղոններ» (1983), «Վոլֆգանգ Գյոթե. Վայմարյան քնար» (1985), «Վոլֆգանգ Գյոթե. Բանաստեղծություններ» (1993), «Արմին Թ. Վեգներ. Զանապարհ առանց տունդարձի» [Համահեղինակ՝ Ռ. Մուշեղյան (2000)]:

Այս գրքերից բացի՝ գիտական տարբեր պարբերականներում հրատարակվել են Ա. Մուշեղյանի գերմանական դասական պոեզիայից կատարած թարգմանություններ՝ նաև Յոհան Քրիստոֆ Ֆրիդրիխ Ֆոն Շիլլերից, Նիկոլաուս Լենաուից, Յոզեֆ Կարլ Բենեդիկտ Ֆրայհերր Ֆոն Ալխենդորֆից:

1983 թ. հրատարակվել է Ա. Մուշեղյանի «Ավետիք Իսահակյան՝ վաղ տարիներ» մենագրությունը (300 էջ):

Սակայն անվանի գիտնականն առավել հայտնի էր որպես բանասեր-միջնադարագետ, ով 2007 թ. հրատարակել է «Մովսես Խորենացու դարը» մենագրությունը (412 էջ)՝ բազմաթիվ օտարալեզու հնագույն սկզբնաղբյուրներով: Մենագրության մեջ Ա. Մուշեղյանի եզրահանգումն այն է, որ Խորենացուն «ուշ շրջանի հեղինակ համարելու վարկածը ամբողջովին հակագիտական է և արդյունք՝

ա. հետագա դարերում աշխարհաքաղաքական նոր իրադարձության մեջ ի հայտ եկած նոր անվանացանկի ներմուծման.

բ. միջնադարյան խմբագիրների և գրիչների անիրազեկության.

գ. առանձին պատմական դեպքերի և հասկացությունների վերաբերյալ այսօր պատմագիտությանը և բանասիրությանը անհայտ տվյալների.

դ. քննադատների թույլ տված միտումնավոր խեղաթյուրման, ինչպես և նրանց ունեցած թյուր պատկերացումների»¹:

¹ Ա. Մուշեղյան. Մովսես Խորենացու դարը, Երևան, 2007, էջ 18:

Ա. Մուշեղյանի ուսումնասիրությունը մեկ անգամ ևս հաստատում է, որ հայ միջնադարի գրականության ուսումնասիրման միակ և վստահելի սկզբնաղբյուրը պիտի համարել գրաբար գիտաքննական բնագիրը, որը ևս, ցավոք, չի կարող անխաթար լինել: Այնպես որ մեր պատմիչների հետ կապված վիճելի հարցերը հնարավոր է ճշտել գրաբար լավ իմացող, բնագիրը քննախույզ հայացքով վերլուծող բանասերների ջանքերով: Ա. Մուշեղյանի ուսումնասիրությունն ասվածի փայլուն վկայությունն է, և այն տվել է ցանկալի արդյունք: Այս մենագրությամբ նա լուծում է Մովսես Խորենացու ժամանակի գործյան հանգույցը:

Ա. Մուշեղյանի ուշադրությանն են արժանացել նաև հայ պատմիչներ Ագաթանգեղոսի, Փափստոս Բուզանդի, Եղիշեի կյանքի ու պատմության գրության ժամանակի խնդիրները:

Գրականագետի միջնադարագիտական ուսումնասիրություններից հիշատակման արժանի են մի շարք լավագույն հոդվածներ. «Որտե՞ղ է գտնվել Մովսես Խորենացու հիշատակած Բյութանիան» («Պատմա-բանասիրական հանդես», 1990, № 1, էջ 209–228), «Վասպուրական նահանգի հիշատակումը Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» մեջ» (ՀՀ ԳԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1991, № 5, էջ 3–21), «Կորյուն թե՞ Ագաթանգեղոս (բնագրերի քննություն նոր տեսանկյունից)» (ՀՀ ԳԱԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1996, № 2, էջ 49–57), «Ագաթանգեղոսի Պատմության գրության ժամանակը և հեղինակի հարցը» («Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1996, № 2, էջ 57–64), «Մեսրոպ Մաշտոցը և նախամաշտոցյան հայ գիրը» («Պատմա-բանասիրական հանդես», 2006, № 2, էջ 210–236), ««Ագաթանգեղոսի պատմությունը». ստեղծման հանգամանքները, գրության ժամանակը և հեղինակի հարցը» («Պատմա-բանասիրական հանդես», 2012, № 1, էջ 196–222), «Եղիշեի Վարդանանց Պատմության և Ագաթանգեղոսի Պատմության բնագրական աղբյուրը» («Գրականագիտական հանդես», 2013, թ. 7, էջ 3–18), «Վարդանանց Պատմության հեղինակ Եղիշեն և նրա նոր անձնավորության բացահայտումը» («Էջմիածին», դեկտեմբեր 2013, էջ 1–22), «Վարդանանց Պատմությունը Եղիշեի և Փարպեցու հակընդդեմ մեկնությամբ» («Գրականագիտական հանդես», 2014, թ. 6, էջ 38–63), «Վարդանանց Պատմության հեղինակ Եղիշեն և նրա անձնավորության նոր բացահայտումը» («Գրականագիտական հանդես», 2015, թ. 2, էջ 19–45), «Ագաթանգեղոսի Պատմության նախնական հունարեն բնագիրը՝ ստեղծված Տրդատ Մեծի արքունիքում և նրա հեղինակ Դավիթ Հռոմայեցին» (2016 թվի մայիսի 19–20-ին տեղի ունեցած «Արշալույս քրիստոնեության Հայոց» միջազգային գիտաժողովի նյութերի ժողովածու, 2017, էջ 183–189):

2018 թ. Ա. Մուշեղյանը հիմնել է «Ուրարտագիտության և խորենացիագիտության կենտրոն», որը գրանցված է Արդարադատության նախարարության պետագիտություն, քանի որ այդ բնագավառում ունի վերջին 20 տարում ձեռք բերած գիտական վաստակ և արժեքավոր հրապարակումներ:

Ա. Մուշեղյանի հայագիտական, գրականագիտական, թարգմանական վաստակն արժանիորեն գնահատվել է. նա պարգևատրվել է՝ ՀԳՄ «Գրական վաստակի համար» մեդալով (2009), Մանուկ Աբեղյանի անվան Արծաթե մեդալով (2009), ԵՊՀ Ոսկե մեդալով (2010), ՀՀ մշակույթի նախարարության Ոսկե մեդալով (2014), ՀՀ կրթության և գիտության նախարարության Ոսկե

մեղալու (2016), ՀՀ գիտություն պետական կոմիտեի Ոսկե մեղալու (2016), Մովսես Խորենացու մեղալու (2020):

Բանասեր-գիտնականի նրա ֆենոմենը ինձ համար առաջօր մնում է անբացատրելի: Երբ խմբագրում էր իմ գրքերից մեկը՝ Գրիգոր Ակներցու պատմության աշխարհաբար փոխադրությունը, հեռախոսով կարդում էի գիրքը, իսկ խմբագիր Ա. Մուշեղյանը լուռ ունկնդրում էր: Երբ բավականին առաջ էի գնացել, հանկարծ ընդհատեց ու ասաց. «Ետ գնա 20 էջ, կարդա հետևյալ տողը և ուղղիր այս բառը»: Ես ապշեցի՝ բացահայտելով նրա հիշողության անասհման հնարավորությունները:

Բոլորելով իր կյանքի 95-ամյակը՝ Ալբերտ Մուշեղյանը հրաժեշտ տվեց երկրային կյանքին՝ մնալով հայագիտության հավերժի ճամփորդներից մեկը:

ՎԱՆՈ ԵՂԻԱՋԱՐՅԱՆ

Բ. Գ. Գ., պրոֆ., ԳԱԱ Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի հայ հին և միջնադարյան գրականության բաժնի գիտաշխատող: Գիտական հետաքրքրությունները՝ հայ հին և միջնադարյան գրականություն, բնագրագիտություն՝ գրաբար բնագրերի փոխադրությամբ, բանագիտություն, արդի հայ գրականություն ու գրական քննադատություն: Հեղինակ է 33 գրքի և 100-ից ավելի հոդվածի: ORCID: 0009-0006-3176-8436.
vano.exiazaryan@mail.ru

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Աշոտ Սարգսյան – Ազաթանգեղոսի «Հայոց պատմության» թվագրման հիմքերի շուրջ	3
Միքայել Բաղայան – Անհայտ գրային նշաններ Երևանի ուրարտական դամբարանից (անգ.)	25
Արմեն Կարապետյան – Հայ կամավորական շարժման լուսաբանումը «Հորիզոն» թերթում (1914 թ. հոկտեմբեր – 1916 թ. հուլիս)	41
Շաքէ Մանկասարեան-Մենկեջեան (Տուպայ) – ԱՄԷ-ի հայկական համայնքի զարգացման արդի փուլի առանձնահատկությունները (անգ.)	58

ԳՐԱԿԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԹՈՎԱՍԹԵՐԶԱՆԻ
ԾՆՆԴՅԱՆ 185-ԱՄՅԱԿԻ ԱՌԹԻՎ

Պետրոս Դեմիրճյան – Թովմաս Թերգյան. ինքնատիպ գրողը, գեղագետը, մանկավարժը	83

ԱՎԵՏԻՔ ԻՍԱՀԱԿՅԱՆԻ ԾՆՆԴՅԱՆ
150-ԱՄՅԱԿԻ ԱՌԹԻՎ

Աելիտա Դոլուխանյան – Ավետիք Իսահակյանի ստեղծագործությունը դարերի համար է	95
Դավիթ Փասաթյան, Անուշավան Զաքարյան – Եղիշե Զարենցը Արշակ Զոպանյանի գնահատմամբ.....	124
Գոռ Աբրահամյան – Հայաստանի առաջին Հանրապետությունը և անկախության կորստի հիմնահարցը Վահան Թեքեյանի հրապարակախոսությունում (1918 – 1922 թթ.)	137

ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Լուսինե Մարգարյան – Արցախի տեղանունների բառակազմական կաղապարները	158
Զարուհի Խաչատրյան – Պարսկերենում վկայված և Ղարաբաղի բարբառում առկա որոշ ձիանուններ	170

ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Աշոտ Մանուչարյան – Սյունյաց գահակալ իշխանների Արևիքի ճյուղը 193

ՔՆՆԱՐԿՈՒՄՆԵՐ

Արմեն Պետրոսյան – Հնդեվրոպական պատանեկան «Սև» եղբայրությունները,
առասպելական երկվորյակները և քաղաքների հիմնումը 200

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ

Ջեննի Թամարյան – Վրաստանի արտաքին գործերի նախարար Ակակի Չխենկելիի
նամակը և հայտարարությունը՝ սահմանային հարցերի շուրջ
(1918 թվական, սեպտեմբեր) 221

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ֆելիքս Մովսիսյան – Սուրեն Սարգսյան. Միհրան Տամատյան 230

Հովիկ Մուսայեյան – Արցախի պատմության հիմնահարցերը ըստ սկզբնաղբյուրների
և պատմագիտական գրականության (հոդվածների ժողովածու) 236

ՄԵՐ ԵՐԱՆՏԱՎՈՐՆԵՐԸ

Լիլիա Վարդանյան – Ստեփան Լիսիցյան (ծննդյան 160-ամյակի առթիվ) 240

Ալբերտ Խառատյան – Ակադեմիկոս Մկրտիչ Ներսիսյան
(ծննդյան 115-ամյակի առթիվ) 249

Հենրիկ Հովհաննիսյան – Բաբկեն Հարությունյան
(ծննդյան 100-ամյակի առթիվ) 254

Թաթուլ Ասոյան – Սերգեյ Աբրահամյան
(ծննդյան 100-ամյակի առթիվ) 258

ՄԵՐ ՀՈՐԵԼՅԱՐՆԵՐԸ

Դոնարա Մկրտչյան (Սանկտ Պետերբուրգ) – Սուսաննա Հովհաննիսյան
(ծննդյան 70-ամյակի առթիվ) 266

ԳԻՏԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔ

Ալբերտ Խառատյան – Ակադեմիական գիտական հանդեսների առաջնեկը 272

Քրիստինե Բեջանյան – Միջազգային գիտական համաժողով՝ «Արևելք-Արևմուտք.
մշակութային միջնորդներ (գրականություն, երաժշտություն, պար, թատրոն,
գեղանկարչություն, գրաֆիկա, ճարտարապետություն, քանդակ, կինո)»
(ռուս.) 276

Գևորգ Գյուլումյան – Միջազգային գիտաժողով՝ «Տեղահանություն և հիշողություն. Արցախի շարունակական ձգնաժամը բանավոր պատմություններում» խորագրով	287
Մարինե Սարգսյան – Միջազգային գիտաժողով՝ նվիրված Ավետիք Իսահակյանի ծննդյան 150-ամյակին	290
Հերիքնազ Որսկանյան – Գիտաժողով՝ նվիրված Վահան Տերյանի ծննդյան 140-ամյակին	296

ԼՐԱՏՈՒ

Վանո Եղիազարյան – Ալբերտ Վարազդատի Մուշեղյան	298

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЯ

Ашот Саргсян – К вопросу об основах датировки «Истории Армении» Агафангела	3
Микаэл Бадалян – Неизвестные графические знаки из урартской гробницы в Ереване (на англ. яз.)	25
Армен Карапетян – Освещение армянского добровольческого движения в газете «Горизонт» (октябрь 1914 г. – июль 1916 г.)	41
Шаке Манкасарян-Менкечян (Дубай) – Особенности современного этапа развития армянской общины ОАЭ (на англ. яз.)	58

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

К 185-ЛЕТИЮ СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ
ТОВМАСА ТЕРЗЯНА

Петрос Демирчян – Товмас Терзян: самобытный писатель, эстетик, педагог	83

К 150-ЛЕТИЮ СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ
АВЕТИКА ИСААКЯНА

Ալիտա Դոլухանյան – Творчество Аветика Исаакяна на века	95
Դավիդ Գասпарյան, Անուշավան Զакарյան – Египше Чаренц в оценке Аршака Чопаняна	124
Գոր Աբրամյան – Первая Республика Армения и проблема потери независимости в публицистике Вагана Текеяна (1918–1922 гг.)	137

ЛИНГВИСТИКА

- Լусինэ Маркарян** – Словообразовательные модели топонимов Арцаха 158
Заруи Хачатрян – Ряд лошадиных имен, засвидетельствованных в персидском языке и используемых в Карабахском диалекте 170

АРХЕОЛОГИЯ

- Ашот Манучарян** – Аревикская ветвь сюникских престольных князей 193

ОБСУЖДЕНИЯ

- Армен Петросян** – Индоевропейские «черные» юношеские братства, мифологические близнецы и основание городов 200

ПУБЛИКАЦИИ

- Дженни Тамарян** – Письмо и заявление министра иностранных дел Грузии Акакия Чехкели по вопросам границ (сентябрь 1918 г.) 221

РЕЦЕНЗИИ

- Феликс Мовсисян** – Сурен Саргсян: Мигран Таматян 230
Овик Мусаелян – Проблемы истории Арцаха по первоисточникам и исторической литературе (сборник статей) 236

НАШИ ЗАСЛУЖЕННЫЕ ДЕЯТЕЛИ

- Лилия Варданян** – Степан Лисицян (к 160-летию со дня рождения) 240
Альберт Харатян – Академик Мкртич Нерсисян (к 115-летию со дня рождения) ..249
Генрик Оганисян – Бабкен Арутюнян (к 100-летию со дня рождения) 254
Татул Асоян – Сергей Абраамян (к 100-летию со дня рождения) 258

НАШИ ЮБИЛЯРЫ

- Донара Мкртчян (Санкт-Петербург)** – Сусанна Ованесян (к 70-летию со дня рождения) 266

НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ

- Альберт Харатян** – Первенец среди академических научных журналов 272
Кристина Беджаниян – Международный научный форум «Восток – Запад: культурные посредники (литература, музыка, танец, театр, живопись, графика, архитектура, скульптура, кино)» (на русск. яз.) 276

306	Բովանդակություն	Contents	Содержание
	Геворг Гюлумян – Международная конференция «Депортация и память: продолжительный кризис Арцаха в устных рассказах» 287		
	Марине Саргсян – Международная конференция, посвященная 150-летию со дня рождения Аветика Исаакяна 290		
	Эрикназ Ворсканян – Конференция, посвященная 140-летию со дня рождения Ваана Теряна 296		

ХРОНИКА

Вано Егиазарян –	Альберт Вараздатович Мушегян	298

CONTENTS

HISTORY

Ashot Sargsyan – On the issue of the bases for dating the “History of Armenia” by Agathangelos	3
Mikayel Badalyan – Unknown script signs from the Urartian Tomb of Yerevan (in Eng.)	25
Armen Karapetyan – Coverage of the Armenian volunteer movement in the “Horizon” newspaper (October 1914 – July 1916)	41
Chake Mangassarian-Menkechian – The peculiarities of the current stage of development of the Armenian community in the UAE (in Eng.).....	58

LITERARY STUDIES

TO THE 185TH ANNIVERSARY OF THE BIRTH OF TOVMAS TERZIAN

Petros Demirchyan – Thomas Terzyan: an original poet, aesthete, teacher	83

TO THE 150TH ANNIVERSARY OF THE BIRTH OF AVETIK ISAHAKYAN

Aelita Dolukhanyan –Avetik Isahakyan’s art is addressed to humanity for ages to come	95
David Gasparyan, Anushavan Zakaryan – Yeghishe Charents in Arshak Chopanian’s Assessment	124
Gor Abrahamyan – The first Republic of Armenia and the issue of the loss of independence in the publicistic writings of Vahan Tekeyan (1918–1922)	137

LINGUISTICS

Lusine Margaryan – Word-formation models of Artsakh toponyms	158
Zaruhi Khachatryan – Some horse names attested in Persian and found in the Karabakh dialect	170

ARCHAEOLOGY

Ashot Manucharyan – Arevik branch of the Syunik thronal princes	193

DISCUSSIONS

Armen Petrosyan – Indo-European “Black” youth fraternities, mythological twins, and foundation of cities	200

PUBLICATIONS

Jenni Tamaryan – The letter and statement of the minister of Foreign Affairs of Georgia Akaki Chkhenkeli on border issues (September, 1918)	221

REVIEWS

Feliks Movsisyan – Suren Sargsyan: Mihran Tamatyan	230
Hovik Musayelyan – Fundamental issues of the history of Artsakh according to the primary sources and historical literature (collection of articles)	236

OUR HONOURED SCHOLARS

Lilia Vardanyan – Stepan Lisitsyan (on the occasion of his 160th birthday)	240
Albert Kharatyan – Academician Mkrtich Nersisyan (on the occasion of his 115th birthday)	249
Henrik Hovhannisyan – Babken Harutyunyan (on the occasion of his 100th birthday) ...	254
Tatul Asoyan – Sergey Abrahamyan (on the occasion of his 100th birthday)	258

OUR JUBILEES

Donara Mkrtchyan (St. Petersburg) – Susanna Hovhannisyan (on the occasion of her 70th birthday)	266

SCIENTIFIC LIFE

Albert Kharatyan – The first of the academic scientific journals.....	272
Kristine Bejanyan – International scientific forum “East – West: cultural mediators (literature, music, dance, theatre, painting, graphics, architecture, sculpture, cinema)” (in Russ.)	276

Gevorg Gyulumyan – International conference on the topic “Displacement and memory: ongoing crisis of Artsakh in oral stories”	287
Marine Sargsyan – International conference dedicated to the 150th anniversary of the birth of Avetik Isahakyan	290
Heriknaz Vorskianian – Conference dedicated to the 140th anniversary of the birth of Vahan Terian	296

NEWS

Vano Yeghiazaryan – Albert Varazdat Musheghyan	298

Հայերեն բաժնի խմբագիրներ

Հայերեն բաժնի սրբագրիչ
Ռուսերեն բաժնի խմբագիր
Անգլերեն բաժնի խմբագիր
Համակարգչային ձևավորում և էջադրում

Редакторы армянского отдела

Корректор армянского отдела
Редактор русского отдела
Редактор английского отдела
Компьютерный дизайн и пагинация

Editors of Armenian segment

Proofreader of Armenian segment
Editor of Russian segment
Editor of English segment
Computer design and pagination

Սոնա Գասպարյան
Հրաչյա Բալոյան
Աղավնի Շահինյան
Գայանե Հարությունյան
Մարինե Ժամկոչյան
Գոհար Հովհաննիսյան

Сона Гаспарян
Рачья Балоян
Агавни Шагинян
Гаянэ Арутюнян
Марине Жамкочян
Гоар Оганнисян

Sona Gasparyan
Hrachya Baloyan
Aghavni Shahinyan
Gayane Harutyunyan
Marine Zhamkochyan
Gohar Hovhannisyan

Խմբագրության հասցեն՝ 0019, Երևան-19, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24-գ, հեռ. (010)581872

Адрес редакции: 0019, Ереван-19, пр. Маршала Баграмяна, 24 г, тел. (010)581872

Address: 24G Marshal Baghramyan av., 0019, Yerevan, Armenia, tel. (010)581872

Հանդեսի պաշտոնական կայքէջեր՝ <https://patmabanasirakanhandes.sci.am/> / <https://pbh.sci.am>

<http://academhistory.am/hy/պատմաբանասիրական-հանդես.html>

Официальный сайты журнала: <https://patmabanasirakanhandes.sci.am/> / <https://pbh.sci.am>

<http://academhistory.am/hy/պատմաբանասիրական-հանդես.html>

Official sites of the journal: <https://patmabanasirakanhandes.sci.am/> / <https://pbh.sci.am>

<http://academhistory.am/hy/պատմաբանասիրական-հանդես.html>

Հանդեսի էլեկտրոնային հասցեն՝ info@pbh.sci.am

Электронная почта журнала: info@pbh.sci.am

E-mail of the journal: info@pbh.sci.am

Հրատ. պատվեր № 1414
Ստորագրված է տպագրության 10. 12. 2025 թ.:
Տպագրական 19,5 մամուլ: Թուղթ № 1, 70x100:
Տպաքանակը՝ 150:

ՀՀ ԳԱԱ տպարան, 0019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24:

Изд. заказ № 1414
Подписано к печати 10. 12. 2025 г.
Печ. 19,5 л. Бумага № 1, 70x100.
Тираж –150.

Типография НАН РА, 0019, Ереван, пр. Маршала Баграмяна, 24.